CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;
A COLLECTION OF RARE AND IMPORTANT WORKS.
Nos. 173,174,175,176,177,178,179,180,181,182 & 204.

व्यवहार- बालंभट्टी

इति प्रसिद्धया लक्ष्मीनामिकया
पायगुण्डे इत्युपनामकेन बालंभट्टेन स्वमातुः लक्ष्मीदेव्याः
स्मारकत्वेन तन्नाम्ना रचितया बृहत्या टीकया सहितः
मिताक्षरायाः व्यवहाराध्यायः
श्रीयुतगोविन्ददासमहाशयप्रदर्शितरीत्या
पर्वतीयश्रीनित्यानन्दपन्तेन परिष्कृत्य संशोधितः ।

VYAVAHÂRA-BÂLAMBHATTI

AN EXTENSIVE COMMENTARY

BY

Bâlam Bhatta Páyagunde

WITH THE VYAVAHÂRA MITÂKSHARÂ

EDITED BY

Pandit Nityânand Pant Parvatiya

Under the supervision of, and with an Introduction by

SHRI Govinda Das.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY
CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK-DEPOT. BENARES.
AGENTS:—
OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PANDITA JYESHTHARAMA MUKUNDAJI, BOMBAY:
PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.
Printed by Jai Krishna Das Gupta, at the Vidya Vilas Press. Benares.

1914

* श्रीगणेशाय नमः *

भूमिका

धर्म एव सुखसाधनं भवेत् । स च वेदैकप्रमेयः । तत्त्वं च वेदतदुपजीविप्रमाणान्यतरगम्यत्वम् स्मृत्यादीनां वेदोपजीवित्वान्न तत्प्रमेयेऽव्याप्तिः । नापि शाक्यादिस्मृतिगम्येऽतिव्याप्तिः । तासां वेदोपजीवित्वाभावेन तद्गम्ये तदन्यतरागम्यत्वात् । न च अर्हदादीनामीश्वरावतारत्वोक्त्या तदुक्तस्य वेदत्वमापादनीयम् । आस्तिकपरिगृहीतवेदविरुद्धार्थाभिधायित्वेन तेषामीश्वरावतारत्वासिद्धेः । न च विनिगमनाविरहात् परस्परं विरोधादुभयोरप्रामाण्यम् । बन्धनिवर्तकब्रह्मात्मैक्यज्ञानसाधनस्य महावाक्यस्यैव मुख्यवेदत्वेन अन्येषां च तदुपयोग्यन्तःकरणशुद्ध्यादिप्रतिपादकत्वेन वेदत्वात् तदेकवाक्यतयैव वेदत्वस्य वाच्यत्वात् साक्षात् परम्परया वा तदेकवाक्यतापन्नानामेव वेदत्वस्य सिद्धौ तद्विरुद्धार्थाभिधायिनामीश्वरावतारत्वस्य साधयितुमशक्यत्वात् । बन्धनिवर्तकत्वं तु महावाक्यजन्यब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्यैवेति आचार्यादीनामीश्वरावतारत्वेन परिगृहीतानां गुरुशिक्षितानामन्येषां चानुभवान्निश्चीयते ।

ये तु महावाक्यजन्यब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य बन्धनिवर्तकत्वे विवदन्ते ते न गुरुशिक्षिताः, किं तु स्वप्रतिभामात्रेण ग्रन्थलापनशीलाः संशयगुहां प्रविष्टाः, तस्मात् ते श्रेयोऽर्थिभिः दूरत एव हेयाः इत्यास्तां तावत् ।

प्रकृतमनुसरामः । तत्सिद्धं शाक्यादिस्मृतिगम्यस्य न धर्म-

त्वमिति । धर्मस्यैव सुखसाधनत्वात्तदर्थिभिः तत्प्रतिपादकमेव शास्त्रमाश्रयणीयं नान्यत् ।

ननु लोके बहूनामुपायानां सुखसाधनत्वस्य दृष्टत्वात् उपदिष्टत्वाच्च कथं तदर्थमेतच्छास्त्रमेवाश्रयणीयम् । मैवम् । तेषां सुखसाधनत्वस्य भ्रान्तिगोचरत्वात् ।

सत्स्वपि द्रव्याद्युपायेषु असति च धर्मविशेषे सुखानुपलब्धेः। क्वचित् अहं सुखी इति सुखोपलब्धिरपि भ्रान्तिरेव ।

व्यसनिनां मादकादिद्रव्यसेवने अहं सुखीतिप्रत्ययवत् । सात्त्विवृत्तिविशेषस्य सुखस्य तत्साधनत्वेन शास्त्रबोधितधर्मविशेषं विनाऽनुपपत्तेः । राजससुखादावपि सत्त्वलेशानुवृत्तिरस्त्येवेति शास्त्रप्रामाण्यादङ्गीकार्यमिति न तत्र व्यभिचारः ।

धर्मशास्त्रं च मन्वादिप्रणीतम् । तदन्तर्गतं च याज्ञवल्क्यप्रोक्तं बह्वङ्गपूर्णम् ।

तस्य च द्वितीयोऽध्यायो व्यवहारप्रतिपादकः । यथोक्तव्यवहारप्रचारं विना आचारप्रचारानुपपत्तेः । तद्व्याख्यानं च विज्ञानेश्वरकृतं सर्वदेशेषु आद्रियते । तट्टीका च बालभट्टनिर्मिता पूर्णा विद्यमानाऽपि व्यवहारकाण्डीया लोकैरतिशयेनापेक्ष्यमाणा संस्कृतपुस्तकमुद्रणतत्परेण हरिदासगुप्तपुत्रेण जयकृष्णदासेन बाबूगोविन्ददासमहाशयात् एकमेव पुस्तकं द्वित्रपुस्तकेभ्यः शोधितमुपलभ्य स्वकीये (चौखम्बासिरीज्) इतिनाम्नि यन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशिता । सा च उभाभ्यां प्रोत्साहितेन पर्वतीयानित्यानन्दपन्तेन यथामति संशोधिता । मिताक्षराप्रतीकपदानि च टीकायाम् (*) एताचिन्हेन अङ्कितानि स्थापितानि । इतिशब्दरहितानि च प्रतीकानि आदौ *

एतच्चिन्हेन अङ्कयित्वा अन्ते (,) एतच्चिन्हेन आङ्कितानि प्रतीकपारिमाणज्ञानार्थम् ।
यत्र इतिशब्दरहितं प्रतीकम् एकपदस्वरूपमेव तत्र क्वचित् अन्ते (,) एतच्चिन्हानुपलम्भेऽपि * एतच्चिन्हाङ्कितपदमात्रं प्रतीकत्वेन ग्राह्यम् । (ना.) एतच्चिन्हं नारदस्मृतिबोधकम् । तदुत्तरं (व्यव.) एतच्चिन्हं व्यवहारपदबोधकम् । (ना.) एतदुत्तरम् (अ.) इति चिन्हम् अध्यायबोधकम् ।

[अ.] एतदुत्तरस्थः अङ्कः अध्यायसंख्याबोधकः । [व्यव.] एतदुत्तरस्थः अङ्कः व्यवहारपदसंख्याबोधकः । नारदस्मृतौ च पूर्वं त्रयोऽध्यायाः अनन्तरं सप्तदश व्यवहारपदानि, अन्ते च एकं परिशिष्टम् । तद् गृहीत्वा अष्टादश व्यवहारपदानि । [याज्ञ.] इति चिन्हं याज्ञवल्क्यस्मृतिबोधकम् । [मनु.] इति चिन्हं तु स्पष्टमेव ।

अज्ञानात् प्रमादात् अक्षरयोजकदोषाच्च जाता अशुद्धय उपलभ्य शुद्धिपत्रे निवेशिताः । तस्मात् शुद्धपाठजिज्ञासुभिः प्रथमं शुद्धिपत्रतः पुस्तकं शोधनीयम् । येनार्थावबोधाय क्लेशो न भवेत् ।

टीकाकारो वालभट्टश्च नागेशभट्टशिष्यः । तस्य च त्रयः शिष्याः सुप्रसिद्धा अभवन्, भास्करशास्त्री, गोविन्दाचार्यः, राघवेन्द्राचार्यश्च । भास्करशास्त्रिणः पौत्रः अद्यत्वे पुण्यपत्तने [फर्ग्युसन् कालेज] इति प्रसिद्धपाठशालायामध्यापकः । गोविन्दाचार्यस्य पुत्रः श्रीच्युतकाशीनाथशास्त्री अस्माकं परमेष्ठी गुरुः ।

राघवेन्द्राचार्यस्तु त्रिपथगाविषमीकारत्वेन जागर्ति ।

इयं च आख्यायिका भास्करशास्त्रिणः शिष्यः रामशा-

स्त्री यः पुण्यपत्तने अद्यापि निवसति तच्छिष्यात् बाबाशास्त्रिणः अवगता।

एनया च आख्यायिकया टीकाकारस्य शतवर्षाधिकः सार्धशतन्यूनश्च कालोऽवगम्यते। ग्रन्थाश्च एतत्कृताः—शब्दरत्नटीका भावप्रकाशः, परिभाषेन्दुशेखरटीका गदाख्या, मञ्जूषाटीका, मिताक्षराटीका इयं च। एते प्रसिद्धाः। तस्मादस्य विद्वत्तमत्वात् एतत्कृतव्याख्यानस्य आदरणीयत्वात् इयमवश्यं विद्वद्भिः संग्राह्या आस्वादनीया चेत्यलम्। शम्।

INTRODUCTION.

The real character of Hindu Law.

The true nature of the works going under the name of Hindu Law—*Dharma-Shāstra*—and the trend of mind of its composers, has not been realised by any of its European students, be they merely Orientalists interested in a new body of thought, or lawyers who have to administer that law. If the old-world Shāstrīs, the hereditary custodians of the learning, do not recognise its doctrinaire character, it should be no wonder, seeing that long and firmly established vested interests of the priestly class are involved. But when the English-trained Hindu lawyers who have no axe of their own to grind like the Shāstrīs, for they come from every caste and sub-caste, and are more or less conversant with at least the customs prevalent in their own special sub-caste, when even these fail to see that the whole body of Dharma Shāstra is artificial, ritualistic in nature, deduced not from experience of life, but the necessities of the conventions of Nyāya Shāstra and Mîmānsā one can only wonder at the sort of training given in a score of law colleges in the country, turning out many hundreds of LL. Bs. every year. There must be something radically defective in the training, when the glamour of these ceremonial-choked priestly books is so strong that the great divergences between the actual daily practice of the community and the 'pious wishes' and precepts of ecclesiasticism, are as blindly passed over as if they were altogether non-existent. A faint echo of this exists even in the west, for European law has its fictions, its Canonical fetters and word-splittings and scholastic pedantries and antiquated technicalities inherited from the dark ages in great abundance, even yet.

A few concrete examples will help to bring home to the reader the validity of the remarks made above. Take the

case of marriages. Every day, all over the country, in every caste and sub-caste—not excluding the Brâhman,—marriages have been, and are, and will continue to be, celebrated in spite of all the law-book regulations against them, within the 'prohibited' degrees. Does any sensible person regard these as sinful concubinage? Take the case of adoption. If there is no money at stake, not a single one of the defenders of Dharma considers it worth while disputing an adoption in a British law Court however contrary to the Smriti-rules it may be. But if there is valuable property concerned, then the reversioners wake up to the enormity of the 'sin' committed by the adoptee and fight the adoption right up to the Privy Council, leaving no stone unturned in their efforts to see that *Sadāchāra* (holy usage) is not flouted! Take again the diametrically opposed rules of Inheritance as propounded by the *Mitāksharā* and the *Dāya-bhāga*. How many Bengal fathers disinherit their children and dispose of their properties in any but the way of natural affection; how many *Mitāksharā* children demand partition in the lifetime of their fathers? Not one in a hundred thousand. According to the good old law, no *Shûdra* can own property or inherit. Is this followed? Yet again, while every Sanskrit law book is as explicit as it can possibly be with regard to the inheritance of *Strîdhan*, in practice it is a dead-letter all over India. Another huge fiction, is the joint-family. When the European who is used to setting up a house of his own as soon as he marries, sees all the male children of a family, married or not, living together under the rule of the head till the latter dies, he imagines that the joint-family is real and not merely nominal; the Hindu law actually favours the early disruption of joint-families from theological motives and is in fact quite opposed to the system.

Not even the Feudatory Indian States follow the *Smriti* injunction about appointing only Brâhmans as Ministers and

Judges. Similarly all over the country, the teacher is no longer only the Brâhman, even the Vedas being taught by Europeans; and no wonder, seeing that the most carefully critical Vedic studies are the fruits of German, American and English universities.

The works on *Dharma-Shāstra* are not primarily meant for the adjudication of worldly interests—these are merely unavoidable and unpleasant incidents in a life meant to be devoted to spiritual purposes. The *Dharma Sûtras*, which are the earliest expositions of 'law' in a separate form are every one of them composed for the guidance of the Brâhmans belonging to the many different *charaṇas*, 'schools' of the Vedas, into which the sacerdotal community was very early broken up. The metrical *Smṛtis* are reconstructions of these *Sûtras*, to suit a later age and like them are overloaded with minute directions about rituals, ceremonials, penances and purifications. But there is one basic difference between the two. The Sûtras are the especial property of the charaṇas, not so the Smritis. These latter have advanced somewhat from the position of the Dharma Sûtras, and have been forced to open their eyes to the glaring deficiencies of these Sûtras with regard to worldly matters, and so driven to provide remedies, and as they were not advanced enough to drop the theological side, they emphasised that also along with the filling up of the gaps in the civil law. They also took on the character of school-books at the same time for the instruction of all students irrespective of their Shākhās. They had also dropped minutiæ in favour of general statements, for these with the continuous disappearance of the Charaṇas were losing their interest and authority. Be it remembered however that the *Dharma-Sûtra* and the metrical *Smriti* periods are not always mutually exclusive but that they overlap to some extent. All Civil and Criminal offences are looked at from the point of view of an ecclesiastic in both and consequently regarded as Sin and to be expiated not for their bearing on the social and civil life of the community

but for their effect on the offender's life after death. The modern European juridical concept of law—civil, criminal, commercial—directly concerned with the daily life of the community, wholly unconcerned with its theological entanglements, never arose before the minds of its priestly administrators.

The late Mr. Mandlik's contention in his *Hindu Law* when controverting the position of authority assigned to the *Dattaka Mîmānsā* of Nanda Pandita and standing up in defence of the Bhattas, the authors of works belonging to the *Mayūkha* school of law, that they were men belonging to the people and hence in touch with the life of the world, whose expositions of the law should be taken as *accurate* and therefore authoritative, is wholly untenable. There is nothing to choose between one latter-day Pandit and another. They, one and all, belong to the same class of closet scholars and lawyers, untouched by the myriad activities of the world. *Vyavahāra* occupies but a small fragment of their energies and their learning—which is all spent on *Āchāra* and *Prāyashchitta.* Take for instance the well-known *Vîramitrodaya*; the *Vyavahāra* portion—which is the biggest of all known works on that subject—occupies barely one-twentieth of the space of that enormous digest which is twice the size of the *Mahābhārata.* Similarly the *Vyavahāra-Mayūkha* is but a tiny fragment of the *Bhagavanta-Bhāskara.* Not a single one of these multitudinous commentaries and digests is ever betrayed into taking any notice of the outside world. There is never a hint of any other system of law being prevalent in the country or known to the authors. Islam was predominant, but no mention is made of Islamic law. The magnificent empire of Vijayanagar was utterly destroyed and its splendid capital razed to the ground to be a source of archeological wonder to later generations; but never a word about the deadly struggle in the works of the *protege* of the Emperor the "omnicient" Mâdhava and his brother Sāyaṇa. So also the *Vîramitrodaya,* the *Saraswatî Vilâsa*, and every

other work. The death-grapple of Vîra Sinha Deva of Orchha with the great Akbar and the submission of the Bundelas, or the devastation of Orissa and the overthrow of the power of Pratâp Rudra Deva is silently passed over. While Hindu Kingdoms were falling like nine-pins round him, the Brâhman was busy carefully calculating the exact amount of expiation necessary for the helpless individual who had become impure by the touch of the house lizard (pallî-patan), the idea of national welfare never rose before him. Omenology, Astrology, and Theology these three were the forces that brought grist to his mill, and they were worked for all they were worth, and this they did by effectually enslaving the intelligence of the people, by killing out all liberty of action and by killing out all joy in life by a pessimistic philosophy. The germs of a corporate national life were effectually blasted.

And it is no wonder that it is so. For while the *Smritis*, with very few exceptions, as for instance Devala, were written under an overpowering sense of the meanness and worthlessness of the life of the world by their ascetic-minded Rishi authors and hence dwelt very largely on and gave a quite disproportionate space to super-worldly concerns, these latter-day commentators, not even excepting Medhātithi whose voluminous *Manu-bhāshya* was composed in the 9th century A. C. while the first Islamic invasion of India occurred in the 7th century A. C. (for the prior *Nārada-bhāshya* of Asahāya is only met with in a form 'restored' by Kalyāṇa Bhatta, and even of this no complete and correct MSS. are available,) also took the same lines, but for very different reasons. Even Medhātithi is reputed to have been 'restored' by the Court Pandits of King Madan Pāla of Digh, a jāt sovereign of the 15th century A. C., by which time the *Bhāshya* is said to have become very corrupt. But this restoration, as the late Prof. Buhler has remarked in his very informing introduction to his translation of Manu, means probably nothing more than that copies of

the work had become very scarce and fragmentary and that the king completed his own palace library copy with the help of a manuscript brought from some distant place. Hindu law never had a chance of orderly evolution and growth.

Every one of these Commentaries and Digests was composed after the Moslem hordes had begun to pour into India, from the 7th Century A. C., and down to the days of full conquest and consolidated rule and then its final destruction at the hands of the English in 1857 A. C., when the last Delhi Emperor was deported and both his young sons shot, and the Government of the country assumed by the British Crown. During the thousand years of Moslem rule orthodox Hinduism was thrown back upon itself. It could not assimilate these ravaging conquerors as it had done the divers races that before their time poured into India. The Brâhman regarded with terror and horror the Islamic flood that wiped out the ancient landmarks for ever. He would not reconcile himself to the new order of things and being hurled from his seat of unquestioned power, retired within his carapace, and his outlook on the world steadily narrowed till it was confined to the four walls of his room. Denied an outlet to his keen intellectuality, and his superabundant energy and humiliated by being thrust into the background by those whom he deemed unpolished barbarians, *Mlechchhas*, who respected none of his conventions, and in fact took a delight in outraging them as often as they could, he concentrated his attention more and more on acquiring "other-world" riches. By these means he not only succeeded in keeping the respect of the non-Brâhman, as the custodian of his ancient faith which was being so ruthlessly uprooted, but succeeded far beyond his probable original intention. He riveted his authority so strongly that he came to be regarded as Divine to whom more than respect—unquestioned worship—had to be paid. With ample leisure, and with the natural human craving for being something so amply satisfied, he turned his attention to elaborating most minutely the few and

simple *Grihya* and *Dharma Sûtra* rituals into the formidable structure of superstition the like of which the world has never seen.

The *Dharma-Shāstris* (the knowers of the sacred law) were never appealed to by the people on questions of civil law, except perhaps in the case of some Brâhman communities in remote corners of India. All such disputes were dealt with in the light of custom by Caste Panchayets, by *Shreshthis* (bankers), by *Mahājanas* (Merchant-guilds) or trade-guilds according as the question in dispute came under their several jurisdictions, whose decisions were generally enforced by those in political authority,—whether Hindus or Moslems, while questions on impurities, purifications, ritual etc. were invariably referred for opinion and guidance to the Brâhman. As authority came to be usurped more and more by the priest, he began to meddle more actively with the civil law proper and began deducing rules of *Vyavahāra* from the artificial premises of *Āchāra* and *Prāyashchitta* by a *tour-de-force* of Mîmāmsā and Nyāya. Custom came to be expressly over-ruled when in conflict with *Shruti* and *Smriti* and thus gradually, supported by the powerful arm of political authority, wielded by Chieftains who were being rapidly Hinduised, and were desperately anxious to be regarded as Kshatriyas, the very basis of our Civil law was revolutionised, and instead of Usage, sacerdotal law was installed in the seat of authority, and tried with varying success to make itself pre-eminent. The Brâhman of that time was only too anxious to help these would-be Kshattriyas, for unlike his latter-day successors he was far too keen-sighted and large-minded not to be acutely alive to the necessity of making converts of such formidable warriors to his system of theology and social order, and thus enlisting their powerful support in upholding and enforcing his egregious claim to worship as the 'super-man' to use a word made popular by Bernard Shaw and which claim was in deadly peril owing to the Jain and Buddhist schisms.

It is a profound error to regard the *Smritis* as *complete* codes of law or as getting all their 'rules' rigidly enforced by the political authorities of their times. Sir Henry S. Maine's observations on this point, though he mentions only Manu, are very true, and apply to every other 'code' equally well. He says :—"It does not, as a whole, represent a set of rules ever actively administered in Hindustan. It is in great part, an ideal picture of that which, in the view of the Brahmins, *ought* to be the law." (Ancient Law p. 17). With regard to incompleteness, the same author in his *Village Communities* (p. 51) has pointed out that in these codes "large departments of law are scantily represented or not at all"; an uncontrovertible statement, and easily borne out since the days when Maine penned the above sentence by the enormous mass of judge-made law and the very large output from the various legislative machineries —which are certainly not working up to their full capacities— at work in the various parts of the country. The *Smritis* nowhere mention imprisonment as a punishment, though we know from old literary works, that jails existed and people were imprisoned. This omission can arise either because the authors would not admit the power of political authority to imprison Brâhmans, or to their deliberate ignoring of actualities in favor of an abstract, speculative treatment of law. The spy is very prominent, but there is no mention of the Civil Police for purposes of watch and ward ; nor of Bankers (*Shreshthis*), Bankers-guilds (*Mahājanas*) or the various trade-guilds. The constitution of the *Parishad* is given but by no stretch of language can it be called a law-court or even a caste-panchayet. The Digests and Commentaries have slavishly stuck to the written texts before them and dared not to open wide their eyes to the world surrounding them. The truth of the matter seems to be that administrative methods were loose and haphazard and the people allowed to go their own way without much meddling and interference as long as they paid the taxes—

from which Brāhmans always claimed to be exempt—and were not contumacious. In one sense it was a very democratic government.

Some of the later *Smritis*, which continued to be composed, I believe, almost up to the period of the early Moslem inroads into the outlying Provinces of India, Sindha, Kamboja (Kabul), Gāndhāra (Kandahar), *etc.*, were, however, somewhat progressive in the sense that they took a little more account of the actual state of some of the points of civil usage; but the Commentaries and Digests reverted to the earlier narrow spirit and in fact went one better in their insistence on ritualism. But even the *Smritis* could not in the very nature of things be so progressive as, for instance, Roman Law, to say nothing of course of modern legal systems, because of their theological entanglements. B. Golap Chandra Sirkar has hit the point truly. He remarks in comparing the Brahmanic with the Roman system that "The Brāhmans on the other hand adopted and taught the religious principle of asceticism inconsistent with worldly prosperity and political greatness, established a caste-system causing an exclusiveness that prevents the introduction of a stranger into the Hindu Community and thus rendered themselves incapable of deriving any advantage from the observation of the laws of other people whom they were interested to despise and hold up to contempt." "Brahmanism, caste-system and Brahmanical superiority are convertible terms, and people without caste could not but be looked upon by the Brāhmans with derision at least externally, and represented as *Mlechchas*, or barbarous or irreligious." "The greatest impediment in the way of progress of Hindu jurisprudence was offered by the theory of its divine origin which stamped a stationary character upon it." (The Hindu Law of Adoption—Tagore Law-lectures—A. C., 1888., p. 84). G. C. Sirkar's remarks on p. 85 of the same book with regard to the great commentators is no less true. The

2

Brāhmans "keenly alive to the interests of their own religion and of their *class*, which would have very materially been endangered in the eye of Hindu Society had they taken the false step of seeking worldly prosperity and political position, ... adopted the proper course of severing their connection with, and of withdrawing from the political government of the country, and chose to retain their position of religious and social supremacy among the Hindu Community. Thenceforth they devoted their undivided attention to religious matters, *ceased to be practical lawyers,* and *became more narrow-minded than ever.* The worship of the various idols and the innumerable religious ceremonies mentioned in the Purānas were thrust into prominence by the Brahminical writers of this period, such as Bhavadeva, Raghunandana, Kamalākara and Nīlkantha, who busied themselves in preparing elaborate works for teaching the members of this class, the method of performing the religious rites, *so that they might earn their livelihood by officiating at them.*" (The italics are mine.) The theological basis of all that goes under the name of Hindu law can very easily be realised by studying that all-important *vivāda-sthāna*, 'bone of contention,' the law of inheritance, and the stupendous difference between the Bengal and the Mitāksharā view of the question, due solely to the ridiculous difference of meaning assigned by the two schools to the ritualistic word *Sapinda*! If it were urged that parallels are not wanting, even in modern times, where a new 'interpretation' of a single section of an Act has altered the whole course of procedure or business and 'shaken vested interests' till remedied by a new Act of legislation, the reply is, that such interpretations have nothing to do with religious rituals, but are due to defective draftsmanship.

The notion that there are *Smritis* which treat purely of *Vyavahāra* is due to the incomplete state of preservation of some of the older *Smritis*. For instance, Nārada is certainly only a torso, shorn by merciless time of its *Āchāra* and

Prāyashchitta portions. Prof. Jolly mentions in the preface to his edition of the text of the *Nārada Smriti* that there exists a MS. written in the Grantha script in the India Office library of Nārada but which treats only of *Āchāra* and *Prāyashchitta.* It is strange that he dismisses the MS. so curtly; it never seems to have struck him that it would be worth while examining carefully the work which might turn out to be the lost first and third chapters of the *Smriti.* Similarly other Smritis. The large mass of the latter-day *Smritis*, whether with the later sectarian interpolation or without, as for instance the *Hārīta*, one version of which is full of the shibboleths of the Ramanuja sect, deal only with *Āchāra* or *Prāyashchitta* or both. In passing, it may be pointed out, that the work available in print as *Kātyāyana-Smriti*, is not the *Smriti* of Kātyāyana, but the *Chhandoga-parishishta*, wrongly taken to be a *Smriti.* There seems to be some confusion of ideas with regard to *Vriddha* and *Brihat* recensions of many of the *Smritis.* Some even go so far as to deny the existence of any such in those cases where only quotations are to be met with in the digests and commentaries and manuscripts of the work not forthcoming. It is a very hazardous position to take up. We see every day manuscripts turning up whose existence has been strenuously denied; to give an instance the late Dr. Weber denied the existence of the eight *Brāhmaṇas* of the Sāma Veda, but himself lived to edit some of them! So far *three* recensions of not even a single Smriti has been met with, but two of a good many, and so possibly *Vriddha* and *Brihat* mean only *large.* Farther it also seems that *Vriddha* does not mean an older redaction from which the *laghu*, the smaller has been abstracted. The process has been the other way; the larger versions being amplifications, 'second editions' of the smaller ones.

After all that has gone above, it scarce needs pointing out that Vijnyāneshwara and Jīmūtvāhana are not less speculative than any other writers in their works. Would

any legislature promulgating a Civil Code worry itself farther after it had conceded absolute rights of ownership and full Testamentary powers into laying down stringent and precise rules for devolution of property as Jīmūtvāhana has done? It is only possible for one who was composing a work for *educative* purposes and not for actual enforcement. The Testamentary powers permitted to the Hindus governed by the *Dattaka Mīmāmsā* and the *Mitākshara* can and do play havoc with the law as laid down in them. If these writers had had the misfortune to leave to posterity more works than one, as the famous Nanda Pandita has done, it is quite probable that they too would have been betrayed into advocating conflicting views as poor Nanda Pandita has done on the question of adoption in *Dattaka Mīmāmsā* and the commentaries on the *Parāshara* and *Vishnu Smritis*! Golap Chandra Sirkar is perfectly justified in his contention that the weight attached to the *Dattaka Mīmāmsā* by the British Courts is wholly undeserved and works a great deal of practical mischief. Although when he attempts to prove that while Nanda Pandita is speculative, Vijnyāneshwar and Jīmūtavāhana are not, and that in fact they are "*practical*" lawyers, he makes assertions which are not easy to maintain. The old-world Pandits use them as two amongst a host of others to be *consulted* and do not treat them as of "paramount" and "binding" authority. Their present supreme vogue is due to the fact that these were the works that were the first to be published in English by Colebrooke, Sutherland and others and so with every year that passes they acquire more and more the paramount and binding character, thanks to the doctrine of 'precedent' and of 'settled facts' of the English lawyers. So strongly entrenched is prejudice about this matter that even such a learned and thoughtful man as Sir Ashutosh Mukerji, Judge of the Calcutta High Court, fondly imagines that the *Vyavahāra-mātrikā* of Jīmūtavāhana which he has so ably edited for the Asiatic Society of Bengal is a great find and that it will throw considerable light on Pro-

cedure in ancient India. It is no better nor worse than a score of other similar works. I shall give just one reference from *Saraswatīvilāsa* about *Mitāksharā* to show in what light these works were regarded by rival authors. It is a digest prepared in the reign of Pratāpa-Rudra Deva (A. C. 1503 to A. C. 1524) and under his direct supervision in which (p. 60 of Foulke's ed.) on a disputed point about *Strīdhan* the author bluntly says: विज्ञानेश्वरेण स्वमतिमात्रपरिकल्पितत्वात्, *i. e.* (the dictum) is a product of Vijnyāneshwar's brain (and so has no force, being unsupported !). If the *Loka-prakāsha* of Khsemendra were to be edited with the same minute care as Jīmūtavāhana's work has been by Sir Ashutosh Mukerji and an English translation made of it, probably it would supply much more information about the practical administration of a Hindu kingdom about a thousand years ago and let in light on judicial procedure, a subject which has not at all been properly investigated yet. There are other similar works from other parts of India, and some of them give even draft forms of treaties between sovereigns, for instance in the *Lekha-panchāshikā* discovered by Sir R. G. Bhandarkar; a careful working up of the hints in such works would supply much material for the condition of public as well as private international law, on which the 'orthodox' works are completely silent. The Feudatory States will not afford much light, as they all have been largely Europeanised. Nepal is probably the only State, which preserves the old methods to some extent, and these should be investigated and committed to paper before the onrush of the west sweeps off these old-world ways.

The real nature of the Nibandhas—the digests—will be fully realised only when the nature of the *Vyavasthās*—the responses of the learned Pandits on any special point of law—is fully analysed.

Whenever any person is in doubt upon any question of *Āchāra* or *Prāyashchitta* or there is any dispute over any points arising out of these between members of a caste, the person most involved selects a Pandit from among a number

of those whose opinion would command respect in his community, and who is likely to hold views favorable to the person interested. This man negotiates either directly or through an intermediary for a stipulated fee for a written opinion upholding the interested person's point of view and to further strengthen the 'opinion' various sums of money are presented to other Pandits and their signatures, concurring with the pronouncement, obtained on the document. As this method is a considerable source of income to the Pandits, irregularities are usually winked at, and it is no disgrace and nothing unusual to have contradicting documents prepared and signed by the very same Pandits! This is a well known fact and within the personal experience of many of us who have had occasion to obtain *Vyavasthās*. It will be clear from this that these 'opinions', '*responsa prudentum*', are not the works of independent judges, maintained at the public expense, but of advocates seeking a livelihood by upholding the case of their clients—no better and no worse than the barristers, advocates, pleaders, of modern law who will strenuously oppose or defend in the British Courts one set of actions to-day and to-morrow change sides in an analogous case, the opponents becoming the defenders and *vice versa*. Manuscript copies of these *Vyavasthās* were generally preserved and a digest prepared from them in time. The conflict in the digests is due to the bias of the writer, as he selected one or another point of view from the vast mass of conflicting *Vyavasthās* as his own.

Naturally, to give a completeness to his work, the digest-writer generally, though not invariably, wrote on civil law also, for which he was so ill-prepared by his training and religious convictions, and he made a sad mess of customary law. It is these Nibandhas which have been made the law of India by ill-informed British Judges and legislators and interested Brāhman lawyers. These have been given the rigidity of the type of the legislative acts, such as they never had before. The result is endless trouble, confusion, and litigation, and

the peace-loving poor Hindu is branded by the official as very litigious, while the official is blissfully ignorant that it is all due to the uncertainty of the law, produced by his own half-hearted and hesitating interference. How very narrow the commentators have become compared to the originals they are commenting on is best brought out by comparing the earlier and later rules about marriage, divorce and legitimacy. The old law allowed eight different ways of marriage, besides intermarriage also amongst the different castes (very soon restricted to *Anuloma*, *pratiloma* being tabood), seventeen grounds for the dissolution of marriage and the *re-marriage* of the woman concerned (*vide* Mr. Justice Ranade's Religious and Social Reform p. 71, Kolasker's ed.), and thirteen (not twelve only as ordinarily supposed, *vide* G. C. Sirkar's Tagore Law Lectures) kinds of sons. Now such wide-reaching liberal rules, like those of the Moslems, made illegitimacy all but impossible. In those "uncivilised" days the necessity for the prevention of conception either, by surgical, medical or physiological methods did not arise, because sex-morality had not become unnatural and divorced from human Psychology.

The late Professor Maitland speaking about the poverty of English law and its stunted and hide-bound nature at a certain period of its existence says:—"The sacred canon was closed, the age of gloss and comment, and it must be added, of evasion and non-natural interpretation had begun." (page 33, *Justice and Police*). The above remark of the great historian of English Law applies unfortunately with even greater force to Hindu Law of the period which followed on the closing of the Smriti period, some time before the age of Kumārila. A similar and even more serious blight had fallen, some millenniums earlier on Hinduism itself, when the age of the Mantras gave place to that of the Brāhmaṇas, but from which we were rescued by Shrī Krishṇa and his teaching of the Gītā. May we not continue to hope that the British Government will rescue us from the legal bog into which all unwittingly it has landed us?

The Brāhmanic pretensions do not recognise the existence of the fourfold caste system in India since the beginning of the Kaliyuga. According to a well-known Purānic saying—*Kalāvādyantayohsthitih*, in the Kaliyuga, there are only Brāhmans and Shūdras. And with regard to Shūdras one has only to turn to Manu and see what it says. Menial service is his duty and means of livelihood (ch. X. Sh. 121, 123,125). He is not permitted to amass wealth, and if he is possessed of wealth, a Brāhman might take away from him as much as he wishes (ch. X. 129; viii, 417). It would not be to the purpose in hand to call attention to the cruel ecclesiastical, criminal and civil disabilties imposed on the Shūdra by Manu and other Smritis which unfortunately are fully paralleled to-day in the treatment meted out to non-whites, in the United States and South Africa by the whites. The position assigned to women is scarcely any better, they are to be always under tutelage and never allowed freedom (V. 155, IX. 18). No evidence has yet been produced to prove that these laws were ever actualities and enforced vigorously. If they ever had been, the Shūdra would have been far worse off than the Jew in Medieval Europe. After this can one seriously contend that Hindu law was in the main ever more than a pious wish of its metaphysically-minded, ceremonial-ridden priestly promulgators, and but seldom a stern reality? Purely secular works, like the *Artha-Shāstra* of Kautilya, or the *Nīti-Sāra* of Kāmandaka are not referred to even once by the hereditary ecclesiastical commentators and digest-writers. But with all their impenetrability and tough-mindedness actuality proved an irresistable argument, and the glaring contradictions and discrepancies between precept and practice forced them to evolve the legal fiction of *Āpaddharma* (law for the distressed) for the Brāhmans and also a 'code' for the Shūdras. If the Brāhmanic theory of there being only Brāhmans and non-Brāhmans is accepted, then should not all the vast majority of Hindus be governed and guided by the very much laxer and 'lower' rules than by the 'higher'

and rigid, rules outlined in the Smritis?

The sacerdotal basis of the law is again shown by the fact that large portions of what is regarded by all jurists as pertaining to Civil Law is not to be found in the portions treating of *Vyavahāra*, but in the Canon Law. For instance, the law relating to gifts, to ownership in works of public utility—like tanks, wells, orchards, etc.—to liens on family property for purposes of marriages, pilgrimages, shrâddhas, etc. are all treated in works on *Āchāra*, *Dāna*, *Pratishthā*, *Utsarga*, etc. and which are as yet wholly unknown outside of the small circle of the Pandits; while the British law courts, intrenched behind the impenetrable ramparts of dense ignorance, most complacently continue to grind out case-law on all disputed points in the 'light' of their western knowledge! The law of adoption is treated of, not in the chapters dealing with Civil Law, but in the *Āchāra* portions. The supreme necessity for adoption is not the need of leaving one's property to some one, but for the purpose of saving the soul of the adoptive father from a special hell, and the property concerned was merely a bribe, a lure!

Unfortunately, to make confusion worse confounded, Hindu law, even as it is, is unknown in its *entirety* to our modern judges and lawyers. They have arbitrarily selected a *few* portions out of a *few* books and say that this and this only is the law to be applied to the Hindus. Seven or more schools of Hindu law have been evolved out of the untrained imagination of British-trained lawyers, who seldom know any Sanskrit, and even when they happen to know some, it is much too elementary to allow of a full-bodied ability to construe the tough sentences of the digest-writers, overloaded as they are with a plethora of the most intricate and technical Mīmānsā and Nyāya concepts and methods. While no European University ever grants a degree in law without some knowledge of Roman law in the *original*, here in India where Hindu law is supposed to be a living vital force, many

hundreds of law graduates every year pass out of the five Universities, wholly ignorant of Hindu law in the original. So woeful is the ignorance and so second-hand the knowledge that even Brāhman High Court Judges are to be found who think the *Mayūkha* to be a commentary on Yājnyavalkya as was said in a famous adoption judgment!

All this brings me to the point that it is absolutely necessary for the British Government to move in the matter and utilise the present expanded Legislative Councils to codify the personal laws which have been now too long left to the tender mercies of chance and chaos. The plea of the necessity for neutrality is too late in the day to serve the purpose. When a Sikh Marriage Act can be passed, when an Act can be passed permitting the Borahs and the Khojas and other converts from Hinduism to Islam to register themselves under the Act by which they repudiate the Hindu law of inheritance in favor of the Muhammadan law and bind their descendants too; surely the British Government could do at least as much for the Hindus by enlightened codification embodied in *permissive* Acts. It should hearten the timid modern legislator to remember that Jīmūtvāhan, who is unknown before the 15th Century (*vide* Sarvadhikari's Tagore Law Lectures on Inheritance), produced a radical change in the Bengal Law of Inheritance, supplanting by his diametrically opposed views the earlier law of *Mitākshara* and other similar works. What was possible to a mere jurist unbacked by political authority should not prove a sacrosanct unsurmountable obstacle to the modern legislatures.

Attention may be called here to the works of the late Shyama Charan Sircar on Hindu Law, namely the Vyavasthâ Chandrikā in two volumes, dealing with the Mitākshara law, and the Vyavasthā Darpaṇa in one volume dealing with the Dāyabhāga law. These seem to be the only efforts to codify the personal law of the Hindus. But these works have gone into an undeserved oblivion, from which they might well be

rescued. As things are to-day little encouragement is held out to a scholarly study of Hindu Law either in India or in England apart from its professional aspect. Generation after generation of lawyers is being bred whose sole pabulum is Mayne's admirable compendium of case-law. In India the Calcutta University with its magnificent endowment of the Tagore Law Lectureships is the only body that can easily offer inducements for a historical, critical, and comparative study of Hindu Law and Law books. Something has been done, but the lecturers, with perhaps the single exception of Dr. Jolly, have all been practising lawyers engrossed in professional work and not profound orientalists Anthropologists interested in a body of thought apart from its merely practical aspect. There has been another serious drawback also in the fact that the appointments as a rule are made only for one year, and for the kind of work suggested above not less than a four years' continuous tenure of office unhampered by any other work seems to be necessary. The lecturer would also have to be familiar with German, so that he might be able to use as models, the great works of German jurists on Roman Law.

As a preliminary process all available *Smritis* should be critically edited and all quotations in the digests and commentaries verified, and the whole legal literature fully analysed. It is a great pity that even yet we have no full and complete history of Hindu or rather Sanskrit Law, on the lines, say, of Pollock and Maitland's *History of English Law*. Such a history would have to deal not only with the development of the law and the juridical concepts underlying them, but also with the history of the various and many treatises in the original language, whether commentaries or digests. With such a standard work before the legislator, the task of codification would become comparatively easy.

We may now turn our attention to the *Yājnyavalkya Smriti*, which is the basis of our present day law as interpreted by the *Mitāksharā*, and on which Bālam Bhatta has written his lengthy commentary.

Yājnyavalkya Smriti.

This law book ascribed to the ancient Vedic Rishi is no more his work than the older *Mānava-Ḍharma-Shāstra* is the work of Manu, the mythical divine king. The *Mitāksharā* clearly states in the opening sentences that it is the work of some unnamed pupil of the Rishi. Now this statement can only have proceeded from well-preserved and widely current tradition, embodied in the many earlier commentaries on the *Smriti*, only one of which, namely by the author's own teacher Vishwarūpa is referred to by name, and not from any definite and direct knowledge. It is curious that the author was not deterred from making such a revolutionary remark by what is stated in the body of the Smriti itself! Not only in its opening stanzas does it purport to have been given out by the Rishi, but in shloka 110 of the *Prāyashchitta* portion the author definitely identifies himself as the author of the *Brihadāranyaka*. This seems to be an intentional fabrication in order to prove that the work possesses divine authority and hence must be implicitly obeyed by all Āryas. So whether the composer of the *Smriti* was a direct pupil of Yājnyavalkya or not is more than a doubtful point, and the utmost that can be affirmed with any approximation to certainty is that the work was composed by some one who belonged to the school of the White Yajurveda and was conversant not only with the *Pāraskara Grihya Sūtra*, but with the *Mānava Grihya Sūtra*, the *Shrāddha-Kalpa-Sūtra* of Kātyāyana, and other works of the Yajurveda school. The linguistic gap between *Brihadāraṇyaka* and the *Smriti* is so great as to be unbridgeable even in 500 years, so no great-grand-pupil even could have written the work. This makes it very difficult to assign any rough date even to the time of the composition of the work. The date assigned to the work by the Orientalists is the beginning of the 2nd Century A. C. (*vide* Stenzler's Introduction to his edition of the Smriti). The whole work

has been translated into English by the late Mr. V. N. Mandlik in his *Hindu Law.*

With regard to the dates assigned to the *Smritis* it may be pointed out here, that the work done in this field by the European Orientalists may have to be modified now in the light of the long-lost but recently discovered works of the ancient poet and dramatist Bhāsa so long known to fame only through the references to him by Kālidās and others. Thirteen of his plays have been recovered in the Indian State of Travancore, the only remote corner of India—if we except Nepal—which was never ravaged by Moslem bigotry, and did not have its libraries and temples burnt and destroyed by their fanatic hordes from the North. For instance, Benares was plundered and wrecked three separate times. The first sack occurring so early as 1193 A. C., and it speaks much for the vitality of Hinduism that all this iconoclastic ferocity did not wipe it out as it did the Buddhists at Sārnātha, and that so much of Sanskrit learning and such enormous numbers of manuscripts are still surviving. This Bhāsa is quoted in *Artha-Shāstra* (*vide* Mr. T. Ganapati Shastrier's edition of his dramas in the Trevandrum Sanskrit Series), which is attributed to Kautilya-Chāṇakya, the Minister of the famous Chandra Gupta, the Maurya, according to the *Mudrā-rākshasa* (*vide* Telang's ed.). Whether Chāṇakya was actually the author of the work or not, the work itself bears internal evidence, dealing as it does with the complicated system of administration of a large empire, of its having been composed about that time, for no such extensive empire existed in the India of a later day. A *Mānava Dharma Shāstra*—which could scarcely have been the *Mānava Dharma Sūtra* belonging to one of the little known shākhās (schools) of the Yajur Veda—is named by him in such a connection as to show that the work was of undoubted and universal authority, being the prescribed text-book for kings and which Rāvaṇa had learnt. If it was not the Manu known to us, at most

it could only have been an earlier recension of it. This takes the work back to a fairly early time, not later than Alexander's time, but how much earlier it is not possible to determine yet, for want of materials. It has farther to be remembered that there is absolutely no reference in Manu either to Greek astrology or Grecian coinage. If further examination fully bears out this contention, then naturally it will throw into confusion the chronology accepted as correct at present and it may turn out that all the arguments so finely spun out on the insertion of one or two Greek words may have to be wholly discarded and the existence of these words in those works accounted for in some other way as Buhler himself has pointed out in his Introduction to Manu, and Max Muller in his *History of Ancient Sanskrit Literature* (p. 170, reprint by the Panini Office, Allahabad). It should not be forgotten that all these works also—like the *Manu-bhāshya* and the *Nārada-bhāshya*—have passed through the reviser's hands, not once but many times most likely. The statement of Megasthenes that the Hindus administered law according to "memory" if rightly interpreted would show that he was using the word not in its general sense but in its special one of *Smritis*, works on Dharma Shāstra, and would thus prove that many of these works were recognised as canonical about the time of Alexander's raid into India.

The age of Yājnyavalkya himself and certain incidents of his life are, however, pretty well-known, from references to him in the *Shata-patha-brāhmana* and the *Brihadāranyaka-Upanishad.* He flourished long before classical Samskṛiṭ came into existence, in which language the *Smriti* is composed. The attempt to father the *Smriti* on this ancient Rishi in the opening stanzas is only a rhetorical devise very common among Samskṛiṭ writers by which they tried to gain a meretricious authority and age which would not have been their portion if they had depended upon their own individual merits and given the genuine historical facts in connection with these works. The *Smritis*, the *Purānas*, and

especially the *Tantras* are full of this long-invented literary trick and which has unfortunately so completely hood-winked the latter-day Hindus, who are such blind worshippers of the *shabda pramāṇa*—the written word, provided it is in Sanskrit!

With regard to the character of this Veḍic Rishi, it does not seem to have been a very estimable one, as portrayed in the ancient books, though intellectually he was one of the most, if not the most brilliant, man of his time, and an ornament of the Court of Janaka and almost a final authority on all doctrinal matters. The king held frequent disputations with him on the mystic meanings of the ritual practices. This was a weak point with the Rishi and "this fellow of a Rajanya" often posed him and he could not answer the questions. It was the Kshatriya Janaka that taught the Gupta-vidyā to the Brāhmana Yājnyavalkya, who was profoundly versed only in ritual mummeries (Sh. Br. xi. 6. 12). To begin with, he quarrelled so angrily with his teacher as not only to repudiate all his obligations to him, but attempted to crush him completely and wipe his name and fame off the face of the earth, by composing a new Veḍa himself which he gave out as having been given to him by the Sun-God. Max Muller's statement, that he felt so much animus against him and his charaṇa as to say in the 30th Adhyāya of the Vājasaneya Samhitā, where he gives a list of persons to be sacrificed in the Purushamedha, that the proper victim to Dushkrita or sin was Charakāchārya, the teacher of the Charakas (A History of Ancient Sanskrit Literature p. 179), is entirely beside the mark. The Mantra is an ancient one, occurring in the older shākhās of the Yajurveda and which not even the bold Yājnyavalkya could tamper with. Then again his covetousness, his love of disputation, his irascibility, his intellectual vanity, and finally his polygamous instincts and love of good living—(even though the Adhvaryu is prohibited from eating the flesh of ox or cow he would not desist, saying "I for one, eat it, provided

that it is tender", Sh. Br. iii, 1. 2. 2)—throws a queer light on the social life of those days, and shows that human nature was neither better nor worse than what it is to-day, and that there was quite as much Kaliyuga in those golden days of India's existence as to-day. His life can be matched any day in the India of to-day and for the matter of that, not only in India, but all the world over. Even Vidyāraṇya in his *Jīwan-Mukti-Viveka* (p. 45, Anandāshrama ed.) could not help noting these demerits of the 'great man.' But one great quality will cover a multitude of 'weaknesses,' as even modern history shows in the case of Bacon, Napoleon, etc; and Yājnyavalkya's learning must be his excuse for his demerits. And this is what Vidyāraṇya means when he says that though Yājnyavalkya suffered from many evil moods and even killed the Brāhmaṇa Shākalya, and was thus guilty of the sin of Brahmahatyā, yet he was not debarred from Moksha, because he was a knower of Brahman. We must also remember that the moral standard of one race or one time is not a universal criterion of what is right or wrong. Each people are to be judged according to the standard they recognise; as they come up to it or fall away from it, are they behaving rightly or wrongly.

Coming back to our Smriti, (which, by the way, like the Nārada, the Parāshara, and many other *Smritis*, is available in also a larger recension—the *Brihat-Yājnya-valkya*) we find it is composed in 3 chapters running to 1110 Shlokas in the polished classical anushtup metre, and mentions twenty earlier teachers of law, including Yājnyavalkya, namely Manu, Atri, Vishṇu, Hārīta, Yājnya-valkya, Ushanas, Angiras, Yama, Āpastamba, Samvarta, Kātyāyana, Brihaspaṭi, Parāshara, Vyāsa, Shankha, Likhita Daksha, Gautama, Shātātapa, and Vasishtha. In passing it may also be mentioned that the Garuda and Agni Purāṇas have embodied in them large portions of this Smriti. With regard to the number of Smritis, it is legion, and it is impossible to arrive at a consensus of

opinion with regard to the authoritativeness and authenticity of the majority of them. But it seems that 72 of these are fairly universally recognised, divided up into four groups of eighteen each. The Hindus seem to have a strange fascination for this number eighteen which is constantly cropping up, so that one cannot escape it anywhere. Fully twice this number of *Smritis*, however, is available either in print or manuscripts and nearly every one of these is quoted in one or the other of the Digests composed since the 13th Century, A. C. The *Nirṇayasindhu* quotes about 130 (*vide* Mandlik's Hindu Law). The *Vīramitrodaya*, however, recognises only fifty-one as authentic in his huge Digest. There are also two very old collections, going under the name of the *Chatur-vimshati-smriti* and the *Shat-trinshat-smriti* which summarise the teachings of twenty-four and thirty-six *Smritis* respectively, and thus seem to recognise as authoritative only so many and no more.

A more reasonable grouping, however, would be secured by discarding this artificial, arbitrary and late classification in groups of 18 each and adopting a more natural and likely one, namely that of assigning each Smriti to one of the seven groups into which they fall almost automatically. The seven groups would be (1) Metrical redactions of Dharma Sūtras. (2) Metrical redactions of Grihya Sūtras. (3) Composite metrical redactions of both, Dharma and Grihya Sūtras. (4) Secondary redactions of the metrical Smritis. All those works having *Vriddha* or *Brihat* prefixed to their names belong to this group, as also Vyāsa, Daksha, Devala, Atri, etc., that is, all those which contain no indications of connection with any Vedic School (Charaṇa). It would not be right to doubt their genuineness simply because of the imperfect and fragmentary condition in which we possess them at present. That they are ancient can be confidently asserted, because some of the verses quoted as from them in Commentaries and Digests are met with in them; and that they are mere fragments of one extensive work can be equally confidently asserted, for the

larger number of quotations are not to be found in the works as extant. (5) Later independent compilations, that is, works not basing themselves on some particular Smriti for their inspiration, but ranging over a large field and making their own selections from them, like the *Lohita Smriti.* (6) Sectarian forgeries like the *Brihat-Hārīta*, the *Vashishtha*, etc. (7) Supplemental Smritis, like Brihaspati, that this work was a *Vārtika* on Manu is the happy hit of Prof. Jally; *Kātyāyana Smriti* will probably be found to be similarly a *Vārtika on Yājnyavalkya.* In the case of a fair number of Smritis the part of the country in which they were composed or prevalent can also be ascertained; for some like Devala and Yājnyavalkya expressly state the part of the country in which they were composed, while those which are connected with some Charaṇa may very well have been composed in those portions of India where that Charaṇa was prevalent, still others give some internal evidence about the part of the country they were composed in. Some rough sort of time order for the composition of the various Smritis can also be compiled, by noting references either bodily to names of the other Rishis or merely to their special doctrines contained in these. Even Manu has had predecessors which any one, whose orthodoxy is not robuster than his common sense, can find out by a careful study of the work.

It is to be always borne in mind that the Smritis are works, which unlike modern Acts were never promulgated by the sanction and under the patronage of political authority and there were no pains and penalties and disabilities attaching to any infringement of the rules imposed by executive power as in modern days. These were works, written by Rishis, in the interests of, and for the guidance of other Rishis and not under the prescription of kings; as also for the Kshatriyas, who too had attained to the position of a privileged caste, by the protection and help they gave to the Brāhmaṇas. The mass of the population were considered so low in the scale of humanity as to be put on a level

with beasts, and it was scarcely 'good form' for these great personages to trouble themselves with regard to their laws and customs. The contradictions of which the Smritis are full, are mostly due to the necessity under which their redactors were of preserving, as far as possible, all the old work and introducing all the newer legal speculations into the body of the works ; and finally the inability and also unwillingness of the later commentators to distinguish between these two sources of confusion and also their firmly rooted theological prejudice, which made them regard all these as divine, and made it impossible for them to take into account the differences due to the varying *dates* of their composition and the various *localities* in which they were composed. The attempt of the commentators and the digest-writers to deduce a coherent and mutually uncontradictory set of laws binding on *all* Hindus has been a dismal failure and a woeful waste of vast and intricate but misapplied learning.

There are some points of similarity between the best Greek culture and the culture outlined in the *Smritis*, and a comparative study of the two would be very suggestive and fruitful. For there is nothing so provocative of thought and destructive of age-long prejudices and ruts formed by the endless passage of close human aggregations, as a comparative study of the religious, social, and political institutions and ways of thought that have given birth to these various modes of human activity. Self-centred smug complacency gets effectually startled and disturbed, never more to be re-established. To begin with, both these civilisations were based on slavery and on the utter callousness and indifference even to the elementary needs of all below the caste of the elect, the privileged few. The mass of the people counted for not. A condition of affairs far from unknown even in this twentieth century after Christ ; witness the treatment meted out to the non-whites by the colonising whites all over the world. Again neither the ancient Greek

nor the ancient Hindu was a worshipper at the shrine of vulgar, gross, materialistic success as the Englishman is, to whom super-abounding wealth and social rank is something almost divine to be bowed down to in abject obeisance.

The points of dissimilarity are no less instructive. The Hindu culture was spiritual, unæsthetic, ascetic, regarding the cult of the beautiful with the greatest horror possible, as something of the devil, soul-enslaving. The Greek on the other hand was vibrant with life, sensuous, artistic, anti-ascetic, full to overflowing of the cult of the beautiful, keenly responsive to all that a highly cultivated intelligence can extract from the world. In both the 'elect' were given up to a ridiculous estimate of themselves and of their unique importance for the maintenance of social order; but notwithstanding this ludicrous over-valuation of their own importance in the life of the world, there is an almost inexplicable difference in their mental constitutions. The Greek was restless, alert, sceptical, an individualist, ever open to new ideas and a hater of abject formalism; while the Brāhmaṇa with his heavy inaccessibility to ideas, his tedious and often grotesque formalism and ostentatious orthodoxy whose terrible and paralysing tyrrany we, who are born in India, realise only too well, was an exact counterpart of the ancient Jew and the modern British Philistine.

I may be permitted a digression here on the meaning of the three important words Purāṇa, Nyāya, and Mīmāmsā as three of the fourteen sources of the Sciences and Dharma, mentioned in all the Smritis and occurring in the third verse of Yājnyavalkya. As commonly interpreted these three words are taken respectively to mean the many (over sixty in number) Purāṇas ascribed to Veda-Vyāsa, the Nyāya of Goutama and the Mīmāmsā of Jaimini. I respectfully submit that notwithstanding a universal consensus of authority for the meanings as given above, there is reason to suppose that the Smriti writers had no such meaning in their minds. To begin with, the word Purāṇa is used in the singular, while the

word Veda is used in the plural, thus denoting all the four. Surely there would be less chance of a misunderstanding about the number of the Vedas than about the number of the Purāṇas. At the most this refers to one single original Puraṇā. This is also the tradition as embodied in the Purāṇas themselves. For instance, the *Brahmāṇda* and the *Vāya* explicitly state that Vyāsa composed only one Purāṇa, which he taught to Sūta, and he composed one more and his disciples composed some more, and so on. This clear unequivocal statement was somehow missed by the late Mr. Jackson, who has thrown considerable light on the problem of the numberless Purāṇas in his article on the subject in the Centenary volume of the journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society. He has made out a very strong case for a single original Purāṇa based on other grounds than the one given above. Then again the two words Nyāya and Mīmānsā are used by a large number of recognised Sanskrit writers and Mīmānsakas indiscriminately for Mīmānsā. Besides, in those ancient days, the Nyāya of Goutama had not risen to the prominence it attained in the post-Budhhist period, when it became necessary to develop it for purposes of disputations with the Buddhists against whom Mīmānsā was powerless, for they cut off the ground from under the feet of the Mīmānsaka by denying the authority of the Vedas. An ancient Smriti writer is not likely to use two words to indicate one single subject, especially when he was aiming at conciseness. If the objection is urged that the word Ḍharma-Shāstra is also used in the singular, it is easily refuted by pointing out that it is not the various *works* on Ḍharma-shāstra that are indicated there as the *substantive law* itself. For otherwise, there would be no necessity for enumerating the twenty law books in shlokas four and five. No such enumeration of the Purāṇas is made, and no other Smritis either make any such enumeration. I humbly submit, therefore, that all this is due to a total misapprehension of the meaning of the early writers by the later commen-

tators and which unfortunately has worked endless mischief, by elevating the Purāṇas to a place of equal authority with the Vedas and the Smritis. Numberless forgers have been at work not only on the original single Purāṇa till the number has risen to over sixty, but also on the various copies of these, so that we find to-day that the variations in readings and the omissions and additions in the manuscripts of these are endless—reducing the whole mass to a state of utter unreliability, and by quotations from which any and everything between Heaven and Hell, the most grotesque, the most irrational and diametrically opposed, can all be bolstered up.

I would suggest, therefore, that we cast aside the meanings given to these words by prescribed authority and try to find out for ourselves what they meant to the Rishis. I believe the three words meant nothing else than Precedent (Purāṇa), Equity (Nyāya), and Exegesis, Interpretation of Statutes, (Mīmānsā). Interpreted thus we at once perceive the full reasonableness of the statement, and how it correlates the ancient system of dealing out justice to the modern methods of adjudication. We need not be startled into a repudiation of the meanings assigned above solely on the ground of their being so modern! Development of legal doctrines is not always continuously progressive, it is a good many times regressive also!

Mitāksharā.

Of the many commentaries on the *Yājnyavalkya Smriti*, five complete ones only are available yet, namely, Aparārka (printed in the Ānandāshram Series, Poona), Mitāksharā (often printed, and also translated in Hindi, Marathi, and English), the Vīramitrodaya (I possess a complete copy of all the three chapters and it is going to be printed soon by my friend R. B. Srish Chandra Basu) by Mitra Mishra, and earlier than the huge Digest of the

same name and by the same author, that of Vishwarūpa (the *Dāyabhāga* portion of which was printed in Madras some years ago with an English translation, and recently the whole of the Vyavahāra has been printed by Mr. SS. Setlur in his edition of the *Mitāksharā* with the Vyavahāra portions of the *Subodhini* and the *Bālambhatti*; while a complete and more correct edition is being brought out by Mr. T. Ganapat Shastri in the Trivandrum Sanskrit Series), and the very brief Dīpa-kalikā of Shūlapāṇi, the author of a large Digest, six chapters of which namely, the *Prāyashchitta Viveka*, the *Shrāddha Viveka*, *Āchāra Viveka*, *Sambandha Viveka*, *Tithi Viveka* and *Vratakāla Viveka* are available.

If the existence of commentaries were to be accepted as the sole test of the authenticatedness, popularity and authoritativeness of a *Smriti*, nearly all the 150 odd Smritis would be put out of court. The only other *Smriti* which emerges triumphant from such a test is of course Manu. Nārada seems to have been most unaccountably neglected, for Asahāya has had no successors, can it be because of the extra large amount of Civil matter in it, so distasteful to the theologian-commentators? Parāshara and one or two others can scarcely count seeing how late they were in securing commentators. This great paucity in the existence of commentaries on even twenty or thirty of the universally accepted *Smritis* is a great hindrance in settling accurately their original texts ; the only help available being of a very secondary nature, namely of the numerous Digests, all compilations of the fifteenth and later centuries.

We here are concerned only with the *Mitāksharā* and its author Vijnyāneshwar. The full name of the work as given in the colophon of the work by the author himself is *Riju-Mitāksharā*. Further in a number of Shlokas the author praises his patron the King Vikramārka of Kalyāṇa, gives his own father's name as Padmanābha Bhatta Upādhyāya of the gotra of Bharadwāja, his own social condition as that of a Sannyāsin, the name of his Guru as Uttama-

pāda, his name as Yogī Vijnyāneshwar, and eulogises the overpowering might of his patron whose rule extended up to the Eastern and the Western Oceans and the Rāmeshwaram in the South and the lord of the mountains, *i. e.* Vindhyāchal—the dividing line between Northern and Southern India,—in the North. His date according to Buhler (J. B. B. R. A. S. 1868) would fall in the reign of the third king of that name, known through his inscriptions, ranging between 1076-1127 A. C. It is impossible that the first Vikramāditya could be meant, seeing that our author is a good deal later than Kumārila and Shankarāchārya (7th and 8th centuries A. C. respectively), who preceded these authors by several centuries ; nor can it very well be the second, for he was a contemporary of Bhoja of Dhāra and this Bhoja is freely quoted in the *Mitākshara.* It would be against Indian literary etiquette and against all principles of political loyalty that a contemporary author should be quoted as an authority especially when that author happens to be a neighbouring sovereign (for Bhoja's Kingdom Dhāra, the modern Mālwā, was bounded on the South by the Vindhyāchal ranges) and more likely to be an enemy than a friend ; the inevitable rivalry between Kalyān and Ujjain, the capitals of the respective kingdoms, could not have permitted very amicable relations between the dependents and subjects of the rival kings. Finally, positive proof is forthcoming to show that there was no love lost between the two neighbouring kingdoms and that the potentates were constantly at war with each other. Bilhaṇa the court-poet and historiographer (*Vide* Buhler's ed. of the *Vikramānka-Deva-Charit,* in the Bombay Sanskrit Series) gives a glowing account of one of the wars in which the father of Vijnyāneshwara's patron invaded and ravaged Bhoja's kingdom and captured the capital. The third king of that name reigned from Shaka 998 to 1049 and was known as Kali-Vikrama and in the vernacular as Permadi-rāya and was the most powerful Chalukya King, and it is to this King only

that the author's praise can apply. Some farther light is thrown on the subject in West and Buhler's "Digest of Hindu Law" 3rd ed. But all the above-mentioned sources of information have become out of date and to some extent inaccurate owing to the fresh discoveries, since those days, of Archæological records and inscriptions. All these have been fairly well summarised by Mr. A. Venkataram Aiyer in his pamphlet "The Life and Times of Chalukya Vikramāditya vi", which was presented to the Madras University as his M. A. thesis. It will be seen that while Buhler is substantially correct in his statements, new discoveries correct him in two essential points. The first is that the king is not the 3rd but the 6th of his line, and the length of his life was almost 95 years, he was about 45 when he ascended the throne by killing his eldest brother, who was the reigning sovereign at the time. Later he killed his younger brother also. In this he resembled Aurangzeb of a very much later day; and also like him he was very pious and a great stickler for religious forms; his life was longer than Aurangzeb's by some years, though both reigned for nearly fifty years and both spent the larger portion of their lives in wars. The Hindu king, however, was a very much married man which the Moslem Emperor was not.

Kalyan, his capital still exists near Bidar and is in the Nizam's Dominions, being about a hundred miles from Hyderabad. It is a great pity that in this premier Indian Feudatory state there is no well-organised department for Archœological research and for the search of Sanskrit and Vernacular manuscripts; large numbers are sure to be in hiding in this large state covering as it does eigty-two thousand square miles.

Buhler's contention that Colebrooke is wrong in his statement about the author having been a follower of Shankarāchārya, is due to a total misapprehension of the theology of this great Vedantist teacher and reformer, very strange for a scholar who is generally so sound in his views. Shankarāchārya was first and foremost an advaita vedāntin

and to him Shiva and Vishṇu are both equally equal and both equally illusory—māyāvic. His hymns praise both, he is no sectary. It should also be borne in mind that Dwārkā, his pontifical seat, is a place sacred to Krishṇa and full of Vaishṇavism. If Buhler had paid any attention even to the colophon of the work, he would have been preserved from being betrayed into this curious error. It will have been noticed that really much less is known—except as to date—of this comparatively late author, compared to what is known about the life of the Vedic rishi Yājnyavalkya.

Schools of Law.

It would be helpful for future discussion to say something about the modern English-education-engendered notion about there being seven different and often conflicting 'schools' of Hindu law having 'territorial' authority. This is not the view of the Paṇdits. They hold that in all essentials Hindu law is one and the differences are not deep-seated or radical, except in one or two points. At most they recognise a Northern and a Southern School, that is to say, the old division of PanchaGaudas and the PanchaDrāvidas, and even here, because of the Vedas being the primary fountain of all law, the differences arise over minutiæ and not over deep-lying essentials. All commentaries and all digests are equally authoritative and they are all consulted; of course there is a little leaning towards one or the other, but there is no such thing as complete exclusion. An investigation into the history of the law books would show how untenable is the modern position taken up with regard to their territorial jurisdiction, and which unfortunately has been so loudly and persistently promulgated these hundred years and more, that even the Paṇdits are beginning to forget their old traditions and are falling into line about this idea. Take this *Mitāksharā*; it was composed in for away Deccan among the Kanarese speaking people and has been made by our English rulers the law of Northern India. The *Mayūkka* was composed at the instance of a petty Chief of Bundelkhand

(ancient Chedi) by a Benares Paṇdit and it has been made the law of Gujerat. It has not yet been ascertained who Jīmūtavāhana was, what part of the country he belonged to, or what was his date. If a complete copy of his *Dharma-ratna* (of which the famous Dāyabhāga forms a part) is ever discovered it will throw light, it is expected, on all these points. Now if the 'territorial' idea of the law books has any substratum behind it, should not then the works composed in certain geographical areas be of binding authority in those areas? Every day cases come up before the British law courts where the enforcement of this territorial-jurisdiction-notion works endless mischief. I will give an instance which was told me by a sub-judge in the Presidency of Madras. When he was posted in Bellary he had to decide a case about an adoption, and much against the grain and with the feeling that while meeting out justice according to the letter of the law, as he felt bound to do, he was really and substantially thwarting justice; the case was a hotly contested one and went up in appeal to the Madras High Court and of course was upheld. As the sub-judge remarked, for the sin of being born a few yards on the wrong side of the Provincial boundary, the *Mayūkha* law of adoption would not apply but the *Mitāksharā*, however great the hardship; while members of his caste on the Bombay side of the Tungbhadrā river continued to be governed by the *Mayūkha*.

The fashion of dividing the Hindu Law books into "Schools" and asigning them territorial Jurisdiction was started by Colebrooke in a letter to Sir Thomas Strange (*vide.* Colebrooke's Life by his son) and since then it has become an accepted cannon of Anglo-Indian jurisprudence. Nobody seems, however, to have taken the trouble to put side by side the many and varying dogmatic assertions made by the writers on the subject. It would probably come as a surprise to most modern lawyers to be told that there is no such thing as a concensus of opinion on this point which is the very basis of the administration of Hindu Law. It would

take me too far afield to attempt a complete history of the idea, but I shall just note one or two points. Morley in his Analytical Digest gives as authoritative in Bengal the three Digests namely, the *Vivādārṇava Setu* (Halhed's Gentoo code A. C. 1781), the *Vivāda Sārārṇava* and the *Vivāda Bhangārṇava* (Colebrooke's Digest A. C. 1797). Then again the *Parāshara Mādhavīya* and the *Vivāda Tāṇdava* are foisted as binding in the Benares "School". The Dravid "School" has been subdivided into three, and the *Saraswatīvilāsa*—an Orissa compilation—is alleged to be authoritative in all the three. Such are the vagaries of the creators of the mutually exclusive "Schools of Hindu Law". For a wonder Kashmere, Nepal, Rajputana, etc. have escaped the ken of these gentlemen and of having authoritative and binding law books imposed on them.

To say that there is historical basis for the doctrine of "Schools" of Law is to make a statement for which no proofs are forthcoming. The assertion that as a great many of the Digests and Commentaries were composed by the orders of ruling chiefs and that, therefore, they ought to be binding on the people, conveniently ignores two unsurmountable objections namely, that there are a great many Commentaries and Digests which have *not* been composed by the orders of any political authority nor are they recognised as binding in any special locality, as I point out above the *Mayūkha* and the *Vīramitrodaya* were composed in Bhareha and Orchha, both principalities situated in Bundelkhand and of very limited territorial extant and the *Mitāksharā* in a far off corner of the Bombay Presidency. If territorial jurisdiction is to be the criterion then the little known *Todarānanda* compiled under Akbar's orders by his famous finance minister Todar Mal ought to be the law for the whole of India that acknowledged Akbar's sway. The Digests were compiled not so much to meet any actual necessities of the case but mostly for the self-glorification of either the independent Brāhman Paṇdit or of the chiefs, and to provide an outlet for the

energies of the court Paṇdits who were left very much to their own devices and ideas of what was right and wrong uncontrolled and undirected by political authority; each Digest mirroring the particular idiosyncrasies of its compiler as any one may convince himself by a comparative study of them. It requires no pointing out that not a single one of these works is wholly and absolutely followed anywhere. Every community, every province picks and chooses what it will follow and what it will not, from the whole mass of these.

Bālambhattī.

Of the many commentaries on the Mitāksharā, most of them are known only by name for instance, those of Vājpeyin, Madhusūdan Goswāmi, Rādhā Mohan Sharman, Mukundalāla, Halāyudha Bhatta etc., and it is more than likely that the Catalogue entries with regard to these are inaccurate, as they give no quotations from the beginnings and ends of the manuscripts. The commentaries, however, of Balambhatta, Nanḍa Paṇdita and Vishweshwara Bhatta are available. Of the earliest of these, that by Vishweshwara Bhatta, a Telegu Brāhman, the chapter on *Vyavahāra* has been printed recently in Madras by Mr. S. S. Setlur, and in Bombay by Mr. J. R. Gharpure and his colleagues. That the *Āchāra* and *Prāyashchitta* portions were also composed is certain, for I was shown a fragmentary MS. of the third chapter of *Subodhini* extending to about one-third of the *Prāyashchitta* portion of the *Mitāksharā.* The second in point of time—the *Pramitāksharā* of Nanḍa Paṇdita—was probably never completed, for the MS. in possession of his descendent Paṇdit Nāgeshwar Pant Dharmādhikārī, Professor, Government Sanskrit College, Benares, extends to about a little more than one-third of the *Āchāra* portion of the *Mitāksharā.* The latest, the largest, and the completest commentary is the Bālambhattī here printed.

One fact in this connection is rather noticeable. It is this, that the *Mitāksharā* is the only commentary that has been

commented on in its turn. The earliest known commentator is the Telegu, Vishweshara Bhatta, son of Peddi Bhatta who also later composed his digest the *Madan Pārijāṭa* (printed in the Bibliotheca Indica) under the patronage of King Madan Pāla of Digha in the 15th century A. C., and from whom probably the present Maharaja of Bharatpur traces his descent. Why this work was selected to the exclusion of fuller and better works like *Aparārka* is hard to say. May it be because it was a briefer work and so easier to copy while also its very brevity made it obscure and incomplete and hence one requiring exegesis? Once such a work began, there would naturally follow a host of imitators. But because of the fact that it was one of the first works made available in English and that too by such a genius as Colebrooke, the other works never had a chance.

Bālam Bhatta was a contemporary of Colebrooke and it is quite likely that he was stimulated to write his Commentary on the Mitāksharā, by the fact that the English were beginning to take so much interest in Hindu law as not only to attempt translations of the existing works, but also to commission learned Paṇdits to write independent Digests under European guidance and protection. It might well be claimed for this work that it is the last comprehensive treatise on Ḍharma Shāstra. It was composed independently of any patronage either.

One of the main reasons for founding the Government Sanskrit College, opened on the 28th October, 1791, A. C., was the necessity of coming into more direct touch with the hereditary custodians of Hindu law and of getting together a library of all those books which would be easily available to the non-Brāhman public. There was also the necessity of getting a regular supply of Paṇdits trained in Hindu law as advisers to the English Judges, as Musalmān Kāzis were already attached to the Courts for purposes of advising on Moslem law. The History of

the Sanskrit College printed at the Government Press, Allahabad, is a valuable and instructive document and well worthy of a careful study by all those interested in the social life of the great Benares Paṇdits of those days and of the ideas and purposes of the British Government in founding the College. It is one long woeful record of the misbehaviour of these learned gentlemen, and if tradition speaks true, it is a very moderate account of the things that used to happen. The first Principal of the College, Kāshīnātha Shāstrī Bhattāchārya, a Bengali Paṇdit, is described as "the greatest villain" going! One wonders at the ability of the Managing Committee of the College which, composed as it was, of all the high English officials about the place, could only hit upon such a notorious character to give the tone to the newly started enterprise! In fact, not unlike the Medieval monks of Europe who not unoften combined a great deal of ecclesiastical learning with much more than their fair share of worldly rascality, these great Paṇdits were an astounding mixture of vast learning and vaster hooliganism.

A few concrete examples of the behaviour of the Paṇdits and their Vidyārthis would help to explain the above rather startling assertion. When the famous Jagannātha Paṇdita-rāja, so well known for his rhetorical and poetical gifts and equally for his bubbling vanity, (he abuses the even more famous and certainly more learned Paṇdit of South India, Appaya Dīkshita, as a *lamba-karṇa*, long-eared gentleman) came to Benares with all the paraphernalia of an Āchārya of the Rāmānuja sect, with torches burning at mid-day in front of his palankeen, carried crosswise blocking up the narrow lanes, he was mercilessly assaulted, beaten with shoes, his torches put out, and his palankeen smashed by Hari Dīkshita and his pupils headed by Nāgesha, who lived to become so famous as the indefatigable writer of endless works on Vyākaraṇa, Sāhitya, Ḍharma-Shāstra Purāṇa, and the Darshanas. The offence of Jagannātha Paṇdita-rāja,

(who was a co-disciple of Bhattoji's, he too being a pupil of Shesha Vishweshwara of Benares) was that he wrote a critique on the *Manoramā* of Bhattoji Dīkshita, the grand-father of Hari Dīkshita, and gave it, according to his wont of insulting any and everybody, the very offensive and vulgar title of *Manoramā-kucha-mardana.* Coming down to the 19th Century A. C. we see similar things happening. The great Sāraswata Paṇdit, of exquisite simplicity of character, and the author of the well-known commentary on the *Ātma-Purāṇa* —Kākārāma—when he was once on his way back from his morning bath in the Gangā, was assaulted by persons, who had been worsted in a discussion and who made a necklace of old shoes and put it round the neck of the Paṇdit. A nearly similar fate overtook the great modern reformer, revivalist and reactionary, Swāmī Dayānanda Saraswatī, when he first came to Benares to preach to stiff-necked orthodoxy, a usage coming down from hoary antiquity, as we gather from the examples of Buddha, Jina, Shankara, Kabīra, and a whole host of teachers and reformers, all trying to capture Kāshī. No body would give even a place for the learned Sannyāsin to sleep in till my father hearing of his plight came to his rescue and put him up in one of our garden-houses and also arranged for a discussion, *shaāstrārtha.* The time-honored inevitable result followed, and instead of arguments and proofs, brickbats were hurled at his head and, but for my father's promptness and the help of a large number of retainers, the Swāmī would barely have escaped with his life. Durgā Ghat is a place notorious in Benares for the rowdyism that flourishes on the banks of the river there and many a famous Mahārāshtra Paṇdit like Kāshīnātha Shāstrī and others of those days used to confute the disputatious pre-eminence of some other Paṇdit by the stern and irrefutable logic of their stronger fists! In fact in the freer and more spacious life of Benares, before *Pax Britannica* killed out all illegal outbursts of physical energy, the place was no better than the Continental and English University

towns where "town and gown rows" and duelling have flourished since the very beginning. The literary man, all the world over, is a vain and jealous creature, and, with a student following of high spirited young men, unburdened by sickly reflection, what else can be expected, but such an outlet for their superabounding physical energies.

Nearly a hundred years ago, in the preface to his translation of portions of the *Mitāksharā*, Colebrooke called attention to the importance of the work under publication for the interpretation of the *Mitākshara*. The cheap sneer which Messrs. West and Buhler in the Introduction to their *Digest* indulge over the work and its author by saying that "her opinions are held in small esteem.............. Her commentary is generally considered as a performance highly creditable to the female intellect, but as showing a good deal the author's intellectual petticoats", is all due, I fancy, to their belief that the wretched author was not a lordly male, but only a poor woman who had no business to meddle with such serious subjects as law! At any rate this is not the opinion of the Paṇdits, who rate the work very high. What is most likely is, that Messrs. West and Buhler misled by the fictitious authorship of the work did not examine it as carefully as they ought to have done before pronouncing their verdict. During all this time, however, no attempt has been made to publish the work, nor was the task of collecting manuscripts an easy one; it took me nearly ten years to get together the necessary manuscripts for a critical edition of the work. I succeeded, however, in securing five manuscripts of the *Āchāra,* six of the *Vyavahāra*, and one of the *Prāyashchitta* section. The existence of two more manuscripts of this last, I came to know of later. The two manuscripts of the *Vyavahāra* section belonging to Colebrooke and deposited in the India Office Library I was not able to secure. The examination of MSS. collected has led me to the conclusion that there are two distinct recensions of the work, the later one being the more correct and valuable, as embodying

the author's maturer views. It would perhaps be more correct to regard these as two "editions." When the first was under preparation, pupils and friends were allowed to take copies, all of which may be said to represent the "first edition." After the whole work was completed the author, in course of revision, made large additions and some small changes. This process can be accurately studied in the *Āchāra* portion of the manuscript belonging to H. H. the Maharaja of Benares which seems to be almost certainly an autograph copy. In the present edition, it is the later and the improved recension that has been invariably followed.

The work is of very unequal merit. The first, the *Āchāra* portion, comprises 17,000 *shlokas*; it is a commentary only in name; it is practically an independent digest covering all the ground covered by the original, and much more. The original was made merely a peg on which to hang his own vast learning. The second, the *Vyavahāra* portion, comprising 10,000 *shlokas*, is extremely well done; it is a word for word commentary explaining the whole of the text lucidly, shirking no difficulties; the author has even ventured to criticise the conclusions of such a standard work as the *Vīramitrodaya*. One point that will specially appeal to the modern student is that the author carefully discusses different readings, and is successful in arriving at a definitive text. This is a rare merit in a Hindu writer, who avoids even the mention of a different reading. The third, the *Prāyashchitta* portion is rather poor; it comprises 8,000 *shlokas*; the author apparently felt that he had fully discharged his duty to the original and to the public when he completed the *Vyavahāra* portion; and he did this last section more for the sake of giving completeness to the work than for adding any further useful information.

Bālam Bhatta was a pupil of the famous Nāgesha and like his master a very prolific writer also. I know of ten works by him, namely his commentaries on six grammatical

works—the *Paribhashendu-shekhar*, the *Laghu-Shabdendu-shekhar*, the *Laghu-Manjūshā*, the *Laghu-Shabda-Ratna*, (all these are complete and expound the whole works), the *Shabda-Kaustubha* and the *Vivaraṇa* on Kayyata (on these two he has commented only up to the Navāhnika). There is a tradition also that he completed the *Shabda-Kaustubha* of Bhattoji Dīkshita, who died while composing the fifth chapter (there is a copy of the fifth chapter in the Palace library of H. H. The Maharaja of Benares), two Dharma-shāstra works, namely his commentary on the Mitāksharā—the Vyavahāra chapter of which is printed here—, and a voluminous commentary on the Kāla-Mādhava, and two on rhetoric, namely commentaries on the *Kāvya-Prakāsha* (*Udāharaṇa Chandrikā*) and the *Kāvya-Pradīpa*. His parent's names as given by him in his grammatical works are Mahādeva and Veṇi. His wife's father was named Mahādeva Dīkshita, his father Gaṇesha, and his father, Krishṇa. They were Kherade Mahārāshtra Brāhmaṇs of the Mudgala Gotra. The superlative adjectives describing this Mahādeva as a person honored by kings and as a person well-versed in the meanings of the Shrutis and Smritis and knowing the Veda by heart in all its intricacies of Pada, Krama and Jatā—three out of the eight modes of recitation—are scarcely more than mere poetry meant merely to please his wife, coming as they do ostensibly from her pen in praise of her father! Everybody knows that the Vaidikas, that is to say, the knowers by heart of the Vedas, are as a rule illiterate folk, and that all their energies are taken up in memorising the whole vast mass of the Vedic literature belonging to their own Shākhā. I have known Vaidikas in Benares who knew by heart all this mass running up almost to the extent of one hundred thousand Shlokas. In fact these people serve as living store-houses in the same way as the slave ants do in some of the ant communities in whose bodies honey is stored up for the use of worker ants, who go up to these torpid and bloated living 'sacks' from time to time, to

renovate their energy by licking them. All this oratorical flourish about the greatness of his father-in-law when reduced to its proper proportions by being shorn of its rhetorical encumbrances really means nothing more than that he was a well-trained Vaidika. He gives his wife's name as Lakshmī, the reputed author of the work here printed, as also of the commentary on the Kāla-Mādhava.

The question why the work is ascribed by him to his wife Lakshmī Devī is hard to answer satisfactorily. That the work was not actually written by the lady is clear both from internal evidence as also from the Benares tradition about the authorship which regards the work as Bālam Bhatta's and not of his wife. In the portion on *Āchāra*, while commenting on a grammatical point, the author forgot to keep up the fiction and quotes from one of Bālam Bhatta's works as his own. Perhaps the very unusual colophon which is a sort of *Smāraka*—in memoriam—,as it mentions Lakshmī Devī as the mother of Bāla-Krishṇa, may serve to explain the ascription of authorship to his wife; it was to console his wife for the death of their son that he composed the two *Dharma-Shāstra* works in her name, and so to say dedicated them to the memory of a beloved son. But be it remembered that all this is mere speculation and surmise. The one little point that helps to strengthen this surmise is that in the genealogical table which is given below, and which has been given to me by Nārāyaṇa Shāstrī Payaguṇde, it will be noticed that no mention is made of Bāla Krishna, who most likely died very young and unmarried.

Neither the birth-date nor the death-date of Vaidyanātha Bhatta Pāyagunde, commonly known by his pet name of Bālam Bhatta can be ascertained accurately to-day. It is not known to his descendants, one of whom I questioned on the point. But his time can be fixed very accurately from a note in *The Paṇḍit* of January 1st, 1873 A. C., p. 185, on the life of Mahādeva Swamī by Professors Bechan Rāma Tripāthī and Shītala Prasāda Tripāthī of the Government Sanskrit Coll-

ege. According to these gentlemen, the subject of the note who was born in Samvat 1833 (A. C. 1776), became, when he was sixteen, a pupil in grammar of Bālam Bhatta, that is to say, in A. C. 1792—the year after the Government Sanskrit College was opened. According to information supplied to me by the learned librarian of the Government Sanskrit College, Paṇdit Vindheshwarī Prasāda Dvivedin, his father Paṇdit Devendra Datta Dvivedin came to Benares in Samvat 1886 (A. C. 1829) and he often used to meet Bālam Bhatta, who, though a very old man then, was still teaching pupils as of old, at the Gaibi—a semi-jungly place with fifty-two hillocks and fifty-two pools, behind the Central Hindu College; and a famous natural park and morning and evening resort for the people of Benares. The tradition is, that he lived to be over ninety. His Mitāksharā commentary must have been written before the close of the 18th century, A. C., for Colebrooke in his preface to his translation of portions of the Mitāksharā (1810, A. C.) refers in high terms of commendation to the work, and calls it a "modern" work. We might safely then fix his birth and death dates between the years 1740 and 1830, A. C., assigning him about 90 years of life.

The table of descent runs thus—

Bālam Bhatta (wife Lakshmī Bāi)
|
Rājārāma (wife Bachchī Bāi)
|
Baijnātha [adopted son of Mainā, daughter of the above mentioned Rājārāma and married to an ancestor of Nāgeshwara Pant Dharmādhikārī of the Government Sanskrit College), known by the pet name of Bhattoo Shāstrī. He was thus a *putrikā-putra.*]
|
Gopāla Shāstrī (wife Rādhā Bāi)
|
Nārāyaṇa Shāstrī and Dāmodara Bhatta (both alive).

[Since the foregoing was sent to press, I was searching for some definite statements about Colebrooke's relations with the Pandits of Benares. From the Preface to the *Digest* which is dated from Mirzapur, I naturally inferred that being so close to Benares he must have had dealings with the Pandits of that place occupied as he was with investigations in Hindu Law. I therefore turned to his *Life* by his son for light on the point. According to the *Life*, Colebrooke who was posted at Rajshahi at the time of the death of Sir W. Jones in 1794 was entrusted by the Governor-General Sir John Shore with the work of translating the *Vivādabhangārṇava* of Jagannatha, as he was the only person then in the East India Company's service who could be trusted to do the work, which as originally arranged was to have been done by Jones himself. To enable Colebrooke to do the work satisfactorily, he was posted to Mirzapur where he would be within easy reach of the newly started Sanskrit College and the Benares Pandits (*Life* p. 78). He was posted as Judge there from 1795 to 1801. He soon established relations with the Benares Pandits and dissatisfied as he was with Jagannatha's work, he started the compilation of a supplementary Digest and subsidised some of the Pandits of Benares for the purpose, at the expense of the Government (p. 211), and hence he regarded it as a matter of duty (p. 212) which he was bound to see completed. He found however that he could not get the Pandit to work with the necessary speed and he complains of his great dilatoriness. He writes in a letter dated 24th July 1800, "the venerable old pandit employed by me at Benares has supplied me with so little text, that I have set about the compilation myself from the books I brought with me" (p. 135) Again in a letter dated January 10th 1801, he writes "My compilation and translation (for I execute both tasks) of a supplementary Digest advances well". (p. 138).

Neither the original nor the translation of this was ever completed. The translation was among the papers of

Colebrooke and is in the possession of his son (p. 275) but not the original, and which I believe is no other than the *Mss.* numbered 1535, 1536, and 1537, in the India office library. Two statements however in the *Life* namely the reference to the "venerable old Pandit" and "the supplementary digest is ready, as far as the compilation of the work goes, but the translation is not so far advanced as I could wish" (Letter dated 9th June 1806, p. 226) set me investigating farther. It struck me that all these original Sanskrit texts must have been deposited by Colebrooke with his other *Mss.* in the India Office library, and so it turns out on looking into the catalogue. I give below the results which though clearly given by Dr. Eggeling have strangely been missed so long. It brings out the fact that Bālam Bhatta was in direct relations with Colebrooke having been employed by him to prepare another Digest, and it was no other than he who was his "venerable old pandit" referred to above, Incidentally, the notice of this work, number 1507 p. 458 of the catalogue, raises important questions, namely the age of Bālam Bhatta; who was Bāla sharman Pāyagunde; and why Colebrooke failed to discover in the author of the *tikā* on the *Mitāksharā* his whilom employee of the uncompleted Digest (*vide* Colebrooke's preface to his translation of the *Mitāksharā* 1810), Prof. Eggeling's note after describing the *Mss.* goes on to say "*Dharmashāstra Samgraha*, a portion of a digest of Civil Law which was to have been compiled, for Colebrooke, by *Bāla Śarman Pāyaguṇda* (then eighty years of age), son of *Vaidyanātha* and *Lakshmī*, assisted by three other Pandits, but was left incomplete." "The margin of fall. 1 and 2 has the following note in Colebrooke's handwriting (with slight alterations of spelling) :—

"1st May, 1800. The first sheets were received from *Bāla Sarma Payagunda* on this date.—This is little else but the *Viramitrodaya* revised. As it is a scarce book and very little known, Bālasarma and his pupil *Menudeva* (*sic.* the correct spelling is *Mannudeva,*) did not suspect I could detect

the plagiarism. But as *Mitra Mirsa's* works is far better than the *Pāyagunda* is capable of producing himself, there is no reason to regret this imposition. I shall nevertheless pay him the promised reward and continue his monthly establishment until the work be completed and the reward be delivered to him. After the experience I have had, that no Pandit is capable, (or adapted by his habits of thinking) to compile a digest in the form I require, I must now seriously set about compiling it myself. I shall take the arrangement of this compilation for the basis ; because the public have, no doubt, more confidence in the Pandits than in me. 3rd May 1800 H. C".

It seems that Colebrooke could not stand very much longer the combined forces of such bare-faced plagiarism with extreme dilatoriness and worse still, the temperamental incompetence heightened by the orthodox old world ways of training, and so the unsatisfactory relation was soon brought to a close. But though Colebrooke did actually start compiling a digest himself, the feeling that the public would not repose a similar amount of confidence in him to that which they would in one of their own hereditary expounders, led him to renew the attempt and this time with much greater success. He commissioned Chitrapati a Maithila Pandit and he completed the work in *Shake* 1728 (A. C. 1803), and it is with reference to this work that he writes to his father in his letter dated from Calcutta June 9th 1806 that the compilation in Sanskrit is ready and again in a letter to Sir Thomas strange bearing the date of 31st March 1823 he writes. "The Supplementary Digest, which I long ago announced, has been many years by me complete in Sanskrit, and in great forwardness in translation, and might be sent to the press at very short warning, and finished as the press proceeded." (p. 346). Some more details about this little known work *Vyavahāra Siddhānta Pīyūsha* are given in the Catalogue of the Calcutta Sanskrit College library. No more graceful tribute to the memory of this

great scholar and pioneer of Sanskrit legal studies could be paid than by the Asiatic Society of Bengal rescuing this work from its present oblivion by publishing it in its *Bibliotheca Indica* with all the available portion of Colebrooke's translation.

To come back to the points raised about Bālam Bhatta's age by Prof. Eggeling's note. If he was 80 in 1800 and was alive in 1830 he then lived to be 110 years at least. With regard to the date of the composition of the *Mitākshara* commentary, I am able now, thanks to the help of Babu Thakur Das, Chief Inspector of State Banks and Industries in the State of Benares, and who is in charge of the palace library also, to make a definitive statement about it. One manuscript of the library is dated S. 1831 (A. C. 1775) and the other S. 1849 (A. C. 1793). It is clear then that the work was composed before A. C. 1775.

Pandit Vindheshwari Prasad also informs me that in his old age Bālam Bhatta who was a great devotee of Batuk Bhairava whose temple is situated just behind the Central Hindu College, was engaged in compiling a *tantra* work the *Bhairavārchā Pārijāta*—detailing the special modes of worship of his *Ishta-deva.* This huge work was never completed, when death overtook the author he had composed or compiled up to 36,000 Shlokas. Only one copy of the work in the handwriting of the author's pupil Mannu Deva exists.

Another question namely, whether Bālam Bhatta was merely a pet name of the author, his real name being Vaidyanātha as is generally believed, is solved by the opening Shlokas of the Digest he was compiling for Colebrooke. It is clearly stated there that his father's name was Vaidyanātha, his mother's Lakshmi Devi. It seems then that all his works on grammar were composed in his father's name and all his law works in his mother's name. There is a Benares tradition that his father took the child to Nāgesh, for whom he had great respect and asked him to bless the youngster.

Nāgesh did it and said that he would grow up to write commentaries on his works. If all this is true, it would prove that Bālam Bhatta became a pupil of the famous Nāgesh only towards the close of his life.

With regard to the two works on Rhetoric ascribed to our author, it is very doubtful whether it is he or some other Vaidyanātha, as I have not been able to examine the manuscripts of the works myself, I cannot say for certain that they are Bālam Bhatta's works. Most likely they are not, and our author has been confused with another Vaidyanātha.

I give below the first eight out of the twelve opening stanzas of the *Dharma Shāstra Sangraha* as given in the India office Catalogue. These verses show his relation to Colebrooke and give in unmistakable language his parentage.

मंगलास्पदममंगलहारी मंगलेष्सुजनमंगलकारी ।
मंगलप्रदसुमंगलकीर्त्तिर्मंगलं दिशतु मंगलमूर्तिः ॥ १ ॥
काशी वः कुशलं करोतु कुरुतान्मंदाकिनी मंगलं
विश्वेशस्तनुमातनोतु तनुताच्छ्रीदंडपाणिः श्रियं ।
दुर्गा दुर्गगतिं धुनोतु सततं छिंद्याद्भवानी भयं
लोलार्कः सदुदर्कदोऽस्तु भवतां स्यात्केशवः क्लेशहा ॥ २ ॥
सर्वतंत्रार्थतत्त्वज्ञः परध्वांतनभोमणिः
इंगरेजकुलाब्धिग्लौरयाचित सुरद्रुमः ॥ ३ ॥
श्रीविश्वनाथसुदयापरिपूर्वलब्ध-
देशप्रजादिपरिपालनगीतकीर्तिः
ध्योदार्यवीर्यश्रुतशास्त्रनयप्रवीणः
श्रीकोंपणी विजयते रणरंगधीरः ॥ ४ ॥
श्रीशं नत्वा श्रीनिवासी दाक्षिणात्यो निबन्धकृत् ।
नागेशपादनिरतो वैद्यनाथात्मजः सुधीः ॥ ५ ॥
सुमनःकुलबुरुकसाहेबाल्लब्धजीविकः ।
लक्ष्मीसूनुर्भवान्यंबोविप्रद्वयविलेखकः ॥ ६ ॥
धर्मशास्त्रिमहादेवमन्नुदेवसहायकः ।
बालशर्माऽबालबुद्धिः पायगुंडोपनामकः ॥ ७ ॥

मन्वादिस्मृतिवाक्यानि प्राच्यवाचीनिबंधकान् ।
परिभाव्य व्यवहृतेः पद्मानां परिपूरणं ॥ ८ ॥

How or why Bālam Bhatta came to be confused with Vaidyanātha, whom he distinctly calls his father, I cannot find an explanation for.

The Mannu Deva referred to above was a favorite pupil of Bālam Bhatta and was himself an author of several grammatical commentaries, in which he refers to his Guru as Bālam Bhatta and never as Vaidyanātha. This ought to prove conclusively that Vaidyanātha and Bālam Bhatta were distinct persons, father and son, and not different names for the same person; for as a pupil it would not be becoming in him to refer to his guru by a pet name instead of his real formal name.

In passing it may be pointed out that Mahamahopadhyaya Hara Prasad Shastri's article in the Indian Antiquary for January 1912 headed "Dakshini Pandits at Benares" is full of mistakes and overbold and unsupportable generalisations, but as this introduction has already become very lengthy it is not possible to go into a detailed criticism. But for example's sake I will just mention here that he gives our author's name as Annam Bhatta and says that he commented only on the *Vyavahāra* chapter! Surely the great Telegu Pandit and co-disciple of the famous Bhattoji Dīkshit, best known to fame by his universally used *Tarka Sangraha* and author of huge commentaries on *Tatva—Chintamani—Āloka* (Nyāya), *Kayyata* (Vyākarṇa) and *Rāṇāka* or *Nyāya Sudhā* (mimansa) ought not to have been confounded with the very much later Bālam Bhatta. The article ignores wholly the great Panchgauda Pandits, and it was they who were regarded as authorities by the people of Benares who are Hindustanis and not Mahārashtras. The latter have always been a very small community in Benares, whose existence had depended very largely on the bounty of the Peshwas and their influence was confined to

their own people. Among a Brahman population numbering nearly a lakh in the District of Benares, the Mahārashtra's number barely three thousand all told.

Coming now to our present edition of the work, it has been a long and arduous labor extending over sixteen years. I began to collect Mss. for the purposes of the edition about 1895. In the course of my MS. hunting I succeeded in securing six Mss. of the *Vyavahāra* portion, from the gentlemen and places noted below (1) Maharaja of Benares' Palace library (2) the late Munshi Hanuman Prasad, High Court Vakil, Allahabad. (3) Pandit Amba Das Shastri, Professor of Vedanta, Central Hindu College, Benares, (4) the Deccan College library, Poona (5) The late Pandit Bal Mukund Karmakandi, Gāyaghat, Benares and finally (6) Pandit Narayan Pati, Ramapura, Benares. This last represents the 'second' edition of the work, while the first five represent the 'first' edition. I did not use the Benares Government Sanskrit library Mss. as it is only an indifferent copy of Mss. number 2. With the help of these six Mss. my venerable and learned tutor Pandit Hari Shastri Manekar prepared a Press Copy and I commenced an edition in the Bibliotheca Indica in 1902, the first fasciculus appearing in 1904, but the work progressed very slowly and for various other reasons, and by the time four fasciculi had appeared I gave up the editing of the work for the Asiatic Society of Bengal. I finally decided, as my continuous ill-health and my consequent long absences from Benares, made proof-reading a very difficult task—to hand over the Press copy, to my friend Pandit Nityanand Pant Parvatiya, one of the most learned and all-round Pandits of the younger generation, and he has with indefatiguable labor seen the work through the Press. He secured two or three other Mss. also, but there were practically no differences of readings available from them, so they were of little use.

With regard to the text of the *Mitākshara* besides the

earlier and more correct Bombay edition, the edition of the *Vyavahāra* only with the Marathi translation was used, as also two old and correct Benares manuscripts ; but reliance has been placed largely on the tika and as far as possible his readings only have been embodied in the text as printed here.

While about this question of the text of the *Mitākshara* as printed here, I may point out that really critical, scholarly editions of the various Commentaries and Digests which are recognised by the British Law Courts as 'binding' are not at all available. What scientific textual criticism means is understood by few Hindus and its supreme importance realised by fewer still. To give an instance, Dr. Hoernle's article in the J. R. A. S. not long ago, critically treating the text of *Sushruta* will appeal to how few people, unless they be professional scholars. In fact such elaborate text-studies are resented and the labor, learning and the historical temper brought to bear on the ancient texts is stigmatised as a reprehensible tampering with accepted texts tending to produce an unsettling of time-honored beliefs. But unless similar drastic measures are meted out to the cheap prints of the Hindu law books, which have not even the value of a good manuscript, is it not reprehensible that faith should be pinned to these and millions worth of property annually put into jeopardy by their being accepted as accurate by the Courts and their dicta enforced. The British Government has been very remiss in this part of its most solemn duty to the people of the country. When guaranteeing to us our 'personal law' they ought to have taken good care to find out what it was. The Government has simply sat supine letting the work be done, whether well or ill by private agency. It neither attempted to make a comprehensive and exhaustive survey of customary law and usage, not did it appoint responsible committees and commissions for bringing out authoritative editions and translations of 'binding' texts. A careful perusal of the various law-reports will show the

immense amount of mischief done by early mistranslations, which have got embodied in judgments and have now become binding precedents, upsetting the old law in many places. It is now beyond the power of the Judges to undo the harm done, only the legislature can undo it, by boldly tackling the problem of the codification of the whole of the Civil law.

Three notable features of this edition in the Chowkhamba Sanskrit Series, Benares are, firstly, the treatment of the *Pratikas*; these were given in such a brief, misleading shape by Bālam Bhatta, that it was often hard work to find the sentence of the *Mitāksharā* on which Bālam Bhatta was commenting; all these with infinite patience have been filled out by Pandits Hari Shastri and Nityanand; and as the Benares type does not allow of a thicker-faced type being used with the same body, all these have been marked by asterisks, secondly, the breaking up of the *Bālambhatti* into short numbered sections after the fashion of the legislative Acts of the British Government of India, and thirdly, instead of the meaningless iteration of the name of the book as page-heading an attempt has been made to denote the contents of each page at its top as heading. All this will it is hoped facilitate the task of translation and of reference very considerably. The list of *errata* has unfortunately become rather formidable, but anyone who has had dealings with Benares Printing Presses knows how hopeless it is to expect good or accurate printing from them.

Originally I had intended to give a complete translation of the *Mitākshara* and the *Bālambhatti* but failing health has so delayed my intentions that since then three distinct translators have come into the field, namely my friend Rai Srish Chandra Basu Bahadur, in his Sacred Laws of the Aryas Series, Mr. J. R. Gharpure and his colleagues in a quarterly law Magazine (Bombay) and Mr. Setlur of Madras. I have therefore abandoned my intention, knowing that the

work was in very good hands and I might as well divert my remaining energies to some more as yet unedited works. For this reason I have also given up the idea of editing the *Āchāra* and *Prāyashchitta* portions, handing over my Mss to Mr. J. R. Gharpure.

Durgakund,
BENARES,
Sepr. 15th, 1912.

GOVINDA DAS.

———:o:———

P. S. Since the above was in type, I have had an opportunity of reading two books by Mr. J. H. Nelson namely—"Indian Usage and Judge-made Law in Madras" (1887) and "A Prospectus of the Scientific Study of the Hindu Law" (1881) and also Mr. Justice Inne's "Examination of Mr. Nelson's views of Hindu Law" (1882). This last is a small pamphlet in which Mr. Innes has tried in smart language to uphold the orthodox view about the binding and authoritative nature of the Hindu law books and demolish the position taken up by Mr. Nelson against the current views about these works. Mr. Innes' pamphlet is scarcely a "Judicial" pronouncement on the subject, seeing that Mr. Nelson's chief positions namely that these Sanskrit works are (1) speculative, are (2) meant primarily for Brahmans and were (3) never enforced, as they are being enforced to-day; has not even been touched. There is a great deal of clever fencing and intemperate language, more fit for an advocate than a Judge, than hard convincing reason in the pamphlet. Rightly or wrongly, Mr. Nelson's publications were taken to be an impertinant, contumacious attack on the dignity of the Madras High Court and hence deserving of censure seeing that he being a District judge was subordinate to the High Court, than of a well-reasoned reply.

The reasons for the marked divergence of views advocated by the respective protagonists to this famous Madras duel

are easy to surmise. Innes' lot was cast before his elevation to the High Court among the strongly Brahmanised, northern Telegu Districts of the Province, while Nelsons' fate was to serve out his official career among the less Brahmanised southern Districts of Madras, where the aboriginal Dravidian is still strongly holding on to its ethnic and social integrity and where the gulf between the Tamil Brahman and the non-Brahman is infinitely greater than among the Telegus. The Tamil non-Brahmans are Brahminised barely to the extent of calling themselves Hindus and taking on some of the Brahman practices and gods, continuing to be largely devil-worshippers and sticking to their usages. The sturdy Maraver peasant for instant, half-robber and half-cultivator has presistently avoided being encumbered with the dead-weight of Hindu ecclesiasticism. This fact of the totally different surroundings in which their official life was lead will help greatly to explain the antagonism of view between the two. One thing however must be said here, that Nelson's bad advocacy spoiled an otherwise good cause. His language too was not judicious and he suffered from the serious disability of being wholly ignorant of Sanskrit, and had no experience of other Provinces of India and their ways and usages; all these things combined to betray him into some crudities of which his opponents did not fail to take full advantage. Both Nelson's books deserve careful perusal at the hands of those interested in reforming the administration of Hindu law in the country.

G. D.

Printed by Pt. Baijnath Jijja, Manager, Tara Printing Works, Benares City.

p. 27 l. 33. for not, read nought.

p. 45. In the geneological table there is some little confusion. To begin with, the name of Vaidyanatha's father is given by Dr. Hall (*Bibliography* p. 175) as Râma Bhatta; while Dr. Keilhorn (preface to Paribhashendushekhar) gives it as Mahadeva and mother's as Veni. Then again the statement in the table that Lakshmi Bai was the wife of Balam Bhatta is evidently based on the hazy traditional memory which confuses Balam Bhatta with his father Vaidyanatha and which is now set right in the light of the opening stanzas of his *Dharma Shastra Sangraha* as reproduced in the India Office Catalogue. There we see most unmistakeably stated by Bâlam Bhatta that his mother was Lakshmi and father Vaidyanatha.

p. 49. Owing to the mistake of the State librarian I was betrayed into the statement that there was a second Ms. of Balambhatti also in the library. This Ms. on a personal examination turned out to be a copy of the *Mitakshara*. The Ms. of Balambhatti I believe came into the Palace library through the above-mentioned Mahadeva Swamin and who is much better known to people here by his *alias* of Kâshtha-jihva Swamin and who is said to have been the spiritual Guru of the present Maharaja of Benares. The *Prayashchitta adhyaya* of this, Ms. is very incorrectly copied, has never been corrected and has no date. The *Vyavahara* is in a neat Maharashtri hand and bears the date *Samvata* 1843

ashadha badi 10 *vara budha*. It is fairly accurate and has no corrections. The *Achara* bears the date *Samvata* 1831 *Nagpanchami*. The copy has been afterwards extensively added to and corrected, all these are in a bold rough hand and I take it that they are the author's autograph corrections.

p. 52. The square bracket] at the end of the third line has been dropped out by the printer. Thus making it difficult to fined out where the additional matter interpolated from p. 46 ends.

याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

मिताक्षराव्याख्यासहिता ।

अथ व्यवहाराध्यायः २ ।

साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् १ ।

मि० अभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनं परमो धर्मः । तच्च दुष्टनिग्रहमन्तरेण न सम्भवति । दुष्टपरिज्ञानं च न व्यवहारदर्शनमन्तरेण सम्भवति । तद्व्यवहारदर्शनमहरहः कर्तव्यमित्युक्तम् ,

व्यवहारान्स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम् * । इति।

स च व्यवहारः कीदृशः कतिविधः कथश्चेतीतिकर्तव्यताकलापो नाभिहितः । तदभिधानाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते ॥

या० व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।
धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः ॥ १ ॥

मि० व्यवहारानिति । अन्यविरोधेन स्वात्मसम्बन्धितया कथनं व्यवहारः । यथा, कश्चिदिदं क्षेत्रादि मदीयमिति कथयति अन्योऽपि तद्विरोधेन मदीयमिति । तस्यानेकविधत्वं दर्शयति [illegible] । नृप इति " न क्षत्त्रियमात्रस्यायं धर्मः किंतु प्रजापालनाधिकृतस्यान्यस्यापीति " दर्शयति । प-

---

* या० स्मृ० अ० १ श्लो० ३६०

श्येदिति पूर्वोक्तस्यानुवादो धर्मविशेषविधानार्थः। विद्वद्भिर्वेदव्याकरणादिधर्मशास्त्राभिज्ञैः। ब्राह्मणैर्न क्षत्रियादिभिः। ब्राह्मणैः सहेति तृतीयानिर्देशात्तेषाम- प्राधान्यम्। सहयुक्तेऽप्रधाने इति स्मरणात्। अतश्चादर्शनेऽन्यथादर्शने च राज्ञो दोषो न ब्राह्मणानाम्।

यथाह मनुः, (अ० ८ श्लो० १२८)

अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्।
अयशो महदाप्नोति नरकं चाधिगच्छति॥ इति।

कथं? धर्मशास्त्रानुसारेण नार्थशास्त्रानुसारेण। देशादिसमयधर्मस्यापि धर्मशास्त्राविरुद्धस्य धर्मशास्त्रविषयत्वान्न पृथगुपादानम्। तथा च वक्ष्यति,

निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत्।
सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः* ॥इति।

क्रोधलोभविवर्जित इति। धर्मशास्त्रानुसारेणेति सिद्धे क्रोधलोभविवर्जित इति वचनमादरार्थम्। क्रोधोऽमर्षः। लोभो लिप्सातिशयः॥ १॥

बालम्भट्टी।

मिताक्षराव्याख्या।

अथ व्यवहाराध्यायः २।

बा. १। पूर्वप्रान्ते दुष्टदण्डस्य शिष्टरक्षणस्य च विधानादन्वयव्यतिरेकाभ्यां पालनाधिकारिणाऽहरहर्व्यवहारदर्शनं कर्तव्यमित्युक्तम्। तस्य व्यवहारस्य स्वरूपप्रकारेतिकर्तव्यतादिप्रकाशनार्थं-

---

* या० स्मृ० व्य० २ श्लो० १८६।

ध्याय इत्याह *अभिषेकादीति । यद्वा व्यवहारान् स्वयमित्यादिना प्रयोगविधिना साङ्गोपाङ्गो व्यवहारः कर्त्तव्यतया विहितः पूर्वत्रान्ते । तत्राङ्गाद्याकाङ्क्षायामाह *अभीति । हेतुहेतुमद्भावरूपसम्बन्धोऽनयोरध्याययोः सङ्गतिर्बोध्या ।

२ । उक्तौ हेतुमाह *व्यवेति । चस्त्वर्थे वाक्यालङ्कारे वा । कीदृश इति स्वरूपप्रश्नः । कतिविध इति प्रकारप्रश्नः । कथं चेतीतिकर्त्तव्यताप्रश्नः । *इतिकर्त्तव्यतेति । इत्याकाङ्क्षायामवश्यं वक्तुमुचित इत्यादिः । स्वरूपप्रकारेतिकर्त्तव्यताकलाप इत्यर्थः अङ्गादिकलाप इत्यर्थो वा ।

३ । आद्यश्लोकेन त्रयाणामप्युत्तराणीति ध्वनयन् स्वरूपप्रश्नस्याद्यस्य प्रकृत्योत्तरमभिहितमिति प्रतिपादयन् तत्स्वरूपमाह *अन्येति । अनेन भावे घञ् तत्र सूचितः । धातूनामनेकार्थत्वात्तदर्थलाभः । अयं च रूढ्यर्थः । योगार्थस्तु नानासन्देहहरणम् ।

वि नानार्थेऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते ।
नानासन्देहहरणाद् व्यवहार इति स्मृतः ॥

इति कातीयात् । स्पष्टत्वाय तमुदाहरति *यथेति ।

द्वितीयोत्तरमाह *तस्येति । प्रातिपदिकोदितव्यवहारस्य प्रत्ययेन द्वितीयाबहुवचनेन भेदो दश्यते इत्यर्थः ।

४ । पूर्वमनुवाक्येन प्रतिपादितमर्थं राजेत्येव वाच्ये स्वयमित्येव सिद्ध्याऽधिकनृपपदोक्तिस्वारस्येन प्रतिपादयति *नृप इति । यौगिकोऽयं न रूढ इति भावः । अत एव युक्तस्येति सामान्यत एवादावुक्तम् । इतिना करणत्वं तत्र तस्योच्यते । क्षत्रियेति* । अभिषिक्तस्य तस्यैवेत्यर्थः । अपिनाऽस्यैव समुच्चयः । व्यवहारान् स्वयमित्यस्य विधित्वेन पश्येदिति पुनर्विधि-

वैयर्थ्यं परिहरति *पश्येदितीति । *धर्मेति । विद्वद्ब्राह्मणसाह-
हित्यादिरूपधर्मविशेषेत्यर्थः । तथा च व्यवहारान्नृपः पश्येदिति
यत् तद् विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह धर्मशास्त्रानुसारेण तादृशः स इति
योजना बोध्या । एतेनास्य वैयर्थ्यं परिहृतम् । अन्यथा तेनैव
सिद्धेऽस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

५ । तमेव धर्मविशेषमाह *विद्वद्भिरित्यादिना । स एव धर्म इति विवक्षितम् । सा चाङ्गानुष्ठानप्रकारः । एवं चास्य श्लोकस्यैव प्रपञ्चः सकलोऽध्यायशेष इति भावः । ब्राह्मणैरित्यस्य फलमाह *नेति ।

६ । धर्मविशेषविधानार्थत्वेनास्य प्राप्तं व्यवहारदर्शने नृपस्य ब्राह्मणानां च समप्राधान्यं निराचष्टे *ब्राह्मणैस्सहेतीति । तेषां ब्राह्मणानाम् । ननु तावता कथं तत्त्वमत आह *सहयुक्ते इति । सहार्थेन योगे ऽप्रधाने तृतीयेति तदर्थः ।यथा पुत्रेण सहागतः पितेत्यादौ शाब्दक्रियाद्यनन्वयित्वरूपमप्राधान्यं पुत्रादेस्तथा प्रकृतेऽपीति तदर्थत्वेऽपि न तथेति भावः । एतत्फलमाह *अतश्चेति । *न ब्राह्मेति । आद्ये तथा सत्त्वेऽपि द्वितीये राज्ञो दोषो य उक्तः स ब्राह्मणानां नेत्यर्थः । उक्तहेतोः । न तु सर्वथा दोषाभावोऽभिमतः । सभा वा न प्रवेष्टव्येत्यनेन विरोधापत्तेरिति बोध्यम् ।

७ । तेषां तत्र कथनेनैव तल्लाभे शास्त्रान्तरस्यासम्भवेनैव निरासे तदुक्तिफलमाह *नार्थेति । अत एव मिथः समवायेऽस्य प्राबल्यं न तस्येति वक्ष्यति । न्यूनतां परिहरति *देशादीति । आदिना देवगृहादिपरिग्रहः । पारिभाषिकधर्मेण व्यवस्थानं समयः । तत्सिद्धदेशादिसम्बन्धिधर्मस्येत्यर्थः । विरुद्धस्य त्याज्यत्वस्योक्तत्वादाह *धर्मेति । *वक्ष्यतीति । संविद्व्यतिक्रम-

प्रकरणे योगीश्वर इति भावः । क्रोधेति प्रतीकम् । *सिद्धे इति। तयोस्तत्र निषिद्धत्वात्सामान्येन सर्वत्रेति भावः। आदरेति। अत्र विशेषेण तत्त्यागार्थमित्यर्थः ।

मनुरपि, (अ. ८ श्लो. १-३ ।)

व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिः सार्धं विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥
तत्रासीनः स्थितो वाऽपि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम् ॥
प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।
अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक् ॥
धर्माश्रयमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् * ॥

इति । व्यवहारान् अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विवादविषयोक्तीः दिदृक्षुः निर्णिनीषुः पार्थिवः पृथिवीपतिः क्षत्रियादन्योपि मन्त्रज्ञैः देशकालाद्युचितकार्याकार्यनिरूपणाभिज्ञैः । एतच्च ब्राह्मणैरित्यस्य विशेषणम् । अमन्त्रज्ञा हि ब्राह्मणा देशकालाद्यननुरूपं धर्म्ममपि सहसा ब्रुवन्तो राज्ञः कञ्चिदनर्थमापादयेयुः । मन्त्रिभिः बुद्धिसचिवैः। विनीतः सहजाहार्योभयविनययुक्तः। पाणिमुद्यम्य उत्तरीयादुद्धृत्य वस्त्रोपसंव्यानं कृत्वेति यावत् ।पश्येत् निश्चिनुयात्। कार्याणि ऋणादानादीनि । देशदृष्टा हेतवः देशविशेषव्यवस्थितानि निर्णयसाधनानि । यथोदीच्यमध्यमानां कन्यां याचमानाय भोजनं यदि दीयते तदा तुभ्यं देयेत्यनुक्तेऽपि प्रतिश्रुता भवतीति । शास्त्रदृष्टाः साक्षिप्रभृतयः ॥ १ ॥

या० श्रुताध्ययनसंपन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ॥

---

* अयं श्लोको मनुसंहितापुस्तके नोपलब्धः ।

राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः ॥ २ ॥

मि० किञ्च । श्रुतेन मीमांसाव्याकरणादिश्रवणेन अध्ययनेन च वेदाध्ययनेन सम्पन्नाः । धर्मज्ञाः धर्मशास्त्रज्ञाः । सत्यवादिनः सत्यवचनशीलाः । रिपौ मित्रे च ये समाः द्वेषरागादिरहिताः । एवं भूताः सभासदः सभायां संसदि यथा सीदन्ति उपविशन्ति तथा दानमानसत्कारैः राज्ञा कर्तव्याः। यद्यपि श्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्यविशेषेणोक्तं तथापि ब्राह्मणा एव।

यथाह * कात्यायनः,

स तु सभ्यैः स्थिरैर्युक्तः प्राज्ञैर्मौलैर्द्विजोत्तमैः ।
धर्मशास्त्रार्थकुशलैरर्थशास्त्रविशारदैः ॥ इति ।

ते च त्रयः कर्तव्याः । बहुवचनस्यार्थवत्त्वात् ।
यस्मिन्देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः ।
इति मनुस्मरणाच्च । (अ० ८ श्लो० ११)

बृहस्पतिस्तु सप्त पञ्च त्रयो वा सभासदो भवन्तीत्याह,

लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।
यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभा ॥ इति ।

न च ब्राह्मणैः सहेति पूर्वश्लोकोक्तानां ब्राह्मणानां श्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्यादि विशेषणमिति मन्तव्यम् । तृतीयाप्रथमान्तानिर्दिष्टानां विशेषणविशेष्य-

* निबन्धेषु व्यवहारकाण्डे उपलभ्यमानानि कात्यायनवचनानि उपलभ्यमानकात्यायनस्मृतौ नोपलभ्यन्ते। अतो ज्ञायते, आचारकात्यायनस्मृतेः अन्यैव व्यवहारकात्यायनस्मृतिरिति। सा च बहुशः शोधिताऽपि नोपलब्धा। यदि कैश्चिदुपलभ्येत अनुगृह्य प्रेषणीयेति ॥

भावासम्भवात् । विद्वद्भिरित्यनेन पुनरुक्तिप्रसङ्गाच्च ।

तथाच कात्यायनेन ब्राह्मणानां सभासदां च स्पष्टं भेदो दर्शितः,

सप्राड्विवाकः सामात्यः सब्राह्मणपुरोहितः ।

ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः ॥ इति ।

तत्र ब्राह्मणा अनियुक्ताः सभासदस्तु नियुक्ता इति भेदः । अत एवोक्तम्,

नियुक्तो वाऽनियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हति । इति ।

तत्र नियुक्तानां यथावस्थितार्थकथनेऽपि यदि राजाऽन्यथा करोति तदाऽसौ निवारणीयोऽन्यथा दोषः । उक्तंच कात्यायनेन,

अन्यायेनापि तं यान्तं येऽनुयान्ति सभासदः ।

तेऽपि तद्भागिनस्तस्माद् बोधनीयः स तैर्नृपः ॥ इति ।

अनियुक्तानां पुनरन्यथाभिधानेऽनभिधाने वा दोषो न तु राज्ञोऽनिवारणे ।

सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।

अब्रुवन्विब्रुवन्वापि नरो भवति किल्बिषी ॥

इति मनुस्मरणात् । (अ० ८ श्लो० १३) रिपौ मित्रे चेति चकाराल्लोकरञ्जनार्थं कतिपयैर्वणिग्भिरप्यधिष्ठितं सदः कर्तव्यम् ।

यथाह कात्यायनः,

कुलशीलवयोवृत्तवित्तवद्भिरमत्सरैः ।

वणिग्भिः स्यात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम् ॥ इति ॥२॥

बा. १ । प्रागुक्तब्राह्मणेभ्यः सभ्याः पृथक् कार्या इत्याह *किं चेति । श्रुतेत्यस्य वेदशास्त्रसम्पन्ना इति शाब्दोऽर्थस्ततफलि-

वमाह *श्रुतेनेति। अत्र द्वावपि भावप्रत्ययान्तौ क्रियापरौ। अन्यथा धर्मज्ञानस्यानुपयोगात्। धर्मशब्दो लक्षणया शास्त्रपर इत्याह *धर्मशास्त्रेति। ताच्छील्ये णिनिरित्याह *शीला इति। एतानुद्दिश्य सभासत्त्वं विधीयते इत्याह *एवंभूताः सभेति। विशेषार्थमाह *सभायामिति। तदर्थमाह *संसदीति। सीदन्तीत्युक्तस्य व्याख्या *यथोपेति। धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः। बलात्कारनिरासायाह *दानेति।

२। एते सभासदोऽपि ब्राह्मणा एवेत्याह *यद्यपीति। तस्य त्रितयसाधारणत्वादिति भावः। *सत्विति।

विनीतवेषो नृपतिः सभां गत्वा समाहितः।
आसीनः प्राङ्मुखो भूत्वा पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम्॥

इति, इतः पूर्वश्लोकः। स राजा। स्थिरैर्भयतोऽचञ्चलैः। प्राज्ञैर्बुद्धिमद्भिः। मौलैः पितृपितामहादिपरम्परायातैः। द्विजोत्तमैः ब्राह्मणैः। सप्तमीतत्पुरुषः। धर्मशास्त्रं मानवादि तस्य योऽर्थः सिद्धान्तस्तत्र निष्णातैः। अर्थशास्त्रमौशनसादि तत्र तथा।

३। ननु बहुत्वस्य त्रित्वादिपरार्द्धपर्यन्तसंख्याव्यापकत्वेन तत्र ते कति कार्या इत्यत आह *ते चेति। सभासद इत्यर्थः। कपिञ्जलाधिकरणन्यायेनेति भावः। त्रय इत्यस्य त्रय एवेत्यर्थः। एवेन पूर्वापरकोट्योर्निरासः। तत्राद्ये हेतुमाह *बहुवचनेति। द्वितीये हेतुमाह *यस्मिन्निति। इतोऽपि तत्र ब्राह्मणा एवेत्यपि बोध्यम्। एवमग्रेऽपि बोध्यम्।

४। मतान्तरमाह *बृहस्पतिस्त्विति। उत्तमादिभेदेनाह *सप्तेति। वेदशब्दः शास्त्रस्याप्युपलक्षणम्। लोकशब्दो देशकालादिपरः। यद्वा स तदन्यसर्वपरः। धर्मशब्दः शास्त्रपरः। प्राधान्यात्तस्य पुनरुक्तिः। यत्र सभायाम्। *यज्ञेति। यज्ञ-

सभासदशीत्यर्थः। यदि तु एतदनुरोधेन मानवे त्रय इत्युपलक्षणं मध्यमपक्षपरं वा तदा एकवाक्यतैव न पक्षान्तरम्। अत्र पक्षे ते च त्रय इत्यपि तथेति न भेद इति बोध्यम्। परन्तु ते च त्रय इति बृहस्पतिस्त्विति च वदतो विज्ञानेश्वरस्य न सम्मतमिदमिति बोध्यम्।

५। ननु व्यवहारान्नृप इत्यत्रोपात्तविद्वद्ब्राह्मणोद्देशेन श्रुताध्ययनसम्पन्नत्वादिरूपो धर्मो ऽनेन विधीयताम्। तथा च विद्वद्ब्राह्मणविशेषत्वाच्छ्रुताध्ययनसम्पन्नादेर्न प्रागुक्तेभ्य एते सभासदो भिन्ना इति किं चेत्यवतरणासङ्गतिरित्याशयेनाशङ्कते *न चेति। समानविभक्तिकनामार्थयोरभेदान्वय इति व्युत्पत्तेराह *तृतीयेति। वचनक्रमेणेत्थमुक्तम्। अभेदस्य संसर्गत्वाभावादाह *विशेषणेति। नन्वध्याहारेण तत्सम्भवोऽत आह *विद्वद्भिरिति। ननु विद्वद्भिरित्यस्यैव विवरणपरमिदमिति न पुनरुक्तिप्रसङ्गोऽत आह *चेति। तेन यच्छब्दो[illegible]वैयर्थ्यापत्तिसमुच्चयः। स हि विधेयत्वप्रतिबन्धकः। तथा च तद्बलादत्रैव मिथ उद्देश्यविधेयभावः स्वरसतः प्रतीयते। तत्र च प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन लोकादिसिद्धश्रुताध्ययनसम्पन्नादिकमुद्दिश्य सभासत्त्वं विधीयते इति भावः।

६। यच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शकत्वेऽपि कात्यायनविरोधरूपदोषान्तरमपि सूचयन्नाह *तथा चेति। तथा च तदुद्देशेन तद्विधिर्न घटते इति ते एव सभासद इति वक्तुं न शक्यते इति भावः।

७। *स इति। प्रागुक्ताग्रिमोऽयम्। प्राड्विवाकेन सहितः। प्राड्विवाको राजप्रतिनिधिः। प्राड्विवाकाक्षदर्शकावित्यमरः। अमात्या बुद्धि[illegible]: तत्सहितः। ब्राह्मणाश्च

पुरोहितश्च तैः सहितः । सभ्यैः सहितः । अनेन सर्वेषाम-ङ्गत्वमुक्तम् । धर्मतः तच्छास्त्रतः प्रेक्षक इत्यर्थः ।

८ । तत्र सभ्यब्राह्मणयोर्मध्ये । *अनीति । राज्ञेति शेषः । एवमग्रेऽपि । तथा मूलानुक्तेः । *सभेति तथा मूलोक्तेः । तथा भेदोक्तेः फलभेदमाह *तत्रेति । प्राग्वत् । तं राजानम् । *तद्भागिन इति । अन्यायेनाधिदोषभागिन इत्यर्थः। एवं च प्रागुक्तदोषशब्दो विशेषपरो बोध्यः । पुनस्त्वर्थे ।

९ । न्यूनतामज्ञाननिरासाय सर्वथाऽनावश्यकमूलस्थचशब्दे-न परिहरति *रिपाविति । वित्तान्तपञ्चानां द्वन्द्वान्मतुप् । तत्र कुलवत्त्वं कुलीनत्वम् । कुलभूतैरित्यस्य परम्परायातैरित्यर्थः ॥२॥

मि० व्यवहारान्नृपः पश्येदित्युक्तं तत्रानुकल्पमाह।

या० अपश्यता कार्यवशाद्व्यवहारान्नृपेण तु ।
सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित् ॥ ३ ॥

मि० कार्यान्तरव्याकुलतया व्यवहारान् अपश्यता नृपेण पूर्वोक्तैः सह सर्वधर्मवित् सर्वान्धर्मान् शास्त्रोक्तान् सामयिकांश्च धर्मान् विन्ते विचारयतीति स सर्वधर्म-विद् ब्राह्मणो न क्षत्रियादिर्नियोक्तव्यो व्यवहारदर्शने। तं च कात्यायनेनोक्तगुणविशिष्टं कुर्यात् ।

यथाह,

दान्तं कुलीनं मध्यस्थमनुद्वेगकरं स्थिरम् ।
परत्र भीरुं धर्मिष्ठमुद्युक्तं क्रोधवर्जितम् ॥ इति ।

एवंभूतब्राह्मणासंभवे क्षत्रियं वैश्यं वा नियुञ्जीत न शूद्रम् ।

यथाह कात्यायनः,

ब्राह्मणो यत्र न स्यात्तु क्षत्रियं तत्र योजयेत्।
वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्॥ इति।
नारदेन त्वयमेव मुख्यो दर्शितः, (अ० १ श्लो. ३५)
धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राड्विवाकमते स्थितः।
समाहितमतिः पश्येद्व्यवहाराननुक्रमात्॥ इति।

प्राड्विवाकमते स्थितो न स्वमते स्थितः। राजा चारचक्षुषा [illegible] पश्यतीतिवत्। तस्य चेयं यौगिकी संज्ञा। अर्थिप्रत्यर्थिनौ पृच्छतीति प्राट्। तयोर्वचनं विरुद्धमविरुद्धं च सभ्यैः सह विविनक्ति विवेचयति विवक्ति कथयतीति वेति विवाकः। प्राट् चासौ विवाकश्चेति प्राड्विवाकः।

उक्तं च,

विवादानुगतं पृष्ट्वा ससभ्यस्तत्प्रयत्नतः।
विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः॥ इति ॥३॥

बा. १। ननु राज्ञः प्रतिदिनं व्यवहारदर्शनवत् कार्यान्तराण्यपि कर्त्तव्यत्वेन विहितानि। तत्र दैवात्समवाये किं कार्यमित्याशङ्कायामाह *व्यवहारेति। अत एव तुः। तेन तदत्यागसूचनद्वारा तस्याप्यावश्यकत्वं सूचितम्। कार्यवशादित्यस्य व्याख्या *कार्यान्तरेति। शान्तिकाद्यावश्यकोक्तभिन्नकार्येत्यर्थः। सह सहितः। अनेन प्रागुक्तेभ्यः सर्वेभ्यो भिन्नोऽयमिति सूचितम्।

२। सर्वपदस्वारस्यादाह *सामेति। देशादिसमयधर्मानित्यर्थः। विन्ते विचारयतीति सर्वपाठः। वेत्तीति पाठे वेत्तीत्यस्य तत्पूर्वकं जानातीत्यर्थः। प्रकरणात्तल्लाभे तदुक्तिफलमाह *न क्षत्रीति।

३। यतोऽयं सर्वतो भिन्नोऽत एव विशेषमाह *तं चेति।

ब्राह्मणं चेत्यर्थः । *यथाहेति । कात्यायन इत्यर्थः । *मध्येति पक्षपातरहितमित्यर्थः । परत्र परलोकविषये । उद्युक्तम् अनलसम् ।

४ । मुख्यपक्षोक्तिपरतया मूलस्य न न्यूनतेति सूचयन् स्मृत्यन्तरानुरोधेनानुकल्पमाह *एवंभूतेति । *ब्राह्मण इति । उक्तगुणविशिष्ट इत्यर्थः । अन्यथा स्वोक्तिवैयर्थ्यमेव स्यादिति बोध्यम् । *यत्नेनेति । तस्य धर्मशास्त्रादावनधिकारादिति भावः ।

५ । मतान्तरमाह *नारदेनेति । *अयमेवेति । योगीश्वरोक्तब्राह्मणरूपानुकल्पत्वेनोक्त एवेत्यर्थः । राज्ञो बहुकार्यव्याकुलत्वेनावकाशाभावादिति भावः । *पुरस्कृत्येति । अत्र प्रस्तुतत्वाद्राजनियुक्तोक्तपुरुष एव तत्र कर्त्ता बोध्यः । अत एव,

सत्प्रतिष्ठः स्मृतो धर्मो धर्ममूलो नराधिपः ।
सह सद्भिरतो राजा व्यवहारान्विशोधयेत् ॥ (अ.३ श्लो.६)

इत्यग्रे तेनैवोक्तम्* । व्यवहारानन्विति युक्तः पाठः । एतदेव स्पष्टयति *प्राड्विवाकेति । मते बुद्धौ । धर्मशास्त्रानुसारेणेति भावः । स्थितः राजा । तस्य सत्त्वेनैव तल्लाभे पुनस्तदुक्तिफलमाह *न स्वेति । नन्वेवं प्राड्विवाकेन कृतस्य श्रवणेऽपि तस्य तद्दर्शनाभावेन कथं स पश्येदित्यत आह *राजेति । तथा च स्वप्रातिरूपकप्रागुक्तपुरुषद्वारेण तद्दर्शनस्यौचित्येनाद्य मेव पक्षो ज्यायानिति बोध्यम् ।

६ । धर्मशास्त्रानुसारेण कृतस्य तस्य यौगिकीयं संज्ञा नाश्वकर्णादिवद्रूढिरित्याह *तस्येति । प्राड्विवाकस्येत्यर्थः । *संज्ञेति । अन्वर्थं नामेत्यर्थः । *प्राडिति । क्विब्वचीत्यादिना निष्पन्नोऽयं क्विबन्तः । तयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः । विविनक्ति वि-

* नारदेनोक्तमित्यर्थः ।

वेचयति विचारयति। अत्र पक्षे औणादिकत्वं कल्प्यमत आह *विवक्ति वेति। विविच्य विचार्य कथयतीत्यर्थः। एतेन विशेषेण कथयतीति व्याख्यानमपास्तम्। हलश्चेति घञ्। स चार्षत्वात्कर्त्तरि। यद्वा भावघञन्तादर्श आद्यच्। मूलं तु फलितार्थपरतया नेयम्। यद्वा करणे बाहुलकाल्ल्युडभावे घञ्। अत एव येनेत्यग्रे उक्तम्। मूलं तु प्राग्वदेव। कातीयमेवाह *उक्तश्चेति। एतत्। उक्तं वचनम्॥ ३॥

मि० प्राड्विवाकादयः सभ्या यदि रागादिना स्मृत्यपेतं व्यवहारं विचारयन्ति तदा राज्ञा किंकर्तव्यमित्यत आह।

या० रागाल्लोभाद्भयाद्वापि स्मृत्यपेतादिकारिणः।
सभ्याः पृथक् पृथक् दण्ड्या विवादाद् द्विगुणं दमम्॥४॥

मि० अपिच। पूर्वोक्ताः सभ्या रजसो निरङ्कुशत्वेन तदभिभूता रागात्स्नेहातिशयाल्लोभाल्लिप्सातिशयाद्भयात्संत्रासात्स्मृत्यपेतं स्मृतिविरुद्धम् आदिशब्दादाचारापेतं कुर्वन्तः पृथक्पृथक् एकैकशो विवादपराजयनिमित्ताद्दमाद् द्विगुणं दमं दण्ड्याः। न पुनर्विवादास्पदीभूताद् द्रव्यात्। तथा हि सति स्त्रीसंग्रहणादिषु दण्डाभावप्रसङ्गः। रागलोभभयानामुपादानं रागादिष्वेव द्विगुणो दमो नाज्ञानमोहादिष्विति नियमार्थम्।

न च "राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जमिति" गौतमवचनात् ब्राह्मणा अदण्ड्या इति मन्तव्यम्। तस्यप्रशंसार्थत्वात्।

यत्तु "षड्भिः परिहार्यो राज्ञाऽवध्यश्चाबन्ध्यश्चा-

दण्ड्यश्चाबहिष्कार्यश्चापरिवाद्यश्चापरिहार्यश्चेति" तदपि "स एष बहुश्रुतो भवति लोकवेदवेदाङ्गविद्वाकोवाक्येतिहासपुराणकुशलस्तदपेक्षस्तद्वृत्तिश्चाष्टाचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृतस्त्रिषु कर्मस्वभिरतः षट्सु वा सामयाचारिकेष्वभिविनीत" इति प्रतिपादितबहुश्रुतविषयं न ब्राह्मणमात्रविषयम् ॥ ४ ॥

बा. ७। अन्यदपि राज्ञा कर्तव्यमित्याह *अपि चेति।

अपिना द्वेषसमुच्चयः। तथा चाज्ञानभ्रान्त्यादिरूपोपाधिभिर्धर्मशास्त्रविरुद्धमाचरतां तेषां न दण्डोऽयमिति भावः। *सभ्या इति। नियुक्ता इत्यर्थः। तेषामेव तत्त्वस्य प्रागुक्तत्वात्। अत एवानियुक्तानां तदपेक्षया न्यूनदण्डपरिकल्पना। युक्तं चैतत्। नियुक्तानामभियुक्तत्वेन धर्मशास्त्रविरुद्धाचरणादधिकापराधः तद्भिन्नानां तु तदभावादल्पापराधः। आद्येषु राजाज्ञाभङ्गः स्मृत्युल्लङ्घनं च अन्त्येषु स्मृत्युल्लङ्घनमेवेति यावत्। तदेतदभिप्रेत्याह *पूर्वोक्ताः सभ्या इति।

२। रागादौ हेतुं पूरयति *रजस इति। यत्किञ्चिद्रागादेः साधारणत्वादाह *स्नेहातीत्यादिः। वाशब्दस्य प्रत्येकं विकल्पबोधकत्वादाह *लोभाद्वेति सन्त्रासाद् वेति च। विवादपदस्य यथाश्रुतार्थत्वे तद्गुणस्य दमे ऽसम्भवाल्लक्ष्यार्थमाह *विवादेति। ननु अन्यथाऽपि लक्ष्यार्थस्य सम्भवादेवमेव व्याख्याने किं बीजमत आह *न पुनरिति। तथा हि सतीति पाठः। हिर्हेतौ। स्त्रीसङ्ग्रहणादिष्विति पाठः। स्मृत्यपेतेत्यत एवार्थाल्लाभे रागाद्युक्तिफलमाह *रागेति। इदमुपलक्षणं द्वेषस्यापि। ईष्टे नियच्छति। कर्मणः शेषत्वाविवक्षया षष्ठी। वर्जमिति णमुलन्तम्। तथा चानियुक्तानां तेषामल्प-

दण्डोऽपि कथमिति भावः ।

३ । तस्य गौतमवाक्यस्य । विधित्वाभावात्, तस्य वधातिरिक्तदण्डप्रतिपादकवाक्यानामानर्थक्यापत्तेश्चेति भावः । तथा सति तद्विरोधान्तरं परिहरति *यस्त्विति । दोषैः प्राप्तः षड्भिः प्रकारैस्त्याज्य इत्यर्थः । ब्राह्मण इति प्रकरणप्राप्तम् । तत्प्रकारत्यागमेवाह *अवध्य इत्यादि । चो वाक्यालङ्कारे । अदण्ड्य इत्यनेन धनदण्डाभावः । अपरिवाद्य इत्यनेन धिग्-वाग्दण्डयोरभावः । अपरिहार्य इत्यनेन सर्वस्वहरणाभावः । अन्यत् स्पष्टम् ।

४ । षड्भिरित्यस्य पूर्वतनगौतममाह *स एष इति । ब-हुभ्यो बहुशश्च श्रुतं येन सः । तत्साधनमाह *लोकेति । लोकः सदाचारः त्रयः सप्त वा लोका वा । वेदः त्रयी । शिक्षादीनि षड् वेदाङ्गानि । वाकोवाक्यम् उक्तिप्रत्युक्तिमद्वाक्यम् ।
४* इतिहासो भारतादि । पुराणं पञ्चलक्षणं वायवीयादि । तत्र कुशलो निपुणस्तदर्थाभिज्ञः । तदपेक्षः तन्मननशीलः । तद्वृत्तिः तदुक्तानुष्ठाता ।

५ * अष्टाचत्वेति । ते च गौतमेनोक्ताः । गर्भाधानपुंसव-नसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचूडोपनयनम् । अत्र समाहारद्वन्द्वः । चत्वारि वेदव्रतानि प्रतिशाखं गृह्येषूक्तानि । स्नानं समावर्त्तनाख्यम् । विवाहाख्यः सहधर्मचारिणीसंयोगः । पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानम् । देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणामिति । एते पञ्च पृथक् संस्कारा न तु समुदायः ।

६ । एतेषां च वक्ष्यमाणानामनुष्ठानम् । अष्टका श्राद्धम् । पर्वणि भवः पार्वणः स्थालीपाकः । श्राद्धम् अमावास्यादि । श्रावणी तत्र कर्त्तव्यं श्रवणाकर्म । आग्रहायणी तत्र कर्त्तव्यं हैम-

न्तप्रत्यवरोहणम्। चैत्री तत्र कर्त्तव्यः ऐन्द्राग्न इत्याद्युक्तः तुन्दिलः शूलगवश्च।आश्वयुजी तत्र कर्त्तव्याश्वयुजीकर्म। पृषातकचरुरूपम् पशुपतये स्थालीपाकरूपम्, अनाहिताग्नेराग्रयणं चेति द्वयमाश्वयुजीशब्दग्राह्यमिति हरदत्तः। इति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः। पाकयज्ञा अल्पयज्ञाः प्रशस्तयज्ञा वा। तं पाकेन मनसा, यो मा पाकेन मनसेत्यादौ पाकशब्दप्रयोगस्य प्रशंसायां दर्शनात् इति वृत्तिकृन्नारायणहरदत्तादयः। आख्या चेयं गार्ह्याणां कर्मणामिति हरदत्तः। तथा आपस्तम्बः, लौकिकानां पाकयज्ञशब्द इति। संस्था विधा, पाकयज्ञविधाः सप्तेत्यर्थ इति हरदत्तः।

७। अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावाग्रयणं चातुर्मास्यानि निरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः। एतेऽग्न्याधेयादयः श्रुतिप्रसिद्धाः। दर्शपूर्णमासाविति समुदाय एकः संस्कारः। सप्तग्रहणात्। सोमसम्बन्धाभावादेते हविर्यज्ञाः।

८। अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः। अग्निष्टोमे यत्र राजन्यस्य षोडशिग्रहो गृह्यते सो ऽत्यग्निष्टोमः। आहत्य कथमयं संस्कार इति चिन्त्यमिति हरदत्तः। एते चाधानादयो गृहस्थस्य नित्या इत्याद्यन्यत्र स्पष्टमिति। एते चत्वारिंशत्संस्काराः।

९। संस्कारो द्विविधः ब्राह्मो दैवश्च। तत्र गर्भाधानादिः स्नानान्तो ब्राह्मः। अग्रिमो दैवः। अष्टौ चात्मगुणा इति चकारादात्मसंस्कारा इत्यस्यानुषङ्गः।आत्मा चात्र चित्तम्, तच्छुद्धावेवैते भवन्ति नान्यथेति भेदेनोक्तिः। तथा चोत्तरत्राधिकारसम्पत्तिरिति भावः। पाकयज्ञादीनां संस्कारत्वं च शङ्खलिखिताभ्यामुक्तम्।

पाकयज्ञा हविर्यज्ञाः सोमसंस्थास्तथैव च ।
संस्कारास्त्वग्निहोत्रान्ता अग्निहोत्रं तु जुह्वतः ॥
संस्कारैः संस्कृतः पूर्वैरुत्तरैरनुसंस्कृतः ।
नित्यमष्टगुणैर्युक्तो ब्राह्मणो ब्रह्मलौकिकः ॥
ब्रह्मस्थानमाप्नोति तस्मान्न च्यवते पुनः । इति ।
ब्रह्मलौकिको ब्रह्मलोकार्हः ।

१० । अष्टगुणाश्च, सर्वभूतदया क्षान्तिः अनसूया शौचम् अनायासो मङ्गल्यम् अकार्पण्यम् अस्पृहेति । शौचं बाह्यमाभ्यन्तरञ्च । अनायासः क्लेशकरकर्मानारम्भः । दूर्वागोरोचनाहिचन्दनं मङ्गल्यम् । अकार्पण्यं संविभागशीलत्वम् । अस्पृहा परद्रव्यानिच्छा । एवमष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः तैः संस्कृत इत्यर्थः ।

११ । त्रिषु अध्ययनेज्यादानेषु अभिरतस्तदर्थानुष्ठानपरः । एवमग्रेऽपि । षट्सु अध्यापनयाजनप्रतिग्रहरूपदृष्टार्थसहितेषु वेति पूर्वान्वयि ।

१२ । *सामयिकेति । पौरुषेयी व्यवस्था समयः । स च त्रिविधः, विधिर्नियमः प्रतिषेधश्च । तत्तन्मूला आचाराः समयाचारास्तेषु भवा धर्माः सामयाचारिकास्तेषु कुशल इत्यर्थः । यद्वा शास्त्रविद्वत्कृता मर्यादा वर्णाश्रमिणां पाषण्डानां च समयः, शिष्टानुष्ठित आचार इत्यर्थः ॥ ४ ॥

मि० व्यवहारविषयमाह ।

या० स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।
आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ॥ ५ ॥

मि० धर्मशास्त्रसमयाचाराविरुद्धेन मार्गेण परैराधर्षितोऽभिभूतो यद् राज्ञे प्राड्विवाकाय वा आवेदय-

३

ति विज्ञाप्यते चेत् यदि, तद् आवेद्यमानं व्यवहारपदं प्रतिज्ञोत्तरसंशयहेतुपरामर्शप्रमाणनिर्णयप्रयोजनात्मको व्यवहारः तस्य पदं विषयः । तस्य चेदं सामान्यलक्षणम् ।

स च द्विविधः शङ्काभियोगस्तत्त्वाभियोगश्चेति ।

यथाह नारदः, (अ० १ श्लो० २७)

द्वयाभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः ।
शङ्काऽसतां तु संसर्गात्तत्त्वं होढाभिदर्शनादिति॥

होढा लोप्त्रं लिङ्गमिति यावत् । तेन दर्शनं साक्षाद्वा दर्शनं होढाभिदर्शनं तस्मात् । तत्त्वाभियोगोऽपि द्विविधः । प्रतिषेधात्मको विध्यात्मकश्चेति । यथा मत्तो हिरण्यादिकं गृहीत्वा न प्रयच्छति, क्षेत्रादिकं ममायमपहरतीति च ।

उक्तंच कात्यायनेन,

न्याय्यं स्वं नेच्छते कर्तुमन्याय्यं वा करोति यः। इति।

स पुनश्चाष्टादशधा भिद्यते ॥

यथाह मनुः । (अ. ८ श्लो. ४. ५. ६. ७.)

तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ।
संभूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ॥
वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः ।
क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥
सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ।
स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥
स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च ।
पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥ इति ।

एतान्यपि साध्यभेदेन पुनर्बहुत्वं गतानि ।
यथाह नारदः, (अ० १ श्लो० २०)
एषामेव प्रभेदोऽन्यः शतमष्टोत्तरं भवेत् ।
क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यते ॥ इति ।

आवेदयति चेद्राज्ञे इत्यनेन स्वयमेवागत्यावेदयति न राजप्रेरितस्तत्पुरुषप्रेरितो वेति दर्शयति ।
यथाह मनुः, (अ० ८ श्लो० ४३)
नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पूरुषः ।
न च प्रापितमन्येन ग्रसेतार्थं कथञ्चन ॥ इति ।

परैरिति परेण पराभ्यां परैरित्येकेनान्येन द्वाभ्यां बहुभिर्वा व्यवहारो भवतीति दर्शयति ।
यत्पुनः, (ना० स्मृ० नोपलब्धम्)
एकस्य बहुभिः सार्धं स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च ।
अनादेयो भवेद्वादो न्यायविद्भिरुदाहृतः ॥

इति नारदवचनं, तद् भिन्नसाध्यविषयम् । आवेदयति राज्ञे इत्यनेनैव राज्ञा पृष्टो विनीतवेष आवेदयेत्, आवेदितं च युक्तं चेत्मुद्रादिना प्रत्यर्थ्याह्वानम्, अकल्पादीनां चानाह्वानमित्याद्यर्थसिद्धमिति नोक्तम् । स्मृत्यन्तरे तु स्पष्टार्थमुक्तम् ।
यथा,
काले कार्यार्थिनं पृच्छेत्प्रणतं पुरतः स्थितम् ।
किं कार्यं का च ते पीडा माभैषीर्ब्रूहि मानव ॥
केन कस्मिन्कदा कस्मात्पृच्छेदेवं सभागतम् ।
एवं पृष्टः स यद् ब्रूयात्ससभ्यैर्ब्राह्मणैः सह ॥
विमृश्य कार्यं न्याय्यं चेदाह्वानार्थमतः परम् ।

मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन्पुरुषं वा समादिशेत् ॥
अकल्पबालस्थविरविषमस्थक्रियाकुलान् ।
कार्यातिपातिव्यसनिनृपकार्योत्सवाकुलान् ॥
मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्तभृत्यान्नाह्वानयेन्नृपः ।
न हीनपक्षां युवतिं कुले जातां प्रसूतिकाम् ॥
सर्ववर्णोत्तमां कन्यां ता ज्ञातिप्रभुकाः स्मृताः ।
तदधीनकुटुम्बिन्यः स्वैरिण्यो गणिकाश्च याः ।
निष्कुला याश्च पतितास्तासामाह्वानमिष्यते ॥
कालं देशं च विज्ञाय कार्याणां च बलाबले ।
अकल्पादीनपि शनैर्यानैराह्वानयेन्नृपः ॥
ज्ञात्वाऽभियोगं येऽपि स्युर्वने प्रव्रजितादयः ।
तानप्याह्वानयेद्राजा गुरुकार्येष्वकोपयन् ॥ इति ।
आसेधव्यवस्थाऽप्यर्थसिद्धैव—

नारदेनोक्ता, (अ० १)

वक्तव्येऽर्थे ह्यतिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं च तद्वचः ।
आसेधयेद्विवादार्थी यावदाह्वानदर्शनम् ॥ (४७)
स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात्कर्मणस्तथा ।
चतुर्विधः स्यादासेधो नासिद्धस्तं विलङ्घयेत् ॥ (४८)
आसेधकालआसिद्ध आसेधं योऽतिवर्तते ।
स विनेयोऽन्यथाकुर्वन्, आसेद्धा दण्डभाग्भवेत्॥(५१)
नदीसन्तारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु ।
आसिद्धस्तं परासेधमुत्क्रामन्नापराध्नुयात् ॥ (४९)
निर्वेष्टुकामो रोगार्तो यियक्षुर्व्यसने स्थितः ।
अभियुक्तस्तथाऽन्येन राजकार्योद्यतस्तथा ॥ (५२)
गवां प्रचारे गोपालाः सस्यावापे कृषीवलाः ।

शिल्पिनश्चापि तत्कालमायुधीयाश्च विग्रहे॥(५३)इति।

आसेधो राजाज्ञयाऽवरोधः। अकल्पादयः पुत्रादिकमन्यं वा सुहृदं प्रेषयिष्यन्ति, न च ते परार्थवादिनः।

यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत्।
परार्थवादी दण्ड्यः स्याद्व्यवहारेषु विब्रुवन्॥

इति नारदवचनात्॥ ५॥ (अ० २ श्लो० २३)

बा० १। *व्यवहारविषयमिति। प्रत्यर्थ्यादिप्रतिकूलतया नृपादिषु कथनं व्यवहार इत्युक्तम् अतः कथ्यमानं तद्विषयः तमित्यर्थः। व्यपेतेन रहितेन। *राज्ञे इति। इदं तदधिकृतादेरप्युपलक्षणम्। स्मृत्येत्यस्यार्थमाह *धर्मेति। तदो ऽन्वयायाह *यदिति। उपलक्षणत्वादेवाह *प्राडिति। चेदर्थो यदीति। पद्ये हिर्निश्चये। व्यवहारपदमित्यस्यार्थमाह *प्रतिज्ञोत्तरेति। एतत्षडात्मक इत्यर्थः। तस्य विषयस्य।

२। अत एव तस्य विषयस्य द्वैविध्यमाह *स चेति। *शङ्केति। शङ्कारूपो ऽभियोगो यस्मिन् विषये तत्त्वरूपो ऽभियोगो यस्मिन्विषये इत्यर्थः। द्व्यभियोग इति सुजर्थान्तर्भावेण बहुव्रीहिः। विषयोऽन्यपदार्थः। तदेव विशिष्याह *शङ्केति। *असतान्त्विति। असतां चौरादीनां संसर्गाच्चौरत्वादिसम्भावना भवतीत्यर्थः। *होढा लोप्त्रमिति। लुप्यते इति लोप्त्रम्, उणादिः, चौर्यधनम्।

चौरिका स्तैन्यचौर्ये च स्तेयं लोप्त्रं तु तद्धनम्।

इत्यमरः। *लिङ्गमिति। अव्यभिचरितं चिह्नमित्यर्थः। इदमुपलक्षणमित्याह *साक्षाद्वा दर्शनमिति। अपहरतीति वेति वापाठेऽपि स समुच्चये।

३। विषयस्य भेदान्तरमाह *पुनश्चेति। *द्यूतमाह्वय इति।

द्यूतस्यैवोपाधिभेदेन भेद आह्वयाख्यः। पुनर्भेदमाह *एतान्य-पीति। *साध्येति। अवान्तरसाध्यभेदेनेत्यर्थः। एषाम् ऋणा-दानादीनाम्। तस्य पुनर्भेदान्तरमाह *क्रियेति। क्रिया साध्य-म्। शतशब्दो ऽनन्तवचनः। चेदित्यतःसूचितमाह *चेदिति। अन्यथा तत्प्रेरणोल्लङ्घने दण्डापत्त्या चेदित्यस्य ऐच्छिकावेदनबोध-कस्यासङ्गतिः स्पष्टैव। अस्य राज्ञः। *न च प्रापितमिति। कथ-ञ्चन अन्य येनान्येन प्रापितमर्थं न गृह्णीयादित्यर्थः। यद्वा अन्ये-न प्रापितं निवेदितम् अर्थम् कार्यं कथञ्चन अविचार्य न ग्रसेत नोपेक्षेतेत्यर्थः। न चाप्रापितमिति पाठे तु अन्येन विवदमानेन तत्सम्बन्धिना वा अप्रापितमनिवेदितं कथञ्चिदवगम्य रागादि-ना न ग्रसेत न ग्राहयेदित्यर्थः।

४। मूले परैरित्यत्र "स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्" इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या परश्च परौ च परे चेत्येकशेष इत्याशयेनाह *परैरितीति। परेणेत्याद्यर्थकं परैरिति बहुवचनान्तं पदम् इति दर्शयतीत्यर्थः। बहुवचनाविवक्षया योजनं तु परेणेत्यादिग्रन्थस्व-रसविरुद्धम्। एकस्येत्यस्य सर्वत्रान्वयः।

५। एवं सति प्राप्तविरोधं परिहरति *यत् पुनरिति। यत्त्वि-त्यर्थः। *न्यायेति। धर्मेति पाठान्तरम्। *तद्भिन्नेति। पृथग्व्य-वहारविषयमित्यर्थः। यदा एकेनैको ऽभियुक्तो मह्यमसौ धारय-तीति, तदा तस्मिन्व्यवहारे ऽनिष्पन्ने ऽन्येनान्येन चान्यथा ना-भियोक्तव्यः। निष्पन्ने तु क्रमेण तथेत्येवम् एकस्य बहुभिर्विवादा-भावो, न त्वेते मह्यं धारयन्ति शतमित्येवम् एकस्य बहुभिर्विवादा-भाव इति भावः। इदं च मत्तोन्मत्तेति व्याख्यानावसरे सबीजं सकलैतत्पद्यव्याख्यानं स्फुटीभविष्यति।

६। न्यूनतां परिहरति *आवेदेति। तृतीयान्तस्यार्थसिद्ध-

मित्यत्रान्वयः । द्वितीयमाह *आवेदितं चेति । तृतीयमाह *अकल्पेति। आधिव्याधिसहितादीनामित्यर्थः।*अर्थसिद्धमिति। अन्यथाऽविनीतस्यावेदनमेव न घटेत। उद्धतत्वेन राजसमीपे गन्तु- मशक्यत्वात् । आवेदनानन्तरं च तस्य युक्तत्वेऽपि यदि प्रत्य- र्थिनो नाह्वानं तर्ह्यावेदनमेव निष्फलमिति न कोऽप्यावेदयेत् । त- था च प्रजापरिपालनस्यैवासिद्धिरिति तेषामर्थसिद्धत्वमित्यर्थः।

७ । इदं प्रमाणयति *स्मृत्यन्तरे त्विति । नारदीये त्वित्य- र्थः । (ना० स्मृ० नोपलब्धानि) किं कार्यं का चेति । अर्थ- कृतो मन्युकृतश्च प्रश्नभेदः । केन कर्त्रा कस्मिन् देशे कदा काले कस्मात्कारणात् । तयोर्भेदस्योक्तत्वादाह *ससभ्यैर्ब्राह्मणैरिति । मुद्राग्रहणं लेख्यस्याप्युपलक्षणम् ।

८ । एवं प्रत्यार्थिन आह्वाने निषेधमाह *अकल्पेत्यादि । अकल्पः व्याध्याद्यभिभूतः । विषमस्थः उत्पन्नसङ्कटः । क्रिया- ऽऽकुलः नित्यनैमित्तिकादिक्रियाव्यग्रः । *कार्यातिपातीति । य- स्यागच्छतो गुरुतरकार्यहानिः सः । व्यसनी इष्टवियोगादिदुः- खवान् । द्वन्द्वान्ताकुलशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धात् नृपकार्यासक्तः उत्सवासक्तः । मत्तो मादकद्रव्येण । उन्मत्तः उन्मादेन पञ्चवि- धेन वातपित्तश्लेष्मसन्निपातग्रहसम्भवेनोपसृष्टः । प्रमत्तः सर्वदा ऽवधानहीनः । आर्तो विपदादिना पीडितः ।

९ । स्त्रीणां तन्निषेधमाह *न हीनेति । अनाथां सर्वजनशो- च्यामिति यावत् । *सर्वेति । ब्राह्मणीम् । तत्र हेतुमाह *ता इति । ताः हीनपक्षादयः ज्ञातिस्वामिका इत्यर्थः ।

१० ।एवं स्त्रीणामाह्वाने निषिद्धे प्रतिप्रसवमाह *तदधीनेति। तस्या अधीनं तादृशं यत्कुटुम्बं तद् यासामस्तीति इनिः । एक-

१ ननु न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकर

देशीतिवत्प्रयोगः । स्वैरिण्यो व्यभिचाररताः । गणिकाः वेश्याः । निष्कुला हीनकुलाः ।

११ । एतत्प्रसङ्गादकल्याद्याह्वाने पूर्वनिषिद्धेऽपि प्रतिप्रसवमाह *कालमिति । तत्र प्रकारद्वयं *शनैर्यानैरिति ।

१२ । एतत्प्रसङ्गादाह *ज्ञात्वेति । क्षुद्रकार्येषु तथा नेत्याह *गुर्विंति । वेषमाहात्म्यात्तत्रापि विशेषमाह *अकोपेति ।

१३ । इत्यादीत्यादिपदग्राह्यमेवाह । *आसेधेति । निरोधेत्यर्थः । आसेधयेदिति । विवादार्थी वादी आह्वानदर्शनपर्यन्तं तादृशं प्रत्यर्थिनं निरोधयेदित्यर्थः ।

१४ । तच्चातुर्विध्यमाह । स्थानेति । कृतः आसेधः । तद्विषयत्वात्तत्कृतत्वम् । एवमग्रेऽपि । अग्रे उभयत्र कृत इति शेषः । आसेध इति प्रकृते अस्मात्प्रदेशान्न गन्तव्यमिति स्थानासेधः । आसन्ध्यं न गन्तव्यमिति कालासेधः । देशान्तरं प्रति न गन्तव्यमिति प्रवासासेधः । असौ व्यापारो न कर्त्तव्य इति कर्मासेधः । आसिद्धः निरुद्धः । तम् आसेधम् । विनेयः शिक्षणीयः । अन्यथा कुर्वन्निति । अनासेधकाले आसेधं कुर्वन्नासेधकर्ता दण्ड्यो भवेदित्यर्थः । यद्वा आसेद्धा आसिद्धं तं लोभादिना मुञ्चन्नित्याद्यर्थः ।

१५ । नासिद्धस्तं विलङ्घयेदित्यस्य प्रतिप्रसवमाह *नदीति । नदीसन्तारादि निमित्तचतुष्टयम् । तदतिक्रमणे दोषाभावमन्यत्राप्याह । निर्वेष्टुकाम इति । आश्रमान्तरं गन्तुकामः विवाहा-

---

इति निषेधात्कथमत्र कर्मधारयादिनिप्रत्यय इत्याशङ्क्याह । एकदेशीति । कृष्णसर्पवान् एकदेशीत्यादिभाष्याद्युदाहरणेषु कर्मधारयादपि तद्दर्शनात् अपाणिनीयस्य पूर्वोक्तवचनस्य क्काचित्कत्वमिति भावः ।

१ इत्याद्य[illegible]त्यत्रेत्यादिपदग्राह्यमित्यर्थः ।

दावुद्यत इति यावत् । यियक्षुर्यष्टुमिच्छुः । तत्कालं शिल्पकाले । आयुधीयाः आयुधजीविनो योद्धारः । विग्रहे संग्रामे । निर्वेष्टुकामादयोऽपि तदुल्लङ्घनेनापराधिनो नेत्यर्थः । सामान्यनिरोधस्यातत्त्वादाह *राजेति ।

१६ । ननु येषामकल्पादीनां शनैर्यानैरपि आगमनं दुर्घटं तत्र किंकार्यमत आह *अकल्पादय इति । ते पुत्रादयः । नियोगकृत् आज्ञाकारी । एतदन्यः परार्थवादी । स व्यवहारेषु विरुद्धं विविधं विशेषेण वा ब्रुवन् दण्ड्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥

या० प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना ।
समामासतदर्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम ॥ ६ ॥

मि० अर्थ्यते इत्यर्थः साध्यः सोऽस्यास्तीत्यर्थी । तत्प्रतिपक्षः प्रत्यर्थी । तस्याग्रतः पुरतो लेख्यं लेखनीयम् । यथा येन प्रकारेण पूर्वम् आवेदनकाले आवेदितं तथा । न पुनरन्यथा । अन्यथावादित्वेन व्यवहारस्य भङ्गप्रसङ्गात् ।

अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः ।
आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥ इति ।

आवेदनकाले एवार्थिवचनस्य लिखितत्वात्पुनर्लेखनमनर्थकमित्यत आह *समामासेत्यादि । संवत्सरमासपक्षतिथिवारादिनार्थिप्रत्यर्थिनामब्राह्मणजात्यादिचिह्नितम् । आदिशब्देन द्रव्यतत्संख्यास्थानवेलाक्षमालिङ्गादीनि गृह्यन्ते ।

यथोक्तम्,

१ ना० अ० २ श्लो० ३३ ।

अर्थवद्धर्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् ।
साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च ॥
प्रसिद्धमविरुद्धं च निश्चितं साधनक्षमम् ।
संक्षिप्तं निखिलार्थं च देशकालाविरोधि च ॥
वर्षर्तुमासपक्षाहोवेलादेशप्रदेशवत् ।
स्थानावसथसाध्याख्याजात्याकारवयोयुतम् ॥
साध्यप्रमाणसंख्यावत् आत्मप्रत्यर्थिनामवत् ।
परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्कितम् ॥
क्षमालिङ्गात्मपीडावत् कथिताहर्तृदायकम् ।
यदावेद्यते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते ॥ इति ।

भाषा प्रतिज्ञा पक्ष इति नार्थान्तरम् । आवेदनसमये कार्यमात्रं लिखितं, प्रत्यर्थिनोऽग्रतः समामासादिविशिष्टं लिख्यते इति विशेषः । संवत्सरविशेषणं यद्यपि सर्वव्यवहारेषु नोपयुज्यते तथाप्याधिप्रतिग्रहक्रयेषु निर्णयार्थमुपयुज्यते ।

आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा ।

इति वचनात् । (या० व्य० अ०२ श्लो० ३३) अर्थव्यवहारेऽपि, एकस्मिन्संवत्सरे यत्संख्याकं यद् द्रव्यं यतो येन गृहीतं प्रत्यर्पितं च, पुनरन्यस्मिन्वत्सरे तद्द्रव्यं तत्संख्याकं ततस्तेन गृहीतं याच्यमाने यदि ब्रूयात् सत्यं गृहीतं प्रत्यर्पितं चेति, वत्सरान्तरे गृहीतं प्रत्यर्पितं, नास्मिन्वत्सरे इत्युपयुज्यते । एवं मासाद्यपि योज्यम् । देशस्थानादयः पुनः स्थावरेष्वेवोपयुज्यन्ते ।

देशश्चैव तथा स्थानं संनिवेशस्तथैव च ।

जातिः संज्ञाऽधिवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च ॥
पितृ पैतामहं चैव पूर्वराजानुकीर्तनम् ।
स्थावरेषु विवादेषु दशैतानि निवेशयेत् ॥

इति स्मरणात् । देशो मध्यदेशादिः । स्थानं वाराणस्यादि । संनिवेशः तत्रैव पूर्वापरादिग्विभागपरिच्छिन्नः सम्यङ्गनिविष्टो गृहक्षेत्रादिः । जातिरर्थिप्रत्यर्थिनोर्ब्राह्मणत्वादिः । संज्ञाच देवदत्तादिः । अधिवासः समीपदेशे निवासी जनः । प्रमाणं निवर्तनादि भूपरिमाणम् । क्षेत्रनाम शालिक्षेत्रं क्रमुकक्षेत्रम् कृष्णभूमः पाण्डुभूमः इति। पितुः पितामहस्य च नाम अर्थिप्रत्यर्थिनोः । पूर्वेषां त्रयाणां राज्ञां नामकीर्तनं चेति । समामासादीनां यस्मिन्व्यवहारे यावदुपयुज्यते तत्र तावल्लेखनीयामिति तात्पर्यार्थः । एवं पक्षलक्षणे स्थिते पक्षलक्षणरहितानां पक्षवदवभासमानानां पक्षाभासत्वं सिद्धमेवेति योगीश्वरेण न पृथक्पक्षाभासा उक्ताः । अन्यैस्तु विस्पष्टार्थमुक्तम् ।

अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् ।
असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत् ॥

अप्रसिद्धं मदीयं शशविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यादि।निराबाधम् अस्मद् गृहदीपप्रकाशेनायं स्वगृहे व्यवहरती त्यादि । निरर्थम् अभिधेयरहितं कचटतपजडदगबेत्यादि । निष्प्रयोजनं यथा अयं देवदत्तोऽस्मद्गृहसन्निधौ सुस्वरमधीते इत्यादि। असाध्यं यथा अहं देवदत्तेन सभ्रूभङ्गमुपहसित इत्यादि । एतत् साधनासम्भवादसाध्यम् । अल्पकालत्वाच्च साक्षिसम्भवो,

लिखितं दूरतः, अल्पत्वान्न दिव्यमिति । विरुद्धं यथा अहं मूकेन शप्त इत्यादि । पुरराष्ट्रादिविरुद्धं वा।

राज्ञा विवर्जितो यश्च यश्च पौरविरोधकृत् ।
राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतीनां तथैव च ॥
अन्ये वा ये पुरग्राममहाजनविरोधकाः ।
अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्तिताः ॥ इति।

यत्तु,

अनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो न सिद्ध्यति ।

इति, तत्र यद्यनेकवस्तुसङ्कीर्ण इत्युच्यते तदा न दोषः। मदीयमनेन हिरण्यं वासो रूपकादि वा अपहृतमित्येवंविधस्यादुष्टत्वात् । ऋणादानादिपदसङ्करे पक्षाभास इति चेत् । तदपि न । मदीया रूपका अनेन वृद्ध्या गृहीताः, सुवर्णं चास्य हस्ते निक्षिप्तम्, मदीयं क्षेत्रमनेनापहृतमित्यादीनां पक्षत्वमिष्यतएव । किंतु क्रियाभेदात्क्रमेण व्यवहारो न युगपदित्येतावत् ।

यथाह कात्यायनः,

बहुप्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यवहारे सुनिश्चितम् ।
कामं तदपि गृह्णीयाद्राजा तत्त्वबुभुत्सया ॥ इति।

तस्मादनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो युगपन्न सिद्ध्यतीति तस्यार्थः । अर्थिग्रहणात्पुत्रपित्रादिग्रहणं, तेषामेकार्थत्वात् । नियुक्तस्यापि नियोगेनैव तदेकार्थत्वाक्षेपात् ।

अर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।
यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ ॥

इति स्मरणात् । (ना० अ० २ श्लो० २२) नि-

२ कजयपराजयौ मूलस्वामिनोरेव । एवञ्च भूमौ फलके वा पाण्डुलेखेन लिखित्वा आवापोद्धारेण विशोधितं पश्चात् पत्रे निवेशयेत् ।

पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवाकोऽभिलेखयेत् ।
पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे विशोधितम् ॥

इति कात्यायनस्मरणात् । शोधनं च यावदुत्तरदर्शनं कर्तव्यं नातः परम् । अनवस्थाप्रसंगात् । अत एव नारदेनोक्तम् (ना० स्मृ० नोपलब्धम्)

शोधयेत्पूर्ववादं तु यावन्नोत्तरदर्शनम् ।
अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत् ॥ इति ।

पूर्वपक्षमशोधयित्वैव यदोत्तरं दापयन्ति सभ्याः तदा रागाल्लोभादित्युक्तदण्डेन सभ्यान् दण्डयित्वा पुनः प्रतिज्ञापूर्वकं व्यवहारः प्रवर्तनीयो राज्ञेति ॥ ६ ॥

बा० १ । अर्थशब्दस्याभिधेयपरत्वनिरासद्वारा प्रयोजनपरत्वमाह *अर्थ्यते इति । भूतनिष्ठालब्धमर्थमाह *पूर्वमावेदनेति । क्रिया कार्यम् । नोपस्थाता समीपे न तिष्ठन् । प्रपलायी प्रपलायनं प्रपलायः सो ऽस्यास्तीति प्रपलायी । *स्मृत इतीति । वचनादिति शेषः । इतिशब्दो हेत्वर्थो वा । अतो हेतोरित्यर्थः ।

२ । पूर्वावतारितैतद्वचनोत्तरार्द्धमेव शङ्कान्तरनिरासपरमित्याशयेन शङ्कते *आवेदनेति । समाशब्दार्थः संवत्सरेति । तदर्धशब्दार्थः पक्षेति । अहर्ग्रहणमुपलक्षणमित्याह *तिथीति । प्रतिपदादिरित्यर्थः । अहःपदार्थो दिनेति । न तु रात्रिरित्यर्थः । नाम्नः साकाङ्क्षत्वेन प्रकृतत्वादाह *अर्थीति । *वेलेति । दिनमध्येऽपि प्रातरादिर्मुहूर्तरूपो वा कालविशेष इत्यर्थः ।

३ । *क्षमेति । प्रत्यर्थिविषये आसेधाद्यकरणं क्षमा सहिष्णु·

ता तत्र यानि लिङ्गानि कारणानि बाल्यजडत्वादीनीत्यर्थः ।

४। तत्र मानमाह *यथोक्तमिति । तथोक्तमिति पाठान्तरम् । नारदेनेत्यर्थः । (ना० स्मृ० नोपलब्धाः) अर्थवत् प्रयोजनवत् । धर्मसंयुक्तं धर्मो गुणः अल्पाक्षरत्वप्रभूतार्थवत्त्वादिकः तेन संयुक्तम् । परिपूर्णम् अध्याहारानपेक्षम् । अनाकुलम् असन्दिग्धाक्षरम् । साध्यवत् सिषाधयिषितार्थसहितम् । वाचकपदं बहुव्रीहिः, गौणलाक्षणिकादिपदरहितम् । प्रकृतार्थानुबन्धि पूर्वावेदितार्थानुरोधि । प्रसिद्धं लोकप्रसिद्धवस्तुविषयम् । अविरुद्धं पुरराष्ट्राद्यविरुद्धं पूर्वापराविरुद्धं प्रत्यक्षादिप्रमाणाविरुद्धं व्यावहारिकधर्माविरुद्धं च । निश्चितम् अर्थान्तरसंशयराहितम् । साधनक्षमं साधनार्हम् । संक्षिप्तम् अनतिविस्तृतम् । निखिलार्थम् अनवशेषितवक्तव्यम् । देशकालाविरोधि मध्यदेशीयक्रमुकक्षेत्रं शरत्कालीनाम्रफलसहस्रं मदीयमपहृतमित्येवमादिशून्यम्। वर्षेत्याद्येकपदम् । प्रदेशपदान्तद्वन्द्वान्मतुप् । अहः प्रतिपदादिः वारो दिनं च । वेला प्रातरादिः मुहूर्तरूपा च । देशो मध्यदेशादिः । प्रदेशः क्षेत्रादेः स्थलविशेषः । स्थानेत्याद्यपि एकं पदम् । वयःशब्दान्तद्वन्द्वस्य तृतीयातत्पुरुषः । स्थानं वाराणस्यादि । आवसथो ग्रामादिः, हट्टादिरूपस्थलविशेषो वा । साध्याख्या विवादास्पदीभूतवस्तुनाम । जातिः ब्राह्मणत्वादिः । आकारो गवाश्वादिगतो वर्णादिविशेषः, गृहक्षेत्रादेः संस्थानविशेषश्च । वयः गवादेर्वयःपरिमाणं बाल्याद्यवस्थाविशेषः। *साध्यप्रमाणसंख्यावत् । प्राग्वत् । साध्यस्य प्रमाणं क्षेत्रादेर्निवर्त्तनादिकम्, संख्या [illegible]म् । *आत्मप्रत्यर्थिनामवत्। स्पष्टम्। *परेति। प्राग्वत् । परः प्रतिवादी आत्मा वादी तयोर्ये पूर्वजाः पित्रादयस्ते च अनेकराजाश्च अनेके

राजानो ३ त्तिकालिकाः तेषां नामाभिश्चिह्नितम् । *क्षमालिङ्गात्म-पीडावत् । क्षमालिङ्गानि व्याख्यातानि आत्मपीडा स्वदुःखं तद्व-त् । *कथितेति । प्रतिग्रहादिनाऽधिगन्ता आहर्त्ता दाता दायकः, कथितौ आहर्तृदायकौ यस्मिन्वचने तत् । कथितप्रत्यर्थिसम्बन्धक-मिति वा । एतादृशं यद्राज्ञे कथ्यते तादित्याद्यर्थः ।

५ । भाषापदार्थमाह *भाषाप्रतीति । उत्तरार्द्धतात्पर्यमाह *आवेदनेति । मात्रपदेन वर्षादिव्यवच्छेदः । अत एवाह *समे-ति । एतद्व्यवस्थामाह *संवत्सरेत्यादिना । संवत्सररूपविशेष-णमित्यर्थः । *आधाविति । तत्र पूर्वत्वादिज्ञानाय तदावश्यक-त्वमिति भावः । इदमग्रे स्फुटीभविष्यत्यसाधारणव्यवहारमातृ-काप्रकरणे । अन्यत्रापि तस्य फलमाह *अर्थव्यवहारेऽपीति । उपयुज्यते इत्यत्रान्वयः । द्रव्यस्वामी आह *वत्सरान्तरे इति । इति एवमर्थम् । एवं संवत्सरविशेषणवत् ।

६ । पुनस्त्वर्थे । तत्रैव वाराणस्यादावेव निविष्टः निष्पा-दितः । *संज्ञा चेति । अर्थिप्रत्यर्थिनोरेवेति भावः । अधिवस-तीत्यधिवासः । बाहुलकात्कर्तरि घञ् अर्शआद्यजन्तं वा । अधिः समीपे इत्याह *समीपेति । तन्नामान्तरमाह *कृष्णभूम इति । कृष्णोदक्पाण्डुत्यच्प्रत्ययो बहुव्रीहेः । पित्रिति लुप्तष-ष्ठ्यन्तमित्याह *पितुरिति । एवमेव तत्र पाठो वा । नामेत्यस्य सम्बन्धः । पित्रादेः साकाङ्क्षत्वादाह *अर्थीति । गुणानुकीर्त्त-नानुपयोगात्प्रकृतत्वाच्चाह *नामेति । इतिरर्थसमाप्तौ । अनु-गतफलितमाह *समेति । निर्धारणे षष्ठी । एवम् अर्थवदित्या-दिना उक्तप्रकारेण ।

७ । *उक्तमिति । पक्षाभासलक्षणमित्यर्थः । *निराबाधमिति । स्वपीडारहितमित्यर्थः । तदाह *अस्मदिति । निष्फलत्वस्य

पृथगुक्तत्वादाह *अभिधेयेति । तत्र मानुषप्रमाणासम्भवमादाह *अल्पेति । अयमुभयत्र हेतुः । भुक्तेस्तु सम्भव एव नेति भावः । अत एवं दिव्याभावमाह *अल्पेति । विनिगमनाभावादाह *पुरेति ।

८ । तत्राद्ये स्पष्टत्वात् द्वितीये मानमाह *राज्ञेति । यत्पदार्थो व्यवहारः । प्रकृतीनां जनानां नगरस्थानाम् । उपसंहरति *अन्ये इति । इतीति प्राग्वत् व्याख्येयम् ।

९ । अप्रसिद्धादीनां पक्षाभासत्वमिवानेकपदसङ्कीर्णपूर्वपक्षस्यापि तत्त्वमेव । अनेकैः पदैः सङ्कीर्णो यः पूर्वपक्षः प्रतिज्ञा सा न सिध्यति आभासरूपा भवतीति तदर्थप्रतीतेः । तन्निराकरोति *नेत्यादिना । तत्र पदशब्दः पद्यते ज्ञायते इति व्युत्पत्त्या किं वस्तुपरः उत ऋणादानादिरूपव्यवहारविषयपरः । तत्र न तावदाद्ये पक्षाभासत्वमित्याह *तत्रेति । उक्तवचने इत्यर्थः । द्वितीयेऽपि तदभावमाह *ऋणादानादीति । निक्षिप्तं, मयेति शेषः । यत इति शेषोऽन्ते बोध्यः । वचनानर्थक्यपरिहाराय तस्याभिमतार्थमाह *किं त्विति । *क्रियेति । साध्येत्यर्थः । एतावत्, तत्रोच्यते इति शेषः ।

१० । अत्र मानमाह *यथाहेति । बहुप्रतिज्ञं बहुपूर्वपक्षकम् । अन्यथैतस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तस्मादुक्तैव वचनयोर्व्यवस्था । तदेव द्रढयन्नुपसंहारव्याजेनाह *तस्मादिति । *तस्यार्थ इति । उक्तवचनस्यार्थ इत्यर्थः ।

११ । यथावेदितमर्थिनेत्यत्रार्थिपदस्योपलक्षणत्वेन लब्धमर्थमाह *अर्थीति । आर्थिनः पुत्रोऽप्यर्थी तत्पिताऽप्यर्थी आदिशब्दादर्थिनियुक्तादयोऽप्यर्थिन इत्यर्थः । अत एव तेषामन्यथावादित्वं निरस्तं प्राक् "यो न भ्राते" त्यनेन वचनेन । ननु तत्पुत्रादेस्तदे-

कार्थत्वात्तत्त्वं युक्तं तन्नियुक्तस्य तु तदभावात्कथं तत्त्वमत आह *नियुक्तस्यापीति । तत्र मानमाह *अर्थिनेति । तस्येति वाच्ये तयोरित्यस्य तात्पर्यार्थमाह *नियुक्तेति ।

१२ । मूलानुक्तं विशेषमाह *एतच्चेति । आर्थिवेदितमित्यर्थः । *पाण्डुलेखेति । खडीति भाषाप्रसिद्धः । *आवापेति । न्यूनाधिक्यपरिहाराय प्रक्षेपनिष्कासनाभ्यामित्यर्थः । युक्तं चैतत् । अन्यथा पत्राप्रामाण्यप्रसङ्गापत्तेः । तत्र मानमाह *पूर्वेति । स्वभावेनोक्तं न तु छलादिना । ततः तदनन्तरम् । तथा विशोधितं पत्रे ऽभिलेखयेदित्यर्थः । शोधने विशेषमाह *शोधनमिति । अवेति । उत्तरेणावष्टब्धस्य प्रतिबद्धस्य पूर्ववादस्य शोधनं निवृत्तं भवेदित्यर्थः । शोधयेदितिविधिसूचितमर्थमाह *पूर्वपक्षमिति । *रागादिति । प्रागुक्तमिदम् । इतीत्यस्य बोध्यमिति शेषः ॥ ६ ॥

मि० एवं शोधितपत्रारूढे पूर्वपक्षे किं कर्तव्यमित्यत आह ।

या० श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसन्निधौ ।

मि० श्रुतो भाषार्थो येन प्रत्यर्थिनाऽसौ श्रुतार्थः। तस्योत्तरं पूर्वपक्षादुत्तरत्र भवतीत्युत्तरं लेख्यं लेखनीयम् पूर्वावेदकस्यार्थिनः संनिधौ समीपे । उत्तरं च यत् पूर्वोक्तस्य निराकरणं तदुच्यते ।

यथाह,

पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् ।
अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरं तद्विदो विदुः॥ इति।

पक्षस्य व्यापकं निराकरणसमर्थम् । सारं न्याय्यं न्यायादनपेतम् । असंदिग्धं सन्देहरहितम् । अ-

नाकुलं पूर्वापराविरुद्धम् । अव्याख्यागम्यम् अप्रसिद्धपदप्रयोगेण अश्लिष्टाविभक्तिसमाससाध्याहाराभिधानेन वा अदेशभाषाभिधानेन वा यत् व्याख्येयार्थं न भवति तत् सदुत्तरम् । तच्च चतुर्विधम् । संप्रतिपत्तिः मिथ्या प्रत्यवस्कन्दनं पूर्वन्यायश्चेति ।

यथाह कात्यायनः,

सत्यं मिथ्योत्तरं चैव प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।
पूर्वन्यायविधिश्चैवमुत्तरं स्याच्चतुर्विधम् ॥ इति ।

तत्र सत्योत्तरं यथा, रूपकशतं मह्यं धारयतीत्युक्ते सत्यं धारयामीति ।

यथाह,

साध्यस्य सत्यवचनं प्रतिपत्तिरुदाहृता । इति ।

मिथ्योत्तरं तु नाहं धारयामीति ।

तथाच कात्यायनः,

अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपह्नवम् ।
मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः ॥ इति ।

तच्च मिथ्योत्तरं चतुर्विधम् । (ना. स्मृ. २।५)

मिथ्यैतद् नाभिजानामि तदा तत्र न संनिधिः ।
अजातश्चास्मि तत्काले इति मिथ्या चतुर्विधम् ॥ इति ।

प्रत्यवस्कन्दनं नाम, सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं प्रतिग्रहेण लब्धमिति वा ।

यथाह नारदः, (ना. स्मृ. नोपलब्धम्)

अर्थिना लेखितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा ।
प्रपद्य कारणं ब्रूयात्प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतम् ॥ इति ।

प्राङ्न्यायोत्तरं तु, यत्राभियुक्त एवं ब्रूयादस्मिन्न-

र्थे अनेनाहमभियुक्तस्तत्र चायं व्यवहारमार्गेण पराजित इति ।

उक्तं च कात्यायनेन,

...णावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि ।
सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते॥ इति ।

एवमुत्तरलक्षणे स्थिते उत्तरलक्षणरहितानामुत्तरवदवभासमानानामुत्तराभासत्वमर्थसिद्धम् ।

स्पष्टीकृतं च स्मृत्यन्तरे,

संदिग्धमन्यत्प्रकृतादत्यल्पमतिभूरि च ।
पक्षैकदेशव्याप्यन्यत्तथा नैवोत्तरं भवेत् ॥
यद्व्यस्तपदमव्यापि निगूढार्थं तथाऽऽकुलम् ।
व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं स्वार्थसिद्धये ॥ इति ।

तत्र सन्दिग्धम्, सुवर्णशतमनेन गृहीतमित्युक्ते, सत्यं गृहीतं, सुवर्णशतं माषशतं वेति। प्रकृतादन्यत्, यथा सुवर्णशताभियोगे पणशतं धारयामीति। अत्यल्पं, सुवर्णशताभियोगे पञ्चाशतं धारयामीति। अतिभूरि, सुवर्णशताभियोगे द्विशतं धारयामीति । पक्षैकदेशव्यापि, हिरण्यवस्त्राद्यभियोगे हिरण्यं गृहीतं नान्यदिति । व्यस्तपदम्, ऋणादानाभियोगे पदान्तरेणोत्तरम्। यथा, सुवर्णशताभियोगे अनेनाहं ताडित इति । अव्यापि देशस्थानादिविशेषणाव्यापि । यथा, मध्यदेशे वाराणस्यां पूर्वस्यां दिशि क्षेत्रमनेनापहृतमिति पूर्वपक्षे लिखिते क्षेत्रमपहृतमिति । निगूढार्थं, यथा सुवर्णशताभियोगे किमहमेवास्मै धारयामीति। अत्र ध्वनिना प्राड्विवाकः सभ्यो वा अर्थी वा अन्यस्मै

धारयतीति सूचयतीति निगूढार्थम् । आकुलं पूर्वापरविरुद्धम् । यथा, सुवर्णशताभियोगे कृते सत्यं गृहीतं न धारयामीति । व्याख्यागम्यं दुःश्लिष्टविभक्तिसमाससाध्याहाराभिधानेन व्याख्यागम्यम् । अदेशभाषाभिधानेन वा । यथा सुवर्णशतविषये पितृऋणाभियोगे गृहीतशतवचनात् सुवर्णानां पितुर्नजानामीति । अत्र गृहीतशतस्य पितुर्वचनात् सुवर्णानां शतं गृहीतमिति न जानामीति । असारं न्यायविरुद्धम् । यथा सुवर्णशतमनेन वृद्ध्या गृहीतं वृद्धिरेव दत्ता न मूलमित्याभियोगे न सत्यं वृद्धिर्दत्ता न मूलं गृहीतमिति । उत्तरमित्येकवचननिर्देशादुत्तराणां संकरो निरस्तः ।

यथाह कात्यायनः,

पक्षैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणम् ।
मिथ्या चैवैकदेशे च संकरात्तदनुत्तरम् ॥ इति ।

अनुत्तरत्वे च कारणं तेनैवोक्तम्,

न चैकस्मिन्विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः ।
न चार्थसिद्धिरुभयोर्न चैकत्र क्रियाद्वयम् ॥ इति ।

मिथ्याकारणोत्तरयोः संकरे अर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोरपि क्रिया प्राप्नोति ।

मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि ।

इति स्मरणात् । तदुभयमेकस्मिन्व्यवहारे विरुद्धम् । यथा सुवर्णं रूपकशतं चानेन गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णं न गृहीतं रूपकशतं गृहीतं प्रतिदत्तं चेति । कारणप्राङ्न्यायसंकरे तु प्रत्यर्थिन एव क्रियाद्वयम् ।

प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम्।

इति।

यथा सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपके व्यवहारमार्गेण पराजित इति। अत्र प्राङ्न्याये जयपत्रेण वा प्राङ्न्यायदर्शिभिर्वा भावयितव्यम्, कारणोत्तरे तु साक्षिलेख्यादिभिर्भावयितव्यमिति विरोधः। एवमुत्त रयसंकरेऽपि द्रष्टव्यम्। यथा अनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीत्यभियोगे सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपकशतं न गृहीतं वस्त्रविषये तु पूर्वन्यायेन पराजित इति। एवं चतुःसंकरेऽपि। एतेषां चा[illegible]त्तरत्वं यौगपद्येन। तस्य तस्यांश[illegible]य तेन तेन विनाऽसिद्धेः। क्रमेणोत्तरत्वमेव। क्रमश्चार्थिनः प्रत्यर्थिनः सभ्यानां चेच्छया भवति। यत्र पुनरुभयोः संकरः तत्र यस्य प्रभूतार्थविषयत्वं त[illegible]क्रियोप[illegible]दानेन पूर्वं व्यवहारः प्रवर्तनयिः। पश्चादल्पविषयोत्तरोपादानेन च व्यवहारो द्रष्टव्यः। यत्र संप्रतिपत्तेः उत्तरान्तरस्य च संकरस्तत्रोत्तरान्तरोपादानेन व्यवहारो द्रष्टव्यः। संप्रतिपत्तौ क्रियाऽभावात्।

यथा हारीतेन,

मिथ्योत्तरं कारणं च स्यातामेकत्र चेदुभे।
सत्यं वापि [illegible] तत्र ग्राह्यं किमुत्तर[illegible]॥

इत्युक्तोक्त[illegible],

यत्प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात्क्रियाफलम्।
उत्तरं तत्र तज्ज्ञेयमसंकीर्णमतोऽन्यथा॥

संकीर्णं, भवतीति शेषः।शेषापेक्षया ऐच्छिकक्रमम्

अपेक्षाक्रमं भवतीत्यर्थः। तत्र प्रभूतार्थं यथा, अनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीत्याभियोगे सत्यं सुवर्णं गृहीतं रूपकशतं च न गृहीतं वस्त्राणि तु गृहीतानि प्रतिदत्तानि चेति। अत्र मिथ्योत्तरस्य प्रभूतविषयत्वात् अर्थिनः क्रियामादाय प्रथमं व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः। पश्चाद्वस्त्रविषये व्यवहारः। एवं मिथ्याप्राङ्न्यायसंकरे कारणप्राङ्न्यायसंकरे च योजनीयम्। तथा, तस्मिन्नेवाभियोगे सत्यं सुवर्णं रूपकशतं च गृहीतं, प्रतिदास्यामि, वस्त्राणि तु न गृहीतानि, गृहीतानि प्रतिदत्तानीति वा, वस्त्रविषये पूर्वं पराजित इति वोत्तरे संप्रतिपत्तेर्भूरिविषयत्वेऽपि तत्र क्रियाऽभावान्मिथ्याद्युत्तर क्रियामादाय व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः। यत्र तु मिथ्याकारणोत्तरयोः कृत्स्नपक्षव्यापित्वम्, यथा शृङ्ग्राहिकया कश्चिद्वदति इयं गौर्मदीया अमुकस्मिन्काले नष्टा अद्यास्य गृहे दृष्टेति, अन्यस्तु मिथ्यैतत् एतत्प्रदर्शितकालात्पूर्वमेवास्मद्गृहे स्थिता मम गृहे जाता वेति वदति। इदं तावत् पक्षनिराकरणसमर्थत्वान्नानुत्तरम्। नापि मिथ्यैव। कारणोपन्यासात्। नापि कारणम्। एकदेशस्याभ्युपगमाभावात्। तस्मात्सकारणं मिथ्योत्तरमिदम्। अत्र च प्रतिवादिनः क्रिया। कारणे प्रतिवादिनीति वचनात्। ननु मिथ्या क्रिया पूर्ववादे इति पूर्ववादिनः कस्मात्क्रिया न भवति। तस्य शुद्धमिथ्याविषयत्वात्। कारणे प्रतिवादिनीत्येतदपि कस्माच्छुद्धकारणविषयं न भवति। नैतत्। सर्वस्यापि कारणोत्तरस्य

मिथ्यासहचरितरूपत्वात् शुद्धकारणोत्तरस्याभावात्। प्रसिद्धकारणोत्तरे प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याभ्युपगमे नैकदेशस्य मिथ्यात्वम् । यथा, सत्यं रूपकशतं गृहीतं न धारयामि प्रतिदत्तत्वादिति । प्रकृतोदाहरणे तु प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याभ्युपगमो नास्तीति विशेषः।

एतच्च हारीतेन स्पष्टमुक्तम्,

मिथ्याकारणयोर्वापि ग्राह्यं कारणमुत्तरम् । इति ।

यत्र मिथ्याप्राङ्न्याययोः पक्षव्यापित्वम्, यथा रूपकशतं धारयतीत्याभियोगे मिथ्यैतत् अस्मिन्नर्थे पूर्वमयं पराजित इति । अत्रापि प्रतिवादिन एव क्रिया।

प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम् ।

इति वचनात् । शुद्धस्य प्राङ्न्यायस्याभावादनुत्तरत्वप्रसङ्गात् । संप्रतिपत्तेरपि साध्यत्वेनोपदिष्टस्य पक्षस्य सिद्धत्वोपन्यासेन साध्यत्वनिराकरणादेवोत्तरत्वम् । यदा तु कारणप्राङ्न्यायसंकरः, यथा शतमनेन गृहीतमित्यभियुक्तः प्रतिवदति, सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं चेति अस्मिन्नेवार्थे प्राङ्न्यायेनायं पराजित इति, तत्र प्रतिवादिनो यथारुचीति न क्वचिद्वादिप्रतिवादिनोरेकस्मिन्व्यवहारे क्रियाद्वयप्रसङ्ग इति निर्णयः ।

एवमुत्तरे पत्रे निवेशिते साध्यसिद्धेः साधनायत्तत्वात्साधननिर्देशं
कः कुर्यादित्यपेक्षिते आह ।

या० ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ॥ ७ ॥

मि० तत उत्तरानन्तरम् अर्थी साध्यवान् सद्य एवान-

न्तरमेव लेखयेत्। प्रतिज्ञातः साध्यः। सचासावर्थश्चेति प्रतिज्ञातार्थः। तस्य साधनं, साध्यतेऽनेनेति साधनं प्रमाणं। अत्र सद्यो लेखयेदिति वदता उत्तराभिधाने कालविलम्बो नाङ्गीकृतमिति गम्यते। तच्चोत्तरत्र विवेचयिष्यते। अर्थी प्रतिज्ञातार्थसाधनं लेखयेदिति वदता यस्य साध्यमस्ति स प्रतिज्ञातार्थसाधनं लेखयेदित्युक्तम्। अतश्च प्राङ्न्यायोत्तरे प्राङ्न्यायस्यैव साध्यत्वात्प्रत्यर्थ्येवार्थी ज्ञात इति स एव साधनं लेखयेत्। कारणोत्तरेऽपि कारणस्यैव साध्यत्वात्कारणवाद्येवार्थीति स एव लेखयेत्। मिथ्योत्तरे तु पूर्ववाद्येवार्थी स एव साधनं निर्दिशेत्। ततोऽर्थी लेखयेदिति वदता अर्थ्येव लेखयेन्नान्य इत्युक्तम्। अतश्च संप्रतिपत्त्युत्तरे साध्याभावेन भाषोत्तरवादिनोर्द्वयोरप्यर्थित्वाभावात्साधननिर्देश एव नास्तीति तावतैव व्यवहारः परिसमाप्यते इति गम्यते।

एतदेव हारीतेन स्पष्टमुक्तम्,

प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम्।
मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्॥ इति॥७॥

बा० १। प्रत्यर्थिनो वचनस्य उत्तरत्वे बीजमाह *पूर्वेति। उत्तरत्र अग्रे। तदीययथाकथञ्चिद्वचनस्यानुत्तरत्वाय विशेषमाह *उत्तरं चेति। तद्विदः व्यवहारविदः। न्यायादित्यस्यार्थो न्याय्यम्। तदर्थो न्यायादिति। तृतीयान्तानां त्रयाणां यद्व्याख्येयार्थमित्यत्रान्वयः। *आश्लिष्टेति। दुःश्लिष्टेति पाठान्तरम्। श्लिष्टं सम्बन्धयुक्तम् अदुष्टमिति यावत्। न श्लिष्टमश्लिष्टं असम्बद्धं दुष्टमिति यावत्। विभक्तिश्च समासश्च विभक्तिसमासौ, अश्लिष्टौ दुष्टौ च तौ

विभक्तिसमासौ च तौ, अध्याहारेण सह वर्त्ततइति साध्याहारं, तौ च तच्च तानि । तैरभिधानं तेनेत्यर्थः । दुःश्लिष्टेति पाठेऽप्येवम् । दुःश्लिष्टौ दुःखेन सम्बद्धौ यौ तौ ताभ्यामित्यर्थाद् दुष्टत्वे पर्यवसानात् । *अदेशेति । अन्यदेशेति पाठान्तरम् । उत्तरपदार्थमाह । तत्सदुत्तरमिति ।

२ ।*प्रत्यवस्कन्देति । कारणोत्तरमित्यर्थः ।*मह्यमिति । धारेरुत्तमर्ण इति सम्प्रदानत्वम् ।*सत्येति । सत्यत्वोक्तिरित्यर्थः ।*प्रतिपत्तिरिति । प्रतिपत्तिः सम्प्रतिपत्तिः सत्योत्तरमित्यनर्थान्तरम् । *माहमिति । वाद्युक्तिः पूर्ववत् । *एवमग्रेऽपि ।

३ । द्वितीयभेदानाह *तच्चेति ।*मिथ्यैतत् नाहं धारयामीत्येकं, *नाभिजानामि नैव जानामीति द्वितीयम् ।*तदेति । तस्मिन्काले तस्मिन्देशे मम सान्निध्यमेव न स्थितमिति तृतीयम् । *अजात इति । तत्काले ममोत्पत्तिरेव न स्थितेति चतुर्थम् । एवं प्रकारेण मिथ्योत्तरं चतुर्विधमित्यर्थः । अत्र स्पष्टत्वात्स्मृतिरेवोक्ता पृथक् सङ्कीर्त्तनं न कृतमिति बोध्यम् ।

४ । नाम त्वर्थे । विनिगमनाविरहादाह *प्रतिग्रहेणेति । *लेखितः, ण्यन्तस्य रूपम् ।प्रत्यर्थी यदि तं पत्रारूढीकृतमर्थं तथा प्रपद्य तथैवाङ्गीकृत्येत्याद्यर्थः । *आचारेणेति ।व्यवहारेण पराजितोऽपीत्यर्थः । *जितः पूर्वमिति । एवं स वाच्य इत्यर्थः । सः तथोक्तिरूपः ।

५ । स्मृत्यन्तरमाह *यद्व्यस्तमिति ।*तत्र एकादशानां मध्ये। *पञ्चाशतमिति । अर्द्धन्यूनतया ऽत्यल्पत्वम् । अत एव द्वैगुण्येनातिभूरित्वमाह *द्विशतमिति । समाहारे द्विगुः । पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः । *पक्षैकेति । श्लोके तथाशब्दश्चार्थे । अन्यत् पक्षैकदेशव्यापि चेत्यन्वयः। पक्षैकदेशनिराकरणसमर्थेत्यर्थः । *व्य-

स्तेति । असम्बद्धपदकमित्यर्थः । पक्षैकदेशव्यापिनोऽनुत्तरत्वे सकलपक्षाव्यापिनोऽनुत्तरत्वमर्थसिद्धमेवेत्यव्यापीत्यन्यथा व्याचष्टे *देशेति।*मध्येति। बिन्ध्यहिमाचलयोर्मध्येत्यर्थः । *लिखितै इति । अन्तर्भावितण्यर्थमिदम् । गुह्यार्थमाह *अत्रेति । ध्वनिना किमादिबोध्येन । तथाकुलमिति पाठो न तु निराकुलमित्यभिप्रेत्याह *आकुलमिति। *दुःश्लिष्टेति। प्राग्वत्। उभयोरुदाहरणमाह *पित्रिति । पितुर्य ऋणाभियोगस्तत्रेत्यर्थः । उत्तरमाह *गृहीतेत्यादिना इतीत्यन्तेन। अस्य तात्पर्यार्थमाह *अत्रेति। *गृहीतेति । बहुव्रीहिः । तथा च गृहीतशतवचनादित्यत्र दुःश्लिष्टः समासः । सुवर्णानामित्यत्र शतं गृहीतमित्यस्याध्याहार इत्युभयोरेकमेवोदाहरणम् । इतीत्यस्य विवक्षितमिति शेषः । *गृहीतमिति । तत्रेति शेषः । ईदृशं यदुत्तरं तत् स्वार्थसिद्धये नेति द्वितीयश्लोकार्थः । तथा च तस्य सदुत्तरत्वमेव नेति पूर्वश्लोकैकवाक्यतेति बोध्यम् ।

६ । अभिमतार्थसूचकतया न न्यूनतेत्याह *उत्तरमिति । श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यमित्यत्र तथा निर्देशात्सङ्कीर्णोत्तरस्यानुत्तरत्वमित्यर्थः । ननु त्रिभिर्मिलित्वा पक्षस्य निराकरणेन तत्समर्थत्वात्कुतोऽनुत्तरत्वमत आह *अनुत्तरत्वेचेति । तेनैव कात्यायनेनैव । न चेति ।*न हीत्यर्थः। *स्यादिति । सम्भावनायां लिङ् । वादिनोः अर्थिप्रत्यर्थिनोः । एकत्र अन्यतरस्मिन्, सम्भवतीति शेषः। सङ्करस्यानेकविधत्वादादौ द्वयोः सङ्करे आद्योदाहरणमाह। *मिथ्येति । वादिनोरित्यस्यार्थमाह *अर्थीति । न वादिद्वयपरत्वमिति सूचयितुम् । *मिथ्येति। अव्ययमिदं, मिथ्योत्तरे इत्यर्थः। पूर्ववादे कर्मण्यण्, वादिनीत्यर्थः। कारणे कारणोत्तरे।*विरुद्धमिति । तथा च कर्तुमशक्यत्वादुभयोर्नार्थसिद्धिरि-

ति भावः । न चार्थेति चोक्त एवेत्यर्थे । न चैकत्रैत्यस्य तत्रैवोदाहरणमाह *कारणेति । तयोर्मिथः सङ्करे त्वित्यर्थः । एवेनार्थव्यवच्छेदः । *प्राङ्न्यायेति । तयोरुक्तावित्यर्थः । नेदं प्रत्येकपरम् । कारणांशे "कारणे प्रतिवादिनि" इति सिद्धत्वात् । तस्मात्तत्सांकर्य्यपरमेवेदम् । अत एव समासनिर्देशसङ्गतिरपि । इतिः प्राग्वत् । नन्वत्रैकस्यैव क्रिया न द्वयोरिति न प्राग्वद्विरोधो ऽत आह *अत्र चेति । द्वितीयसङ्करे त्वित्यर्थः । *भावेति । साधयितव्यमिति कृत्वेत्यर्थः । आदिना दिव्यपरिग्रहः । *उत्तरत्रयेति । मिथ्याकारणप्राङ्न्यायरूपेत्यर्थः । *एवं चतुरिति । यथा अनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि धान्यं च गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णं धारयामि रूपकशतं न गृहीतं वस्त्राणि प्रतिग्रहेण लब्धानि धान्यविषये पूर्वन्यायेन पराजित इति । एवं मिथ्याप्राङ्न्यायमात्रसङ्करे ऽपि द्रष्टव्यम् ।

७ । नन्वत्र सर्वत्र क्रमेण क्रियाद्वयस्य सुकरत्वात्कात्यायनोक्तमसम्भवरूपं तत्कारणकथनमयुक्तमतस्तदाशयमाह *एतेषां चेति । असिद्धेरिति छेदः । अत एवैतत्फलितमाह *क्रमेणेति । क्रमेणात्वित्यर्थः । तत्र नियामकाभावादाह *क्रमश्चेति । चेन प्राड्विवाकादेः समुच्चयः । एवं प्राप्ते क्वचिन्नियामकमाह *यत्रेति । यत्र त्वित्यर्थः । *उभयोरिति । मिथ्याकारणोत्तरयोरित्यर्थः । इदमुपलक्षणं त्र्यादेरपि । यस्य उत्तरस्य । *तत्क्रियोपेति । तत्साधकक्रियाग्रहणेनेत्यर्थः । *पश्चादिति । अल्पविषयकोत्तरसाधकक्रियाग्रहणेनेत्यर्थः । सत्योत्तरसङ्करस्य पूर्वमनुपन्यासे बीजं ध्वनयन् तत्र नियामकान्तरमाह *यत्र चेति । फलाभावेन पश्चादपि तदभावादत्र पूर्वमिति नोक्तम् । तदाह *सम्भेति । उक्तनियामकद्वये मानमाह *यथेति । उक्तमित्यत्रान्वयः । द्वितीयं

यमाह *सत्यं वापीति । यद् उत्तरम् । द्वितीये आह *यत्र वेति । उत्तरे इत्यर्थः । तत्र तदुत्तरमसङ्कीर्णं ज्ञेयमित्यर्थः । *अतोऽन्यथेति । यत्प्रभूतार्थविषयकमुत्तरं न भवति अपि तु समार्थविषयकं, यत्र चोत्तरे क्रियाफलमुभयत्र न भवति तत् । अतः पूर्वोक्तात् । अन्यथा [illegible]त्यर्थः । तत्त्वमेव कथयन् तदर्थमाह *सङ्कीर्णमिति । वाक्यपूर्त्तये आह *भवतीति शेष इति । अत्रापि सङ्कीर्णत्वादनुत्तरत्वमेव सर्वथा नाभिमतं किंतु यौगपद्येन तत्त्वम् । अर्थ्यादीच्छाक्रमेण तु तत्त्वमेवेति प्रागुक्तमेवाह *ऐच्छिकक्रममिति । तदर्थमाह *अपेक्षाक्रममिति । अर्थ्याद्यपेक्षाक्रमकं भवतीत्यर्थः । पुल्लिँङ्गपाठे तत्पुरुषः । तत्रेति शेषः । *तत्र तयोर्मध्ये । द्वितीयोदाहरणमाह *तथेति । *तस्मिन्नेवेति । अनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीति पूर्वोक्त एवाभियोगे इत्यर्थः । तानीति शेषः । दास्यामीत्यस्य इत्युत्तरस्येति शेषः । * इति वोत्तरे इत्यन्यतमोत्तरेण साङ्कर्ये । तथा चात्र दास्यामीत्यन्तस्य सत्योत्तरस्य यथाक्रमं मिथ्योत्तरेण कारणोत्तरेण प्राङ्न्यायोत्तरेण च सङ्करो बोध्यः । सङ्कीर्णोत्तरे विषयसाम्ये ऐच्छिकः क्रमस्तद्वैषम्येऽप्यधिकविषयोपादानेन प्राग्व्यवहार इत्युक्तम् । तत्र द्वितीयस्यापवादमपि प्रसङ्गात्सूचयन् प्रकृतमाह *सम्प्रेति । एतदर्थमेव तास्मिन्नेवाभियोगे इत्युक्तम् । अन्यथाऽभियोगान्तरमेव वदेत् । मिथ्याद्युत्तरेति । मिथ्याद्यन्यतमोत्तरेत्यर्थः ।

८ । एवं तादृशसङ्कीर्णोत्तरस्य यौगपद्येन सर्वथा ऽनुत्तरत्वे प्राप्ते क्वचित्प्रतिप्रसवमाह *यत्र त्विति । शृङ्गग्राहिकयेति । तन्न्यायेनेत्यर्थः । *कश्चित् वादी । *अन्यः प्रतिवादी । उत्तरमिदम् । आदावुत्तरत्वं साधयति *इदमिति । *तावत् आदौ ।

तस्यैवोत्तरत्वस्य प्रागुक्तत्वादाह *पक्षेति । साङ्कर्यं प्रतिपादयति *नापीति । एवेनान्यव्यवच्छेदः । तथा चा साङ्कर्यम् ।*कार्यं कारणमेव । *एकदेशस्य ग्रहणस्य । साङ्कर्यमुपसंहरति *तस्मादिति *सकारणमिति । अत्र कारणस्याप्राधान्यं मिथ्योत्तरस्य प्राधान्यं तस्य तदुपपादकत्वस्यापि सम्भवात् । अत एव तत्र सहयोगे तृतीया कृता । प्रागुक्तबाधकस्यात्राभावमाह *अत्र चेति ।

९ । प्रधानन्यायादरेण शङ्कते *नन्विति । परिहरति *नेति । तत्र हेतुमाह *तस्येति । वचनस्येत्यर्थः । तुल्ययुक्त्या शङ्कते *कारणे इति । एवं चानुत्तरत्वमेवैतस्येति भावः । ननु शुद्धकारणोत्तरं प्रागुदाहृतं प्रसिद्धमेवेति तदभावोक्तिरयुक्ता ऽत आह *प्रसिद्धेति । सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं चेत्येवं रूपे प्रागुक्तेऽपीत्यर्थः *प्रतिज्ञातार्थैकेति । ग्रहणस्येत्यर्थः । *नैकेति । धारणस्येत्यर्थः । उदाहरणेनेदं विशदयति *यथेति । *प्रकृतोदेति । अन्यस्तु मिथ्यैतत् एतत्प्रदर्शितकालादित्यादिपूर्वोक्ते इत्यर्थः *एकदेशस्येति । तस्यापीत्यर्थः । क्वचित्तथा पाठ एव । *विशेष इति । मिथ्यासहचारितरूपत्वं तूभयत्र समानमिति भावः । एवं सिद्धेऽर्थे मानमप्याह *एतच्चेति । *वापीति । अनेन त्रिसांकर्येऽपि कारणमेव ग्राह्यमिति दर्शितम् । प्रतिप्रसवान्तरमाह *यत्रेति । यत्र चेत्यर्थः । एवमुत्तरत्वे साधिते तन्निर्वाहोपायमाह । अत्रापीति । मिथ्याक्रियेत्यस्य शुद्धमिथ्याविषयत्वादाह *प्रतीति । एवेन वादिव्यवच्छेदः । अत एवाह *प्राङ्न्यायेति । नन्विदं कारणप्राङ्न्यायसंकरविषयतया पूर्वमुक्तमिति कथमत्र प्रवृत्तिरत आह *शुद्धेति । अन्यथेति शेषः । तथा च संकीर्णत्वात्तत्त्वप्रसंगो, न च तद्युक्तं पक्षव्यापित्वादिति

भावः । यद्वा शुद्धस्य प्राङ्न्यायस्याभावाद्वचने क्रियाबोधके ऽपा-ठात्तत्र कस्यापि क्रियाया अलाभेन सर्वस्यापि प्राङ्न्यायस्यानु-त्तरत्वप्रसङ्गे, न च तद्युक्तं, तत्र तस्य गणनात् । तथा च यथा तयो-स्तस्य प्रवृत्तिस्तथा कारणस्य मिथ्यासहचरितरूपत्वात् सांकर्ये प्रवृत्तिरिति भावः । शुद्धप्राङ्न्याये तु वक्ष्यति व्याख्याकृत् "प्राङ्न्यायविधिसिद्धौतु" इति ।

१० । ननु पक्षनिराकरणसमर्थस्यैवोत्तरत्वे संप्रतिपत्तेरनु-त्तरत्वप्रसङ्गस्तदभावादत आह *संप्रतिपत्तेरपीति । उत्तरत्वमित्य-त्रान्वयः। *साध्यत्वेनोपेति । प्रत्यर्थिनेति भावः । एवं प्रतिवादि-न एकक्रियास्थले उक्त्वा तस्यैव क्रियाद्वयप्रसंगो यत्र प्रागुक्तस्तत्र विशेषं प्रतिपादयन्प्रतिप्रसवान्तरमाह *यदा त्विति । यदा ऽपी-त्यर्थः । तत्र तत्रापि । *यथारुचीति । तस्यैव। तयोर्मध्ये ऽन्यतर-क्रियेत्यर्थः । संकीर्णोत्तरस्य युगपदनुत्तरत्वमुक्तमुपसंहरति । *इति न क्वचिदिति ।

११ । निवेशिते लेखिते । प्रागुक्तव्युत्पत्तेराह *साध्यवानि-ति । स्पष्टार्थमाह *प्रतीति । भावेऽर्थासङ्गतेरिष्टासिद्धेश्चाह *साध्यतइति । प्रमाणं लिखितादि वक्ष्यमाणम् । पूर्वत्र न्यूनतां निराचष्टे *अत्रेति । अपिना सद्यः । मिथ्याक्रियेत्यादिप्रागु-क्तार्थस्य मूलारूढत्वं सूचयन्नर्थिशब्दस्यात्र यौगिकत्वं न योग-रूढत्वमितिसूचनद्वारा न्यूनत्वाभावं प्रतिपादयति *अर्थीति । वर्त्तमानसत्तोपाधिकान्मतुबाद्युत्पत्तेराह *अस्तीति । अपिः पूर्व-समुच्चये । तेन साम्यम् । तुर्वैलक्षण्ये । निर्दिशेत् लेखयेत् । ण्य-

---

१ कालविलम्बनमपि इति मिताक्षरास्थेन अपिशब्देन सद्य इत्य र्थो बोध्यः । उत्तराभिधाने कालविलम्बनमङ्गीकृतं न तु शीघ्रमुत्तर-दानस्यानङ्गीकार इति भावः ।

र्थान्तर्भावः प्राग्वत्। अन्यदप्याह *तथेति। *अर्थ्येवेति। आक्षेपादेव कर्तृलाभे तदुक्तिर्नियमार्थेति भावः। * अतश्चेति। गम्यते इत्यत्रान्वयः। * तावतैव तादृशोत्तरदानेनैव। अत्र सर्वत्र मानमाह *एतदेवेति। अर्थीत्यादिनोक्तमेवेत्यर्थः *प्राङ्न्यायेति। अस्याशय उक्तः। पूर्ववादी तु, क्रियां निर्दिशेत्। सा क्रिया ॥७॥

मि० ततः किमित्यत आह।

या० तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा।

मि० तस्य साधनस्य प्रमाणस्य वक्ष्यमाणलिखितसाक्ष्यादिलक्षणस्य सिद्धौ निर्वृत्तौ सिद्धिं साध्यस्य जयलक्षणां प्राप्नोति। अतोऽस्मात्प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरे साधनासिद्धौ विपरीतं साध्यस्यासिद्धिं पराजयलक्षणामाप्नोतीति संबन्धः।

मि० एवं व्यवहाररूपमभिधायोपसंहरति।

या० चतुष्पाद्व्यवहारोऽयं विवादेषूपदर्शितः ॥ ८ ॥

मि० व्यवहारान्नृपः पश्येदित्युक्तो व्यवहारः सोऽयमित्थं चतुष्पाच्चतुरंशकल्पनया विवादेषु ऋणादानादिषूपदर्शितो वर्णितः। तत्र प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यम् इति भाषापादः प्रथमः। श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यमित्युत्तरपादो द्वितीयः। ततोऽर्थी लेखयेत्सद्य इति क्रियापादस्तृतीयः। तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोतीति साध्यसिद्धिपादश्चतुर्थः।

यथोक्तम्,

परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु।
वाक्यन्यायाद्व्यवस्थानं व्यवहार उदाहृतः ॥

भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः ।
आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयते ॥ इति ।

संप्रतिपत्त्युत्तरे तु साधनानिर्देशाद्भाषार्थस्यासाध्यत्वाच्च न साध्यसिद्धिलक्षणः पादोऽस्तीति द्विपात्त्वमेव । उत्तराभिधानानन्तरं सभ्यानामर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया स्यादिति परामर्शलक्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगक्षेमेण व्यवहारपादत्वेनानभिधानात् व्यवहर्तुः संबन्धाभावाच्च न व्यवहारपादत्वमिति स्थितम् ॥ ८ ॥

बा० १ । ततः साधनलेखनोत्तरम् । प्रकारान्तरे इत्यस्य व्याख्या साधनासिद्धाविति । *एवं व्यवहारतद्विषयादिकथनप्रकारेण । रूपं स्वरूपम् । व्यवहारपदार्थं स्पष्टार्थमाह *व्यवेति । *सोऽयं व्यवहारोऽयम् । इत्थम् उक्तप्रकारेण । मुख्यपादत्वासम्भवादाह *चतुरंशेति । ऋणादानादिषु वक्ष्यमाणेषु विषये ।

२ । तानेवांशान् विभज्य दर्शयति *तत्रेति । तेषां मध्ये इत्यर्थः । विप्रतिपत्तिषु सतीषु । अस्य न सार्वत्रिकत्वमित्याह *संप्रतीति । अनिर्देशे हेतुमाह *भाषार्थेति । चः लक्षण इत्यग्रे-योज्यः । तेन क्रियापादसमुच्चयः । यद्वा चो हेतुसमुच्चये एव । लक्षणः लक्षणोऽपि । क्वचित्तथा पाठ एव । अत एवाह *द्विपात्त्वमेवेति ।

३ । न्यूनतां निराचष्टे *उत्तरेति । अर्थिप्रत्यर्थिनोः, मध्ये इति शेषः । *प्रत्याकलितेति । पौनःपुन्येन विचारणस्येत्यर्थः । अस्य व्यभिचारितत्वादाह *व्यवेति । अर्थ्यादिसम्बन्धिन एव तत्त्वमिति भावः ॥ ८ ॥

इति साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् ॥

असाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् ॥ २ ॥

मि० एवं सर्वव्यवहारोपयोगिनीं व्यवहारमातृका-
माभिधायाधुना
क्वचिद्यवहाराविशेषे कश्चिद्विशेषं दर्शयितुमाह ।

या० अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।

मि० अभियुज्यतइति अभियोगोऽपराधः तमभियोगमनिस्तीर्य अपरिहृत्य एनमभियोक्तारं न प्रत्यभियोजयेत् अपराधेन न संयोजयेत् । यद्यपि प्रत्यवस्कन्दनं प्रत्यभियोगरूपं तथापि स्वापराधपरिहारात्मकत्वात् नास्य प्रतिषेधविषयत्वम् । अतः स्वाभियोगानुपमर्दनरूपस्य प्रत्यभियोगस्यायं निषेधः । इदं प्रत्यर्थिनमधिकृत्योक्तम् ।

मि० अथ अर्थिनं प्रत्याह ।

या० अभियुक्तं च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत् ॥९॥

मि० *अभियुक्तं च नान्येनेति । अन्येनाभियुक्तमनिस्तीर्णाभियोगमन्योऽर्थी नाभियोजयेत् । किञ्च । उक्तम् आवेदनसमये यदुक्तं तद्विप्रकृतिं विरुद्धभावं न नयेत् न प्रापयेत् । एतदुक्तं भवति । यद्वस्तु येन रूपेणावेदनसमये निवेदितं तद्वस्तु तथैव भाषाकालेऽपि लेखनीयं नान्यथेति । ननु

प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना ।(या.अ.२।६)

इत्यत्रैवेदमुक्तं किमर्थं पुनरुच्यते, नोक्तं विप्रकृतिं नयेदिति । उच्यते । यथावेदितमर्थिनेत्यनेना-

वेदनसमये यद्वस्तु निवेदितं तदेव भाषासमयेऽपि तथैव लेखनीयम् एकस्मिन्नपि पदे न वस्त्वन्तरमित्युक्तम् । यथाऽनेन रूपकशतं वृद्ध्या गृहीतमित्यावेदनसमये प्रतिपाद्य प्रत्यर्थिसन्निधौ भाषासमये वस्त्रशतं वृद्ध्या गृहीतमिति न वक्तव्यम् । तथा सति पदान्तरागमनेऽपि वस्त्वन्तरगमनाद्धीनवादी दण्ड्यः स्यादिति । नोक्तं विप्रकृतिं नयेदित्यनेनैकवस्तुत्वेऽपि पदान्तरगमनं निषिद्ध्यते । यथा रूपकशतं वृद्ध्या गृहीत्वाऽयं न प्रयच्छतीत्यावेदनकालेऽभिधाय भाषाकाले रूपकशतं बलादपहृतवानिति वदतीति । तत्र वस्त्वन्तरगमनं निषिद्धम् इह तु पदान्तरगमनं निषिद्ध्यतइति न पौनरुक्त्यम् । एतदेव स्पृष्टीकृतम्—

नारदेन, (ना. स्मृ. अ. २ । २४)

पूर्वपादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः ।

पदसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥ इति ।

हीनवादी दण्ड्यो भवति न प्रकृतादर्थाद्धीयते । अतः प्रत्यर्थिनोऽर्थिनश्च प्रमादपरिहारार्थमेवायमभियोगमनिस्तीर्येत्याद्युपदेशो न प्रकृतार्थसिद्ध्यसिद्धिविषयः । अत एव वक्ष्यति, (या. अ. २ । १९)

छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः । इति ।

एतच्चार्थव्यवहारे द्रष्टव्यम् । मन्युकृते तु व्यवहारे प्रमादाभिधाने प्रकृतादपि व्यवहाराद्धीयतएव ।

यथाह नारदः, (ना. स्मृ. अ. २ । २५)

सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छले नावसीदति ।

पशुस्त्रीभूम्यृणादाने शास्योऽप्यर्थान्न हीयते॥इति।

अस्यार्थः। सर्वेष्वर्थविवादेषु न मन्युकृतेषु वाक्छले प्रमादाभिधानेऽपि नावसीदति न पराजीयते। न प्रकृतादर्थाद्धीयते इत्यर्थः। अत्रोदाहरणं पशुस्त्रीत्यादि। पशुस्त्रीभूम्यृणादाने प्रमादाभिधानेन दण्ड्योऽपि यथा प्रकृतादर्थान्न हीयते एवं सर्वेष्वर्थविवादेष्विति। अर्थविवादग्रहणान्मन्युकृतविवादेषु प्रमादाभिधानेन प्रकृतादप्यर्थाद्धीयतइति गम्यते। यथाऽहमनेन शिरसि पादेन ताडित इत्यावेदनसमये अभिधाय भाषाकाले हस्तेन पादेन वा ताडित इति वदन् न केवलं दण्ड्यः, पराजीयते च॥ ९॥

बा० १। प्रकृते योगरूढत्वमर्थान्तरनिरासायाह। *अभियुज्यते इति। दोषविषयीक्रियते इत्यर्थः। येनेति शेषः। करणे घञः सौलभ्यात्। यथाश्रुतं वा। सम्बध्यते इति तदर्थात्। एनमित्यत्र कथितानुकथनसत्त्वेनान्वादेशविषयत्वादेनादेशः। अपराधेनेत्यस्य विशेषपरत्वाय शङ्कते *यद्यपीति। सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं चेति कारणोत्तरस्य अनेन दत्तं स्थितं मया पुनर्दत्तमित्येवं प्रत्यभियोगरूपत्वमित्यर्थः। *विषयत्वमिति। तथा चाभियोगनिवारकमेव प्रत्यभियोगं कुर्यादेव न तदनिवारकम्। अन्यथा सत्यं मिथ्योत्तरमित्यादिना चातुर्विध्यकथनस्यैवासङ्गतत्वापत्तेः, एतन्निषेधवैयर्थ्यापत्तेश्च। तदाह *अत इति। *अनुपमर्देनेति। करणे ल्युट्। *निषेध इति। नैनं प्रत्यभीति निषेध इत्यर्थः। तथैव सम्भवादाह *इदमिति।

२। भूते कर्मणि निष्ठायां तन्निस्तारे जाते तस्येष्टत्वेनासङ्गतिं परिहरति *अनिस्तीर्णेति। भावनिष्ठान्तान्मत्वर्थीयोऽजिति भावः। अन्येनेत्यस्य पूर्वाभियोगे सम्बन्धात् योग्यतया शेषमा-

ह *अन्योऽर्थीति । प्रतीत्यस्य सम्बन्धायोग्यत्वात्तमपहायाह *नाभीति ।

३ । नोक्तमित्याद्युक्तिरप्यानन्तर्यादर्थिनं प्रत्येवेत्याह *किं चेति । प्रकृतिशब्दः स्वभावार्थको दुस्त्यजा प्रकृतिरित्यादौ दृष्टः । शङ्कितुमेतत्तात्पर्यार्थमाह *एतदिति ।*तथैवेति । अन्यथाऽन्यथावादित्वेन भङ्गप्रसङ्गादिति भावः । इदं प्रतिपादितमधस्तात् । अपिः तस्यैव समुच्चये । एवमग्रेऽपि । अत एवाह *नन्विति । *तदेवेति । तथा च वस्त्वन्तरकथननिवृत्तिस्तेन क्रियते । *एकस्मिन्नपि पदे । ऋणादानादिव्यवहारविषये इत्यर्थः । ...व्यवच्छेद्यमेवाह । *न वस्त्वन्तरमिति । तदेवोदाहरणकथनेन विशदयति *यथेति । यद्यपि ऋणादाने रूपकमेव व्यवहारविषयो भवति तथापि रूपकशतस्थाने वस्त्रशतोक्त्या वस्त्वन्तरोपादानमिति तन्निषेधस्तेन क्रियते इति भावः । एतेन शतरूपस्य विषयस्यैकत्वाद्युक्तमिदमित्यपास्तम् । प्रागुक्तं दार्ढ्याय स्मारयति *तथा सतीति । *पदान्तरागमेति । विषयान्तरं प्रत्यगमनेऽपीत्यर्थः । अत्र प्रकरणे पदशब्दो विषयवाची । *इत्यनेन । इत्यनेन तु । *यथेति । अत्र रूपकशतरूपवस्तुन एकत्वेऽपि ऋणादानापहरणरूपयोर्व्यवहारविषययोर्भिन्नत्वेन तद्गमनमनेन नोक्तमित्यनेन निषिध्यते इत्यर्थः । उक्तमेव स्पष्टार्थमुपसंहरति *तत्रेति । प्रत्यर्थिन इत्यत्रेत्यर्थः । वैपरीत्याशङ्का तु न । 'यथावेदितं, 'नोक्तं विप्रकृतिम्' इत्येतत्स्वारस्यात् ।

४ । तत्राद्ये मानस्योक्तत्वात् द्वितीये तदाह *एतदेवेति । द्वितीयमुक्तमेवेत्यर्थः । पदसंक्रेति । पदान्तरं प्रति गमनाद् वस्त्वन्तरगमनाच्चेत्यर्थः । वादेति पाठान्तरम् । तत्र साधारण्यमस्य बोध्यम् । आद्ये तु प्रकृतपरत्वमेवेति तत्त्वम् । हीनवादी

दण्ड्यः स्यादित्युक्तं सविशेषं विशदयति *हीनेति। दण्ड्य एवेत्यर्थः। अत एवाह *न प्रेति। वचनस्थक्रमेणाह *प्रत्यर्थीति। *सिद्ध्यसिद्धीति। हीनवादित्वे प्रकृतार्थासिद्धिरतथात्वे तत्सिद्धिरित्यर्थः। अत्र मानमाह *अत एवेति। मूलकृदिति शेषः। अस्यार्थोऽग्रे एव स्फुटः। इदमपि न सार्वत्रिकमित्याह *एतच्चेति। हीनवादी दण्ड्य एव, न प्रकृतार्थाद्धीयते इत्येतदित्यर्थः। *अर्थेति। उक्तविषयव्यवहारे एवेत्यर्थः। *मन्युकृते त्विति। वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यादिव्यवहारे इत्यर्थः। अपिना दण्डसमुच्चयः। तथा चैवं विधे वाक्छले व्यवहारहानिर्दण्डश्चेति भावः। उक्तार्थस्य स्पष्टतया ऽभासादाह *अस्यार्थ इति। अर्थपदव्यावर्त्यमाह *न मन्युकृतेष्विति। अन्यत्र तस्य स्पष्टत्वादेवाह *प्रमादेति। नावसीदतीत्यस्य व्याख्या न पराजीयते इति। तद्व्याख्या न प्रकृतादिति। उत्तरार्द्धस्यासंबद्धत्वं पुनरुक्तत्वं च परिहरति *अत्रोदेति। सामान्योक्तौ विशषोक्तिर्दृष्टान्त इति भावः। तत्त्वं योजयति *प्रमादेति। शास्यपदार्थो *दण्ड्योऽपीति। उदाहरणत्वादेवाह *यथेति। शेषपूरणमनयोरिति भवः। अत एव वाक्छले इति सप्तम्यन्तच्छेदो न तृतीयान्त इति बोध्यम्। अत एव च वैपरीत्यशङ्का नेति गूढाकूतम्। एवं शाब्दमाद्यार्थमुक्त्वा द्वितीयमर्थपदध्वनितमाह *अर्थेति। प्रमादाभिधानेनेति तृतीयान्तं, न प्राग्वत्सप्तम्यन्तम्। सूचितस्योदाहरणमाह *यथाऽहमितिति॥ ९॥

मि० अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत्-
इत्यस्यापवादमाह।

या० कुर्यात्प्रत्यभियोगं च कलहे साहसेषु च।

मि० कलहे वाग्दण्डपारुष्यात्मके साहसेषु विष-

शस्त्रादिनिमित्तप्राणिव्यापादनादिषु प्रत्याभियोगसंभवे [illegible]योत्कारं प्रत्यभियोजयेत् । नन्वत्रापि पूर्वपक्षानु[illegible]रूपत्वेनानुत्तरत्वात्प्रत्यभियोगस्य प्रतिज्ञान्तरत्वे युगपद्व्यवहारासम्भवः समानः । सत्यम् । नात्र युगपद्व्यवहाराय प्रत्यभियोगोपदेशः अपितु न्यूनदण्डप्राप्तये अधिकदण्डनि[illegible]त्तये वा । तथा हि । अनेनाहं ताडितः शप्तो वेत्याभियोगे पूर्वमहमनेन ताडितः शप्तो वेति प्रत्यभियोगे दण्डाल्पत्वम् ।

यथाह नारदः, (ना. व्य. प. १५ । ९)

पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् ।
पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुः ॥ इति ।

यदा पुनर्द्वयोर्युगपत्ताडनादिप्रवृत्ति[illegible]धिकदण्डनिवृत्तिः । (ना. व्य. प. १५ । ८)

पारुष्ये साहसे वापि युगपत्संप्रवृत्तयोः ।
विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः स्यात्समस्तयोः ॥ इति ।

एवं युगपद्व्यवहारप्रवृत्त्यसम्भवेऽपि कलहादौ प्रत्यभियोगोऽर्थवान्, ऋणादानादिषु तु निरर्थक एव ।

मि० अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विधिमुक्त्वा ससभ्यस्य सभापतेः कर्तव्यमाह ।

या० उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये ॥ १० ॥

मि० उभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः । सर्वेषु विवादेषु । निर्णयस्य कार्यं कार्यनिर्णयः । आहिताग्न्यादिषु पाठात्कार्यशब्दस्य पूर्वनिपातः । निर्णयस्य कार्यं च साधितधनदानं दण्डदानं च । तस्मिन्समर्थः, प्रतिभूः प्राति-

भवति तत्कार्ये तद्वद्भवतीति प्रतिभूः ग्राह्यः सभ्येन सभापतिना । तस्यासम्भवेऽर्थिप्रत्यर्थिनो रक्षणे पुरुषा नियोक्तव्याः । तेभ्यश्च ताभ्यां प्रतिदिनं वेतनं देयम् ।

तथाह कात्यायनः,

अथ चेत्प्रतिभूर्नास्ति कार्ययोग्यस्तु वादिनः ।
स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद् भृत्याय वेतनम् ॥इति॥१०॥

बा० १ । सङ्गतिमाह *अभीति । *इत्यस्य इत्यंशस्य । तथा च प्रत्यर्थिविषये एवायमपीति भावः । *निमित्तेति । बहुव्रीहिः । ननु साहसादावपि प्रत्यभियोगासम्भवे ऽभियुक्तस्य कथं तत्करणविधिरत आह *प्रत्यभीति । तथा च तदसम्भवे नैव कुर्यादिति सम्भवाभिप्रायकमेवैतद्वचनमिति भावः । *स्वाभीति । स्वयमाभियुक्त इत्यादिः । तथा चेदं साहसादावेवेति, तदन्यविषयकं तदिति भावः ।

२ । नन्वेवंविधस्थले प्रत्यभियोगः किमुत्तरं सत्सार्थकः उत प्रतिज्ञान्तरं सत् । नाद्यः । पूर्वपक्षनिराकरणासमर्थत्वेनानुत्तरत्वात् । नान्त्यः । अभियोग एका प्रतिज्ञा प्रत्यभियोगश्चान्या । ततश्च सङ्कीर्णोत्तरे यथा युगपद्व्यवहारासम्भवादनुत्तरत्वमेवं प्रतिज्ञान्तरेऽपि तदसम्भवस्य तुल्यत्वात् । अप्रतिज्ञात्वेन प्रत्यभियोगविधेरेव वैयर्थ्यात् । एवं च वचनार्थो दुर्वच इत्याशयेन शङ्कते *नन्वत्रापीति । द्वितीयपक्षमाश्रित्य समाधत्ते *नात्रेति । तत्राद्योदाहरणमाह *अनेनेति । *दण्डेति । प्रत्यभियोक्तुरिति भावः । एवमुक्ततात्पर्ये मानमाह *यथाहेति । *आक्षारयेत् कायेन वाचा वा क्षीणं कुर्यात् । नियतं निश्चयेन । नयो दण्डः । द्वितीयोदाहरणमाह *यदा पुनरिति । यदा त्वित्यर्थः । *पा-

रुध्ये इति । वाग्दण्डेत्यादिः । अत एव सामान्योक्तिः । इदमेव तत्र कलहपदेनोक्तम् । एवं चैतदेकवाक्यतया तस्योक्त एवाशयः । तदेतदभिप्रेत्य प्रागुक्तमुपसंहरति * एवमिति । उक्तप्रकारद्वयेनेत्यर्थः । एवं सतीति पाठान्तरम् । उक्तवचनस्यैवंतात्पर्यकत्वे सतीति तदर्थः ।

३ । अव्यवहितसङ्गत्यभावादाह *अर्थीति । शेषं विशेषाभावादाह *सर्वेष्विति । कार्यस्य निर्णय इत्यर्थेऽर्थासङ्गतेराह * निर्णयस्येति । * तास्मिन् समर्थ इति । द्विविधदाने समर्थ इत्यर्थः । मालजामिन् इति भाषाप्रसिद्धोऽयम् । अनेनाताद्दशस्यातत्त्वमुक्तम् । प्रतिभूशब्दो योगरूढ इत्याह *प्रतीति । प्रतिः प्रतिनिध्यर्थक इत्याह * तद्वदिति । प्रकृतत्वादाह *ससभ्येनेति । शेषोऽयं, ग्राह्यपदान्यथानुपपत्तेः । अनुक्तं विशेषद्वयमाह *तस्येति । प्रतिभुव इत्यर्थः । उभयत्र मानमाह * यथाहेति । अथेति पक्षान्तरे । तत्र समर्थ इत्यर्थमाह * कार्येति । वादिन इति द्वयोरेकशेषः । जातावार्षं वा एकवचनम् । तेन वादित्वेनार्थिप्रत्यर्थिनोः समासेन ग्रहणम् । एवमग्रेऽपि । *रक्षितः भृत्येन । इदमुपलक्षणं तस्यापि इति केचित् । वादित्वमुभयोरपीति प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनमित्यपरे । तुश्चार्थे व्युत्क्रमे च । वादिनश्चेत्यर्थः । चेन तत्संग्रह इति परे ॥ १० ॥

मि० अर्थिप्रत्यर्थिनोर्निर्णयकार्ये ससभ्येन सभापतिना प्रतिभूर्ग्राह्य इत्युक्तम् । किं तन्निर्णयकार्यं यस्मिन्प्रतिभूर्गृह्यते इत्यपेक्षिते आह ।

या० निह्नवे भावितो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्समम् ।
मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत् ॥ ११ ॥

मि० अर्थिना निवेदितस्याभियोगस्य प्रत्यर्थिना-ऽपह्नवे कृते यदाऽर्थिना साक्ष्यादिभिर्भावितोऽङ्गीकारितः प्रत्यर्थी तदा दद्याद्धनं प्रकृतमर्थिने, राज्ञे च तत्समम पलापदण्डम्। अथार्थी भावयितुं न शक्नोति तदा स एव मिथ्याभियोगी जात इति अभियोगात् अभियुक्तधनाद् द्विगुणं धनं दद्याद्राज्ञे। प्राङ्न्याये प्रत्यवस्कन्दने चेदमेव योजनीयम्। तत्राथ्यैवापह्नववादी प्रत्यर्थिना भावितो राज्ञे प्रकृतधनसमं दण्डं दद्यात्। अथ प्रत्यर्थी प्राङ्न्यायं कारणं वा भावयितुं न शक्नोति तदा स एव मिथ्याभियोगीति राज्ञे द्विगुणं धनं दद्यात्, अर्थिनं च प्रकृतं धनम्। सम्प्रतिपत्त्युत्तरे तु दण्डाभाव एव। एतच्च ऋणादानविषयमेव। पदान्तरेषु तत्र तत्र दण्डाभिधानात् अधनव्यवहारेष्वस्यासम्भवाच्च न सर्वविषयत्वम्। राज्ञाऽधमर्णिको दाप्य इत्यस्य ऋणादानविषयत्वेऽपि तत्रैव विशेषं वक्ष्यामः। यद्वा सर्वव्यवहारविषयत्वेनापि योजनीयम्। कथम्? अभियोगस्य निह्नवेऽभियुक्तेन कृते यद्याभियोक्त्रा साक्ष्यादिभिर्भावितोऽभियुक्तस्तदा तत्समं तत्र तत्र प्रतिपदोक्तमेव। चशब्दोऽवधारणे। धनं दण्डं दद्याद्राज्ञे इत्यनुवादः। अथाभियोक्ता अभियोगं वक्तुं न शक्नोति तदा मिथ्याभियोगीति प्रतिपदोक्तं धनं दण्डं द्विगुणं दद्यादिति विधीयते। अत्रापि प्राङ्न्याये प्रत्यवस्कन्दने च पूर्ववदेव योजनीयम्॥ ११॥

बा० १। निर्णयकार्यमुक्तरूपं स्वयमुक्तं समूलयति *अर्थीति।

*किमिति। तत्रेत्यादिः। योग्यतयोपस्थितत्वाच्चाह *प्रकृतमर्थिने इति। *[illegible] ।प्रकृतधनसममपलापनिमित्तकदण्डमित्यर्थः। *जात इतीति।स इति शेषः। अभियोगादित्यत्र कर्मणि घञित्याह *अभियुक्तेति। वहेदित्यस्यार्थः दद्यादिति। योग्यतया तदनुषङ्गेणाह *राज्ञे इति। मिथ्योत्तरविषये उक्तन्यायम् अन्ययोरप्यतिदिशति *प्राङ्न्याये इति। तत्प्रकारमाह *तत्रार्थ्येवेति। अस्मिन्नर्थेऽयं पूर्वं पराजित इति प्राङ्न्यायोत्तरे, गृहीतं प्रतिदत्तमिति कारणोत्तरे च दत्ते पूर्वन्यायं प्रतिदानं च प्रतिज्ञावाद्येवापलपतीति स एवापलापवादीत्यर्थः। *भावित इति। पराजयरूपप्राङ्न्यायस्य प्रतिदानस्य च साधनादङ्गीकारितो वादीत्यर्थः। *दण्डं दण्डमेव। अन्यस्य देयस्याभावात्। *मिथ्याभियोगीति। मिथ्यावादीत्यर्थः। इतिर्हेतौ। मिथ्यावादित्वेनेत्यर्थः। *द्विगुणमिति। प्रकृतधनेत्यादिः। *धनं दण्डरूपम्। अवशिष्टतुर्योत्तरे तु नैवमतिदेश इत्याह *संप्रतिपत्तीति। *दण्डाभाव एवेति। निह्नवाभावात्। तदीयं तु देयत्वेनाभ्युपगतमेवेति भावः।

२। विशेषमाह *एतच्चेति। निह्नवे भावितो दद्यादित्येतदित्यर्थः। पदान्तराणि द्विविधानि सधनानि अधनानि च। तत्र सधनेष्वाह *पदान्तेति। सधनेष्वित्यर्थः *तत्र तत्रेति। एवं च विशिष्य विधानादेतस्य सामान्यस्य तत्र बाधादप्रवृत्तिरिति भावः। अधनेष्वाह *अधनेति। वाग्दण्डपारुष्यादिव्यवहारेषु प्रकृतधनसमदण्डदानस्य तद्द्विगुणदानस्य चासम्भवाच्चेत्यर्थः। उपसंहरति *न सर्वेति। अत इत्यादिः। यद्वा एवव्यवच्छेद्यमाह *न सर्वेति। ननूक्तदण्डस्य ऋणादानमात्रविषयत्वमपि न। तत्रापि "राज्ञाऽधमर्णिक" इत्यनेन विशिष्य दण्डस्य वक्ष्यमाणत्वात्। अन्यथा तस्य वैयर्थ्यापत्तेः। वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पा-

ङ्गीकारे तु तद्वत्सर्वविषयता ऽपि अस्य स्यादिति इदं व्यवस्थापनमयुक्तमत आह *राज्ञेति। तत् प्रकरणात्प्रतिपन्नार्थसाधनविषयम्, इदं तु तदभावादप्रतिपन्नार्थसाधनविषयमिति न को-ऽपि दोष इत्यर्थः।

३। ननु अन्यत्र दण्डस्याभिधानेऽपि द्वैगुण्यस्यानभिहितत्वादुत्तरार्धोक्तस्य विधानं सम्भवतीत्येतत्प्रवृत्तेरावश्यकतया पूर्वार्धस्यानुवादपरतया एकवाक्यतया योजनसम्भवादृणादानमात्रविषयतया व्यवस्थापनमयुक्तमत आह *यद्वेति। शब्दमर्यादया तथा प्रतीत्यभावादाह *कथमिति। अत एव सामान्यशब्देन व्याचष्टे *अभियोगस्येति। *तत्समिति। व्यवहारतुल्यमित्यर्थः। यत्र यत्र व्यवहारे यो य उक्तः स तत्तुल्यो भवति अन्यस्तु विरुद्धत्वाद्विसदृश इति भावः। तदाह *तत्र तत्र प्रतीति। धनामित्याग्रिमेणास्यान्वयः। एवः कुतो लब्ध इत्यत आह *चशब्द इति। मूलवचनस्थ इत्यर्थः। अत्र पक्षे पूर्वार्धे एकस्यैव वाक्यार्थस्य सत्त्वेन वाक्यार्थद्वयाभावेन समुच्चयाभावात्तदर्थकत्वासम्भवेन निपातानामनेकार्थत्वात् तदर्थकत्वमिति भावः।

४। योग्यतया धनशब्दार्थमाह *दण्डमिति। *इत्यनुवाद इति। शृङ्गग्राहिकया तद्व्यवहारे दण्डस्य विशिष्य विहितत्वेन प्राप्तत्वाद्विध्यसंभवेन पूर्वार्धेन तस्य सर्वस्य सामान्येनानुवाद इत्यर्थः। वैयर्थ्यं तु अस्य न, तत्रैवोत्तरार्धेन विशेषस्य विधीयमानत्वादिति भावः। तदेव तथैवाह *अथेति। तत्समित्यस्यानुषङ्गेणानुवादमाह *प्रतीति। प्राग्वदाह *दण्डमिति। विधेयमाह *द्विगुणमिति। द्विगुणदण्डस्याप्राप्तत्वादिति भावः। पूर्ववदाह *अत्रापीति ॥ ११ ॥

मि० ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्—
इति वदतोत्तरप्राक्लेखने
कालप्रतीक्षणं दर्शितं, तत्रापवादमाह ।

या० साहसस्तेयपारुष्यगोभिशापात्यये स्त्रियाम् ।
विवादयेत्सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥ १२ ॥

मि० साहसं विषशस्त्रादिनिमित्तं प्राणव्यापादनादि । स्तेयं चौर्यम् । पारुष्यं वाग्दण्डपारुष्यं वक्ष्यमाणलक्षणम् । गौर्दोग्ध्री । अभिशापः पातकाभियोगः । अत्ययः प्राणधनातिपातः । तस्मिन् । द्वन्द्वैकवद्भावादेकवचनम् । स्त्रियां कुलस्त्रियां चारित्रविवादे दास्यां स्वत्वविवादे । विवादयेत् उत्तरं दापयेत् । सद्य एव न कालप्रतीक्षणं कुर्यात् । अन्यत्र विवादान्तरेषु काल उत्तरदानकालः इच्छयाऽर्थिप्रत्यर्थिसभ्यसभापतीनां स्मृत उक्तः ॥ १२ ॥

बा० प्रागुक्तं प्रतिज्ञासाधनं च तच्चेत्यादिना वक्तुमव्यहितसङ्गत्यभावाद् व्यवहितसङ्गतिमाह *ततो ऽर्थीति । स्तेयपारुष्ययोर्गवादेश्च द्वन्द्वं कृत्वा पुनः साहसेन समाहारद्वन्द्वः । अत एवार्थमात्रमाह *साहसमित्यादि । बहुव्रीहिः । प्राग्वदाह *वाग्दण्डेति । प्रागनुक्तत्वादाह *वक्ष्यमाणेति । तदभावेऽन्यत्र बाधाभावादाह *दोग्ध्रीति । विनिगमनाविरहादाह *प्राणेति । प्रागुक्तनिमित्तान्यनिमित्तकोऽत्र प्राणनाशो ग्राह्यः । अत एव सामान्येनाह *द्वन्द्वैकेति । विनिगमकाभावादाह *कुलेति । उभयत्र निमित्ते आह *चारित्रेति । विरुद्धभाषणं नार्थ इत्याह *उत्तरमिति । प्राग्वदाह *अर्थीति । पूर्वान्वयीदम् । स्मृत इत्यस्यार्थः

उक्त इति । अतोऽन्यथेत्यनेन नारदीयेनोक्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

मि० दुष्टलक्षणमाह ।

या० देशाद्देशान्तरं याति सृक्किणी परिलेढि च ।
ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥ १३ ॥
परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्धं बहु भाषते ।
वाक्चक्षुः पूजयति नो तथौष्ठौ निर्भुजत्यपि ॥ १४॥
स्वभावाद्विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः ।
अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः ॥१५॥

मि० मनोवाक्कायकर्मभिर्यः स्वभावादेव न भयादिनिमित्तात् विकृतिं विकारं याति गच्छति असावभियोगे साक्ष्ये वा दुष्टः परिकीर्तितः । तां विकृतिं विभज्य दर्शयति । देशाद्देशान्तरं याति न क्वचिदवतिष्ठते, सृक्किणी ओष्ठपर्यन्तौ परिलेढि जिह्वाग्रेण स्पर्शयति घट्टयतीति कर्मणो विकृतिः । अस्य ललाटं स्विद्यते स्वेदबिन्द्वङ्कितं भवति, मुखं च वैवर्ण्यं विवर्णत्वं पाण्डुत्वं कृष्णत्वं वा एति गच्छतीति कायस्य विकृतिः । परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यः परिशुष्यत् सगद्गदं स्खलद् व्यत्यस्तं वाक्यं यस्य स तथोक्तः, विरुद्धं पूर्वापरविरुद्धं बहु भाषते इति वाचो विकृतिः । परोक्तां वाचं प्रतिवचनदानेन न पूजयति चक्षुर्वा प्रतिवीक्षणेन न पूजयतीति मनसो विकृतेर्लिङ्गम् । तथा ओष्ठौ निर्भुजति वक्रयतीत्यपि कायस्य विकृतिः । एतच्च दोषसम्भावनामात्रमुच्यते न दोष-

निश्चयाय । स्वाभाविकनैमित्तिकविकारयोर्विवेकस्य दुर्ज्ञेयत्वात् । अथ कश्चिन्निपुणमतिर्विवेकं प्रतिपद्येत तथापि न पराजयनिमित्तं कार्यं भवति । न हि मरिष्यतो लिङ्गदर्शनेन मृतकार्यं कुर्वन्ति । एवमस्य पराजयो भविष्यतीति लिङ्गादवगतेऽपि न पराजयनिमित्तककार्यप्रसङ्गः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

बा० १ । अथाग्रिमोपयुक्तमाह *दुष्टेति । हीनवादिप्रसङ्गात्पूर्वत्रारम्भेऽवतरणे उक्तस्य तन्मात्रस्येत्यर्थः । स परिकीर्त्तित इत्यन्तेनेति भावः । विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वात् पाठक्रमादार्थक्रमो बलीयानिति न्यायेन व्युत्क्रमेण व्याचष्टे *मनो वागिति । यद्धि मनसेति श्रौतक्रमेण मनसः पूर्वनिपातः । सर्वं वाक्यमिति न्यायेनोक्तिसामर्थ्येन चाह *स्वभावादेवेति । दोषस्वभावादेवेत्यर्थः । तेन आजन्मस्वभावनिरासः । तद्व्यावर्त्यमाह *न भयादीति । आदिना क्रोधादिपरिग्रहः । भावे क्तिन्नित्याह *विकारमिति । लिङर्थो न विवक्षित इत्याह *याति गच्छतीति। गच्छति यातीत्यर्थः । अत एव स इत्युक्तम् । तस्यार्थमाह *असाविति । वा चार्थे । तथा च श्लोकेऽथवेत्यन्वयेनाथचेत्यर्थो बोध्यः । एकदेशसंग्रहाय तत्तात्पर्यार्थमाह *न कचिदिति । ननु मनोवाक्कायकर्मभिरित्युपदेशाद्देशान्तरमित्यादिना व्युत्क्रमेण कर्मादिविकारप्रदर्शनमयुक्तम् । न च सान्निध्यात् व्युत्क्रमेणैवान्वयो ऽभिमतः एतदर्थमेव तथोक्तमिति वाच्यम् । तथौष्ठावित्यनेन कायविकारेण व्यवहितत्वात्तस्यैवान्ते उक्तेः । अत एव व्याख्यात्रा यथावस्थितमेव व्याख्यातमिति चेन्न । तदुद्देशक्रमेणोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्ववाच्यत्वेनान्त्यस्यात्यन्तस्थूलत्वेन स्थूलतमप्रक्रमेण विकारदर्शने तात्पर्यात् । एवं सति तथौष्ठावि-

त्यस्यापि वैवर्ण्यमेति चेत्यत्रैव वक्तव्यत्वेन, अन्ते भेदेन तदुक्तिस्तु [illegible] सार्वत्रिकत्वेन प्राधान्यसूचनार्थेति बोध्यम् । पर्यन्तौ प्रान्तौ । योग्यतया आह *जिह्वेति । *इतीति । उभयमित्यर्थः । अत एव समुच्चायकश्चो मूले । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । तृतीयश्चः परिशुष्यदिति वाक्ये योज्यः । अविनिगमकत्वादाह *कृष्णेति। एतीत्यस्य व्याख्या गच्छतीति। वाक्यस्य वास्तवशोषणासम्भवादाह *सगद्गदेति। अत एव स्खलदित्यन्यथा व्याचष्टे *० त्यस्तमिति । *पूर्वापरेति। इदमुपलक्षणं देशादिविरुद्धस्यापि। असकृदुक्तौ तथात्वनिरासायाह *बह्विति । *भाषते भाषते च । वाक्चक्षुरिति समाहारद्वन्द्वः । तमर्थमाह *परोक्तामिति । पूजाप्रकारभेदमाह *प्रतिवचनेत्यादि। अस्य स्वतो विकृतित्वाभावादाह *विकृतेर्लिङ्गमिति । तथा चारोपितं तत्त्वमिति न प्रागुक्तासङ्गतिः । उक्तहेतोरेवान्ते व्याचष्टे *तथेति । वैवर्ण्यादिवदित्यर्थः।अस्य वचनस्य तात्पर्यार्थं प्रतिपादयन् विशेषमाह *एतच्चेति। *स्वाभाविकेति। जन्मस्वभावकृतेत्यर्थः। विवेकस्य भेदस्य । *निमित्तामिति । बहुव्रीहिः । एवमग्रेऽपि । अत्र हेतुं सूचयन् सदृष्टान्तमिदं विशदयति *न हीति । लिङ्गात् यत्किञ्चिद्विकारात् । *न परेति। तथा च तत्संभावनामात्रप्रतिपादने तात्पर्यमस्य वचनस्य, न प्रागुक्तवक्ष्यमाणदण्डादिप्रतिपादने । तद्रीत्या ईदृशस्थलेऽपि तथा प्रसङ्गो ऽन्यथा स्यादिति तन्निवारणतात्पर्यकमिदं वचनम् । एवं च दुष्टः संभावितदोष एवेत्येवं व्याख्येयमिति बोध्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

या० संदिग्धार्थं स्वतन्त्रो यः साधयेद्यश्च निष्पतेत् ।
न चाहूतो वदेत् किंचिद्धीनो दण्ड्यश्च स स्मृतः १६

मि० किञ्च । संदिग्धमर्थमधर्णेनानङ्गीकृतमेव यः स्वतन्त्रः साधननिरपेक्षः साधयत्यासेधादिना स हीनो दण्ड्यश्च भवति । यश्च स्वयं सम्प्रतिपन्नं साधनेन वा साधितं याच्यमानो निष्पतेत्पलायेत, यश्चाभियुक्तो राज्ञा चाहूतः सदसि न किञ्चिद्वदति, सोऽपि हीनो दण्ड्यश्च स्मृत इति संबध्यते ।

अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः ।

इति प्रस्तुतत्वाद्धीनपरिज्ञानमात्रमेव माभूदिति दण्ड्यग्रहणम् । दण्ड्यश्चापि "शास्योऽप्यर्थान्न हीयते" इति अर्थादहीनत्वदर्शनादत्र तन्माभूदिति हीनग्रहणम् ॥ १६ ॥

बा० १ ।अत एवाग्रे पुनः प्राग्वदेव सविशेषमुक्तमित्याह *किंचेति । साधकस्य सन्देहाभावाद्यथाश्रुतार्थानुपपत्तेः प्रपन्नस्थले दोषाभावस्य "प्रपन्नं साधयन्नर्थम्"इत्यनेन वक्ष्यमाणत्वात्तात्पर्यार्थमाह *अधमर्णेति । स्वतन्त्र इत्यस्य व्याख्या साधनेति । लेख्यादीत्यर्थः । अत एव तत्र उपायमाह *आसेधादीति । आद्यपादोक्तं प्रासङ्गिकं न तु प्रकृतसङ्गतमिति सूचयितुं भवतीति शेषेण भेदेन व्याख्यायाग्रिमं द्वयं प्रकृतसङ्गतं सह व्याचष्टे *यश्चेत्यादि ।अप्रतिपन्नादौ दोषाभावादाह *संप्रतीति । अर्थमिति शेषः । उभयत्र लिङर्थाविवक्षया आह *पलायते इति । एवमग्रेऽपि । अभियोगं विना आह्वानासंभवादाह *अभियुक्त इति । अन्यत्र दोषाभावादाह *सदसीति । तुर्यपादस्य सर्वत्र सम्बन्ध इत्याह *सोऽपीति । द्विविधोऽपीत्यर्थः । अत एवाह *स्मृत इति । उभयत्रेति भावः । *सम्बध्यते इति।एते त्रयो नकेवलं दुष्टा अपि तु प्रकृतार्थादपि हीना दण्ड्याश्चेति समुदायार्थः।

२ । इदमेव आद्यानुरोधेनाग्रेऽपि उभयोक्तिस्वारस्येन विस्र द्यति *अभीति । यदि हीनत्वमुक्तदुष्टत्वरूपं भवेत्तर्हि तदनुवृत्त्यैव सिद्धे हीनपदोक्तिरनार्थिकाऽतस्तद्बलात् अर्थाद्धीनत्वपरिज्ञानेत्यर्थः । मात्रेत्यनेन दण्डव्यवच्छेदः । एवेन दुष्टत्वव्यवच्छेदः । तथा च संभवत्यैकरूप्ये वैरूप्यस्यान्याय्यत्वात् तदुत्तरमस्य कथनेन दुष्टस्यापि अनुषङ्गात्तस्यापि समुच्चयो बोध्यः ॥ १६ ॥

मि० अथ यत्र द्वावपि युगपद्धर्माधिकरणं प्राप्तौ भाषावादिनौ । तद्यथा । कश्चित्प्रतिग्रहेण क्षेत्रं लब्ध्वा कश्चित्कालमुपभुज्य देशान्तरं गतः । अन्योऽपि तदेव क्षेत्रं प्रतिग्रहेण लब्ध्वा कश्चित्कालमुपभुज्य देशान्तरं गतः । ततो द्वावपि युगपदागत्य मदीयमिदं क्षेत्रं मदीयमिदं क्षेत्रमिति परस्परं विवदमानौ धर्माधिकरणं प्राप्तौ । तत्र कस्य क्रियेत्याकाङ्क्षिते आह ।

या० साक्षिषूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।
पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः ॥ १७ ॥

मि० उभयतः उभयोरपि वादिनोः साक्षिषु संभवत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः । पूर्वस्मिन्काले मया प्रतिगृहीतमुपभुक्तं चेति यो वदत्यसौ पूर्ववादी । न पुनर्यः पूर्वं निवेदयति तस्य साक्षिणः प्रष्टव्याः । यदा त्वन्य एवं वदति "सत्यमनेन पूर्वं प्रतिगृहीतमुपभुक्तं च किन्तु राज्ञेदमेव क्षेत्रमस्मादेव क्रयेण लब्ध्वा मह्यं दत्तमिति अनेन वा प्रतिग्रहेण लब्ध्वा मह्यं दत्तम्" इति,

०

तत्र पूर्वपक्षोऽसाध्यतयाऽधरीभूतस्तस्मिन् पूर्वपक्षेऽधरीभूते उत्तरकालं प्रतिगृहीतमुपभुक्तं चेति वादिनः साक्षिणः प्रष्टव्या भवन्ति । इदमेव व्याख्यानं युक्ततरम् । मिथ्योत्तरे पूर्ववादिनः साक्षिणो भवन्ति, प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु पूर्वपक्षेऽधरीभूते उत्तरवादिनः साक्षिणो भवन्तीति व्याख्यानं न युक्तम् । अस्यार्थस्य—

ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ।

इत्यनेनैवोक्तत्वात्पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । पूर्वव्याख्यानमेव स्पष्टीकृतम्—

नारदेन, (ना० स्मृ० नोपलब्धम्)

मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि ।
प्राङ्न्यायविधिसिद्धौ तु जयपत्रं क्रिया भवेत् ॥

इत्युक्त्वा— (ना० स्मृ० व्य० प० १ । १६३)

द्वयोर्विवदतोरर्थे द्वयोः सत्सु च साक्षिषु ।
पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेयुस्तस्य साक्षिणः ॥

इति वदता । एतस्य च पूर्वव्यवहारविलक्षणत्वाद्भेदेनोपन्यासः ॥ १७ ॥

बा० १। उत्तरसङ्गतिं व्यवहितेन कथयन् तदवतरणमाह *अथेति। द्वितीयः प्रत्यर्थीतिभ्रमनिरासायाह *भाषेति । तयोर्युगपत्संभवमुपपादयति *तद्यथेत्यादिप्राप्तावित्यन्तेन। *देशान्तरमिति।

---

१ अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपह्नवम् ।
अभियोक्ता दिशेद्देश्यं प्रत्यवस्कन्दितो न चेत् ॥
इति वचनम् एतदर्थकमुपलब्धम् । अ० २ । श्लो० २६

कार्यवशात् संकुटुम्ब इत्यादिः । *युगपदिति । दैववशात् । *धर्मेति । धर्मस्थानामित्यर्थः । *तत्र । तयोर्मध्ये । क्रिया साधनम् ।

२ । षष्ठ्यन्तात्सार्वविभक्तिकस्तसिरित्याह *उभयोरिति । सत्सु इत्यस्य व्याख्या संभवत्स्विति । सामानाधिकरण्यभ्रमनिरासाय । प्रतीकपूर्वकं पूर्ववादिन इत्यस्यार्थान्तरं निराकुर्वन् व्याचष्टे *साक्षिण इति । *न पुनरिति । तावताऽपि निर्णयासंभवादिति भावः । योग्यं शेषमाह *प्रष्टव्या इति ।

३ । उत्तरार्धार्थमाह *यदा त्विति । अन्यः उक्तपूर्ववादिभिन्नः । *अनेन ब्राह्मणेन । *असाध्येति । अनेनोत्तरेणाङ्गीकृत्य निराकृतत्वादिति भावः । अनुषङ्गादिनाऽऽह *साक्षीति ।

४ । जीर्णोक्तिव्याख्यानान्तरं खण्डयितुमुत्कर्षयति *इदमेवेति । यत्र द्वावपि भाषावादिनौ तद्विषयतया स्वयं कृतमित्यर्थः । यत्तु उत्तरवशादेवार्थिप्रत्यर्थिभेदेनावेदनक्रमेण पूर्ववादिन उत्तरवादिनश्च साक्षिणः प्रष्टव्या इत्यस्यार्थ इति कश्चित्, तत् खण्डयति *मिथ्योत्तरे इति । मिथ्या क्रिया पूर्ववादे इति प्रागुक्तत्वात् । *कारणोक्तौ त्विति । तत्रार्थादेव पूर्वपक्षनिरासः सम्पन्न इत्याह *पूर्वेति । *प्रतिज्ञातार्थेति । अर्थ्यतइत्यर्थः साध्यं स यस्यास्तीत्यर्थी साध्यवान् । एवं च मिथ्योत्तरे पूर्ववादी साध्यवान् कारणप्राङ्न्याययोस्तु उत्तरवाद्येव साध्यवानिति यस्य साध्यवत्ता तस्यैव साधनोपन्यास इत्यभिप्रायकार्थस्य प्राक् तत्रैवोक्तत्वादिति भावः ।

५ । अत्र विरोधमपि सूचयन् ऋष्यन्तरसंवादोऽपि पूर्वव्याख्याने इत्याह *पूर्वेति । एवेन द्वितीयव्यवच्छेदः । *स्पष्टीकृतं स्पष्टीकृतं च । मिथ्या मिथ्योत्तरे । प्राङ्न्यायेति । पूर्वन्यायकरणनिश्चयेत्वित्यर्थः । जयपत्रं तत्प्रदर्शनम् । तथा च प्रतिवादिन्येव

क्रियेति भावः । शुद्धप्राङ्न्यायविषयमिदमिति स्पष्टमेव । अर्थे एकार्थविषये । *पूर्वपक्ष इति । पूर्वत्र काले प्रतिगृहीतमुपभुक्तं चेत्यर्थः । उक्तपूर्वपक्षो निरस्तो येन भवेदिति तदप्यर्थः । अत एव न न्यूनता प्रकृतैकवाक्यता च । अत्र अर्थे विवदतोरित्यनेन स्पष्टमेवेदमुक्तम् । साधकान्तरमप्युक्तार्थे ध्वनयन्नत एवाह *एतस्य चेति । *पूर्वेति । प्रागुक्तार्थिप्रत्यर्थिविषयकेत्यर्थः । सर्वेत्यपपाठ इति केचित् । सर्वेति पाठे प्रागुक्तसर्वेत्यर्थः ॥ १७ ॥

या० सपणश्चेद्विवादः स्यात्तत्र हीनं तु दापयेत् ।
दण्डं च स्वपणं चैव धनिने धनमेव च ॥ १८ ॥

मि० अपिच । यदि विवादो व्यवहारः सपणः पणनं पणस्तेन सह वर्तत इति सपणः स्यात्तद् तत्र तस्मिन् सपणे व्यवहारे हीनं पराजितं पूर्वोक्तं दण्डं स्वकृतं च पणं राज्ञे, अर्थिने च विवादास्पदीभूतं धनं दापयेद्राजा । यत्र पुनरेकः कोपावेशवशाद्यद्यहमत्र पराजितो भवामि तदा पणशतं दास्यामीति प्रतिजानीते, अन्यस्तु न किञ्चित्प्रतिजानीते तत्रापि व्यवहारः प्रवर्तते । तस्मिंश्च प्रवृत्ते पणप्रतिज्ञावादी यदि हीयते तदा स एव सपणं दण्डं दाप्यः । अन्यस्तु पराजितो दाप्यः न पणम् । स्वपणं चेति विशेषोपादानात् । यत्र त्वेकः शतमन्यस्तु पञ्चाशतं प्रतिजानीते तत्रापि पराजये स्वकृतमेव पणं दाप्यौ । सपणश्चेद्विवादः स्यादिति वदता पणरहितोऽपि विवादो दर्शित इति ॥ १८ ॥

बा० १। व्यवहारेऽपरमपि विशेषं मूलकृदाह *अपि चेति। चेदर्थमाह *यदीति। विवादो न प्रसिद्ध इत्यत आह *व्यवेति। पारिभाषिकपणग्रहणे न्यूनतापत्तेराह *पणनमिति। व्यवहरणमित्यर्थः। स्वोक्तिसत्यतासूचनाय यथासम्भवद्रव्यदानाङ्गीकरणमिति यावत्। तत्रेत्यस्य व्याख्या तस्मिंश्चेति। वक्ष्यमाणस्य विशेषविषयत्वादाह *पूर्वोक्तमिति। प्रकृतार्थसममिति निह्नवे भावित इत्यत्रोक्तमित्यर्थः। सपणमित्यपपाठसूचनाय स्वपणमित्यस्यार्थः स्वकृतं पणमिति। अत एव योग्यतया शेषमाह राज्ञे इति। प्राड्विवाकादिरिति शेषः। न्यूनाधिकत्वनिरासायाह *विवादेति। राजेत्युपलक्षणमन्यस्यापि। इदमुभयकृतसमपणविषयकमेवेति भ्रमो न कार्यः। तत्रैव गमकाभावात्। किं त्वन्यतरकृतो विषमश्चोभयकृतस्तद्विषयकमपीति।

२। अनेन स्वपदघटितेन सूचितमेव विशेषमाह *यत्र पुनरित्यादिदाप्यइत्यन्तेन। पुनस्त्वर्थे। *तत्रापीति। निमित्तसत्त्वादप्रवृत्तौ मानाभावाच्चेति भावः। *दण्डं दण्डमेव। अत एवाह *न पणमिति। तत्र स्वपणस्यैवाभावादिति भावः। तदाह *स्वपणं चेतीति। *परेति। अन्यतरस्येति भावः। एवेनान्यकृतव्यवच्छेदः। दण्डस्तु वर्त्ततएवेति भावः। चेत्स्यादिति सूचितं विशेषान्तरमाह *सपण इति॥ १८॥

या० छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः।
भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः॥ १९॥

मि० किञ्च। छलं प्रमादाभिहितं निरस्य परित्यज्य भूतेन वस्तुतत्त्वानुसारेण व्यवहारान् नयेत् अन्तं नृपः। यस्मात् भूतमपि वस्तुतत्त्वमपि अनुपन्यस्तमनभिहि-

तं हीयते हानिमुपगच्छति व्यवहारतो व्यवहारेण साक्ष्यादिभिः तस्माद् भूतानुसरणं कर्तव्यम्। यथाऽर्थिप्रत्यर्थिनौ सत्यमेव ब्रूतस्तथा ससभ्येन सभापतिना यतितव्यं सामादिभिरुपायैः। तथा सति साक्ष्यादिनैरपेक्ष्येणैव निर्णयो भवति। अथ सर्वथापि भूतानुसरणं न शक्यते कर्तुं तथा सति साक्ष्यादिभिर्निर्णयः कार्य इत्यनुकल्पः।

यथोक्तम्, (ना० स्मृ० १।२९)

भूतच्छलानुसारित्वाद् द्विगतिः समुदाहृतः।
भूतं तत्त्वार्थसंयुक्तं प्रमादाभिहितं छलम्॥ इति।

तत्र भूतानुसारी व्यवहारो मुख्यः छलानुसारी त्वनुकल्पः। साक्षिलेख्यादिभिर्व्यवहारनिर्णये कदाचिद्वस्त्वनुसरणं भवति कदाचिन्न भवति। साक्ष्यादीनां व्यभिचारस्यापि सम्भवात्॥ १९॥

बा० १। व्यवहारे विशेषान्तरमाह मूलकृत् *किं चेति। न प्रसिद्धमत्र तदित्याह *प्रमादेति। भूतार्थो वस्त्विति। *नयेदिति। अन्तमिति शेषः। क्वचित्तथा पाठ एव। तस्यावश्यकत्वमुत्तरार्धेन हेतुपरेण सशेषपूरणेन प्रतिपादयति *यस्मादिति। *अनभिहितमिति। अर्थिप्रत्यर्थ्यन्यतरेणेति शेषः। हीयमानपापयोगाच्चेति करणतृतीयान्तात्तसिरित्याह। *व्यवहारेणेति। अत्र साधनं पूरयति *साक्ष्यादिभिरिति। तथाच साक्ष्यादिभिः क्रियमाणेन व्यवहारेण तद्धीयते इत्यर्थः। एतेन भूतमपि वस्तुतत्त्वमपि साक्ष्यादिभिरनुपन्यस्तं सद् व्यवहारतो हीयते इत्यन्वयः इति व्याख्यानमपास्तम्। भ्रममूलकत्वात्। सा-

काङ्क्षत्वादाह * तस्मादिति । अस्य तात्पर्यार्थमाह * यथेति । तत्फलमाह * तथेति । * निर्णय इति । यथार्थनिर्णय इत्यर्थः ।

२ । अनेन सूचितं पक्षान्तरमाह * अथेति । पूर्वोक्तस्य मुख्यत्वादाह * इत्यनुकल्प इति । स्पष्टमस्येतो ऽप्रतीतेरत्र मानं नारदमाह * यथोक्तमिति । * भूतेति । भूतच्छले अनुसरति तच्छीलस्तत्त्वात् द्विप्रकार इत्यर्थः । * संयुक्तमिति । युक्तं यदिति पाठान्तरम् । अत्रानुक्तं प्रागुक्त्यनुरोधेनाह * तत्रेति । नन्वस्यापि मुख्यत्वं कुतो न, अत आह * साक्षीति । * व्यभिचारेति । अयथार्थवादित्वस्यापीत्यर्थः ॥ १९ ॥

मि० भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः-
इत्यत्रोदाहरणमाह ।

या० निह्नुते लिखितं नैकमेकदेशविभावितः ।
दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः ॥ २० ॥

मि० नैकमनेकं सुवर्णरजतवस्त्रादि लिखितमभियुक्तमर्थिना प्रत्यर्थी यदि सर्वमेव निह्नुते अपजानीते तदाऽर्थिनैकदेशे हिरण्ये साक्ष्यादिभिः प्रत्यर्थी भावितोऽङ्गीकारितः सर्वं रजताद्यर्थं पूर्वलिखितं दाप्योऽर्थिने नृपेण । न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः, पूर्वं भाषाकाले अनिवेदितः पश्चादर्थिना पूर्वं मया विस्मृत इति निवेद्यमानो न ग्राह्यो न दापयितव्यो नृपेण । एतच्च न केवलं वाचनिकम् । एकदेशे प्रत्यर्थिनो मिथ्यावादित्वनिश्चयादेकदेशान्तरेऽपि मिथ्यावादित्वसम्भवात् । अर्थिनश्चैकदेशे सत्यवादित्वनिश्चयादेकदेशान्तरेऽपि सत्यवादित्वसम्भवात् । एवं तर्कोप [illegible] सम्भावना-

प्रत्ययानुगृहीतादस्मादेव योगीश्वरवचनात्सर्वं दाप-नीयं नृपेणेति निर्णयः । एवं च तर्कवाक्यानुसारेण निर्णये क्रियमाणे वस्तुनोऽन्यथात्वेऽपि व्यवहारद-र्शिनां न दोषः ।

तथा च गौतमो, न्यायाधिगमे तर्कोऽभ्युपायस्तेनाभ्युह्य यथास्थानं गमयेदित्युक्त्वा तस्माद्राजाचा-र्यावनिन्द्यावित्युपसंहराति । न चैकदेशविभावितोऽनु-पादेयवचनः प्रत्यर्थीत्येतावदिह गम्यते । एकदेशवि-भावितो नृपेण सर्वं दाप्य इति वचनात् ।

यत्तु कात्यायनेनोक्तम्,

अनेकार्थाभियोगेऽपि यावत्संसाधयेद्धनी ।
साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधितं धनम् ॥

इति, तत्पुत्राद्देयपित्र्यर्णविषयम् । तत्र हि बहूनर्थानभियुक्तः पुत्रादिर्न जानामीति प्रतिवदन्नि-ह्नववादी न भवतीत्येकदेशविभावितोऽपि न क्वचि-दसत्यवादीति "निह्नुते लिखितं नैकम्" इति शास्त्रं तत्र न प्रवर्तते । निह्नवाभावादपेक्षिततर्काभावाच्च । अनेकार्थाभियोगेऽपीति कात्यायनवचनं सामान्यवि-षयं विशेषशास्त्रस्य विषयं निह्नवोत्तरं परिहृत्या-ज्ञानोत्तरे प्रवर्तते । ननु,

ऋणादिषु विवादेषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् ।
ऊने वाप्यधिके वार्थे प्रोक्ते साध्यं न सिद्ध्यति ॥

इति वदता कात्यायनेनानेकार्थाभियोगे साक्षि-भिरेकदेशे भाविते ऽधिके वा भाविते साध्यं सर्वमेव न सिद्ध्यतीत्युक्तम् । तथासत्येकदेशे भाविते अभावि-

नैकदेशासिद्धिः कुतस्त्या । उच्यते । लिखितसर्वार्थसाधनतयोपन्यस्तैः साक्षिभिरेकदेशाभिधानेऽधिकाभिधाने वा कृत्स्नमेव साध्यं न सिद्ध्यतीति तस्यार्थः । तत्रापि निश्चितं न सिद्ध्यतीति वचनात्पूर्ववत्संशय एवेति प्रमाणान्तरस्यावसरोऽस्त्येव । छलं निरस्येति नियमात् । साहसादौ तु सकलसाध्यसाधनतयोद्दिष्टैः साक्षिभिरेकदेशेऽपि साधिते कृत्स्नसाध्यसिद्धिर्भवत्येव । तावतैव साहसादेः सिद्धत्वात् । कात्यायनवचनाच्च ।

साध्यार्थांशेऽपि गदिते साक्षिभिः सकलं भवेत् ।
स्त्रीसङ्गे साहसे चौर्ये यत्साध्यं परिकीर्तितम् ॥इति॥२०॥

बा० १ । तावन्मात्रस्योदाहरणत्वात् पादत्रयस्यैकं सशेषमर्थमाह *नैकमिति । नशब्देन समासः । अत एवाह *अनेकमिति । लिखितमित्यस्य व्याख्या अभियुक्तमिति । प्रतिज्ञाकाले ऽर्थिना ऽभियोगत्वेनाभिहितमित्यर्थः । निह्नुते इत्यत्र कर्मत्वेनान्वयोऽस्य । अग्रे सर्वपदोक्तेः सामान्येनोक्तेश्च स्वारस्यादाह *सर्वमेवेति । एकदेशेति सुप्सुपेति सप्तमीसमास इत्याह *एकदेशे इति । पूर्वोक्तार्थैकदेशहिरण्यविषये इत्यर्थः । सुवर्णस्याङ्गीकृतत्वादाह *रजताद्यर्थमिति । अनतिप्रसङ्गायाह *पूर्वेति । तुर्यपादार्थं सप्रतीकमाह *न ग्राह्य इति । निष्ठालब्धपूर्वमित्यस्यार्थो *भाषेति । तच्छ्रवणस्य दुष्परिहरत्वादाह *न दापयितव्य इति । एवम् अंशद्वयेन प्रतिज्ञाकालेऽभिहित एवार्थो व्यवहारतः प्राप्य इत्यन्वयो ऽनभिहितो न प्राप्य इति व्यतिरेकश्च दर्शितौ यतोऽतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते इत्येतत् दृढीकृतमिति तदुदाहरणत्वमस्येत्यर्थः ।

२। विशेषमाह *एतच्चेति। किं तु युक्तिसिद्धमपीति भावः। पर्यवसितमाह *एवमिति। उक्तप्रकारेणेत्यर्थः। *तर्कापरेति। प्रत्ययो ज्ञानम्। तर्कज्ञानस्य नामान्तरं सम्भावनेति। एवं च तर्कापरनामिका या सम्भावना सैव यः प्रत्ययो ज्ञानं तत्सहकृतात् निह्नुते इति योगीश्वरवचनादित्यर्थः। एतदुक्तिफलमाह *एवं चेति। अस्य तदनुगृहीतत्वे चेत्यर्थः। *तर्केति। तयोरनुसारेणेत्यर्थः।

२। अत्र मानमाह *तथा चेति। उपसंहरतीत्यत्रान्वयः। *न्यायाधीति। न्यायज्ञाने तर्क उपायस्तेन तर्केण न्यायम् अभ्युह्य निश्चित्य। ऊहते रूपम्। उपसर्गात् ह्रस्व ऊहतेः इति ह्रस्वः। यस्मिन्विषये न्यायो योजनीयस्तत्स्थानं गमयेदित्यर्थः। यद्वा यथास्थानं न्यूनातिरेकरहितं यथा तथा गमयेदित्यर्थः। एवं सति तर्केणैव सिद्धे मूलवचनवैयर्थ्यं परिहर्तुं शङ्कते *न चैकेति। यथा भाषासमये ऽनिवेद्य पश्चादभिधीयमानोऽर्थो नादर्तव्यस्तथा एकदेशविभावितः सन्नपि प्रत्यर्थी नादर्त्तव्य इति। तावताऽपि न दाप्य इत्येव पादत्रयार्थोऽस्तु किमिति सर्वं दाप्य इत्यर्थ इति भावः। *एकदेशेति। यत्र वचनं नास्ति तत्र तद्दृष्टान्तमूलस्तथैव तर्कः स्यादत्र तु वचनसत्त्वात्तथा तर्कासम्भवेन एवमेव तर्कसम्भवेन तदर्थतया वचनं सफलम् इति भावः।

४। एवं निश्चितेऽर्थे प्रसक्तविरोधं परिहरति *यत्त्विति। *योगेऽपीति। तेषां मध्ये इति शेषः। साक्षिभिरित्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः, सम्भवात्। उपलक्षणं चैतदन्यस्यापि। एवेनाधिकांशव्यवच्छेदः। असौ धनी। *पित्रेति। तत्कृतेत्यर्थः। अत्र हेतुमाह *तत्र हीति। *न भवतीति। ऋणस्यान्यकृतत्वे-

नाज्ञानस्यापि तत्र सम्भवेनापलापाभावादिति भावः। इतिः हेतौ। क्वचित् क्वापि। अज्ञानसम्भवात्। तदेवाह *निह्नवेति। अत एव संशयाभावादाह *अपेक्षितेति। *कात्यायन वचनं तु। इदं कर्तृ। सामान्यविषयमुक्तकात्यायनवचनं तु विशेषशास्त्रस्य निह्नुते इत्यस्य विषयं निह्नवोत्तरं, ज्ञात्वाऽपलापो निह्नवस्तद्रूपमुत्तरं, परिहृत्य परित्यज्याज्ञानोत्तरे ज्ञानाभावेनोत्तरे प्रवर्त्तते इत्यर्थः। तथाच सामान्यविशेषशास्त्रयोरनयोरुत्सर्गापवादव्यवस्थेति भावः।

९। विरोधान्तरं परिहरति *नन्विति। *ऋणादिषु ऋणादानादिषु। *स्थिरेति। लिङ्गदर्शनमात्रेणादृढहेतुनाऽपि स्त्रीसंग्रहणादिरूपसाध्यस्य सिद्धिर्भवतीति तादृशानामस्थिरत्वम्, ऋणादानादिरूपस्य साध्यस्य तु दृढसाधनेनैव सिद्धेस्तेषां स्थिरत्वं, तदपि नाकाशादिवादिति स्थिरप्रायत्वमित्यर्थः। निश्चितामिति क्रियाविशेषणम्। *अभियोगे, सतीति शेषः। *साक्षीति। तेषां मध्ये इत्यादिः। *एकेति। ऊने इत्यर्थः। प्रोक्ते इत्यस्यार्थो भाविते इति। *अधिके इति। उक्तसर्वापेक्षयेत्यादिः। सामान्योक्तं साध्यमित्यस्य साध्यत्वावच्छिन्नमित्यर्थः। तत्फलितमाह *सर्वमेवेति। *तथा सति, सर्वसाध्यासिद्धत्वे सति। *सिद्धिः, मूलतात्पर्यविषयभूता। *अभावितैकदेशेति। एकदेशान्तरेत्यर्थः। *लिखितेति। सुवर्णादित्रयं गृहीतमित्यभियोगे कृते न मया गृहीतं मिथ्यैतदिति निह्नवे कृते सर्ववस्तुग्रहणसाधनतया कथितैः साक्षिभिः सुवर्णाद्यन्यतमग्रहणे सुवर्णादि धान्यं च गृहीतमित्यधिकवस्तुग्रहणे वा निर्दिष्टे सर्वमपि साध्यं न सिध्यतीत्येतत्परं कात्यायनवचनम्। निह्नुते इति वचनं तु उक्तरीत्या ऽभियोगे निह्नवे च कृते सुवर्णग्रहणसाक्षिणः सन्तीत्युक्ते तैस्तावन्मात्रेऽपि साक्षिभिः साधिते प्रत्यर्थी सर्वं दाप्यः पूर्वोक्तमित्येतत्परमिति

न विरोधो मिथ इति भावः। *तस्य, कात्यायनवचनस्य। नन्वेवं तादृशे किं व्यवहारो नैव, अत आह *तत्रापीति। तदुक्तस्थलेऽपीत्यर्थः। *नियमादिति। आरब्धस्यान्तगमनमिति न्यायेन प्राप्तस्य तस्य विधानेन नियामकत्वं तस्येति भावः। स्थिरप्रायेष्वित्यस्य प्रत्युदाहरणमाह *साहसादौत्विति। उद्दिष्टैः कथितैः। उपदिष्टैरिति [illegible]। एवं साधिते ऋष्यन्तरसंवादमप्याह *कात्यायनेति। तदेव वचनमाह *साध्यार्थांशेऽपीति। स्त्रीसंग्रहादिके विवादपदत्रये भाषावादिना यदेकार्थरूपं साध्यत्वेन कथितं तत् तत्रानेकसाध्यसाधनतयाऽभिहितैस्साक्षिभिः साध्यार्थजातस्यैकदेशेऽपि साधिते सकलं भवेत् सिध्येदित्यर्थः। तथा चोक्तव्यवस्था निर्व्यूढेति सिद्धम्॥ २०॥

मि० ननु निह्नुते लिखितं नैकमितीयं स्मृतिः तथाऽनेकार्थाभियोगेपीतीयमपि स्मृतिरेव। तत्रानयोः स्मृत्योः परस्परविरोधे सतीतरेतरबाधनादप्रामाण्यं कस्मान्न भवति विषयव्यवस्था किमित्याश्रीयते इत्यत आह।

या० स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः।

मि० यत्र स्मृत्योः परस्परतो विरोधस्तत्र विरोधपरिहाराय विषयव्यवस्थापनादावुत्सर्गापवादादिलक्षणो न्यायो बलवान्समर्थः। स च न्यायः कुतः प्रत्येतव्य इत्यत आह। व्यवहारत इति। व्यवहाराद् वृद्धव्यवहारात् अन्वयव्यतिरेकलक्षणादवगम्यते। अतश्च प्रकृतोदाहरणेऽपि विषयव्यवस्थैव युक्ता। एवमन्यत्रापि विषयव्यवस्थाविकल्पादि यथासम्भवं योज्यम्॥

मि० एवं सर्वत्र प्रसङ्गेऽपवादम ह ।

या० अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ॥२१॥

मि० धर्मशास्त्रानुसारेणेत्यनेनैवौशनसाद्यर्थशास्त्रस्य निरस्तत्वात् धर्मशास्त्रान्तर्गतमेव राजनीतिलक्षणमर्थशास्त्रमिह विवक्षितम् । अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रस्मृत्योर्विरोधे अर्थशास्त्राद्धर्मशास्त्रं बलवदिति स्थितिर्मर्यादा । यद्यपि समानकर्तृकतया अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः स्वरूपगतो विशेषो नास्ति तथापि प्रमेयस्य धर्मस्य प्राधान्यादर्थस्य चाप्राधान्याद्धर्मशास्त्रं बलवदित्यभिप्रायः । धर्मस्य प्राधान्यं शास्त्रादौ दर्शितम् । तस्माद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधे अर्थशास्त्रस्य बाध एव, न विषयव्यवस्था, नापि विकल्पः । किमत्रोदाहरणम् । न तावत्— (मनु.अ.८।श्लो.३५०।३५१)

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥
नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥

तथा—

आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं रणे ।
जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्

इत्याद्यर्थशास्त्रम्,

इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् ।
कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥

इत्यादि धर्मशास्त्रम्,(म.स्मृ.११।८९) तयोर्विरोधे धर्म-

शास्त्रं बलवदिति युक्तम्। अनयोरेकविषयत्वासम्भवेन विरोधाभावान्न बलाबलचिन्ताऽवतरति। तथाहि।
शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते।(मनु.८।३४८)

इत्युपक्रम्य—

आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च सङ्गरे।
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन्धर्मेण न दुष्यति (मनु.८।३४९)

इत्यात्मरक्षणे दक्षिणादीनां यज्ञोपकरणानां च रक्षणे युद्धे च स्त्रीब्राह्मणहिंसायां चाततायिनमकूटशस्त्रेण घ्नन् न दण्डभागित्युक्त्वा तस्यार्थवादार्थमिदमुच्यते, गुरुं वा बालवृद्धौ वेत्यादि। गुर्वादीनत्यन्तावध्यानप्याततायिनो हन्यात्किमुतान्यानिति। वाशब्दश्रवणाद् अपि वेदान्तगमित्यत्रापिशब्दश्रवणान्न गुर्वादीनां वध्यत्वप्रतीतिः। नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणादिति सुमन्तुवचनाच्च।

आचार्यं च प्रवक्तारं मातरं पितरं गुरुम्।
न हिंस्याद् ब्राह्मणान् गाश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः॥

इति मनुवचनाच्च। (मनु.४।१६२) आचार्यादीनामाततायिनां हिंसाप्रतिषेधेनेदं वचनं सार्थवन्नान्यथा। हिंसामात्रप्रतिषेधस्य सामान्यशास्त्रेणैव सिद्धत्वात्।

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन।

इत्येतदपि ब्राह्मणादिव्यतिरिक्तविषयमेव।

यतः—

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः।
क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः॥

तथा—

उद्यतासिविषाग्निश्च शापोद्यतकरस्तथा ।
आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि ॥
भार्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः ।
एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः ॥

इति सामान्येनाततायिनो दर्शिताः । अतश्च ब्राह्मणादयः आततायिनश्च आत्मादित्राणार्थं हिंसानभिसन्धिना निवार्यमाणाः प्रमादाद्यदि विपद्येरन् तत्र लघुप्रायश्चित्तं राजदण्डाभावश्चेति निश्चयः । तस्मादन्यदिहोदाहरणं वक्तव्यम् ।

तदुच्यते । (या० स्मृ० १ । ३५२)

हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा यतः ।
अतो यतेत तत्प्राप्तावित्यर्थशास्त्रं,
धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः । (या० २।१)

इति धर्मशास्त्रं, तयोः क्वचिद्विषये विरोधो भवति । यथा । चतुष्पाद्व्यवहारे वर्तमाने एकस्य जयेऽवधार्यमाणे मित्रलब्धिर्भवति न धर्मशास्त्रमनुसृतं भवति । अन्यस्य जयेऽवधार्यमाणे धर्मशास्त्रमनुसृतं भवति मित्रलब्धिर्विपरीता । तत्रार्थशास्त्राद्धर्मशास्त्रं बलवत् । अत एव "धर्मार्थसन्निपाते अर्थग्राहिण एतदेव" इति प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वं दर्शितमापस्तम्बेन । एतदेवेति द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं परामृश्यते ॥२१॥

बा० १ । वक्ष्यमाणश्लोकस्य तदाक्षेपनिवारकत्वमिति तामाक्षिपति *नन्विति । *तत्र, तथा सति । *अप्रामाण्यं, तदेव । एवव्यवच्छेद्यमेवाह *विषयेति । परस्परतः परस्परम् । *परीति । अविरोधे सम्भवति विरोधो न न्याय्य इति भावः । आदिना वि-

कल्पपरिग्रहः। अत एव अग्निमादिना तुल्यार्थोऽस्त्विति न्यायस्य सविषयनिर्विषययोर्निर्विषयं बलवदित्यस्य च परिग्रहः। *उत्सर्गेति। सामान्यस्य विशेषो बाधक इत्येवं सामान्यापवादलक्षणो न्यायस्तन्त्रान्तरे प्रसिद्ध इत्यर्थः। पञ्चम्यन्तात्सार्वविभक्तिकस्तसिरित्याह *व्यवहारादिति। प्रकृतव्यवहारभ्रमानिरासाय तदर्थमाह *वृद्धेति। तत्स्वरूपमाह *अन्वयेति। एतौ च साफल्यासाफल्याभ्यामुपपाद्यौ। समाधितात्पर्यार्थमाह *अतश्चेति। ...वेनाप्रामाण्यव्यवच्छेदः। नेदं प्रकृतमात्रविषयमपि तु सार्वत्रिकमित्याह *एवमिति। *विकल्पादीति। आदिना प्रबलप्रमाणविरोधेऽर्थवादत्वमाश्रित्य यथोचितन्यायानुसारेण योज्यमिति परिगृह्यते।

२। *एवम्, उक्तप्रकारस्य। *धर्मशास्त्रेति। एकविषयोर्विरुद्धार्थयोर्हि स्मृत्योर्मिथो विरोधो न तु भिन्नविषययोरविरुद्धार्थयोर्वा। सति च विरोधे प्रबलदुर्बलभावचिन्ता। एवं च पूर्वमेव धर्मशास्त्रानुसारेणैव व्यवहारदर्शनस्य विहितत्वादौशनसादिनीतिशास्त्रस्य न व्यवहारविषये प्रवृत्तिः। अत एकविषयत्वाभावादर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः सुतरां विरोधाभावादनयोः प्रबलदुर्बलभावचिन्तनमेव तदयुक्तमिति शङ्काशयः। नात्रौशनसाद्यर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोस्तच्चिन्ता, अपि तु धर्मशास्त्रान्तर्गतयोरेव तयोस्तच्चिन्तेति एकविषयतया विरोधसम्भवात्तच्चिन्तनं युक्तमित्युत्तराशयः। अर्थपदार्थमाह *अर्थेति। अत एवाह *स्मृत्योरिति। स्थितिरित्यस्य व्याख्या मर्यादेति। *यद्यपीति। ईदृशार्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोर्मन्वादिरूपैककर्तृनिष्पन्नत्वेन वचनस्वरूपगतविशेषाभावादनयोरपि न तच्चिन्तनं युक्तमिति भावः। *प्रमेयस्येति। न तद्विशेषात्तच्चिन्ता, अपि तु धर्मशास्त्रप्रमेयस्य षड्विधस्यापि धर्मस्य मुख्यतया प्रधानत्वादर्थशास्त्रप्रमेयस्यार्थस्य नीतिलक्षणस्याप्र-

[illegible]तयोपसर्जनत्वात्प्रमेयगतविशेषसम्भवात्तच्चिन्ता युक्तैवेति भावः। हेत्वसिद्धिं परिहरति *धर्मस्य चेति। *शास्त्रादौ, आचाराध्यायस्यादौ। वचनार्थमुपसंहरति *तस्मादिति।

३। उदाहरणाभावप्रयुक्तं तच्चिन्तनवैफल्यं परिहर्तुं शङ्कते *[illegible]मिति। अन्योक्तमुदाहरणमनूद्य खण्डयति *न तावदित्यादियुक्तमित्यन्तेन। अत्र, इति न तावदादौ उदाहरणं युक्तमिति व्यवहितेनान्वयः। अदोषत्वे हेतुमाह *प्रच्छन्नमिति। यतो मन्युरेव [illegible]शं वा तं मन्युं हिनस्तीत्यर्थः। तथा च मन्योरेव कर्तृत्वादिना हन्तृत्वादिरिति न दोष इति भावः। अत एव मन्युरकार्षीदिति श्रुतिः सङ्गच्छते। मनुमुक्त्वा स्मृत्यन्तरमाह *तथेति। वेदान्तगमपीत्यर्थः। अपि वेदान्तपारगमिति पाठान्तरम्। *तेन, तादृशब्राह्मणवधेन। मनुमेवाह *इयमिति। अकामतो द्विजं हिंसित्वा स्थितस्येयं पूर्वतना विशुद्धिः कथितेत्यर्थः। तत्र अनुदाहरणत्वे हेतुमाह *अनयोरिति। यत इत्यादिः। गुरुं वेत्यादेरर्थवादत्वेन स्वार्थे प्रामाण्याभावादेकविषयत्वाभावेन विरोधाभावात्तच्चिन्ताया असम्भवेन नोदाहरणत्वमित्यर्थः।

४। तदेवाह *तथाहीत्यादि। *शस्त्रमिति। मनूक्तिरेवेयम्। इत्युक्तमिति पाठे इतः पूर्वमिति शेषः। इत्युक्तेति पाठे तु न शेषोपयोगः। *उपक्रम्येति।

द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते। (मनु.८।३४८)

इति मध्ये उक्तम्। *इति, इत्यनेन। अस्य व्याख्यानमाह *आत्मरक्षणे इति। [illegible]र्थलाभ इत्याह *दक्षिणादीनामिति। अत एव सामान्येनार्थमाह *यज्ञोपेति। परित्राणे इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वय इत्याह *रक्षणे इति। सङ्करे

इत्यस्यार्थमाह *युद्धेचेति । तस्याग्रे ऽन्वयो ऽनेन सूचितः । एवं प्रागपि । स्त्रीविप्रेत्याद्यर्थमाह *स्त्रीति । धर्मेणेत्यस्यार्थः *अकूटेति । न दुष्यतीत्यस्य न पापाभावपरत्वमित्याह *न दण्डेति । *इतीति । इत्यर्थकमुक्तेत्यर्थः । इममर्थमेवाह *गुरुमिति । तस्यार्थवादत्वप्रकारमेवाह *गुर्वादीनिति । तथा च कैमुतिकन्यायेन गुर्वादिभिन्नानामीदृशस्थले हननं प्रशस्तमिति स्तूयते । अतः स्ता [illegible]नार्थवाद[illegible]मिति भावः । नन्वेतत् गुर्वादिहननविधायकमेवास्तु तदसम्भवे एव तत्त्वा[illegible] अत एवाह *वाशब्देति । स्मृत्यन्तरेऽप्येवमित्याह *अपि वेदान्तगमिति । अयं भावः । यथा लोके ऽत्र पिशाचो ऽस्तीत्युक्ते पिशाचो वा भवतु राक्षसो वा भवतु भूतमपि भवतु प्रेतोऽपि भवत्विति उत्तरे प्रौढिप्रतिपादने तात्पर्यं तथा ऽत्रापि वाशब्दापिशब्दयोः प्रौढिप्रकर्षे तात्पर्यमिति तद्विशिष्टवाक्यजातस्य गुर्वादिहनने न तात्पर्यम् । तथा वेदेऽपि "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" इति "प्रातितिष्ठन्ति ह वा यएताः" "तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न" इत्यादौ वैशब्दवाशब्दापिशब्दादीनां विधिशक्तिप्रतिबन्धकत्वस्य दर्शनात्प्रकृतेऽपि वापिशब्दाभ्यां तद्विधिशक्तेः प्रतिबद्धत्वान्न गुर्वादिहननविधिः । वस्तुतस्तु अपि वेदान्तगमित्यादौ सम्भावनाविषयतया क्रियागतमौचित्यमपिद्योत्यम् । सम्भावितौचित्यस्य चानुष्ठानमयुक्तमिति स्वार्थे तात्पर्याभावः । स्पष्टं चेदं मञ्जूषायामिति बोध्यम् । अतश्च गुर्वादिविषये एकत्र गुरुं वेत्यादिवचनजातेन हननविधेस्तन्निमित्तप्रायश्चित्तविधेरियं विशुद्धिरित्यनेनाप्रा[illegible]त्वादनयोरेकविषयत्वाभावान्मिथो विरोधाभावात्कथं तदुदाहरणत्वमिति ।

५ । वचनसिद्धोऽप्ययमर्थ इत्याह *नाततायीति आचार्ये

चेति च । आभ्यां हि ब्राह्मणाचार्यादिभिन्नानामेवाततायिनां वधे दोषाभावप्रतिपादनादाततायिनामपि गुर्वादीनां न वध्यत्वमिति भावः । ननु आचार्यं चेति मनुवाक्ये आचार्याद्युपादानं प्रदर्शनमात्रतात्पर्यकम् । तथा च हिंसामात्रनिषेधे तात्पर्यादस्य वचनस्य नाततायिनामाचार्यादीनां विधिनिषेधपरत्वं येन गुरुमित्यस्यैतद्वचनाविरोधः स्यादत आह *आचार्यादीनामिति । *हिंसेति । विशेषेण हिंसानिषेधेनेत्यर्थः । अन्यथा तेषामुपादानमफलमेव स्यादिति भावः ।*इदम्, आचार्यं चेत्येतत् ।*हिंसेति। हिंसामात्रनिषेधस्येत्यर्थः । तत्सामान्यनिषेधस्येति यावत् । *सामान्येति । न हिंस्यादित्यादिवचनेनैवेत्यर्थः । तथा च तत्सामान्यनिषेधस्य सामान्यवचनेनैव सिद्धत्वादस्मिन्वचने आचार्याद्युक्तेः स्वार्थाविवक्षाकारणाभावाद्धिंसाविशेषनिषेधेनैवैतद्वचनं सफलम् । सामान्यनिषेधपरत्वे तु वचनान्तरेणैव तन्निषेधस्य प्राप्तत्वात्पुनरुक्तेर्निष्फलत्वं स्यात् इति भावः ।

६ । नन्वेवमाचार्यं चेत्यनेनाततायिनामप्याचार्यादीनां हिंसानिषेधप्रतिपादनान्नाततायिवधे दोष इत्यनेन तु आततायिहिंसाया दोषाभावप्रतिपादनेन तेषां वध्यत्वप्रतीतेरनयोर्वचनयोर्मिथो विरोधापत्तिरेवात आह *नाततायीति । तथा च भिन्नविषयत्वेनाविरोध इति भावः । तदन्यविषयत्वमेव द्रढयन् तत्र हेतुमाह *यत इति । सामान्येनाततायिनो दर्शिता इत्यत्रान्वयः।

७। मात्स्ये तु अधिका अपि आततायिन उक्ताः,

गुरुं वा तापसं वाऽपि ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥
नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
प्रकाशं वा ऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥

गृहक्षेत्राभिहन्तारस्तथा पत्न्यभिगामिनः ।
अग्निदो गरदश्चैव तथैवाभ्युद्यता‌ऽयुधः ॥
अभिचाराणि कुर्वाणो राजगामि च पैशुनम् ।
एते हि कथिता लोके धर्मज्ञैराततायिनः ॥ इति ।

[illegible] *तथेति । असिविषाग्नीनां द्वन्द्वं कृत्वोद्यतशब्देन बहुव्रीहिः । शापोद्यतेत्यत्र बहुव्रीहिद्वयम् । आद्ये आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः । *आथर्वणेन, तद्वेदप्रतिपादिताभिचारिककर्मणा । पिशुनः सूचकः । *दर्शिता इति । अत्र सामान्येनैवाततायिनां प्रदर्शनात्तत्रापि नाततायीति सामान्यपदेनैवोल्लेखान्नाततायीत्यादिसामान्यशास्त्रम् आचार्यं चेत्यादिविशेषशास्त्रस्य विषयं ब्राह्मणादिकं परिहृत्यान्यत्र प्रवर्तते इति भावः ।

८ । ननु एवं सिद्धे आततायिनां ब्राह्मणादीनामवध्यत्वे सति प्रमादाद्यदि तेषां हननं स्यात्तदा तस्य प्रामादिकत्वात् किं हन्तुर्दोषाभाव एवेति चेत्, नेत्याह *अतश्चेति । *यदि विपद्येरन्, मृत्युं प्राप्नुयुः । *तस्मात्, तदुदाहरणासम्भवात् ।

९ । स्वाभिमतमुदाहरणमाह *तदुच्यते इति । *हिरण्येति । अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । प्रागुक्तमौलमाह *धर्मशास्त्रेति । *चतुष्पादिति । तस्य तत्त्वं च प्रागेव प्रतिपादितम् । *विपरीतेति । न भवतीत्यर्थः । अत्र मानमाह *अत एवेति । यतो धर्मशास्त्रं प्रबलमस्मादेव हेतोरित्यर्थः । दर्शितमित्यत्रान्वयः । *धर्मेति । धर्मार्थयोः सन्निपाते एकत्र तच्छास्त्रयोः प्रसङ्गेऽर्थशास्त्रग्राहिण इत्यर्थः । अन्यथा तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । गुरुत्वमेव दर्शयति *एतादिति । *इति, इत्यनेन । पूर्वं तस्यैव प्रक्रान्तत्वादिति भावः ॥ २१ ॥

मि० ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्–

इत्युक्तं, किं तत्साधनमित्यपेक्षिते आह।

या० प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम्।
एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥ २२ ॥

मि० प्रमीयते परिच्छिद्यतेऽनेनेति प्रमाणम्। तच्च द्विविधं मानुषं दैविकं चेति। तत्र मानवं त्रिविधं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति। कीर्तितं, महर्षिभिः। तत्र लिखितं द्विविधं, शासनं चीरकं चेति। शासनमुक्तलक्षणम्। चीरकं तु वक्ष्यमाणलक्षणम्। भुक्तिरुपभोगः। साक्षिणो वक्ष्यमाणस्वरूपप्रकाराः। ननु लिखितस्य साक्षिणां च शब्दाभिव्यक्तेश्शब्दे णशब्देऽन्तर्भावाद्युक्तं प्रामाण्यम्। भुक्तेस्तु कथं प्रामाण्यम्। उच्यते। भुक्तिरपि कैश्चिद्विशेषणैर्युक्ता स्वत्वहेतुभूतक्रयादिकमव्यभिचारादनुमापयन्ती अनुपपद्यमाना वा कल्पयन्ती इत्यनुमानेऽर्थापत्तौ वाऽन्तर्भवतीति प्रमाणमेव। एषां लिखितादीनां त्रयाणामन्यतमस्याप्यभावे दिव्यानां वक्ष्यमाणस्वरूपभेदानामन्यतमं जातिदेशकालद्रव्याद्यपेक्षया प्रमाणमुच्यते। मानुषाभावे एव दिव्यस्य प्रामाण्यमस्मादेव वचनादवगम्यते। दिव्यस्य स्वरूपप्रामाण्ययोरागमगम्यत्वात्। अतश्च यत्र परस्परविवादेन युगपद्धर्माधिकरणं प्राप्तयोः एको मानुषीं क्रियाम् अपरस्तु दैवीमवलम्बते तत्र मानुष्येव ग्राह्या।

तथा च कात्यायनः,

यद्येको मानुषीं ब्रूयादन्यो ब्रूयात्तु दैविकीम्।
मानुषीं तत्र गृह्णीयान्न तु दैवीं क्रियां नृपः॥इति।

यत्रापि प्रधानैकदेशसाधनं मानुषं सम्भवति तत्रापि न दैवमाश्रयणीयम्। यथा रूपकशतमनया वृद्ध्या गृहीत्वाऽयं न प्रयच्छतीत्याभियोगापह्नवे ग्रहणे साक्षिणः सन्ति नो संख्यायां वृद्धिविशेषे वा अतो दिव्येन भावयामीत्युक्ते। तत्रैकदेशविभावितन्यायेनापि संख्यावृद्धिविशेषसिद्धेर्न दिव्यस्यावकाशः।

उक्तं च कात्यायनेन,

यद्येकदेशव्याप्ताऽपि क्रिया विद्येत मानुषी।
सा ग्राह्या न तु पूर्णापि दैविकी वदतां नृणाम्॥इति।

यत्तु,

गूढसाहसिकानां च प्राप्तं दिव्यैः परीक्षणम्। इति,

तदपि मानुषासम्भवे एवेति नियमार्थम्।

यदपि नारदेनोक्तम् (अ० २। ३०)

अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्वेश्मनि साहसे।
न्यासापह्नवने चैव दिव्या सम्भवति क्रिया॥ इति,

तदपि मानुषासम्भवे एव। तस्मान्मानुषाभावे एव दिव्येन निर्णय इत्यौत्सर्गिकम्। अस्य चापवादो दृश्यते,

प्रक्रान्ते साहसे वादे पारुष्ये दण्डवाचिके।
बलोद्भूतेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेव च॥इति।

तथा लेख्यादीनामपि क्वचिन्नियमो दृश्यते। यथा,

पूगश्रेणीगणादीनां या स्थितिः परिकीर्तिता।
तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः॥

तथा,

हारमार्गक्रियाभोगजलवाहादिषु क्रिया ।
भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यान्न दिव्यं न च साक्षिणः ॥

तथा—

दत्तादत्तेषु भृत्यानां स्वामिना निर्णये सति ।
विक्रयादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति ॥
द्यूते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते ।
साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम्॥इति॥२२॥

बा० १ । अव्यवहितेन सङ्गत्यभावाद् व्यवहितेन सङ्गतिमाह *ततोऽर्थीति। अपेक्षितः आकाङ्क्षितः । प्रमितिव्यवच्छेदाय साधनपरत्वाय चाह *प्रमीयते इति । साक्षात्प्रमाजनकत्वाभावात् दाप्यः सर्वमिति विषये वस्तुनो ऽन्यथात्वे परम्परयाऽपि तदभावादाह *परीति । भ्रमप्रमासाधारणनिश्चयः परिच्छेदः । कीर्त्तितमित्यत्र शेषमाह *महर्षिभिरिति । पूर्वोत्तरतदुक्त्यनुरोधेनात्रानुक्तमप्याह *तत्रेति । तेषां त्रयाणां मध्ये इत्यर्थः । *उक्तेति । पूर्वाध्यायान्ते ।

दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यं तु कारयेत् । (या० स्मृ० १ । ३१८)

इत्यादिना इति भावः । *वक्ष्यमाणेति । अत्रैवाध्याये लेख्यप्रकरणे यः कश्चिदित्यादिना इति भावः । भोजनस्य साधनस्य च व्यवच्छेदायाह *उपभोग इति । *वक्ष्यमाणस्वरूपेति । स्वरूपं च प्रकारश्च तौ वक्ष्यमाणौ स्वरूपप्रकारौ येषामित्यर्थः । तत्र प्रकारो भेदः, दृष्टसाक्षिणः श्रुतसाक्षिणः इत्येवमादिः ।

२ । ननु प्रत्यक्षाद्यष्टप्रमाणान्तर्गतमेव प्रमाणं नान्यदिति

द्वयोः कथं चित् तत्त्वसंभवेऽपि भुक्तेर्न तदन्तर्भाव इति कथं तत्त्वमित्याशयेनाह *नन्विति । लिप्यादिर्न शब्दः स च नित्य इत्याशयेनाह *शब्दाभिव्यक्तीति। लिपेः स्फोटव्यञ्जकत्ववत्स - क्षिणां ध्वनिद्वारा तदभिव्यञ्जकत्वात्स्वरूपतस्तेषामतत्त्वेऽपि तत्त्वात्तत्त्वमिति भावः । तस्या अपि तदन्तर्भावमाह *भुक्ति-रिति । प्रमाणमेवेत्यन्वयः । *कैश्चिदिति । आसेधरहितत्वादि-विशेषणैरित्यर्थः । *अव्यभिचारादिति । अनेनानुमितिसामग्री उक्ता । यथासंख्यमत्रान्वयः । *कल्पयन्तीति । शत्रन्तप्रकृतिक-म् । क्षेत्रादिकम् अस्य क्रयादिप्राप्तम् आसेधरहितत्वे सति चि-रकालोपभुक्तत्वात् तदीयगृहादिवत् इत्यनुमानप्रयोगः । तादृशी भुक्तिः स्वतोऽनुपपद्यमाना तादृशं तत् कल्पयतीत्यर्थापत्तिर्बो-ध्या । एवं क्रयादौ सिद्धे स्वामीरिक्थेत्यादिवचनोपात्तैर्निय-तकारकहेतुभिः स्वत्वं सिद्धं भवति ।

३ । उत्तरार्द्धार्थमाह *एषामिति । मध्ये इति शेषः । अप्य-र्थान्तर्भावेण समास इत्याह *अन्यतमस्याप्यभावे इति । अ-पिना भयादिसमुच्चयः । *वक्ष्येति । प्राग्वत् । तेषां तत्त्वं न ऐच्छिकं किं तु व्यवस्थितमित्याह *जातीति । प्रमाणमित्य-स्यानेनापि सम्बन्ध इत्याह *प्रमाणमिति । उक्तरीत्या महर्षि-भिरिति शेषः। मानुषप्रमाणाभावमात्रे दिव्यावसर इति यथाश्रुतं प्रतीयमानो न तदर्थः किं तु तदभावनिर्णये सत्येव तदवसर इतीत्याह *मानुषेति । अत्र गमकमिदमेवोपस्थितमाह *अस्मा-दिति । अन्यथा एषामन्यतमाभावे इत्यस्यानर्थक्यं स्पष्टमेव। ग्राह्यमिति शेषः । केन प्रामाण्यमित्यनेन अवगम्यते इत्यनेन चास्यैवार्थस्याभिमतत्वात् ।

४ । ननु यथाश्रुतार्थबोधकमेवेदं वचनमिति न व्यर्थमतस्तत्र

हेतुमाह *दिव्यस्येति । दृष्टे सत्यदृष्टाश्रयणस्यान्याय्यत्वात् । दिव्यस्य तयोः शास्त्रैकगम्यत्वेनालौकिकत्वेनादृष्टत्वात्तथाऽसत्यानर्थक्यादिति भावः । एतत्फलमाह *अतश्चेति । स्पष्टोऽर्थः । क्रियामित्यस्याग्रे, अवलम्बते इत्यस्य पूर्वत्रानुषङ्गः ।

५ । ननु यत्र सर्वसाध्यसाधकं क्रियाद्वयं तत्र भवतु मानुष्येव ग्राह्येति, यत्र त्वेकदेशसाधनभूता मानुषी सर्वसाधनभूता दैवी तत्र का ग्राह्येत्यत आह *यत्रापीति । *न दैवमिति । उक्तहेतोरेवेति भावः । उदाहरति *यथेति । *इत्यभियोगेति । इति योऽभियोगस्तस्यापह्नवे परेण कृते सतीत्यर्थः । *ग्रहणे इति । मूलभूतं द्रव्यं प्रधानं तस्यैकदेशो ग्रहणं संख्या वृद्धिश्च । अभिमतवृद्धिकरूपकशतग्रहणं प्रधानं वा । *इत्युक्ते, स्थलविशेषे । पूर्वान्वयीदम् । नन्वेवं कथं सर्वसाध्यसिद्धिरत आह *तत्रैकेति । तदविषयत्वादाह *न्यायेनेति । तद्रीत्येत्यर्थः । अपिर्दिव्यसमुच्चये । *संख्येति । संख्यावृद्धिविशेषयोः सिद्धेरित्यर्थः । *व्याप्ता, तन्मात्रसाधिका । सर्वसाधिका ग्राह्येति किमु वक्तव्यमित्यपेरर्थः । *सा, सैव । अत एवाह *न त्विति । वदतां वादिनां मध्ये कस्यचित् इत्यर्थः । दैवी विवदतामिति पाठान्तरम् ।

६ । एवं स्थिते कात्यायनविरोधं परिहरति *यत्त्विति । *गूढेति । कर्मधारयान्मत्वर्थीयः । चस्त्वर्थे । तु इत्येव पाठान्तरम् । प्राप्तं योग्यम् । *मानुषासम्भवे एवेति । मानुषासम्भवकृतनियमार्थमिति पाठान्तरम् । नियमश्च परीक्षणस्यादृष्टार्थः । प्राग्वदाह *यदपीति । *साहसे, तदाख्ये विवादे । मानुषासम्भवाय तस्य चत्वार्यधिकरणान्युक्तानि *अरण्ये इति । निमित्तान्तरमाह *न्यासेति । उपसंहरति *तस्मादिति ।

७ । *अस्य, उक्तस्यौत्सर्गिकस्यार्थस्य । *प्रक्रान्ते इति । अस्य

सर्वत्रान्वयः । अत्र साक्षि[illegible] विकल्पात्तदपवादत्वम् । कात्यायनोक्तिरियमपि । एवमग्रेऽपि त्रिषु ।

८ । प्रसङ्गात् मूलानुक्तमन्यदपि किञ्चित्सिद्धान्तभूतमाह *तथेति । आदिना भुक्तिसाक्षिणोः परिग्रहः । एवं च तत्राप्यै-च्छिकत्वं नेति भावः । तत्रादौ लेख्यस्याह *यथेति । पूगादे-रर्थः स्फुटीभविष्यति । स्थितिर्मर्यादा । *तस्याः, स्थितेः ।

९ । भुक्तेराह *तथेति । क्रियाशब्दस्य द्वन्द्वान्ते श्रूयमा-णस्य प्रत्येकं सम्बन्धः । क्रिया करणम् । आभोगः परीणाहः । तेन च परिणाहवदङ्गणादिकं लक्ष्यते । अर्शआद्यच्वा । जलवाहो जलनिर्गममार्गः । आदिना गेहादिप्रमार्जितरजःपुञ्जप्रक्षेपस्था-नावकरादिग्रहणम् । अत्र द्वन्द्वोत्तरपदकद्वन्द्वघटितबहुव्रीहिः ।

१० । साक्षिणामाह *तथा दत्तेति । बहुवचनान्तयोर्द्वन्द्वः । दत्तादत्तं विद्यते येषु दत्ताप्रदानिकाख्यविवादपदेषु । दत्ते चेति दत्ते ऽथेति वा पाठान्तरम् । स्वामिभृत्यनिर्णयाख्ये तत्र । विक्रयेत्यर्द्धेनैकं विक्रीयासम्प्रदानाख्यं तत्र । धनं मूल्यं, दातु-मिति शेषः, तत्र यस्तत्सम्बन्धस्तत्रेत्यर्थः । द्यूते समाह्वयाख्ये च तत्र । *समुपस्थिते, प्राप्ते । एतानि च विवादपदान्यग्रे स्फुटीभ-भविष्यन्ति ॥ २२ ॥

मि० उभयत्र प्रमाणसद्भावे प्रमाणगतबलाबल-विवेके [illegible] पूर्वापरयोः कार्ययोः कस्य बलीयस्त्व-मित्यत आह ।

या० सर्वेष्वर्थविवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया ।

मि० ऋणादिषु सर्वेष्वर्थविवादेषु उत्तरा, क्रिया

...यतइति क्रिया कार्यं, बलवती । उत्तरकार्ये साधिते तद्वादी विजयी भवति । पूर्वकार्ये सिद्धेऽपि तद्वादी पराजीयते । तद्यथा । कश्चिद् ग्र..णेन धारणं साधयति कश्चित्प्रतिदानेनाधारणं तत्र ग्रहणप्रतिदानयोः प्रमाणसिद्धयोः प्रतिदानं बलवदिति प्रतिदानवादी जयति । तथा, पूर्वं द्विकं शतं गृहीत्वा कालान्तरे त्रिकं शतमङ्गीकृतवान् । तत्रोभयत्र प्रमाणसद्भावेऽपि त्रिकशतग्रहणं बलवत् । पश्चाद्भावित्वात् पूर्वाबाधेनानुत्पत्तेः ।

उक्तं च,

पूर्वाबाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सेत्स्यति । इति ।

मि० अस्यापवादमा.. ।

या० आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा ॥ २३ ॥

मि० आध्यादिषु त्रिषु पूर्वमेव कार्यं बलवत् । तद्यथा । एकमेव क्षेत्रमेकस्याधिं कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्यस्याप्याधाय किमपि गृह्णाति तत्र पूर्वस्यैव तद्भवति नोत्तरस्य । एवं प्रतिग्रहे क्रये च ।

नन्वाहितस्य तदानीमस्वत्वात्पुनराधानमेव न संभवति । एवं दत्तस्य क्रीतस्य च दानक्रयौ नोपपद्येते । तस्मादिदं वचनमनर्थकम् । उच्यते । अस्वत्वेऽपि मोहात्कश्चिल्लोभाद्वा पुनराध्यादिकं करोति तत्र पूर्वं बलवदिति न्याय..लमेवेदं वचनमित्यचोद्यम् ॥ २३ ॥

बा० १ । *उभयत्रेति । ...दिप्रतिग्रहणयोः । *बलाबलेति।प्रागुक्ते इत्यर्थः । *कार्ययोः, साध्ययोः।करणरूपार्थनिरासायाह *क्रिय-

ते इति। तात्पर्यार्थमाह *उत्तरेति। प्रमाणेनेति भावः। सिद्धेऽपीति। पूर्वप्रमाणेनेति भावः। अस्य लक्ष्यान्तरमाह *तथेति। द्वे वृद्धिर्यस्य तत् द्विकं, तदस्मिन्निति कन्। निष्कशतस्य प्रतिमासं निष्कद्वयं वृद्धिरित्येवं प्रथमं गृहीत्वा कालान्तरे तद्दातुमसमर्थस्य स्वकार्यवशात्तस्यैव निष्कशतस्य निष्कत्रयं वृद्धिरित्यङ्गीकारे तदेव परं बलवत्। विरोधेनोत्तरसंख्यायाः पूर्वसंख्याबाधकत्वेन पूर्वसंख्याया अप्रसरादित्यर्थः। ननु व्याकरणे सति विरोधे परस्य पूर्वबाधकत्वं विप्रतिषेधशास्त्रमूलकं दृष्टम्, अणुदित्सूत्रे च भाष्ये उक्तं, गौणी मुख्या चोत्तरा संख्या पूर्वां संख्यां बाधते इति, तद्वदत्र किं मूलम् अतस्तन्न्यायेनैवोभयत्र बीजमाह *पश्चादिति। किं तु तद्बाधेनैव परस्योत्पत्तेरित्यर्थः।

२। *एकस्य, निकटे। एवमग्रेऽपि। प्रागुक्तहेतोरत्रासत्त्वमत्र हेतोः सत्त्वं च सूचयन्नाह *नन्वित्यादिना। पूर्वस्वत्वादेवाह *तदानीमिति। *न्यायेति, बहुव्रीहिः षष्ठीतत्पुरुषो वा। एकत्राहितादेरन्यत्राधानकरणादौ स्वत्वमेव नास्तीत्ययमेव न्यायः। तत्सिद्ध्यर्थ एव स्फुटत्वायानूद्यते ऽनेन। यद्वा तथा ऽर्थे बोधिते तद्बलात्तस्य पुनस्तत्र स्वत्वाभावादिति स न्यायो निष्पन्न इति। उभयथा ऽपि प्रकृतोक्तिर्निर्बाधैवेति भावः॥ २३॥

मि० भुक्तेः कैश्चिद्विशेषणैर्युक्तायाः प्रामाण्यं दर्शयिष्यन् कस्याश्चिद् भुक्तेः कार्यान्तरमाह।

या० पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकी।
परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी॥ २४॥

मि० परेणासंबन्धेन भुज्यमानां भुवं धनं वा पश्यतः, अब्रुवतः मदीयेयं भूः न त्वया भोक्तव्येति

अप्रतिषेधयतः, तस्या भूमेर्विंशतिवार्षिकी अप्रतिरवं विंशतिवर्षोपभोगनिमित्ता हानिर्भवति । धनस्य तु हस्त्यश्वादेर्दशवार्षिकी हानिः ।

नन्वेतदनुपपन्नम् । न ह्यप्रतिषेधात्स्वत्वमपगच्छति । अप्रतिषेधस्य दानविक्रयादिवत् स्वत्वनिवृत्तिहेतुत्वस्य लोकशास्त्रयोरप्रसिद्धत्वात् । नापि विंशतिवर्षोपभोगात् स्वत्वम् । उपभोगस्य स्वत्वे प्रमाणत्वात् । प्रमाणस्य च प्रमेयं प्रत्यनुत्पादकत्वात् । रिक्थक्रयादिषु स्वत्वकारकहेतुषु अपाठाच्च । तथाहि । स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु—

ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विनिर्जितम् ।

निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरित्यष्टावेव स्वत्वकारकहेतून् गौतमः पठति न भोगम् । न चेदमेव वचनं विंशतिवर्षोपभोगस्य स्वत्वापत्तिहेतुत्वं प्रतिपादयतीति युक्तम् । स्वत्वस्य स्वत्वहेतूनां च लोकप्रसिद्धत्वेन शास्त्रैकसमधिगम्यत्वाभावात् । एतच्च विभागप्रकरणे निपुणतरमुपपादयिष्यते । गौतमवचनं तु नियमार्थम् ।

अपि च, (ना० ऋ० १।८७)

अनागमं च यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि ।
चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः ॥

इत्येतत् अनागमोपभोगस्य स्वत्वहेतुत्वे विरुध्यते । न च—अनागमं च यो भुङ्क्ते इत्येतत् परोक्षभोगविषयम्, पश्यतोऽब्रुवत इति प्रत्यक्षभोगविषयमिति युक्तं वक्तुम् । अनागमं च यो भुङ्क्ते इत्यविशेषाभिधानात् ।

नोपभोगे बलं कार्यमाहर्त्रा तत्सुतेन वा ।
पशुस्त्रीपुरुषादीनामिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

इति कात्यायनवचनात् । समक्षभोगे च हानिकारणाभावेन हानेरसम्भवात् । न चैतन्मन्तव्यम्, आधिप्रतिग्रहक्रयेषु पूर्वस्याः क्रियायाः प्राबल्यादपवादेन भूविषये विंशतिवर्षोपभोगयुक्तायाः धनविषये दशवर्षोपभोगयुक्तायाः उत्तरस्याः क्रियायाः प्राबल्यमनेनोच्यते इति । यतस्तेषूत्तरैव क्रिया तत्त्वतो नोपपद्यते । स्वमेव ह्याधेयं देयं विक्रेयं च भवति । न चाहितस्य दत्तस्य विक्रीतस्य वा स्वत्वमस्ति । अस्वस्य दाने प्रतिग्रहे च दण्डः स्मर्यते,

अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति ।
उभौ तौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्तमसाहसम् ॥ इति ।

तथा, आध्यादीनां त्रयाणामपवादत्वेऽस्य श्लोकस्याधिसीमादीनामुत्तरश्लोकेऽपवादो नोपपद्यते । तस्माद् भूम्यादीनां हानिरनुपपन्नैव । नापि व्यवहारहानिः ।

यतः,

उपेक्षां कुर्वतस्तस्य तूष्णींभूतस्य तिष्ठतः ।
काले विपन्ने पूर्वोक्ते व्यवहारो न सिद्ध्यति ॥

इति नारदेनोपेक्षालिङ्गाभावकृता व्यवहारहानिरुक्ता न तु वस्त्वभावकृता ।

तथा मनुनापि, (मनु० ८।१४८)

---

१ अयं श्लोकः नारदस्मृतौ मूले नोपलभ्यते । तट्टिप्पण्यामुपलभ्यते ।

अजडश्चेदपौगण्डो विषयश्चास्य भुज्यते ।
भग्नं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्धनमर्हति ॥

इति व्यवहारतो भङ्गो दर्शितो न वस्तुतः। व्यवहारभङ्गश्चैवं, भोक्ता किल वदति, अजडोऽयमपौगण्डोऽयमबालोऽयम् अस्य सन्निधौ विंशतिवर्षाण्यप्रातिरवं मया भुक्तं तत्र बहवः साक्षिणः सन्ति, यद्यस्य स्वम् अन्यायेन मया भुज्यते तदाऽयं किमित्येतावन्तं कालमुपेक्षते इति तत्र चायं निरुत्तरो भवतीति। एवं निरुत्तरस्यापि वास्तवो व्यवहारो भवत्येव।

छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः।

इति नियमात्।

अथ मतम्, यद्यपि न वस्तुहानिर्नापि व्यवहारहानिस्तथापि पश्यतोऽप्रतिषेधतो व्यवहारहानिशङ्का भवतीति तन्निवृत्तये तूष्णीं न स्थातव्यमित्युपदिश्यते इति। तच्च न। स्मार्तकालाया भुक्तेर्हानिशङ्काकारणत्वाभावात्। तूष्णीं न स्थातव्यमित्येतावन्मात्राभिधित्सायां विंशतिग्रहणमविवक्षितं स्यात्। अथोच्येत– विंशतिग्रहणमूर्ध्वं पत्रदोषोद्भावननिराकरणार्थम्,

यथाह कात्यायनः,

शक्तस्य संनिधावर्थो यस्य लेख्येन भुज्यते।
विंशद्वर्षाण्यतिक्रान्तं तत्पत्रं दोषवर्जितम् ॥ इति,

तदपि न। आध्यादिष्वपि विंशतेरूर्ध्वं पत्रदोषोद्भावननिराकरणस्य समत्वेनापवादासम्भवात्।

यथाह कात्यायनः,

अथ विंशतिवर्षाणि आधिर्भुक्तः सुनिश्चितः।
तेन लेख्येन तत्सिद्धिर्लेख्यदोषविवर्जिता ॥

तथा,

सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते।
तस्य दोषाः प्रवक्तव्या यावद्वर्षाणि विंशतिम् ॥इति।

एतेन धनस्य हानिर्विंशतीत्येतदपि प्रत्युक्तम्। तस्मादस्य श्लोकस्य सत्योऽर्थो वक्तव्यः।उच्यते।

भूमेर्धनस्य च फलहानिरिह विवक्षिता न वस्तुहानिर्नापि व्यवहारहानिः। तथाहि। निराक्रोशं विंशतिवर्षोपभोगादूर्ध्वं यद्यपि स्वामी न्यायतः क्षेत्रं लभते तथापि फलानुसरणं न लभते। अप्रतिषेधलक्षणात् स्वापराधात् अस्माच्च वचनात्। परोक्षभोगे तु विंशतेरूर्ध्वमपि फलानुसरणं लभते एव। पश्यत इति वचनात्। प्रत्यक्षभोगे च साक्रोशे। अब्रुवत इति वचनात्। विंशतेः प्राक् प्रत्यक्षे निराक्रोशे च लभते। विंशतिग्रहणात्।

ननु तदुत्पन्नस्यापि फलस्य स्वत्वात्तद्धानिरनुपपन्नैव। बाढम्। तस्य स्वरूपाविनाशेन तथैवावस्थाने। यथा तदुत्पन्नपूगपनसवृक्षादीनाम्। यत्पुनस्तदुत्पन्नमुपभोगान्नष्टं तत्र स्वरूपनाशादेव स्वत्वनाशः।

अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि।
चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः ॥

इत्यनेन वचनेन निष्क्रयरूपेण गणयित्वा चौरवत्तत्समद्रव्यदानं प्राप्तं हानिर्विंशतिवार्षिकीति अपोद्यते। राजदण्डः पुनरस्त्येव विंशतेरूर्ध्वमपि।

अनागमोपभोगादपवादाभावाच्च । तस्मात्स्वाम्युपेक्षालक्षणस्वापराधादस्माच्च वचनाद्विंशतेरूर्ध्वं फलं नष्टं न लभते इति स्थितम् । एतेन धनस्य दशवार्षिकीत्येतदपि व्याख्यातम् ॥ २४ ॥

१ । *भुक्तेः, प्रागुक्तप्रमाणान्तर्गतायाः । *कैश्चिदिति । आसेधरहितत्वाचिरकालत्वादिविशेषणैर्युक्ताया इत्यर्थः । * कार्यान्तरमिति । पूर्वत्र क्रियाशब्दस्य कार्यपरत्वस्योक्तत्वेन तदुभयान्यतरसाध्यसिद्धिरूपकार्यातिरिक्तकार्यमित्यर्थः । अनेन व्यवहिताव्यवहितसङ्गतिरुक्ता । एकदेशिमतेन व्याचष्टे *परेणेति । सम्बन्धे सति दानक्रयादिरूपे परत्वस्यैवाभावादाह *असम्बन्धेनेति । बहुव्रीहिः । असम्बद्धेनेति पाठान्तरम् । कर्माकाङ्क्षायां प्रत्यासत्तेराह *भुज्यमानां भुवामिति । *पश्यत इति । वादिन इत्यर्थः । अब्रुवत इति छेदेनाह *अब्रुवत इति । तत्र कर्माकाङ्क्षाशान्तये तदर्थमाह *मदीयेयमिति । षष्ठीयम् । *तस्या इति । तत्सम्बाधिन्याः परेण भुज्यमानाया इत्यर्थः । स्पष्टत्वाय पुनराह *अप्रतीति । स्पष्टत्वायोक्तसहितं विंशतीत्यस्यार्थमाह *अप्रतिरवमिति । अशब्दं यथा तथेत्यर्थः । समस्तपाठो युक्त एव । विंशतिवर्षशब्दस्तदुपभोगे लाक्षणिकः । कृतलब्धेत्यर्थे कालाट्ठञ् । वर्षस्याभविष्यतीत्युत्तरपदवृद्धिः । एवमग्रेऽपि । तत्फलितमाह *उपभोगनिमित्तेति ।

२ । अनुपपत्तौ हेतुमाह *न हीत्यादिना । अप्रतिषेधात्स्वामिनः स्वत्वानपगममुक्त्वा तावत्पर्यन्तं तादृशोपभोगेन स्वत्वानुत्पत्तिमाह *नापीति । *स्वत्वमिति । उत्पद्यते इति शेषः । अत्र हेतुमाह *उपभोगस्य स्वत्वे प्रमाणत्वादिति । तस्य स्वत्वविषयकप्रमितिजनकत्वादित्यर्थः । क्वचित्समस्तपाठः । यथा धूम-

स्य पर्वतादावग्निज्ञापकत्वं न तदुत्पादकत्वं तथोपभोगस्यापि स्वप्र-मेयस्य तस्वत्वज्ञापकत्वं नोत्पादकत्वम् अतो न ततस्तदुत्पत्तिरिति-भावः। तदाह *प्रमाणेति। ननूपभोगस्य न तत्प्रमाणत्वं माना-भावात् किं तूत्पादकत्वमेव अत आह *रिक्थेति। तत्र तस्यापा-ठान्न तस्य तत्त्वमित्यर्थः।

३। तत्रापाठमेव दर्शयति *तथाहीति। गौतमवाक्यमाह *स्वामीति। रिक्थादिषु पञ्चसु सत्सु स्वामी भवतीति सर्वसा-धारणस्वत्वकारकहेतुपरिगणनम्। अप्रतिबन्धो दायो रिक्थ-म्। सप्रतिबन्धो दायः संविभागः। क्रयः प्रसिद्धः। अरण्या-दिष्वनन्यपरिगृहीततृणकाष्ठादिस्वीकरणं परिग्रहः। निध्यादि-प्राप्तिः अधिगमः। असाधारणकारकहेतूनाह *ब्राह्मेत्यादिना। ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं तद् अधिकम् असाधारणं स्वत्व-जनकमित्यर्थः। वैश्यस्य भोगरूपेण भृतिरूपेण वा यल्लब्धम्, शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिना भृतिरूपेण यल्लब्धं, तद् अधिकम् असाधारणं स्वत्वजनकम्। निर्वेशो भृतिभोगयोरित्यमरः।

४। ननु एवमपि पश्यत इति वचनमेव तादृशोपभोगस्य स्वत्वहेतुत्वविधायकमस्तु इत्याशयेन शङ्कते *न चेदमिति। आपत्तिः प्राप्तिः। तत्र हेतुमाह *स्वत्वस्येति। एकशब्दो मात्रा-र्थः। विधेरत्यन्ताप्राप्तप्रापणस्वभावत्वेन लोकप्रसिद्धार्थे प्रवृत्त्य-भावादिति भावः। *एतच्चेति। तस्य तेषां च लोकसिद्धत्वमित्ये-तदित्यर्थः।

५। नन्वेवमुक्तगौतमवाक्यस्य का गतिरत आह *गौतमे-ति। शास्त्रपरिगणितैरेव हेतुभिः स्वत्वमुत्पाद्यं नापरिगणितैर-पि चौर्यादिभिरिति नियमो ऽदृष्टायेति नियमार्थं न तु स्वत्वादि शास्त्रमात्रसमधिगम्यमित्येवमर्थमित्यर्थः। यद्वा तैः स्वत्वमेव

स्वत्वमिति तथा नियमः ।

६ । स्मृतिविरोधरूपं दोषमप्याह *आप चेति । द्वौ ब्राह्मणावितिवत् बहूनीति प्रयोगः । *विरुध्यते इति । अनागमोपभोगेन स्वत्वोत्पत्तावुपभोक्तुर्दण्डविधानमनुपपन्नम् । विहितस्तु दण्डः। अत एतद्वचनविरोधादपि न स्वत्वं तादृशोपभोगादुत्पद्यते इत्यर्थः।

७ । ननु सति विरोधे तादृशोपभोगात्स्वत्वानुत्पत्तिः, स एव नेत्याशयेनाह *न चेति । स्वाम्यसमक्षं बहुकालोपभोगेऽपि स्वत्वानुत्पादादुपभोक्ता चोरवद्दण्ड्य इति तदर्थः ।*पश्यत इति। स्वामिनः समक्षम् अनासेधोपभोगे विंशतिवर्षादूर्ध्वं तद्धानिर्भवतीति उपभोगादुपभोक्तुः स्वत्वमुत्पद्यते इति तदर्थः । एवं च परोक्षत्वापरोक्षत्वरूपविशेषपरत्वेन न मिथो विरोधो येन तदभावः स्यादिति भावः । प्रतिज्ञामात्रेणार्थासिद्धेरत्र हेतुमाह *अनागममिति । उक्तविशेषं विना सामान्येन तादृशोपभोक्तुर्दण्डनिर्देशान्न तथा व्यवस्था युक्तेति भावः ।

८ । ननु तत्र सामान्योक्तावप्यत्र विशेषोक्त्या एतदन्यपरत्वं तस्येति युक्तैव व्यवस्था ऽत आह *नोपेति । उपभोगमात्रबलादेव न स्वत्वसिद्धिरित्यर्थः । तथा च कथं समक्षभोगेऽपि तन्मात्रात् स्वत्वहानिस्तदुत्पत्तिश्च । यदि तथा स्वीक्रियते तर्हि सामान्यैतद्वचनविरोध इति भावः । नन्विदमपि परोक्षभोगविषयकमेवास्तामुक्तवचनैकवाक्यतया अत आह *समक्षेति । चो ऽन्ते योज्यः । अनासेधेन स्वत्वानपगम उपभोगेन स्वत्वानिष्पत्तिश्चेति प्रागुक्तरीत्या हानिकारणाभाव इति भावः । तस्मादेतदनुपपत्तिस्तद्व्यवस्थेति सिद्धम् ।

९ । नन्वेवं मा ऽस्त्वस्य प्रागुक्तोऽर्थः किं त्वन्य एवेत्याह *न चैतन्मन्तव्यमिति । इतीत्यन्तेन वक्ष्यमाणमित्यर्थः । *प्राब-

ल्येति। आध्यादिषु तदपवादत्वेन यत्पूर्वक्रियायाः प्राबल्यमुक्तं तदपवादतया भूमौ विंशतिवर्षोपभोगसहितोत्तरक्रिया प्रबला, धने तु दशवर्षोपभोगसहितेति, ईदृशस्थले आध्यादिष्वप्युत्तरैव क्रिया ग्राह्येत्येवार्थ इत्यर्थः। अत्र क्रिया करणम्। भूमौ विंशतिवर्षोपभोगाभावे धने च तादृशतदभावे पूर्वकृताध्यादिकमेव प्रबलं, ततोऽन्यत्र तदपेक्षयोत्तरकालकृतमेव तत्प्रबलमिति व्यवस्थेति भावः। हेतुमाह * यत इति। * तेषु, आध्यादिषु। उत्तर क्रियाया एव वस्तुतोऽभावात्पूर्वक्रियाऽपेक्षया प्राबल्यं न संभवति। सति हि धर्मिणि धर्मचिन्तनमिति भावः। तदाह * स्वमेव हीति। स्वत्वविशिष्टमेव हीत्यर्थः। तत्र हेतुमाह * न चेति। न हीत्यर्थः। वा चार्थे। प्रतिग्रहांशे युक्त्यन्तरमप्याह * अस्वस्येति।

१०। अभ्युपेत्य एवं सति याज्ञवल्क्यस्य पूर्वापरविरोधादानर्थक्यापत्तिरपि दोषान्तरमित्याह * तथेति। अस्य श्लोकस्येत्यस्य मध्यमणिन्यायेनोभयत्रान्वयः। अपवादः अपवादत्वम्। आधौ पूर्वत उत्तरप्राबल्येऽनेन बोधिते ऽग्रिमवचनेन आधौ एतदपवादतयोत्तरकार्यप्राबल्यबोधने तत्रैव विपरीताभिधानेन मिथो विरोधात्तदानर्थक्यमिति भावः। उपसंहरति * तस्मादिति। *हानिरिति। स्वत्वहान्या स्वरूपहानिरित्यर्थः।

११। ननु मा भूत्स्वरूपहानिः किं तु तदनन्तरं तद्विषयव्यवहारहानिरनेन प्रतिपाद्यते इत्यत आह * नापीति। तावत्पर्यन्तं परोपभोगे भोग्यवस्तुनो नष्टत्वात्तदभावनिमित्तकनृपादिकृतवास्तवव्यवहाराहानिरित्यर्थः। तत्र हेतुमाह * यत इति। उक्तेत्यत्रान्वयः। *तस्य, वादिनः। उपेक्षामित्यनेन शारीरव्यापारशून्यत्वं, तूष्णीमित्यनेन वाग्व्यापारशून्यत्वं, तेन अब्रुवत इत्यर्थलाभः। * तिष्ठतः, विद्यमानस्य। अनेनैव-

बि)ाविद्यमानत्वव्यवच्छेदः । तेन पश्यत इत्यस्यार्थस्य लाभः । *विपन्ने, पूर्णे समाप्ते इति यावत् । * पूर्वोक्ते, सङ्केतिते । व्यवहार ा-नौ मुख्यहेतुमाह * उपेक्षालिङ्गेति । अन्यथा तद्विशेषणानर्थक्य-मेवेति भावः । तथा च उक्तार्थे हेतुत्वमेवास्य वचनस्यानेनोपपा-दितमिति बोध्यम् । उपेक्षायां यानि लिङ्गानि जडत्वबालत्वा-दीनि तेषां यो ऽभावः तत्कृता तन्निमित्तैवेत्यर्थः । ्यवच्छे-द्यमाह * न तु वस्त्वभावेति । पराक्रान्तत्वात्तत्सम्बन्धाभावकृत-तदभावेत्यर्थः । उपेक्षालिङ्गेष्वसत्सु एतावत्पर्यन्तं विपन्नवस्तुनः स्वीयत्वे किमित्यनेन व्यवहारो न कृत इति प्रत्यर्थिनोक्ते वादी निरुत्तरो भवतीत्येवं प्रकारेण व्यवहाराभावो नारदेनोच्यते । उपेक्षां कुर्वत इत्युक्तेः । अन्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेव । अतो न तथा वस्तुनोऽभावकृतो व्यवहाराभावो वक्तुं शक्य इति तात्पर्यम् ।

१२ । साधकान्तरमाह *तथेति । *विषयश्चास्य भुज्यते इति। विषये चास्येति पाठान्तरम् । विषये चास्य भुञ्जते इति तृतीय-पाठः । विषयो देशः । *अस्य, धनिनः । अजडश्चेदित्यादि ।

यत्किञ्चिद्दश वर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ।
भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति ॥ (मनु. ८।१४७)

इति पूर्वशेष इति मेधातिथिः । *तत्, धनिकरूपम् । *तद्धनं, तदुत्पन्नं फलरूपम् । *इति, इत्येवं प्रकारेण । प्रथमपक्षं निराचष्टे न वस्तुत इति । न तथा वस्त्वभावकृत इत्यर्थः ।

१३ । सर्वथा व्यवहारभङ्गे नानयोस्तात्पर्यम्, किन्तु वादि-निरुत्तरत्वे इति प्रतिपादयन्नाह *व्यवहारेति । भवतीतीत्यन्ते-नान्वयः । वदतीत्यस्य उदास्ते इतीत्यत्रान्वयः । अजड इत्यादि उपलक्षणमन्येषामपीत्याह *अबाल इति । अस्येति अनन्तर-

योगे षष्ठी । तत्सूचितमाह *सन्निधाविति । भुज्यते इति वर्तमानसामीप्ये लडित्याह *भुक्तमिति । चकारसमुच्चेयमाह *तत्रेति । *भुज्यते, भुक्तम् । *उदास्ते, उदासीनः । अस्य फलमाह *एवमिति ।

। अथास्यान्यथा व्याख्यानमाह *अथ मतमिति । तादृशोपभोगान्न भूम्यादेः तद्विषयव्यवहारस्य च हानिः । किं तु तस्य तादृशस्य व्यवहारहानिशङ्का स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमासेधो विधेय इत्यासेधस्यावश्यकर्तव्यतां विधत्ते इदं वचनमित्यर्थः । तदपि व्याख्यानं दूषयति *तच्च नेति । ननु तूष्णीं न स्थातव्यमित्युपदेशः किमदृष्टार्थः उत दृष्टार्थः । न तावदन्त्यः, असंभवात् । व्यवहारहानिशङ्कायां सत्यां तन्निवृत्त्यर्थमुपदेशो वाच्यः । सा च कारणे सत्येव भवति नासति । तच्च कारणं विंशतिवर्षपरिमिता भुक्तिरुतान्यत् । तत्र नान्त्यः । वचने ऽनुक्तेः । नाद्य इत्याह *स्मार्त्तेति । स्मरणविषयतायोग्यकालिकभुक्त्या व्यवहारहानिशङ्कैव नोत्पद्यते साक्ष्यादिसंभवादिति भावः । नाप्यदृष्टार्थ इत्याह *तूष्णीमिति । दोषद्वयप्रतिपादकोऽयं ग्रन्थः । अविवक्षितं स्यादित्यस्योभयत्रान्वयः । तथा चैतावन्मात्राभिधित्सायामविवक्षितमनुपपन्नं स्यादित्याद्यर्थः । तूष्णीं नेति उपदेशस्यादृष्टं फलं विधिबलात्कल्प्यं यद्यपि तथापि कल्पनैव तावद्गरीयसी । किं चादृष्टसत्त्वमेव न ।

बालाग्रशतभागोऽपि न कल्प्यो निष्प्रमाणकः ।

इति न्यायात् । किं च वक्ष्यमाणप्रकारेण गत्यन्तरसंभवे तदभावमूलकतत्कल्पना ऽसंगता । एवं चादृष्टकल्पनयैवास्य सार्थक्यकल्पनायां बीजाभावान्नास्यादृष्टार्थत्वमिति भावः ।

१५। अस्योपदेशस्यादृष्टार्थत्वमभ्युपेत्याप्याह । *विंशतीति ।

अत्र तदविवक्षितमनर्थकं स्यादित्यर्थः। अस्योपदेशस्यादृष्टफलकत्वे तत्फलस्य विंशतिवर्षरूपमर्यादाऽनुक्तावपि तूष्णीं न स्थातव्यमिति निषेधमात्रेणापि सिद्धिरिति तदुपादानमनर्थकं स्यादिति भावः। यद्वा तदपि व्याख्यानं दूषयति *तच्च नेत्यादिना। असौ मदीयं क्षेत्रादिकं प्रतिग्रहादिकं विनोपभुङ्क्ते इति स्मरणयोग्यकालिकी या भुक्तिस्तस्या व्यवहारहानिशङ्कां प्रति कारणत्वाभावात्तन्निवृत्त्यर्थत्वस्यैतदुपदेशस्यासम्भवात्तूष्णीं नेत्येतावन्मात्रोपदेशे वाच्ये विंशतीत्यनर्थकं स्यात्। दृष्टफलाभावेनादृष्टफलकल्पनायां विंशतिवर्षरूपमर्यादाऽनुक्तावपि सम्भवात् इति भावः।

१६। विंशतीत्यस्योक्तमानर्थक्यं निराचष्टे *अथोच्येतेत्यादिना। *ऊर्ध्वं, विंशतेरिति शेषः। पश्यत इत्यनेन तूष्णीं नेत्येवोपदिश्यते नाधिकं यद्यपि तथापि विंशतीति सार्थकम्। तथा हि। यदि विंशतिवर्षपर्यन्तं स्वामिकृतासेधाभावेन तद्रहितं तावत्कालं वस्तु कपटकृतलेख्यकमपि प्रत्यर्थिनोपभुक्तं तदा विंशतिवर्षोत्तरं तत्पत्रं निर्दोषमिति पत्रदोषोद्भावननिराकरणार्थत्वेन तत्सार्थकमितिभावः। अत्र प्रमाणमाह *यथाहेति। *शक्तस्य, निराकरणे समर्थस्य। संनिधावित्यनेनासांनिध्यव्यवच्छेदः। *लेख्येन, कपटकृतेन। विंशद्वर्षाणीत्यार्षम्। कालाध्वनोरिति द्वितीया। भुज्यते इति प्राग्वत्।

१७। इदमपि निराकरोति *तदपि नेति। तथा तस्य सार्थक्ये आध्यादिष्वपि उक्तन्यायस्य तुल्यत्वेनाग्रे आधिसीमोपेत्यादिमूलवचनेनापवादत्वोक्त्यसङ्गत्यापत्त्या मूलयोर्मिथो विरोधापत्तेरिति भावः। ननूक्तरीत्या पश्यत इत्यनेन सामान्यतो विंशतिवर्षोपभोगोत्तरं सर्वत्र पत्रेषु दोषोद्भावनानिराकरणे प्राप्ते

आधिसीमोपेत्यनेन विशेषवचनेन तद्विषये तथा न, किं तु तदुत्तरमपि तदुद्भावनं कर्त्तव्यमेवेति बोध्यते इति प्रागुक्तापवादत्वसम्भवेन तस्य कुतो विरोधो मिथ इति चेन्न। वचनान्तरविरोधेनैवं व्यवस्थाया दुर्वचत्वात् । तदेतदभिप्रेत्य तद्वचनमाह *यथाहेति । तथा च तथा ऽङ्गीकारे कात्यायनादिविरोधोऽन्यथा मिथो विरोधः। सेयमुभयतःस्पाशा रज्जुरिति भावः। *अथेति। आधिसीमापत्रयोरपि तदुत्तरं दोषोद्भावनं न, अपि तु अदृष्टमेवेत्यस्यैतदुभयप्रतिपाद्यत्वेनैतद्विपरीततया मूलवचनयोर्व्यवस्थायामेतद्विरोधः। न चैतद्युक्तं, वक्ष्यमाणप्रकारेणाविरोधेनैवोपपत्तेरिति भावः । *सत्योऽर्थ इति । निर्दुष्टोऽर्थ इत्यर्थः। अन्योऽर्थ इति पाठान्तरम् ।

१८। तमेव स्वाभिमतमाह *उच्यते इति ।*इह, पश्यत इत्यत्र वचने। *विवक्षितेति । तात्पर्यत इति भावः ।अत एवोपपादयति *तथाहीति । निराक्रोशमिति उपभोगक्रियाविशेषणम् । *फलेति । तावत्पर्यन्तं ततस्तेन लब्धेत्यादिः।ननु स्वल्पापराधे महदनिष्टमनुचितमत आह *अस्मादिति । पश्यत इति वाक्याद्वेत्यर्थः। अन्यथैतस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । पदकृत्यान्याह *परोक्षेति ।*साक्रोशे इति।फलानुसरणं लभते एवेत्यस्यानुषङ्गः। अत्र हेतुमाह *अब्रुवत इति । यतोऽब्रुवत एव फलहानिरतो ब्रुवत आक्रोशं कुर्वतः फलमस्तीति भावः । *निराक्रोशे चेति। फलानुसरणमित्यस्यानुषङ्गः ।

१९ । इदमप्ययुक्तमिति शङ्कते *नन्विति। *फलस्येति। फलस्यापीत्यर्थः । *तद्धानिरिति । फलहानिरपीत्यर्थः । अस्तु स्वत्वं तथापि विषयाविशेषे फलहानिरुपपन्नैवेत्यर्द्धाङ्गीकारेण परिहरति *बाढमिति। क्व फलहानिर्नास्ति क्वास्तीत्याकाङ्क्षायां यत्र

फलं विद्यते ऽत्र हानिर्न, विपरीते विपरीतमित्याह *तस्येति। फलस्येत्यर्थः। स्वरूपपदं स्पष्टार्थम्। यद्वा स्वरूपतः सर्वांशिनेत्यर्थः। *तदिति। क्षेत्रेत्यर्थः। पूगः क्रमुकः। एवं चायं पूर्वपक्षविषय इति भावः।

२०। प्रकृतवचनविषयमाह *यत्पुनरिति। यस्त्वित्यर्थः। यत्र पुनरिति पाठान्तरम्। *स्वत्वनाश इति। सम्बन्धिनः स्वरूपस्याभावात्सम्बन्धघटकस्वत्वस्य निवृत्तावपीत्यर्थः।*वचनेनेति। चौरेणापहृतं द्रव्यं स्वामिने दापयित्वा ततो यथा राज्ञा दण्डो गृह्यते तद्वत् तादृशोपभोक्तारं पापिष्ठं तं स्वामिने तद्दापयित्वा स्वयं राजा दण्डयेदिति तत्पूर्वकदण्डविधायकेन कात्यायनवचनेनेत्यर्थः। *अपोद्यते, बाध्यते। उक्तवचनबलात्फलमूल्यादिदाने प्राप्ते केवलं फलहानिस्तत्रानेन विधीयते इति तदपवादत्वमस्येति भावः। अत एवाह *राजदण्ड इति। तद्वचनबोधित इत्यर्थः। स्वत्वहेतुः प्रतिग्रहक्रयादिरागमः। वचने तत् क्रियाविशेषणम्। *अपवादेति। तद्वद् एतद्विषये ऽपवादाभावाच्चेत्यर्थः। स्वोक्तमुपसंहरति *तस्मादिति। अन्योपेक्षा नापराध इति सूचयन्नाह *स्वाम्युपेति। *नष्टमिति। स्वरूपत इति भावः। *व्याख्यातमिति। उक्तवत् तस्यापि फलहानिपरतया सुयोजत्वात्॥ २४॥

मि० अस्यापवादमाह।

या० आधिसीमोपनिक्षेपजडबालधनैर्विना।
तथोपनिधि राजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरपि॥ २५॥

मि० आधिश्च सीमा च उपनिक्षेपश्च आधिसीमोपनिक्षेपाः। जडश्च बालश्च जडबालौ तयोर्धने जडबालधने। आधिसीमोपनिक्षेपाश्च जडबाल-

धने च आधिसीमोपनिक्षेपजडबालधनानि। तैर्विना। उपनिक्षेपो नाम रूपसंख्याप्रदर्शनेन रक्षणार्थं परस्य हस्ते निहितं द्रव्यम्।

यथाह नारदः, (व्य० प०२।१)

स्वं द्रव्यं यत्र विस्रंभान्निक्षिपत्यविशङ्कितः।

निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः॥ इति। उपनिधानमुपनिधिः। आध्यादिषु पश्यतोऽब्रुवतोऽपि भूमेर्विंशतेरूर्ध्वं धनस्य दशभ्यो वर्षेभ्य ऊर्ध्वमपि उपचयहानिर्न भवति। पुरुषापराधस्य तथाविधस्याभावात्। उपेक्षाकारणस्य तत्र तत्र संभवात्। तथाहि। आधेराधित्वोपाधिक एव भोग इत्युपेक्षायामपि न पुरुषापराधः। सीम्नश्चिरकृततुषाङ्गारादिचिह्नैः सुसाधत्वादुपेक्षा संभवति। उपनिक्षेपोपनिध्योर्भुक्तेः प्रतिषिद्धत्वात् प्रतिषेधातिक्रमोपभोगे च सोदयफललाभादुपेक्षोपपत्तिः। जडबालयोर्जडत्वाद्बालत्वादुपेक्षा युक्तैव। राज्ञो बहुकार्यव्याकुलत्वात्। स्त्रीणामज्ञानात् अप्रागल्भ्याच्च। श्रोत्रियस्याध्ययनाध्यापनतदर्थविचारानुष्ठानव्याकुलत्वादुपेक्षा युक्तैव। तस्मादाध्यादिषु सर्वत्रोपेक्षाकारणसंभवात् समस्तभोगे निराक्रोशे च न कदाचिदपि फलहानिः॥ २५॥

१। यथाश्रुतप्रकारद्वयेऽप्यनुपपत्तेराह *आधिश्चेत्यादिना। लघ्वक्षरत्वाज्जडस्य पूर्वनिपातः। अत्र द्वन्द्वस्वरूपप्रतिपादने तात्पर्यं न तु क्रमे। तथा च जडेत्यादि संसाध्य तेन सहोपनिक्षेपादिभिस्त्रिभिर्व्युत्क्रमेण त्रिवारं द्वन्द्वः कार्यः। यथाश्रुते तु आधिशब्दस्य घ्यन्तत्वात्पूर्वनिपातसम्भवेऽपि द्वितीयद्वन्द्वे जडेत्या-

दे पूर्वनिपातः स्यात्। अनित्यत्वं त्वगतिकगतिः। अत उक्तैव गतिर्न्याय्या। उपनिधिना उपनिक्षेपस्य भेदं दर्शयन्नेतदर्थमाह *उपनिक्षेपो नामेति। तथा च रूपसंख्ये अदर्शयित्वा रक्षणार्थं यद्दीयते स उपनिधिः। स्वमुद्राङ्कितग्रन्थिकरणमुभयत्र समानम्। अत एव तत्र भोगाभाव इति बोध्यम्। अत्र उपेत्यविवक्षितमिति सूचयन्नाह *यथाहेति। स्वामित्यस्य यदित्यादिः। *यत्र, परस्तहे। *विस्रम्भात्, विश्वासात्। अनेन रूपसंख्याप्रदर्शनं सूच्यते। अविशङ्कित इत्यनेन रक्षणार्थत्वं सूच्यते। तथोपनिधीति भिन्नं वाक्यम्। सामान्ये नपुंसकम्। विनायोगे द्वितीयैकवचनम्। तद्विना चेत्यर्थः। तद्रूढ्यर्थस्तु उक्तः। योगार्थमाह *उपनिधानमिति। अभ्यर्हितत्वाविवक्षया राजशब्दस्य पूर्वनिपातः। धनैरपीत्यत्र विनेत्यस्यानुषङ्गो बोध्यः। इदं च पूर्ववाक्येन पश्यत इत्यनेनान्वेति। तथा च तदेकवाक्यता शाब्दी।

२। अथ तात्पर्यार्थमाह *आध्यादिष्विति। अब्रुवत इति छेदः। अपिना ऽन्यसमुच्चयः। अग्रिमापिना प्राक्त्वसमुच्चयः। *उपचयेति। फलहानिर्न भवतीत्यर्थः। अत्र हेतुमाह *पुरुषेति। स्वामीत्यर्थः। स्वल्पसत्त्वेऽपि न दोष इत्याह *तथाविधेति। येनेदृशं फलं तादृशेत्यर्थः। अत्र हेतुमाह *उपेक्षेति। *तत्र तत्र, आध्यादिषु। *आधित्वोपाधिक एवेति। आधित्व[illegible] एवेत्यर्थः। आधिक्योपाधिक इति पाठान्तरम्। तत्र आधिक्यं वृद्धिः। *चिरकृतेति। पूर्वतरकृतेत्यर्थः। चिरधृतेति पाठान्तरम्। सुसाधत्वादिति पाठः। सुसाधनत्वादिति पाठान्तरम्। मौलक्रमबोधने तात्पर्यादाह *उपनिक्षेपेति। अन्यथाऽल्पाच्तरत्वात्पूर्वनिपाते वैपरीत्यं स्यात्। प्रतिषिद्धत्वादित्यस्योपेक्षोपपत्तिरित्यत्रान्वयः। निधानकाले तत्कृतं प्रतिषेधमुल्लङ्घ्य भो-

गे क्रियमाणे आह *प्रतिषेधेति। षष्ठीतत्पुरुषपूर्वपदकतृतीयातत्पुरुषः। चो व्युत्क्रमे। फललाभाच्चेत्यर्थः। *व्याकुलत्वादिति। उपेक्षा युक्तैवेत्यस्यानुषङ्गः।एवमग्रेऽपि। *तदर्थेति। विचारानुष्ठानयोर्द्वन्द्वं कृत्वा तदर्थशब्देन षष्ठीतत्पुरुषं कृत्वा पुनस्त्रयाणां द्वन्द्वं कृत्वा तृतीयातत्पुरुष इति भावः। उपसंहरति *तस्मादिति। *कदाचिदिति। विंशतेः पूर्वं तदनन्तरं चेत्यर्थः॥ २५॥

मि० आध्यादिषु दण्डविशेषप्रतिपादनार्थमाह।

या० आध्यादीनां विहर्तारं धनिने दापयेद्धनम्।
दण्डं च तत्समं राज्ञे शक्त्यपेक्षमथापि वा॥ २६॥

मि० आध्यादीनां श्रोत्रियद्रव्यपर्यन्तानां चिरकालोपभोगबलेनापहर्तारं विवादास्पदीभूतं धनं स्वामिने दापयेदित्यनुवादः। दण्डं च तत्समं विवादास्पदीभूतद्रव्यसमं राज्ञे दापयेदिति विधिः। यद्यपि गृहक्षेत्रादिषु तत्समो दण्डो न सम्भवति तथापि—

मर्यादायाः प्रभेदे च सीमातिक्रमणे तथा। (याज्ञ० २।१५५)

इत्यादिवक्ष्यमाणो दण्डो द्रष्टव्यः अथ तत्समदण्डेनापहर्तुर्दमनं न भवति बहुधनत्वेन, तदा शक्त्यपेक्षं धनं दापयेत्। यावता तस्य दर्पोपशमो भवति तावद्दापयेत्। दण्डो दमनादित्याहुस्तेनादान्तान् दमयेदिति दण्डग्रहणस्य दमनार्थत्वात्। यस्य तु तत्सममपि द्रव्यं नास्ति सोऽपि यावता पीड्यते तावद्दाप्यः। यस्य पुनः किमपि धनं नास्ति असौ धिग्दण्डादिना दमनीयः।

तथाच मनुः, (अ० ८।१२९)

धिग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्वाग्दण्डं तदनन्तरम्।
तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परम्॥

वधदण्डोऽपि शारीरो ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां दशधा दर्शितः।

यथाह मनुः, (अ० ८।१२४।१२४)

दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्।
त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत्॥
उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम्।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च॥ इति।

एतेषां यन्निमित्तोऽपराधस्तत्रैवोपस्थादौ निग्रहः कार्य इति द्रष्टव्यम्। कर्म वा कारयितव्यो बन्धनागारं वा प्रवेशयितव्यः।

यथोक्तं कात्यायनेन,

धनदानासहं बुध्वा स्वाधीनं कर्म कारयेत्।
अशक्तौ बन्धनागारं प्रवेश्यो ब्राह्मणादृते॥ इति।

ब्राह्मणस्य पुनर्द्रव्याभावे कर्मवियोगादीनि प्रयोज्यानि।

यथाह गौतमः, कर्मवियोगविख्यापननिर्वासनाङ्ककरणादीन्यवृत्ताविति।

नारदेनापि, (व्य० प० १४। श्लो०८।९।१०)

वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने।
तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः॥
अविशेषेण सर्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः।

इत्युक्त्वोक्तम्,

वधादृते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणोऽर्हति॥

शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् ।
ललाटे चाभिशस्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन च ॥ इति।
अङ्कने च व्यवस्था दर्शिता, (मनु० ९।२३७)
गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
स्तेये तु श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान् ॥ इति।

यत्तु चक्षुर्निरोधो ब्राह्मणस्येत्यापस्तम्बेनोक्तम्, ब्राह्मणस्य पुरान्निर्वासनसमये वस्त्रादिना चक्षुर्निरोधः कर्तव्य इति तस्यार्थो, न चक्षुरुद्धरणम् । "अक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत्" "न शारीरो ब्राह्मणे दण्ड" इत्यादि-मनुगौतमववचनादिविरोधात् । इत्यलं प्रसङ्गेन ॥२६॥

बा० १ । *आध्यादिषु, अपह्रियमाणेषु । अव्यवहितग्रहण-सम्भवे व्यवहितग्रहणे मानाभावादाह *श्रोत्रियेति । अ-पहारे निमित्तमाह *चिरेति । धनमित्यस्यार्थमाह *विवा-देति । *अनुवाद इति । निह्नवे भावितो दद्यादित्यनेनैवास्यार्थस्य विहितत्वेन दानेनैव दापनस्याप्याक्षिप्तत्वादिति भावः ।

२ । तृतीयपादार्थमाह *दण्डं चेति । तत्सममित्यस्य व्या-ख्या *विवादेति । अनुषङ्गेणाह *दापयेदिति । *विधिरिति । प्राड्विवाकादेरिति शेषः ।

३ । नन्वयमपि विधिर्न, निह्नवे इत्यत्र राज्ञे च तत्समामि-त्यनेनैव प्रकृतधनसमदण्डस्यापि विहितत्वादिति चेन्न । तस्य ऋणादानमात्रविषयत्वेनासर्वविषयत्वेन प्रकृते ऽप्राप्तेः । सर्व-विषयत्वेऽपि तत्र तत्र विहितदण्डस्य राज्ञे च तत्सममित्यनेना-नुवादात् । अतो न दोषः । प्रतिपादितमिदं तत्रैव । तदेतत् ध्वनयन्नेवाह *यद्यपीति । गृहान्तरादिरूपदण्डदानस्यासम्भवे-नाशक्यत्वात् । यद्यपि शक्तस्यास्ति सम्भवस्तथापि साम्यं दु-

र्थटम्। तथाच आध्यादिसर्वविषयत्वमेतस्यानुपपन्नमिति भावः। आदिना—

क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः। (या.व.व्य.श्लो. १५५)

इत्युत्तरार्धपरिग्रहः। *दण्ड इति। तत्रेति शेषः। तथा च तत्सममित्यनेन तादृशे स्थले वक्ष्यमाण एव मूल्यसाम्यद्वारा दापनीयत्वेनास्य दण्डो विधीयते इति भावः। नन्वेवमत्राग्रे चैकस्यैवार्थस्य विधानादन्यतरस्याविधित्वं स्यादिति चेन्न।वक्ष्यमाणस्थले दण्डस्वरूपविधिरत्र तु प्राप्तदण्डानुवादेन दापनविधिरित्येवमुभयत्र विधिसम्भवात्।

४। तुर्यपादार्थमाह *अथेति। बहिति पूर्वान्वयि। शक्त्यपेक्षत्वस्य मर्यादामाह *यावतेति। एतल्लाभोपायमाह *दण्ड इति। *तेन, दण्डेन। *दण्डेति। अत्र गौतमीये दण्डग्रहणस्य दमनार्थत्वस्योक्तत्वात् इत्यर्थः। तथा च तस्य [illegible] योगवशेन तल्लब्धमिति भावः। अनेनैवाधिकस्येव न्यूनस्यापि विनिगमकाभावात्तथोक्त्या संग्रह इत्याह *यस्य त्विति। एवमेवानेनैव लब्धं विशेषान्तरमाह *यस्य पुनरिति। यस्य त्वित्यर्थः। ननु धिग्दण्डादेर्दण्डत्वमेवादावसिद्धं, सिद्धेऽपि वा दण्डत्वे तद्विधिः कुतो ऽवगम्यते इत्यत आह *तथा चेति। धिग्दण्डो धिक् धिगिति कुत्सनम्। वाग्दण्डः परुषवाक्यवचनात्मकः। धनदण्डो धनापहारः। वधदण्डः शारीरो बन्धरोधादिर्जीवितवियोगान्तः।

५। एते च चतुर्विधा दण्डा व्यस्ता एकैकशः, समस्ता द्वित्रास्त्रिचतुरा वा अपराधानुसारेण प्रयोक्तव्याः। तदुक्तं—

मनुना, (अ. ८। श्लो. १३०।)

वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात्।

तदेषु सर्वमप्येतत्प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ॥ इति ।

* वधेनापि, ताडनेनापि। अपिरन्यसमुच्चये । उत्क्रमेण पूर्व-पूर्वासाध्ये उत्तरःउत्तरः प्रयोक्तव्यः। तथा चात्र प्रथमतदनन्तर-तृतीयातःपरशब्दा धिग्दण्डवाग्दण्डधनदण्ड[illegible] मध्ये [illegible]रस्याधिक्यप्रतिपादका न तु सर्वेष्वप्य पराधेषु [illegible]मेण कर्त्तव्यताप्रतिपादका इति बोध्यम् । अयं पाठः प्रागुक्तस्य धिग्दण्डस्त्वथेति मूलस्य संवादी ।

६ । मेधातिथिना तु आद्ययोर्व्यत्ययेन पाठं धृत्वा यो गुण-वानीषत्प्रथममेवापराधं कृतवान् स वाचा निर्भर्त्स्यः, साधु गुणवानसि मा पुनरेवं कार्षीरिति । तथोच्यमानो यदि ततो न निवर्त्तते तदा धिग्दण्डेन कुत्साविशिष्टैः परुषवचनैर्नि[illegible]र्त्स्यः। एवमग्रेऽपीति व्याख्यातम् ।

७ । नारदेन तु दण्डद्वैविध्यमुक्तम् । तथाहि,

शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डस्तु द्विविधः स्मृतः ।
शारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्त्तितः ॥
काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव च । इति ।

द्विविधोऽप्यपराधानुसारेणानेकधा भवति। आह स्म स एव,
शारीरो दशधा प्रोक्तो ह्यर्थदण्डस्त्वनेकधा । इति ।

इदं च दण्डकथनम् ब्राह्मणादिसर्वविषय[illegible] । न च राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जमिति गौतमान्न ब्राह्मणा दण्ड्या इति वा-

---

१ इमौ श्लोकौ नारदस्मृतौ परिशिष्टभागे उपलभ्येते । शारीर-श्चार्थदण्डश्चेत्यस्योत्तरार्धः शारीरो दशधा प्रोक्त इति अग्रे वर्तते । ५३ । ५४ श्लोकौ । शारीर[illegible] श्लोकेऽपि पूर्वार्धोत्तरा-र्धयोः विपर्यासो दृश्यते ।

ष्यम् । तस्य प्रशंसार्थत्वात् । न चैवं षड्भिः परिहार्यो राज्ञेति प्र कस्वोक्तिविरोध इति वाच्यम् । अस्यैतदव्यवहितपूर्वतनेन स्वेनैव "स एष बहुश्रुतो भवति लोकवेदवेदाङ्गविद्वाकोवाक्येतिहासपुराणकुशलस्तदपेक्षस्तद्वृत्तिश्चाष्टाचत्वारिंशता संस्कारैः संस्कृतस्त्रिषु कर्मस्वभिरतः षट्सु वा सामयिकाचारिकेष्वा गविनीत" इत्यनेन प्रतिपादितबहुश्रुतविषयत्वेन ब्राह्मणमात्रविषयत्वाभावात् । प्रतिपादितमिदमधस्तात् व्याख्यातं च ।

८ । तदेतत् ध्वनयन्विशेषमाह *वधदण्डोऽपीति । *ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां, ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां तु । क्वचित्तथैव पाठः । अत्र क्वचिद्वधदण्डोऽपि शारीरो ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां नवधा दर्शित इति पाठः । स च वक्ष्यमाणाद्यव्याख्यानानुकूलः । आद्यपाठस्तु द्वितीयव्याख्यानानुकूलो दश स्थानानीत्युक्तिस्वरससिद्धः । शारीरो दशधा प्रोक्त इति नारदसंवादी चेति बोध्यम् । तत्र मानमाह *यथाहेति । त्रिषु क्षत्रियवैश्यशूद्रेषु वर्णेषु यानि दण्डस्य स्थानानि तानि दश सोऽब्रवीदित्यर्थः । इदमुपलक्षणमनुलोमादेरपि । तदेतत् ध्वनयन्नाह *अक्षत इति । शारीरसकलवधदण्डरहित इत्यर्थः । *व्रजेत्, राजगृहात् पुराद्वा । *पञ्चमं,स्थानम् । अव्यवहितेनान्वेति । स्थानशब्दोऽत्र विषयपरः । तत्तत्प्रदेशे पीडनीय इति तात्पर्यम् । न च धनदण्डस्य पृथग्विहितत्वाच्छारीरभेदमध्ये तदुक्तिः पुनरयुक्ता ऽसम्बद्धा चेति वाच्यम् । धनकृतापराधे तद्दण्ड एव नान्य इत्येतदर्थं पुनस्तदुक्तेः । तन्मध्ये लेखस्तु तत्तुल्यत्वप्रतिपादनाय । यद्वा तत्पीडया शरीरपीडापरो ऽयमन्य एव ततो धनदण्डादिति प्रकारान्तरमत्र मेधातिथिनोक्तं, तत् तत एव बोध्यम् ।

१ एतच्चिह्नमध्यस्थः पाठः पुस्तकान्तरेऽस्ति ।

९। अव्यवस्थानिरासायोक्तेस्तात्पर्यमाह *एतेषां चेति। उपस्थादीनां मध्ये इत्यर्थः। उपस्थमत्र स्त्रीपुंसयोः प्रजनोत्पादकम्। यत्र च दण्डविशेषो नाम्नातस्तत्र यस्य यत्कृतापराधस्स तत्रैव पीडनीयः। तत्रागम्यागमने उपस्थनिग्रहः। अभक्ष्यभक्षणे उदरनिग्रह आहारनिवृत्त्यादिना। *दण्डपारुष्ये जिह्वायाः। स च छेदः। चौर्ये हस्तयोः। पादजे बलवद्व्यतिक्रमात् पादयोः। राजदारादिदृक्षायां चक्षुषोः। तदनुलेपनाद्याजिघ्रतो नासिकायाः। राजादिरहस्यं भित्त्याद्यन्तरे शृण्वतः कर्णयोः। महापातकिनो मारणे देहस्येति बोध्यम्।

१०। ननु आध्याद्यपहारे महादोषे अकिञ्चनस्य धिग्दण्डाद्युक्तमयुक्तं, तस्य स्वल्पापराधविषयत्वात्, अतः तत्रैव पक्षान्तरमप्याह *कर्मेति। अत्र क्रमोऽप्येवमेव बोध्यः। मेधातिथ्युक्तेः, अग्रेऽशक्तावित्युक्तेश्च। अत्र मानमाह *यथोक्तमिति। *धनेति। सर्वथा धनदानाक्षमं ज्ञात्वा स्वाधीनं कर्म कारयेदित्यर्थः। *अशक्तौ, कर्मकरणाशक्तौ। ब्राह्मणादृते इति उभयोः शेष इति ध्वनयन्नाह *ब्राह्मेति। *पुनः, तु। अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठी, प्रयोज्यानीत्यस्य कर्त्तव्यानीत्यर्थो वा। *अवृत्ताविति। अवृत्तौ दुराचारेऽन्यायिनि ब्राह्मणे स्वव्यापारनिरोधान्यायप्रख्यापनादीनि कर्त्तव्यानीत्यर्थः। ब्राह्मणे इति प्रकृतत्वाल्लब्धम्। *नारदेनापीति। उक्तोक्तमित्यत्रान्वयः। वधः प्राणवियोगानुकूलव्यापारः। निर्वासनेत्यस्य नित्यसापेक्षत्वेन पुरादिति विशेषणान्वितत्वेऽपि समासः। *तदङ्गेति। यदङ्गकृतोऽपराधस्तदङ्गेत्यर्थः। *वधादृते इति। एष दण्डविधिः स्मृत इत्यस्यानुषङ्गः। तदेव विशदयति *न वधमिति।

११। वधानुकल्पमाह *शिरस इति। अत एव—

मनुः, (अ. ८ ।)

अब्राह्मणः सङ्ग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति । (श्लो. ३५९ ।)
मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥ (श्लो. ३७९)
न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितम् ।
राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥ (श्लो. ३८० ।)
न ब्राह्मणवधाद् भूयानधर्मो विद्यते भुवि ।
तस्मादस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥ इति ।
श्लो. ३८१ ।

यमोऽपि,

सर्वेषामेव वर्णानामन्योन्यस्यापराधिनाम् ।
शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥
जगत्सर्वमिदं हन्यात् ब्राह्मणस्य न तत्समम् ।
तस्मात्तस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥
अवध्यान् ब्राह्मणान् प्राहुः सर्वपापेष्ववस्थितान् ।
यद्यद्विप्रेषु कुशलं तत्तद्राजा समाचरेत् ॥ इति ।

सुमन्तुरपि,

नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणवधादिति ।

बृहस्पतिरपि,

महापातकयुक्तोऽपि न विप्रो वधमर्हति ।
निर्वासनाङ्कने मौण्ड्यं तस्य कुर्यान्नराधिपः ॥ इति ।
वधादृते ब्राह्मणस्य दण्डो भवति कर्हिचित् ।
अवध्या ब्राह्मणा गावो लोकेऽस्मिन्वैदिकी स्मृतिः ॥
इति स्मृत्यन्तरमपि ।

१२ । *पुरादिति । अत एव—

मनुः (अ. ९ । श्लो. २३८ । २३९)
असम्भोज्या असंयाज्या असम्पाठ्याविवाहिनः ।
चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मबहिष्कृताः ॥
ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः ।
निर्दया निर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम् ॥ इति ।
१३ । *ललाटे चेति । अत एव
बृहस्पतिः,
हस्ताङ्घ्रिलिङ्गनयनं जिह्वा कर्णौ च नासिका ।
ग्रीवा पादार्द्धसन्दंशं ललाटौष्ठं गुदं कटिः ॥
स्थानान्येतानि दण्डस्य निर्दिष्टानि चतुर्दश ।
ललाटेऽङ्को ब्राह्मणस्य नान्यो दण्डो विधीयते ॥ इति ।
१४ । *प्रयाणमिति । अत एव—
यमः,
ब्राह्मणस्यापराधेषु चतुर्ष्वेव विधीयते ।
शिरसो मुण्डनं दण्डः पुरान्निर्वासनं तथा ॥
प्रख्यापनार्थं पापस्य प्रयाणं गर्दभेन च ।
ललाटे चाङ्ककरणं कुर्याद्राजा यथाविधि ॥ इति ।
*दर्शितेति । मनुनेति शेषः । *गुर्विति ।
ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः ।
एते सर्वे पृथक् ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥ (अ. ९ । २३५ ।)
चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।
शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥ २३६ इत्यादिः ।
*सुरेति । सुरासम्बन्धी यो ध्वजः स कार्य इत्यर्थः ।
*श्वपदं, शुनः पदम् । अशिराः कबन्धः ।
ब्राह्मणस्य च ब्रह्महत्यागुरुतल्पसुवर्णस्तेयसुरापानेषु कब-

न्धभगश्वपदध्वजांस्तप्तेनायसेन ललाटेऽङ्कयित्वा विषयान्ते निर्वासनमिति बौधायनः ।

ब्राह्मणस्यापराधेषु चतुर्ष्वङ्को विधीयते ।
गुरुतल्पे सुरापाने स्तेये ब्राह्मणहिंसने ॥
गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
स्तेये तु श्वपदं कृत्वा शिखिपित्तेन पूरयेत् ॥
विशिराः पुरुषः कार्यो ललाटे द्विजघातिनः ।
असम्भाष्यस्तु क[illegible]नोरनुशासनम् ॥ इति नारदः ।
व्य. प. १८ । श्लो. (४३ । ४४ । ४५ ।)

शिलाञ्जनं शिखिग्रीवामित्यमरः । अस्यापवादोऽपि मनुनोक्तः, (अ. ९ । श्लो. २४० । २४१)

प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् ।
नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ॥
आगःसु ब्राह्मणस्यैव कार्यो मध्यमसाहसः ।
निर्वास्यो वा भवेत् राष्ट्रात्सद्रव्यः सपरिच्छदः ॥ इति ।

परिच्छदशब्देन पुत्रदारभृत्यहस्त्यश्वादिसम्पदुच्यते । सपरिग्रह इति पाठान्तरेऽप्येवम् । तदङ्गच्छेदोऽपि ब्राह्मणस्य नास्तीति प्रतिपादयन् विरोधं परिहरति *यस्त्विति। *आपस्तम्बेनोक्तमिति । आपस्तम्बवचनमिति पाठान्तरम् । *न चक्षुरुद्धरणमिति । न चक्षुषोरुद्धरणं तस्यार्थ इत्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । मनुं प्रागुक्तमाह *अक्षत इति । गौतममाह *न शारीरो ब्राह्मणे दण्ड इति । प्रथमादिना प्रागुक्तमनुगौतमवचनान्तरपरिग्रहः । द्वितीयादिना—

न त्वङ्गभेदं विप्रस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ।
तपसा चेज्यया चैव ब्राह्मणः पूयते सदा ॥

इति हारीतस्य,

सर्वत्र त्रयाणां वर्णानां धनहारको वधबन्धक्रियारूपयोग महत्स्वपि पातकेषु विवासकरणं ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तानि वा शोधनम् अपीड्यो हि ब्राह्मण इति शङ्खलिखितयोः, प्रागुक्तस्मृतीनां च परिग्रहः । सर्वस्वहरणमपि ब्राह्मणस्य नास्ति । सद्रव्यः सपरिच्छद इत्यग्रे—

इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः ।
सर्वस्वहारमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ॥

इति मनूक्तेः । (अ. ९।२४२ ।)

त्रयाणां वर्णानां धनापहारवधबन्धनक्रियाविवासनाङ्ककरणं, न ब्राह्मणस्येति शङ्खोक्तेश्च । तत्र धनापहारः सर्वस्वापहारो विवक्षितो वधसाहचर्यात् । शारीरस्त्ववरोधादिरिति प्रागुक्तनारदीये वधसर्वस्वहरणयोः पाठाच्चेति । तस्मात् ब्राह्मणस्य शारीरः सर्वोऽपि दण्डो नास्ति कदाचिदपि । प्रागुक्तस्मृतिकदम्बात् ।

आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् ।
न हिंस्यात् ब्राह्मणान् गाश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः ॥

(म. अ. ४ । श्लो. १ ६ २ ।)

इति मनूक्तेश्च । धनदण्डमध्ये सर्वस्वहरणं नास्ति । तदन्यधनदण्डस्त्वस्त्येव । समग्रधनमिति तु कृतसाहसाविषयः । ब्राह्मणे साहसः पूर्व इति मनूक्तमप्येवम् । तथा च धिग्दण्डवाग्दण्डौ मौण्ड्यं यत्किञ्चिदर्थदण्डो विवासनाङ्ककरणगर्दभप्रयाणानि च पर्यवसितानि । इदमपि प्रायश्चित्तानिच्छोः । तदिच्छोस्तु तदेव नैतत् । एवं बहुश्रुतस्यापि न किञ्चित् । किं तु स्वयमेव निष्कृतिं कुर्यात् । साऽपि स्वल्पा प्रायश्चित्तप्रकरणे स्फुटीभविष्यति । अत एवात्रापि साक्षिप्रकरणे मूले उक्तम्,

(या. अ. २। श्लो. ८१। ८२।)

पृथक् पृथक् दण्डनीयाः कूटकृत्साक्षिणस्तथा।
विवादाद् द्विगुणं दण्डं विवास्यो ब्राह्मणः स्मृतः॥
यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्यो निह्नुते तत्तमोवृतः।
स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणं तु विवासयेत्॥ इति।

स्तेयप्रकरणेऽपि, (या. अ. २। श्लो. २७०।)

सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत्।

इत्युक्तम्। मनुनाऽप्युक्तं, (अ. ८। श्लो. १२३।)

कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्मिको नृपः।
प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत्॥ इति।

अस्यार्थोऽग्रे स्फुटीभविष्यति। अत्र प्रवासः ओष्ठच्छेदनं जिह्वाछेदनं प्राणवियोजनं चेति यथायथं बोध्यम्। विवासो निष्कासनं नग्नीकरणं वा गृहभङ्गो वेति यथायथं बोध्यम्। तत्रेयं व्यवस्था। लोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने ऽनभ्यासे च ब्राह्मणस्यापि तत्र तत्रोक्तो ऽर्थदण्ड एव अभ्यासे त्वर्थदण्डो विवासनं च। तत्रापि जातिद्रव्यानुबन्धाद्यपेक्षया विवासनं नग्नीकरणं गृहभङ्गो देशान्निर्वासनं चेति व्यवस्था द्रष्टव्या। लोभादिकारणविशेषापरिज्ञाने ऽभ्यासे चाल्पविषये कौटसाक्ष्ये ब्राह्मणस्यापि क्षत्रियादिवदर्थदण्ड एव। महाविषये तु देशान्निर्वासनमेव। अत्राप्यभ्यासे सर्वेषामेव मनूक्तं बोध्यम्। अकिञ्चनस्य तु तस्य निमित्ततारतम्येन मौण्ड्याङ्ककरणगर्दभप्रयाणधिग्दण्डवाग्दण्डाः क्रमेण बोध्या इति। न च समग्रधनमित्याद्युक्त्या ब्राह्मणस्यार्थदण्डो नास्तीति वाच्यम्। अर्थदण्डाभावे शारीरदण्डे च निषिद्धे स्वल्पेऽप्यपराधे सधनस्य नग्नीकरणगृहभङ्गाङ्करणविप्रवासनं दण्डाभावो वा प्रसज्येत यतः। चतुर्णामपीति

प्रागुक्तस्मृतेः,

सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद् व्रजन् ।

इति स्मृतेश्चेति दिक् । एवं कर्मकारणबन्धनागारप्रवेशेष्वपि ब्राह्मणस्य नेति सिद्धम् । तदेतदभिप्रेत्याह *इत्यलं प्रसङ्गेनेति ॥ २६ ॥

मि० स्वत्वाव्यभिचारित्वेन भोगस्य स्वत्वे प्रामाण्यमुक्तम् । भोगमात्रस्य स्वत्वव्यभिचारित्वात् कीदृशो भोगः प्रमाणमित्यत आह ।

या० आगमोऽभ्यधिको भोगाद्विना पूर्वक्रमागतात् ।

मि० स्वत्वहेतुः प्रतिग्रहक्रयादिरागमः । स भोगादप्यधिको बलीयान् । स्वत्वबोधने भोगस्यागमसापेक्षत्वात् ।

यथाह नारदः । (व्य० प० १ श्लो० ८५)

आगमेन विशुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम् ।
अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति ॥ इति ।

न च भोगमात्रात्स्वत्वावगमः । परकीयस्याप्यपहारादिनोपभोगप्रसङ्गात् । अत एव—

भोगं केवलतो यस्तु कीर्तयेन्नागमं क्वचित् ।
भोगच्छलोपदेशेन विज्ञेयः स तु तस्करः ॥

इति स्मर्यते । (ना० व्य० प० १।८६)

अतश्च सागमो दीर्घकालो निरन्तरो निराक्रोशः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चेतिपञ्चविशेषणयुक्तो भोगः प्रमाणमित्युक्तं भवति ।

तथा च स्मर्यते,

सागमो दीर्घकालश्चाविच्छेदोऽपरवोज्झितः ।

प्रत्यर्थिसंनिधानोऽपि परिभोगोऽपि पञ्चधा ॥इति ।

क्वचिदागमनिरपेक्षस्यापि भोगस्य प्रामाण्यमित्याह *विना पूर्वक्रमागतादिति । पूर्वेषां पित्रादीनां त्रयाणां क्रमः पूर्वक्रमः तेनागतो यो भोगस्तस्माद्विना, आगमोऽभ्यधिक इति संबन्धः । स पुनरागमादभ्यधिकः आगमनिरपेक्षः प्रमाणमित्यर्थः । तत्राप्यागमज्ञाननिरपेक्षो न सत्तानिपेक्षः । सत्ता तु तेनैवावगम्यते इति बोद्धव्यम् । विना पूर्वक्रमागतादित्येतत् अस्मार्तकालप्रदर्शनार्थम् । आगमोऽभ्यधिको भोगादिति च स्मार्तकालविषयम् । अतश्च स्मरणयोग्ये काले योग्यानुपलब्ध्या आगमाभावनिश्चयसंभवादागमज्ञानसापेक्षस्यैव भोगस्य प्रामाण्यम् । अस्मार्ते तु काले योग्यानुपलब्ध्यभावेनागमाभावनिश्चयासम्भवादागज्ञाननिरपेक्ष एव संततो भोगः प्रमाणम् । एतदेव स्पष्टीकृतम्—

कात्यायनेन,

स्मार्तकाले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।
अस्मार्तेऽनुगमाभावात्क्रमात्त्रिपुरुषागता ॥ इति ।

स्मार्तश्च कालो वर्षशतपर्यन्तः । शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेः । अनुगमाभावादिति योग्यानुपलब्ध्यभावेनागमाभावनिश्चयाभावादिति । अतश्च वर्षशताधिको भोगः संततोऽप्रतिरवः प्रत्यक्षश्चागमाभावे चानिश्चिते अव्यभिचारादाक्षिप्तागमः स्वत्वं गमयति। अस्मार्तेऽपि कालेऽनागमस्मृतिपरम्परायां सत्यां न भोगः प्रमाणम् । अत एव—

अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि ।
चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः ॥

इत्युक्तम् । न चानागमं तु यो भुङ्क्ते इत्येकवचननिर्देशाद् बहून्यब्दशतान्यपीति अपिशब्दप्रयोगात् प्रथमस्य पुरुषस्य निरागमे चिरकालोपभोगेऽपि दण्डविधानमिति मन्तव्यम् । द्वितीये तृतीये वा पुरुषे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात् । नं चैतदिष्यते ।

आदौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तु [illegible] ।

इति नारदस्मरणात् । (नोपलब्धम् ।)

तस्मात्सर्वत्र निरागमोपभोगे अनागमं तु यो भुङ्क्ते इत्येतत् [illegible] । यदपि—

अन्यायेनापि यद् भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः ।
न [illegible]च्छक्यमपाहर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागत[illegible] ॥

इति, तदपि पित्रा सह पूर्वतरैस्त्रिभिरिति योज्यम् । तत्रापि क्रमात् त्रिपुरुषागतमित्यस्मार्तकालोपलक्षणम् । त्रिपुरुषविवक्षायामेकवर्षाभ्यन्तरेऽपि पुरुषत्रयातिक्रमसम्भवात् द्वितीये वर्षे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात् । तथा सति—

स्मार्तकाले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।

इति स्मृतिविरोधः । अन्यायेनापि यद् भुक्तमित्येतच्च अन्यायेनापि भुक्तमपहर्तुं न शक्यम् किंपुनरन्यायानिश्चये इति व्याख्येयम् । अपिशब्दश्रवणात् ।

यच्चोक्तं हारीतेन,

यद्विनाऽऽगममत्यन्तं भुक्तं पूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् ।
न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम् ॥

इति, तत्राप्यत्यन्तमागमं विनेति अत्यन्तमुपलभ्यमानमागमं विनेति व्याख्येयम्, न पुनरागमस्वरूपं विनेति । आगमस्वरूपाभावे भोगशतेनापि न स्वत्वं भवतीत्युक्तः । क्रमात्त्रिपुरुषागतमित्येतत् उक्तार्थम् । ननु स्मरणयोग्ये काले भोगस्यागमसापेक्षस्य प्रामाण्यमनुपपन्नम् । तथाहि । यद्यागमः प्रमाणान्तरेणावगतस्तदा तेनैव स्वत्वावगमान्न भोगस्य स्वत्वे आगमे वा प्रामाण्यम् । अथ प्रमाणान्तरेणागमो नावगतः कथं तद्विशिष्टो भोगः प्रमाणम् । उच्यते । प्रमाणान्तरेणावगतागमसहित एव निरन्तरो भोगः कालान्तरे स्वत्वं गमयति । अवगतोऽप्यागमो भोगरहितो न कालान्तरे स्वत्वं गमयितुमलम् । मध्ये दानविक्रयादिना स्वत्वापगमसम्भवादिति सर्वमनवद्यम् ।

आगमसापेक्षो भोगः प्रमाणमित्युक्तम् । आगमस्तर्हि भोगनिरपेक्ष एव प्रमाणमित्यत आह ।

या० आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकाऽपि यत्र नो॥२७॥

यस्मिन्नागमे स्वल्पाऽपि भुक्तिर्नो नास्ति तस्मिन्नागमे बलं सम्पूर्णं नैवास्ति । अयमभिसन्धिः । स्वस्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापादनं च दानम् । परस्वत्वापादनं च परो यदि स्वीकरोति तदा सम्पद्यते नान्यथा । स्वीकारश्च त्रिविधः, मानसो वाचिकः कायिकश्चेति । तत्र मानसो ममेदमिति सङ्कल्परूपः । वाचिकस्तु ममेदमित्याद्यभिव्याहारोल्लेखी सविकल्पः

प्रत्ययः । कायिकः पुनरुपादानाभिमर्शनादिरूपोऽनेकविधः ।

तत्र च नियमः स्मर्यते,

दद्यात्कृष्णाजिनं पृष्ठे गां पुच्छे करिणं करे । *
केसरेषु तथैवाश्वं दासीं शिरसि दापयेत् ॥ इति ।

आश्वलायनोऽप्याह,

अनुमन्त्रयेत प्राण्यभिमृशेदप्राणि कन्यां चेति । तत्र हिरण्यवस्त्रादावुदकदानानन्तरमेवोपादानादिसम्भवात् त्रिविधोऽपि स्वीकारः सम्पद्यते । क्षेत्रादौ पुनः फलोपभोगव्यतिरेकेण कायिकस्वीकारासम्भवात् स्वल्पेनाप्युपभोगेन भवितव्यम् । अन्यथा दानक्रियादेः सम्पूर्णता न भवतीति फलोपभोगलक्षणकायिकस्वीकारविकल आगमो दुर्बलो भवति तत्सहितादागमात् । एतच्च द्वयोः पूर्वापरकालापरिज्ञाने । पूर्वापरकालपरिज्ञाने तु विगुणोऽपि पूर्वकालागम एव बलीयानिति ।

अथवा ।

लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधम्—इत्युक्तम् । एतेषां समवाये कुत्र कस्य वा प्राबल्यमित्यत्रेदमुपतिष्ठते,

आगमोऽभ्यधिको भोगाद्विना पूर्वक्रमागतात् ।
आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकाऽपि यत्र नो ॥ इति ।

अयमर्थः । आद्ये पुरुषे साक्षिभिर्भावित आगमो भोगादभ्यधिको बलवान् । पूर्वक्रमागताद्भोगाद्विना । स पुनः पूर्वक्रमागतो भोगश्चतुर्थपुरुषालिखितेन भावि-

तादागमाद् बलवान् । मध्यमे तु भोगरहितादागमा-
त्स्तोकभोगसहितोऽप्यागमो बलवानिति ।

एतदेव नारदेन स्पष्टीकृतम्,

आदौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा ।
कारणं भुक्तिरेवैका सन्तता या चिरन्तनी॥इति ॥२७॥

बा० १ । अव्यवहितेन सङ्गत्यभावाद् व्यवहितेन सङ्गतिमाह *स्वत्वे इति । पश्यतो ब्रुवत इत्यत्रेति भावः । *भोगमात्रस्य, केवलभोगस्य । एवमग्रेऽपि । आद्यपादार्थं शाब्दं स्वत्वोपपादकहेतोरागमस्य भोगात्प्राबल्यरूपं विशिष्टभोगस्य स्वत्वे प्रामाण्यमभिप्रायतोऽभिधास्यन्नाह *स्वत्वेति । तत्र हेतुमाह *स्वत्वबोधेति । भोगस्य स्वत्वे प्रामाण्यस्य प्रतिग्रहादिसापेक्षतया प्रतिग्रहादेस्तु स्वत्वोत्पत्तौ भोगानपेक्षतया सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षं बलीय इति न्यायेनागमस्य प्रतिग्रहाद्यात्मकस्य ततो बलीयस्त्वमिति भावः । अत्र मानमाह *यथाहेति । यथाकथञ्चिदागमस्यापि न तद्धेतुत्वमित्याह *विशुद्धेति । कापट्यरहितेनेत्यर्थः । इदमेव व्यतिरेकमुखेन द्रढयति *अविशुद्धेति । तदेव विशदयति *न चेति । न हीत्यर्थः । एवं चेदमयुक्तमेवेति शङ्काशयः । समाधत्ते *परेति । तथा च तस्य तद्व्यभिचारित्वेन तत्त्वमिति तद्युक्तमेवेति भावः । अत्रापि नारदमेवाह *अत एवेति । स्मर्यते इत्यत्रान्वयः । *केवलतः, केवलम् । सार्वविभक्तिकस्तासिः । अस्यैव व्यवच्छेद्यमाह *नागममिति । *क्वचित्, क्वचिदपि । यद्वा क्वापि व्यवहारविषये । *भोगेति । भोगच्छलस्योपदेशेन कथनेनेत्यर्थः । छलापदेशेनेत्यपपाठः, पौनरुक्त्यापत्तेः । फलितमाह *अतश्चेति । तस्य ततो बलवत्त्वाच्चेत्यर्थः । तत्र तावत्सामान्यत आह *सागम इति । सागमः विशुद्धागमसहितः । *दीर्घेति । बहुव्रीहिः ।

एवमग्रेऽपि । अविच्छेदः निरन्तरः । अपरिवर्जितः निराक्रोशः। विच्छेदापरवोज्झित इति पाठे विच्छेदश्चापरवश्च ताभ्यामुज्झितः रहितः । श्चाविच्छेदोऽपरवोज्झित इति पाठस्तु युक्त एव । अपरव आक्रोशः । विच्छेदरहितो निरन्तरः । अपरवरहितो निराक्रोशः । *प्रत्यर्थीति । व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । अपिः प्रकृतान्यसमुच्चायकः ।

२ । उक्तपञ्चविशेषणानां व्यवस्थार्थं पूर्वावतारितवचनस्यैव द्विविधागमाद्यभिप्रायतो व्याख्यातुमवतरणमाह *क्वचिच्चेति । कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन वक्ष्यमाणवाक्यकदम्बानुरोधेन चाह *त्रयाणामिति । नित्यसापेक्षत्वाद्वृत्तिः । सम्भवत्येकवाक्यत्वे इति न्यायेनाह *आगम इति । तात्पर्यार्थमाह *स पुनरिति । स पूर्वक्रमागतो भोगस्त्वित्यर्थः । आगमादित्यादेस्तात्पर्यार्थमाह *आगमेति । शाब्दस्तु प्राग्वत् । अत्र आगमनैरपेक्ष्यं तज्ज्ञाननैरपेक्ष्यकृतं, न तु तत्सत्तानैरपेक्ष्यकृतमिति विशेषमाह *तत्रापीति । आगमनिरपेक्ष इत्यत्रापीत्यर्थः । बोद्धव्यमित्यध्याहारः । तत्रापि कश्चिदागमोऽस्तीत्यागमसद्भावज्ञानापेक्षा नतु अयमागम इति तद्विशेषनिश्चयतज्ज्ञानापेक्षेति भावः ।

३ । नन्वेवमपेक्षितसत्तासद्भावे किं मानमत आह *सत्तात्विति । *तेनैव, विशिष्टेनोपभोगेनैव । नन्वेवमन्योन्याश्रयप्रसङ्गः । तथाहि । प्रमाणभूतेन तादृशभोगेनागमसत्ताऽवगतिः आगमसत्ताऽवगतौ तत्सहकृतभोगस्य प्रामाण्यावधारणमिति । अत्राहुः । चिरकालोपभोगानुपपत्तिरूपार्थापत्त्याऽऽगमसत्तावगतिः । तस्यामवगतायां तत्सहकृतभोगस्य प्रामाण्यनिश्चय इति साक्षात्प्रमाणभूतेन भोगेनागमसत्ताया अनिश्चयान्नान्योन्याश्रयः । तेनैवेत्यस्य तु तद्द्वारकार्थापत्तिरूपप्रमाणेनैवेत्यर्थ इति नासङ्गतिः । तथा च

आगमो ऽभ्यधिक इत्यत्र पादभेदेन द्विविधभोगस्य प्रामाण्यमभिमतं मुनेः। स्मार्तकालिकः अस्मार्तकालिकश्च सः।

४। तदुभयं विभज्य योग्यतया व्यवस्थार्थमपवादविषयनिर्णयं बिना नोत्सर्गविषयानिर्णय इति व्युत्क्रमेणाह *विनेति। *प्रदर्शनार्थमिति। विषयेत्यादिः। तथा सति आद्यचकारस्तदर्थे। अस्य तदपवादत्वे सतीति तदर्थः। अत एव सामान्यनिषेधपर्यवसानेनाह *आगम इति। द्वितीयचकारस्त्वर्थे। *स्मार्त्तेति। स्मरणयोग्येत्यर्थः। अस्मार्तकालिको भोग आगमज्ञाननिरपेक्षः स्मार्त्तकालिकस्तु आगमज्ञानसापेक्ष इति भावः।

५। नन्वेकस्यैव भोगरूपप्रमाणस्य क्वचित्तत्सापेक्षत्वं क्वचिन्नेति कुतो ऽवगतमित्यतो मौलक्रमेण सान्निध्याद् व्युत्क्रमेण द्वितीयमेव सहेतुमाह *अतश्चेति। उभयोरुक्तरीत्या विषयभेदाच्चेत्यर्थः। वस्तुतः स्मृत्यभावेऽपि तत्त्वस्येष्टत्वादाह *योग्ये इति। अभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धेः कारणत्वस्य तन्त्रान्तरे प्रसिद्धत्वादाह *योग्यानुपेति। स्मरणयोग्ये काले प्रतिग्रहादिरूपस्यागमस्य प्रमितियोग्यत्वे सत्यपि तदभावादागमाभावनिश्चयः। सिद्धे च तस्मिन्केवलभोगस्य बलात्कारेणापि सम्भवेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात्तत्सापेक्षत्वमावश्यकमिति भावः।

६। अथाद्यं तादृशमाह *अस्मार्त्तेत्विति। अस्मरणयोग्ये इत्यर्थः। एतद्विशेषणाभावेऽपि विशेषणान्तरसत्ता ऽपेक्षितैवेत्याह *सन्तत इति। निरन्तर इत्यर्थः। इदमुपलक्षणं दीर्घकालादेरपि। योग्यत्वे सत्यनुपलब्धिर्योग्यानुपलब्धिः। अस्मृतियोग्ये काले प्रतिग्रहादिरूपस्य प्रमायोग्यत्वाभावादेव योग्यानुपलब्ध्यभावः। अतस्तेनागमो नास्तीति निश्चेतुं न शक्यते। अभावग्राहकप्रमाणस्य योग्यानुपलब्धेरभावात्। एवं च पूर्वे तत आ-

गमाभावनिश्चयेन यद्यपि भोगो न प्रमाणं मूलशैथिल्यात्, तथापि प्रकृते आगमाभावनिश्चयाभावात् मूलशैथिल्याभावेन तन्निरपेक्षत्वमिति तादृशो भोगः प्रमाणमित्यर्थः ।

७ । क्रिया प्रमाणम् । *अनुगमेति । तन्निश्चयज्ञानाभावादित्यर्थः । ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इति भावः । *क्रमात्, प्रपित महादिक्रमेण । स्मार्त्तकालस्य परमावधिमाह *स्मार्तश्चेति । अनुगमस्य साकाङ्क्षत्वात्तां पूरयन् प्रागुक्तैकवाक्यतायै सप्रतीकं तत्पदं व्याचष्टे *अनुगमेति । * इति, अस्यार्थ इति शेषः ।

८ । विशेषं वक्तुं विना पूर्वेत्यस्य विषयं सविशेषमुपसंहरति *अतश्चेति । उक्तहेतोश्चेत्यर्थः । *वर्षेति । अनेन दीर्घकालत्वमुक्तम् । सन्ततो निरन्तरः । अप्रतिरवः निराक्रोशः । *प्रत्यक्षेति । प्रत्यर्थिन इत्यादिः । भोगस्य विशेषणान्तरमाह *आगमेति । उक्तरीत्येत्यादिः । *आक्षिप्तेति । बहुव्रीहिः । आक्षिप्तागम इति पाठः । ततश्च पञ्चविशेषणमध्ये सागमत्वं स्मार्तकालविषयम् । अन्यच्चतुष्टयं तदन्यविषयमिति व्यवस्था सिद्धा । तं विशेषमेवाह *अस्मार्तेऽपीति ।

९ । अत्र मानं मनुमाह *अत एवेति । तस्यां सत्यां तस्याप्रमाणत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा ऽनागमोपभोगे विशेषेण दण्डविधानं मनूक्तमयुक्तं स्यादिति भावः ।

१० । ननु बहून्यब्देत्यत्र अपिः समुच्चये, तथा चोक्तम्, अपिः सम्भावनानिवृत्त्यपेक्षासमुच्चयगर्हाशीःसमर्थ[illegible]षणप्रश्नेष्विति । तथा च बहून्यब्दशतान्यभिव्याप्यापि य उपभुङ्क्ते स दण्ड्य इत्यर्थेन एककर्तृकानेकवर्षोपभोगे एव समुच्चयस्य सम्भवो नान्यथेत्यपिशब्दबलादुपभोक्तुरेकत्वं प्रतीयते । तथा य इत्याद्येकवचननिर्देशादपि । तथा च य एकश्चिरकालमनागममुपभुङ्क्ते स

दण्ड्य इत्येकस्यैव दण्ड्यत्वं न बहूनाम् । पितृपरम्परायातभोगे तु भोक्तॄणामनेकत्वादीदृशैकभोक्तुरभावेन प्रथममनागमेनोपभोक्तुरेकत्वेन तस्यैव चोरसदृशदण्डो न द्वितीयादेरिति, तत्र भोगस्य प्रामाण्यापत्त्या ऽनागमस्मृतिपरम्परायां भोगो न प्रमाणमिति यदुक्तं तदयुक्तमित्याशयेन शङ्कते *न चानागमं त्विति । यद्वा अपिशब्दः समर्थवाची, उक्तहेतोः । तथा चानागमचिरकालोपभोगे यः समर्थः स एव दण्ड्यो नान्य इत्यर्थेन प्रथमस्यैव समर्थत्वेन द्वितीयादेः परम्परायातभोगत्वे तादृशसामर्थ्याभावात्प्रथम एव दण्ड्य इत्याशयेनाशङ्कते *न चेति । *प्रयोगात्, प्रयोगाच्च । *प्रथमस्य, तस्यैव । इदमन्त्ये परम्परायातभोगविषयम् । अपिनैकमात्रकर्तृकानेकवर्षोपभोगसमुच्चयः । आद्ये त्वस्य साधारणत्वात् अपिना तद्वदल्पकालोपभोगसमुच्चयः ।

११ । इष्टापत्तिं निराचष्टे *न चैतदिति । नहीत्यर्थः । कारणं क्रिया । प्रमाणमिति यावत् । *नारदेति । मध्येऽपि सागमाया एव भुक्तेः प्रामाण्यबोधकनारदवचनादित्यर्थः । य इत्यत्रोद्देश्यगतत्वेन एकत्वस्याविवक्षितत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । तथा च सर्वत्र सागमभुक्तेः प्रामाण्यमिति द्वितीयादावपि निरागमोपभोगे दण्डो दुर्निवार इत्यनागमस्मृतिपरम्परायां सत्यां भोगो नैव प्रमाणमिति सिद्धम् । तदेतदुपसंहरति *तस्मादिति । *सर्वत्र, आदौ मध्येऽन्ते चेत्यर्थः । एवं चापिः सम्भावने, न समुच्चये नापि समर्थे इति । बह्वब्दशतव्यापित्वेन यस्य भोगः सम्भाव्यते स चेन्निरागमस्तर्हि तादृशोपभोगवानपि पुरुषो दण्ड्यः किमुतानागमाल्पभोगवानिति तात्पर्यार्थः ।

१२ । नन्वस्मरणयोग्यकालिकस्य पूर्वक्रमायातस्यैव भोगस्यागमज्ञाननिरपेक्षस्य प्रामाण्यमिति यत्सिद्धान्तितं तदयुक्त-

म् । अन्यायेनापीति वाक्ये ऽन्यायेनापि पित्रा यद् भुक्तं तथा पूर्वतरैस्त्रिभिर्यद् भुक्तं तत्रोभयत्रापि प्रत्यपहारो न शक्य इत्युक्त्या ऽनागमोपभोगस्य स्मरणयोग्यकालिकस्यापि प्रामाण्यप्रतीतेरित्याशयेनाह *यद्प्यन्यायेनापीति । अत्रान्यायेनापीति निरागमभोगस्य प्रामाण्यप्रतिपादकं, पित्रेति स्मरणयोग्यकालिकस्येति भावः । स्मार्त्तकालिकोपभोगस्य तन्निरपेक्षस्य न प्रामाण्यमिति प्रागुक्तरीत्यैव परिहरति *तदपि पित्रा सहेति । अयं भावः । पित्रा यद् भुक्तमिति न पृथगन्वयो, येन पित्रुपभोगस्य स्मार्त्तकालिकत्वेन तादृशनिरागमोपभोगस्य प्रामाण्यं स्यात्, अपि तु सहार्थयोगे इयं तृतीया । तथा च पित्रा सह पूर्वतरपुरुषत्रयोपभोगे क्रमेणाविच्छिन्ने तादृशे जाते तत् क्षेत्रादिकं तस्मादपहर्तुं न शक्यमिति प्रागुक्तैकवाक्यतया, सम्भवतीति न्यायेन च एकवाक्यत्वेऽनेकपुरुषोपभोगस्य चिरतरकालं विनाऽसम्भवेनास्मार्त्तकालिकोपभोगस्य प्रामाण्यमुक्तमिति न निरागमस्य स्मार्त्तकालिकोपभोगस्य प्रामाण्यमिति ।

१३ । ननु त्रिपुरुषागतमित्यनेनानेकपुरुषोपभोगलाभेऽपि कथमस्मार्त्तकालोपभोगलाभो ऽत आह *तत्रापि क्रमादिति । लक्षणेति भावः । शक्यार्थत्यागे बीजमाह *त्रिपुरुषेति । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावस्तत्रात्र च । एवं पूर्वकातीयेऽपि । प्रसङ्गादिति पाठः । प्रसङ्ग इति पाठे यत इत्यादिः । इष्टापत्तिं निराचष्टे *तथा सतीति । नन्वस्तु अस्मार्तकालिको भोगः प्रमाणमिति, तथाऽपि तस्याप्यागमसत्तासापेक्षत्वेनान्यायेनापीत्युक्तिः कथमत आह *अन्यायेनापीति । चस्त्वर्थे । तत्र बीजमाह *अपीति । अन्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेव ।

१४ । नन्वस्मार्त्तकालिकी भुक्तिरागमज्ञानं नापेक्षते तत्सत्तां

त्वपेक्षतएवेत्युक्तमयुक्तं, यद्विनाऽऽगमामिति वाक्ये ऽत्यन्तमित्युक्त्या सर्वात्मना भुक्तेस्तन्नैरपेक्ष्येण प्रामाण्यप्रतीतेरित्याशयेन शङ्कते *यच्चोक्तमिति । यदप्युक्तमित्यर्थः । अत्यन्तमागमं विनेत्यन्वयः। प्रागुक्तरीत्या परिहरति *तत्रापीति । उक्तवाक्येऽपीत्यर्थः । *इति, वाक्यम् । *अत्यन्तम् , अतिशयेन। उक्तहेतोः शेषमाह *उपेति । *पुनस्त्वर्थे । आगमस्वरूपमपि विनेत्यर्थः । व्याख्येयमित्यध्याहारः। अत्र हेतुमाह *आगमेति । यत इत्यादिः । अयं भावः। सर्वात्मना ऽऽगमज्ञानस्यास्मार्तकालिकोपभोगे ऽपेक्षाया अभावादत्यन्तं सर्वात्मना आगमज्ञानं विना ऽस्मार्त्तकालिकोपभोगे सति यद् भुक्तं वस्तु तदपाहर्तुं न शक्यमित्येव वाक्यार्थो न तु वस्तुत आगमसत्तां विनाऽप्युपभोगात्स्वत्वमस्तीति, येन प्रागुक्तविरोधः स्यादिति । उक्तवाद्विरोधमत्रापि परिहरति *क्रमादिति । *उक्तार्थमिति । अस्मार्त्तकालोपलक्षकत्वेनोक्तार्थकमित्यर्थः । तत्सिद्धमस्मार्तकालिक उपभोग आगमज्ञाननिरपेक्षः प्रमाणं स्मार्त्तकालिकस्तु तत्सापेक्षस्तथेति।

१५। तत्रान्त्यमाक्षिपति *नन्विति । *प्रामाण्येति । प्रामाण्यं यदुक्तं तदनुपपन्नमित्यर्थः । अनुपपत्तेः स्फुटतया ऽभासात्तामुपपादयति *तथा हीति । यमागममपेक्षते भोगः स किं प्रमाणान्तरेणावगतो ऽथ वा नेति विकल्पं हृदि निधायाद्ये दोषमाह *यद्यागम इति । *प्रमाणान्तरेण, भोगान्येन प्रत्यक्षादिना । *तेनैव, मानान्तरावगतागमेनैव । मानान्तरावगतत्वेनानुपयुक्तत्वादाह *आगमेवेति । तथा च मानान्तरप्रमिते उभयत्र ज्ञापकत्वासम्भवेनानुत्पादकत्वेन चाप्रामाण्यात्तत्सापेक्षो भोगः प्रमाणमिति दुर्वचमिति भावः । द्वितीये दोषमाह *अथेति । अनवगतागमेन वैशिष्ट्यासम्भवादिति भावः । प्रथमपक्षादरेऽपि का-

लविशेषे तदुपयोग इत्याह *प्रमाणान्तरेणेति । मानान्तरेणैवागमावगमो यद्यपि तथापि तादृशागमविशिष्ट एव भोगः प्रतिग्रहाद्युत्तरभाविनि कालान्तरेऽपि स्वत्वबोधक इति भावः ।

१६ । ननु तथाऽवगतागमेनैव स्वत्वावबोधे किं भोगेनेत्युक्तमेव अत आह*अवगतोऽप्यागम इति। *अलं,समर्थः ।उपसंहरति *इतीति । कुत इत्यत आह *मध्ये इति ।

१७ । अव्यवहितसङ्गतिमाह * आगमेति । प्रमाणमित्यस्य स्यादिति शेषः। स्तोकाऽपीत्यस्य व्याख्या *स्वल्पापीति ।बलमित्यस्य व्याख्या *सम्पूर्णतेति । ननु अस्योदाहरणं किमत आह *अयमिति। द्वितीयचस्त्वर्थे । *तत्र, तेषां मध्ये। *सविकल्पेति । स तु स्वीकारो मदीयमेतादित्याद्यभिवदनाविषयकस्तज्जन्यो वा सविकल्पकज्ञानरूप इत्यर्थः। यद्वा स इति भिन्नं पदं, वाचिकस्तु स स्वीकारो यस्तादृशविकल्पात्मकज्ञानरूप इत्यर्थः । *पुनः, तु। *तत्र च, उक्तरूपकायिकस्वीकारे च। *करे, शुण्डादण्डे । *दापयेत्, दद्यात् ।स्वार्थे णिच् । निवृत्तप्रेषणादिति प्रकारो वा ।

१८ । *अनुमन्त्रयेतेति । प्रतिग्राह्यो यदा प्राणी बलवान् वक्तुं समर्थस्तदा तं प्रतिग्राह्यं प्रतिग्रहीता अनुमन्त्रयेत, अमुक त्वं मदीयोऽसीति। सोऽपि ब्रूयादहं भवदीयोऽस्मीति। यदा प्रतिग्राह्यमप्राणि अभिवदनानभिज्ञं गवादि प्राणिष्वपि कन्या च, तदुभयं प्रतिग्रहीता ऽभिमृशेत् स्पृशेत् उक्तस्थले इत्यर्थः। प्रकृतमाह *तत्रेति । तेषां मध्ये इत्यर्थः । *पुनः, तु । *तत्सहितादिति । कायिकस्वीकारसहितागमापेक्षयेत्यर्थः ।

१९। ननूपभोगसहितागमापेक्षयोपभोगरहितस्यागमस्य दुर्बलत्वे यत्रैकमेव क्षेत्रमेकस्याधीकृत्य पुनरन्यस्याधीकृत्य पुनर-

न्यस्याप्य[illegible]ोति तत्र यदि दैवात् पूर्वस्य भोगाभाव उत्तरस्य तु भोगोऽस्ति तत्रापि भोगरहितागमस्य दौर्बल्यं स्यात् । तथा चाधौ प्रतिग्रहे इति वचनाविरोधः स्यादत आह *एतच्चेति । सिद्धान्तितमुक्तरूपमित्यर्थः । इतीत्यस्य बोध्यमिति शेषः ।

२० । यद्यप्यागमोऽभ्यधिक इत्यस्य पूर्वमीषद्व्यवहितसङ्गत्या व्याख्यानं कृतं, तथाऽपि तन्न युक्तं, [illegible]र्थसङ्गति-लाभेऽपि मूलसङ्गत्यभावात् । किं च प्रतिपादितार्थस्य तात्पर्य-विषयतया यथाकथञ्चित् योजनेऽ[illegible] स्वारस्यानावह-त्वात् । अतस्तत् प्रकारान्तरेण ततोऽपि व्यवहितसङ्गत्या शब्द-मर्यादया व्याचष्टे *अथवेति । *समवाये इति । एतेषां लिखिता-दीनां समवाये मेलने इत्यर्थः । सर्वेषां सम्भवे इति यावत् । इदमर्थमाह *आगम इति । प्राग्वत् । द्वितीयपादार्थमाह *पूर्वेति । पूर्वक्रमायातभोगान्यभोगापेक्षयाऽऽगमो बलवानित्यर्थः । पूर्व-क्रमागतभोगस्य विजातीयागमापेक्षया क्वचित् बलवत्त्वम् । तत्तात्पर्यविषयमाह *स पुनरिति । स त्वित्यर्थः । अत एव वचनेऽन्यथाक्रमसत्त्वेऽपि अत्रानुवादेऽन्यथा पठितम् । एतद्वचन-क्रमेण द्वितीयार्धं तात्पर्यतो व्याचष्टे *मध्यमेत्विति । अपिर्बहु-भोगसहितपरिग्राहकः । प्रतियोग्यन्तराभावेन स्वापेक्षया केव-लस्वस्य प्राबल्यासम्भवेन च योग्यतयाऽभुक्तितो भुक्तेः प्राब-ल्यमनेन बोध्यते इति भावः । पूर्वार्धमेव समवायविषयमिति तात्पर्यम् । इतिः व्याख्यानसमाप्तौ ।

२१ । अत्र मानमाह *एतदेवेति । एतेन प्रागुक्तव्यवच्छे-दः । चतुर्थपुरुषविषयमाह *कारणं भुक्तिरिति । एवेन प्रागु-क्तागमव्यवच्छेदः । सन्तता निरन्तरा । चिरन्तनी दीर्घकाला । चिरन्तनेति पाठे आर्षत्वाट्टाप् ॥ २७ ॥

मि॰ पश्यतो ऽब्रुवत इत्यत्र विंशतिवर्षोपभोगादूर्ध्वं भूमेः धनस्यापि दशवर्षोपभोगादूर्ध्वं फलानुसरणं न भवतीत्युक्तम्। तत्र फलानुसरणवद्दण्डानुसरणमपि न भविष्यतीत्याशङ्क्य पुरुषव्यवस्थया प्रामाण्यव्यवस्थया च दण्डव्यवस्थां दर्शयितुमाह।

या॰ आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तस्तमुद्धरेत्।
न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥२८॥

मि॰ येन पुरुषेण भूम्यादेरागमः स्वीकारः कृतः स पुरुषः कुतस्ते क्षेत्रादिकमित्यभियुक्तस्तमागमं प्रतिग्रहादिः इति लिखितादिभिरुद्धरेत् भावयेत्। अनेन चाद्यस्य पुरुषस्यागममनुद्धरतो दण्ड इत्युक्तं भवति। तत्सुतो द्वितीयोऽभियुक्तो नागममुद्धरेत्। किंतु अविच्छिन्नाप्रतिरवसमक्षभोगम्। अनेन चागममनुद्धरतो द्वितीयस्य न दण्डोऽपितु विशिष्टं भोगमनुद्धरतो दण्ड इति प्रतिपादितम्। तत्सुतः तृतीयो नागमं नापि विशिष्टं भोगमुद्धरेदपितु क्रमागतं भोगमात्रम्। अनेनापि तृतीयस्य क्रमायातभोगानुद्धरणे दण्डो नागमानुद्धरणे न विशिष्टभोगानुद्धरणे चेत्यभिहितम्। * तत्र, तयोर्द्वितीयतृतीययोर्भुक्तिरेव गरीयसी। तत्रापि द्वितीये गुरुस्तृतीये गरीयसीति विवेक्तव्यम्। त्रिष्वप्यागमानुद्धरणेऽर्थहानिः समानैव, दण्डे तु विशेष इति तात्पर्यार्थः।

उक्तं च हारीतेन,

आगमस्तु कृतो येन स दण्ड्यस्तमनुद्धरन्।

न तत्सुतस्तत्सुतो वा भोग्यहानिस्तयोरपि॥इति॥२८॥

बा० १। एतस्य तत्सङ्गतत्वादेव तेन उत्तरसङ्गतिमाह*पश्यत इति। *उक्तमिति। सिद्धान्तमतेनेति भावः। *तत्र, तथा सति। अन्वये दृष्टान्तः। *दर्शयितुम्, अनेनैव तात्पर्यतः प्रतिपादयितुम्। अयं भावः। आद्येन पुरुषेण प्रतिग्रहादिकमेवोपन्यसनीयं, द्वितीयेनाविच्छिन्नप्रतिरवसमक्षत्वादिविशेषणविशिष्टो भोग एवोपन्यसनीयः, तृतीयेन समक्षत्वादिविशेषणवैशिष्ट्यं विनापि क्रमागतभोगमात्रमुपन्यसनीयमिति नियमस्यानेन विधेर्नियमातिक्रमे दण्डविधानमप्यर्थसिद्धमेवेति दण्डव्यवस्थाप्रतिपादकत्वमुपपन्नमेव। एतेनात्र वचने दण्डव्यवस्थाविध्यभावादिदमयुक्तमित्यपास्तमिति।

२। *स्वीकार इति। प्रतिग्रहादिनेति भावः। *अभियुक्तः, परेण। क्षेत्रादिकमिति पाठः। तथा च प्रतिग्रहादिरिति तस्योत्तरमुक्त्वा तथा कार्यमिति भावः। प्रतिग्रहादेरितीति पाठे इत्युक्त्वा तमागममर्थात् प्रतिग्रहादिकमित्यर्थः। यथाश्रुतार्थासम्भवादाह *भावयेदिति। प्रतिपादयेदित्यर्थः। अङ्गीकारयेदिति वा। अस्य तात्पर्यार्थमाह * अनेन चेति।

३। न तत्सुत इत्यंशं शेषपूरणेन सानुषङ्गेण व्याचष्टे *तत्सुत इति। अत्र प्रागुक्तविशेषणचतुष्टयमध्ये दीर्घकालत्वमात्रे, तद्भिन्नमत्रेत्याह *अविच्छिन्नेति। *भोगमिति। उद्धरेदित्यस्यानुषङ्गः। एवमग्रेऽपि। *विशिष्टं भोगं, स्वोक्तम्।

४। तत्सुतो वेत्यत्र वा चार्थे इत्याशयेन तमंशं व्याचष्टे *तत्सुत इति। *नापि विशिष्टमिति। विशिष्टभोगानुद्धरणे चेति पाठः।

५। तुर्यपादमव्यवहितोभयशेषत्वेन व्याचष्टे *तत्रेति। अस्य

व्याख्या *तयोरिति। तद्व्याख्या *द्वितीयेति। सर्वं वाक्यमिति न्यायेनाह *भुक्तिरेवेति। प्रकर्षस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वेन तत्स्वारस्येन लब्धमाह *तत्रापीति। तयोर्मध्येऽपीत्यर्थः। परमतात्पर्यमाह *त्रिष्वपीति। अस्य पूर्वतः स्वरसतोऽलब्धत्वादत्र मानमाह *उक्तं चेति। पादत्रयस्योक्त एवार्थः। *भोग्येति। अर्थहानिस्तदनुद्धरणे द्वितीयतृतीययोरपीत्यर्थः। अपिनाऽऽद्यस्य समुच्चयः॥ २८॥

मि० अस्मार्तकालोपभोगस्यागमज्ञाननिरपेक्षस्य प्रामाण्यमुक्तं, विना पूर्वक्रमागतादित्यत्र।

तस्यापवादमाह॥

या० योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत्।
न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता॥ २९॥

मि० यदा पुनराहर्त्रादिरभियुक्तोऽकृतव्यवहारनिर्णय एव परेतः परलोकं गतो भवेत्तदा तस्य रिक्थी पुत्रादिस्तमागममुद्धरेत्। यस्मात् तत्र तस्मिन्व्यवहारे भुक्तिरागमरहिता साक्ष्यादिभिः साधितापि न प्रमाणम्। पूर्वाभियोगेन भोगस्य सापवादत्वात्।

नारदेनाप्युक्तम्, (व्य० प० १।९३)

तथाऽऽरूढविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः।
पुत्रेण सोऽर्थः संशोध्यो न तं भोगो निवर्तयेत्॥इति॥२९॥

बा०१। सङ्गतिमाह *अस्मार्तेति। *पुनः, तु। यदर्थमाह *आहर्त्रादिरिति। आहर्त्रादिरभीति पाठः। अभियोगनिमित्तसूचना-

राक्षुर्स्यादसत्त्वम् । तदसम्भवात् आदिना तत्पुत्रादिग्रहणम् । आर्थिकमाह *अकृतेति । परेत इत्यस्य परमित इति व्युत्पत्ति-लभ्यमर्थमाह *परलोकमिति । तदः प्रकृतबुद्धिस्थपरामर्शित्वा-दाह *आगममिति । अत्रोत्तरार्द्धे हेतुरिति यस्मादितिशेषेण व्याचष्टे *यस्मादिति । तत्रेत्यस्य व्याख्या *तस्मिन्नित्यादि आगमेन विनेत्यस्य व्याख्या *आगमेति । कृतेत्यस्य व्याख्या *साक्ष्यादिभिरिति । *न प्रमाणमिति । अत इति शेषः । य-स्मादित्यस्यार्थमाह *पूर्वेति । एवं चात्रागमज्ञानसापेक्षस्य तस्य प्रामाण्यमिति भावः ।

२ *तथाऽऽरूढेति । तथाशब्दः पूर्वसमुच्चये । आरूढविवा-दस्य प्राप्तविवादस्य व्यवहारिणः प्रेतस्य मृतस्य सम्बन्धिना पु-त्रेण सोऽर्थो विवादास्पदीभूतः संशोध्यः आगमेन संसाध्यो यतस्तमर्थं भोगो न निवर्तयेत् प्रत्यावर्त्तयेत् । भोगस्तत्र प्रमाणं न भवतीति यावदित्यर्थः ॥ २९ ॥

मि० अनिर्णीतव्यवहारे व्यवहर्तरि प्रेते व्यवहा-रो न निवर्तते इति स्थितम् । निर्णीतेऽपि व्यवहारे स्थिते च व्यवहर्तरि वा व्यवहारः क्वचित्पुनः प्रवर्तते क्वचिन्न प्रवर्तते इति व्यवस्थासिद्धये व्यवहारदर्शिनां बलाबलमाह ॥

या० नृपेणाधिकृताः पूगाः श्रेणयोऽथ कुलानि च ।
पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयं व्यवहारविधौ नृणाम् ॥ ३० ॥

नृपेण राज्ञा अधिकृताः व्यवहारदर्शने नियुक्ताः "राज्ञा सभासदः कार्या" इत्यादिनोक्ताः । पूगाः स-मूहाः, भिन्नजातीनां भिन्नवृत्तीनाम् एकस्थाननिवा-

सिनां, यथा ग्रामनगराद्यः । श्रेणयो नानाजातीनामेकजातीनामपि एकजातीयकर्मोपजीविनां संघाताः, यथा हेडाबुकानां ताम्बूलिककुविन्दचर्मकारादीनां च । कुलानि ज्ञातिसबान्धिबन्धूनां समूहाः । एतेषां नृपाधिकृतादीनां चतुर्णां पूर्वं पूर्वं यद्यत्पूर्वं पठितं तत्तद् गुरु बलवज्ज्ञेयं वेदितव्यम्, नृणां व्यवहर्तॄणां व्यवहारविधौ व्यवहारदर्शनकार्ये । एतदुक्तं भवति । नृपाधिकृतैर्निर्णीते व्यवहारे पराजितस्य यद्यप्यसंतोषः कुदृष्टबुद्ध्या भवति तथापि न पूगादिषु पुनर्व्यवहारो भवति । एवं पूगनिर्णीतेऽपि न श्रेण्यादिगमनम् । तथा श्रेणिनिर्णीते कुलगमनं न भवति । कुलनिर्णीते तु श्रेण्यादिगमनं भवति । श्रेणिनिर्णीते पूगादिगमनम् । पूगनिर्णीते नृपाधिकृतगमनं भवतीति ।

नारदेन पुनर्नृपाधिकृतैर्निर्णीतेऽपि व्यवहारे नृपगमनं भवतीत्युक्तम्, (अ० १। श्लो० ७)

कुलानि श्रेणयश्चैव गणाश्चाधिकृता नृपः ॥
प्रतिष्ठा व्यवहाराणां गुर्वेषामुत्तरोत्तरम् ॥ इति ।

तत्र च नृपगमने सोत्तरसभ्येन राज्ञा पूर्वैः सभ्यैः सह सपणे व्यवहारे निर्णीयमाने यद्यसौ कुदृष्टवादी पराजितस्तदाऽसौ दण्ड्यः । अथासौ जयति तदाऽधिकृताः सभ्या दण्ड्याः ॥ ३० ॥

बा० १। अव्यवहितेन सङ्गतिमाह *अनिर्णीतेति। *निवर्तते। संसाध्यते इति पाठान्तरम् । तेन नापगच्छति प्रवर्ततएवेत्यर्थः । *व्यवेति।पुनरित्यादिः।क्वचित्तथा पाठ एव। मूले अथशब्दः चार्थे।

नृपेणाधिकृता इति भिन्नमित्य।२९८ वाक्यार्थज्ञानोपयोगितया आदौ पदार्थानाह *नृपेणेति । प्रकृतयोग्यतयाऽऽह *व्यवेति । ते के इत्यत आह *राज्ञेति । आकाङ्क्षाशान्तये ऽसाङ्कर्याय चाह *भिन्नेति। *नानेति । उभयोः सङ्घाता इत्यत्रान्वयः। इदमुभयं स्व [illegible]मिति सूचयन् आवश्यकम् उभयशेषमाह *एकजातीयेति। तत्राद्योदाहरणं, *हेडेति। देशाद्देशातरं गत्वा प्रस्थाप्य वा ऽश्वविक्रेतारो हेडाबुकाः । गुर्जरदेशे प्रसिद्धोऽयं तत्र शब्दः । द्वितीयोदाहरणं *ताम्बूलिकेति । तद्विक्रेतेत्यर्थः । कुविन्दस्तन्तुवायः । आदिना तक्षादयः । सङ्घाता इत्यस्यानुषङ्गः । सम्बन्धी जामात्रादिः ।

२ । अथ वाक्यार्थमाह *एतेषामिति । *चतुर्णां, मध्ये इति शेषः । पूर्वत्वं न कारणत्वादिकृतं किन्तु पाठकृतमित्याह *यद्यत्पूर्वं पठितमिति । कुत्रेत्याह *नृणामिति । प्रकृतयोग्यत्वादाह *व्यवेति । योग्यतया व्यवहारशब्दो दर्शनपरः कर्मक्तिप्रत्ययान्तो विधिशब्द इत्याह *व्यवहारेति ।

३ । अवतरणोक्तं स्पष्टयितुं तात्पर्यार्थमाह *एतदिति । कुदृष्टेत्यनेन वास्तवासन्तोषबीजनिरासः जातव्यवहारस्य यथार्थत्वं च सूचितम् । व्युत्क्रमेण व्यतिरेकमाह *कुलेति ।

४ । विशेषं स्वल्पमाह *नारदेति । *पुनः, तु । यद्यप्यत्र गणा इति पठितं, मूले च पूगा इति, अस्ति च तयोर्भेदः, तत्र पूगस्वरूपमुक्तं, सर्वेषां हीनवर्णानां सङ्घातो गणः, अत एव पूगश्रेणिगणादीनामिति प्राक् उक्तं, तथापि तत्स्थाने मुनिद्वयप्रामाण्यादुभयोर्विकल्पेन ग्रहणम्, अत एव चतुर्णामिति व्याख्याकृदुक्तिसङ्गतिः । यद्वा गणाश्चेति चेन तदग्रे पूगानां समुच्चयः । मूलेऽथशब्दस्य चार्थस्य पूगा इत्यत्रान्वयेन तदग्रे तेन तेषां

समुच्चय इति एकवाक्यतैव। नारदेन पुनरित्यादि वदता व्याख्याकृता प्रागुक्तचतुष्टयं नाभिमतमिति सूचितमेवेति बोध्यम्। नृप इति पाठः। *प्रतिष्ठा इति। व्यवहारदर्शनानां स्थानानीत्यर्थः।

५। तथा सति विशेषमाह *तत्र चेति। तेषां मध्ये इत्यर्थः। *सोत्तरेति। सभायां साधुः सभ्यः उत्तरश्चासौ सभ्यश्च तत्सहितेनेत्यर्थः। पूर्वसभ्यतो भिन्नोत्कृष्टसभ्ययुक्तेनेति यावत्। *सपणे इति। उभयकारितपणसहिते इत्यर्थः। अयमेव पूगाद्यर्थः पूर्वत्रापि ज्ञेयः॥ ३०॥

मि० दुर्बलैर्व्यवहारदर्शिभिर्दृष्टो व्यवहारः परावर्तते प्रबलदृष्टस्तु न निवर्तते इत्युक्तम्।

इदानीं प्रबलदृष्टोऽपि व्यवहारः कश्चिन्निवर्तते इत्याह॥

या० बलोपाधिविनिर्वृत्तान् व्यवहारान्निवर्तयेत्।
स्त्रीनक्तमन्तरागारबहिःशत्रुकृतांस्तथा॥ ३१॥

मि० बलेन बलात्कारेण उपाधिना भयादिना विनिर्वृत्तान्निष्पन्नान्व्यवहारान्निवर्तयेत्। तथा, स्त्रीभिः नक्तं रात्रावस्त्रीभिरपि अन्तरागारे गृहाभ्यन्तरे बहिः ग्रामादिभ्यः शत्रुभिश्च कृतान् व्यवहारान्, निवर्तयेदिति संबन्धः॥ ३१॥

बा० १। उपसंहरन्नव्यवहितसङ्गतिमाह *दुर्बलैरिति। *कश्चित्, न सर्वः। बलं चोपाधिश्च ताभ्यां विनिर्वृत्तानिति व्युत्पत्तेराह *बलेनेति। उपधीति पाठान्तरम्। शत्रुशब्दान्तद्वन्द्वे कृतशब्देन शेषषष्ठ्या समासे आद्यन्तयोस्तत्र कर्तृत्वेनान्वयो मध्यमानामधिकरणत्वेन फलतीत्याह *तथा स्त्रीभिरिति। अपौनरुक्त्याया-

ह *अस्त्रीभिरपीति । मध्ये इत्यर्थकान्तरशब्देन षष्ठीसमासे राजदन्तादित्वात्परनिपात इत्याह *गृहाभ्यन्तरे इति । तथाऽर्थमाह *चेति । कृतांश्चेत्यर्थः । मध्यमणिन्यायेनान्वयादाह *निवर्तयेदिति ॥ ३१ ॥

मि० अपिच ।

या० मत्तोन्मत्तार्तव्यसनिबालभीतादियोजितः ।
असंबद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति ॥ ३२ ॥

मि० मत्तो मदनीयद्रव्येण । उन्मत्त उन्मादेन पञ्चविधेन वातपित्तश्लेष्मसंनिपातग्रहसंभवेनोपसृष्टः । आर्तो व्याध्यादिना । व्यसनमिष्टवियोगोऽनिष्टप्राप्तिः तज्जनितं दुःखं तद्वान् व्यसनी । बालो व्यवहारायोग्यः । भीतोऽरातिभ्यः । आदिग्रहणात्पुरराष्ट्रादिविरुद्धः ।

पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विसर्जितः ।
अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्भिरुदाहृतः ॥

इति मनुस्मरणात् ।

एतैर्योजितः कृतो व्यवहारो न सिद्ध्यति । अनियुक्तासंबद्धकृतोऽपि व्यवहारो न सिद्ध्यतीति संबन्धः ।

यत्तु स्मरणम्,

गुरोः शिष्ये पितुः पुत्रे दम्पत्योः स्वामिभृत्ययोः ।
विरोधेऽपि मिथस्तेषां व्यवहारो न सिद्ध्यति ॥ इति,

तदपि गुरुशिष्यादीनामात्यन्तिकव्यवहारप्रतिषेधपरं न भवति । तेषामपि कथंचिद्व्यवहारस्येष्टत्वा-

त्। तथाहि। "शिष्यशिष्टिरवधेन, अशक्तौ रज्जुवेणुविदलाभ्यां तनुभ्याम्, अन्येन घ्नन् राज्ञा शास्य" इति गौतमस्मरणात्, नोत्तमाङ्गे कथंचनेति मनुस्मरणा-, यदि गुरुः कोपावेशवशान्महता दण्डेनोत्तमाङ्गे ताडयति तदा स्मृतिव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः शिष्यो यदि राज्ञे निवेदयति तदा भवत्येव व्यवहारपदम्।

तथा,

भूर्या पितामहोपात्तेत्यादिवचनात् पितामहोपात्ते भूम्यादौ पितापुत्रयोः स्वाम्ये समाने यदि पिता विक्रयादिना पितामहोपात्तं भूम्यादि नाशयति तदा पुत्रो यदि धर्माधिकरणं प्रवेशयाति तदा पितापुत्रयोरपि भवत्येव व्यवहारः।

तथा, (याज्ञ. २।१४७)

दुर्भिक्षे व्याधिकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके।
गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता नाकामो दातुमर्हति॥

इति स्मरणात् दुर्भिक्षादिव्यतिरेकेण यदि स्त्रीधनं भर्ता व्ययीकृत्य विद्यमानधनोऽपि याच्यमानो न ददाति तदा दम्पत्योरपीष्यते एव व्यवहारः।

तथा। भक्तदासस्य स्वामिना सह व्यवहारान् वक्ष्यति। गर्भदासस्यापि गर्भदासादीनधिकृत्य—

यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत्प्राणसंशयात्।
दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च॥

इति नारदोक्तत्वात् (व्य.प.५।३०) तदमोचने पुत्रभागादाने च स्वामिना सह व्यवहारः केन वार्यते। तस्मात् दृष्टादृष्टयोः श्रेयस्करो न भवति गुर्वादिभिर्व्यवहार,

इति प्रथमं शिष्यादयो निवारणीयाः राज्ञा ससभ्येन, इति गुरोः शिष्य इत्यादेः श्लोकस्य तात्पर्यार्थः । अत्यन्तनिर्बन्धे तु शिष्यादीनामप्युक्तरीत्या प्रवर्तनीयो व्यवहारः । यदपि—

एकस्य बहुभिः सार्द्धं स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च ।
अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्भिरुदाहृतः ॥
इति नारदवचनम् । तत्रैकस्यापि—
गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेच्च यः । (याज्ञ.२।१८७)

तथा, एकं घ्नतां बहूनां चेत्यादिस्मरणादेकार्थैर्बहुभिः सार्द्धं व्यवहार इष्यते एवेति भिन्नार्थैर्बहुभिरेकस्य युगपद्व्यवहारो न भवतीति द्रष्टव्यः । स्त्रीणामित्यपि गोपशौण्डिकादिस्त्रीणां स्वातन्त्र्याद्व्यवहारो भवत्येवेति । तदन्यासां कुलस्त्रीणां पतिषु जीवत्सु तत्पारतन्त्र्यादनादेयो व्यवहार इति व्याख्येयम् । प्रेष्यजनस्य चेत्येतदपि प्रेष्यजनस्य स्वामिपारतन्त्र्यात् स्वार्थव्यवहारेऽपि स्वाम्यनुज्ञयैव व्यवहारो नान्यथेति योजनीयम् ॥ ३२ ॥

बा० १।*अपि चेति।अन्योऽपि कश्चित्तादृशो व्यवहारो निवर्त्तते इत्याहेत्यर्थः । वाक्यार्थबोधायादौ पदार्थानाह *मत्त इत्यादि । आर्तादिभीतान्तद्वन्द्वं कृत्वा पुनस्तेन मत्तोन्मत्ताभ्यां कृत्वा बहुव्रीहितत्पुरुषौ कार्यौ । करणेऽनीयर् । पञ्चविधेनेत्यस्य व्याख्या *वातेति । *सम्भवेनेति । ग्रहान्तपञ्चकजन्येनेत्यर्थः । कारणभेदेन कार्यभेदात्तस्य पञ्चविधत्वम् ।*जनितामिति । एतदन्यतरजनितामित्यर्थः । *व्यवेति । न तु स्तनन्धयादिरेवेति भावः । राष्ट्रादी-

त्यादिपदग्राह्यं वचने एव स्फुटम् । *पुरेति । पुरविरुद्धो राष्ट्रविरुद्धश्चेत्यर्थः । यः एवं स वादः तैरनादेय उदाहृतः कथितो भवेदित्युत्तरार्धार्थः । एवं च तस्यार्थिकी निवृत्तिर्बोध्या ।

२ । वाक्यार्थमाह *एतैरिति । असम्बद्धकृत इत्यंशम् अनियुक्तपदाध्याहारेण व्याचष्टे *अनियुक्तासम्बद्धेति । अनियुक्तत्वेनाप्रेषितत्वेन प्रकृतव्यवहारासम्बद्धो यस्तत्कृत इत्यर्थः । चार्थमाह *अपीति । इतिरर्थसमाप्तौ ।

३ । ननु मत्तादिकृतव्यवहारो न सिध्यतीत्यत्र मत्तादिग्रहणमुपलक्षणं न वा । आद्ये ऽन्यकृतव्यवहारासिद्धेरपि संग्रह इति न स्मृत्यन्तरविरोध इति फलं यद्यपि, तथाप्येवकारासङ्गतिः । द्वितीये एवकारबलेनास्य नियामकत्वलाभेनैवकारसङ्गतिरूपफलसत्त्वेऽपि वचनान्तरविरोध इति संशये श्रुतैवकारबलेनाद्यस्य दुर्वचत्वेन द्वितीयमेव वाच्यम् । यद्यप्याद्येऽप्यादिश्रुतिरस्ति तथापि सर्वथा ऽनन्यगतिकसंग्रहेणैव तत्साफल्ये सगतिकसङ्ग्रहो नेति तात्पर्यार्थः । तथा सति वचनान्तरविरोधः । तेनान्यकृतव्यवहारस्यासिद्धिप्रतिपादनेन नियमस्य दुर्वचत्वादित्याशयेन शङ्कते ।

४ । यत्त्विति । विरोधे इति पूर्वान्वयि । मिथ इत्युत्तरान्वयि । गुरोः शिष्ये विरोधे त्वित्यादौ सति तेषां गुरुशिष्यादीनां मिथो व्यवहारो न सिध्यतीत्यर्थः । अपिनैतज्जातीयस्मृत्यन्तरसमुच्चयः । त्वर्थे वा सः । आत्यन्तिकत्वं प्रतिषेधविशेषणम् । *कथञ्चित्, केनचित्प्रकारविशेषेण । तथा च तत्र चार्थस्तुः सिध्यतीत्यग्रे योज्यः । तेन सिद्धिसमुच्चयः । तयोर्व्यवस्था तु वक्ष्यमाणप्रकारेण । यद्वा तुर्मिथ इत्यग्रे योज्यः । मिथस्तु मिथ एव न सिध्यति किं तु व्यवहारदर्शिभिः सिध्यतीत्यर्थः । यद्वा

एतद्वैलक्षण्यसूचकस्तुर्यथाश्रुत एव । तथा च मूलवाक्यस्यैवकारस्य न सिध्यतीत्यग्रे योजनं कृत्वा गुर्वादिकृतो व्यवहारः सर्वात्मना न सिध्यत्येवेत्यर्थः । अयं तूक्तरीत्या कृतः सिध्यत्यन्यथा नेति । यद्वा यथाश्रुत एव सः । तदन्तं चावृत्त्या भिन्नं वाक्यम् । यद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या न सिध्यति तथापि प्रबलविरोधपूर्वकदुराग्रहे तु सिध्यत्येवेत्यर्थः इति न कोऽपि दोष इति भावः ।

५ । नन्वयोग्यत्वादेतेषां व्यवहार एव नोचितो ऽसम्भवश्च तस्य अतस्तमुपपादयति * तथाहीति । तत्र तावत् गुरुशिष्ययोर्व्यवहारस्थलमाह *शिष्येति । स्मृतिव्यपेतमार्गप्रदर्शनाय हेतुद्वयमिदम् । शिष्टिः शिक्षा । * अवधेन,अताडनेन। अशक्तौ तथा कर्त्तुं शक्यते न चेत्तदा सूक्ष्मेण रज्जुखण्डेन वेणुखण्डेन च तच्छिक्षा कार्या । अन्येन उक्तभिन्नेन स्थूलेन रज्जुखण्डेन वेणुखण्डेन च घ्नन् ताडयन् गुरू राज्ञा शास्यः शिक्षणीय इत्यर्थः । राज्ञेत्यनेनान्यथा व्यवहारपदत्वाभावः सूचितः । एवमग्रेऽपि ।

६ । पितापुत्रयोस्तदाह *तथेति ।

भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव च ।
तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैवहि ॥ (याज्ञ.२।१२१)

इति वक्ष्यमाणमूलवचनादित्यर्थः । साम्ये हेतुरयम् । समाने सतीति शेषः । * धर्मेति । धर्मनिर्णयस्थानामित्यर्थः ।

७ । दम्पत्योस्तदाह * तथेति । *सम्प्रतीति । सर्वस्वहरणं कृत्वा दुर्गादौ परबलैर्निरोधकरणं सम्प्रतिरोधकम् । * नाकाम इति । प्रागुक्तस्थलान्यतमे गृहीतं स्त्रीधनं पुनस्तस्यै दातुमनिच्छुश्चेन्न दद्यादित्यर्थः । व्यतिरेके हेतुरयम् । विद्यमानेत्यादिविशेषणद्वयेन तदभावे तदभावः सूचितः । अपिर्मिथः समुच्चये।

८। दासभेदा वक्ष्यन्ते भक्तदासगर्भदासादयः, तत्राद्ये तयोस्तदाह *तथेति। भक्तमन्नम्। "भक्तमन्धोन्नमिति" अमरः। द्वितीये तयोस्तदाह *गर्भेति। अयं द्विविध इत्यन्यत्र स्पष्टम्। स्वामिना सहेत्यग्रेतनेनान्वयः। *यश्चैषामिति। एषां गर्भदासादीनां मध्ये यः कश्चिदित्यर्थः। *विमुच्यते, मोचनीयः। *लभेत, प्रापयेत्। *तत्, तस्माद्दासत्वात्। नन्वेवं तस्य का गतिरत आह *तस्मादिति। प्रथममित्युक्तिस्वारस्यादाह *अत्यन्तेति। अश्रेयस्करत्वे क्रोधादिनेष्टापत्त्यङ्गीकारे त्वित्यर्थः।

एवमन्यविरोधं परिहरति *यदप्येकस्येति। वाद इत्यस्य त्रिभिरन्वयःप्रागुक्तैकवाक्यतया। तत्राद्यस्यार्थमाह *तत्रैकेति। तेषां त्रयाणां मध्ये इत्यर्थः। अपिनाऽनेकसमुच्चयः। एकार्थैरित्यग्रिमेणान्वयः। *गणेति।

सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत्। (याज्ञ. २।१८७)

इत्युत्तरार्धम्। व्यवहारद्रष्टेति शेषः। स्मृत्यन्तरमाह *तथेति। *एकमिति। यथोक्तात् द्विगुणो दम इति वचनशेषः। गणद्रव्यहार्यादेः सर्वस्वहरणादिविधानमेकहन्तॄणां बहूनां च द्विगुणदण्डविधानं स्मृतावुक्तम्। इदमुभयमपि व्यवहारमुखेन तादृशापराधवतामेव भवतीति व्यवहारोऽस्तीति भावः। प्रागुक्तमेव विशेषमाह *एकार्थैरिति। अत एवोक्तनारदाभिप्रायमाह *भिन्नार्थैरिति। प्रागुक्तयुक्तेराह *युगपदिति। किं त्वीदृशविषये क्रमेण व्यवहार इति भावः। द्वितीयतात्पर्यं प्रागनुक्तमाह *स्त्रीणामिति। इति व्याख्येयमित्यत्रान्वयः। गोपशौण्डिकेत्यत्र वक्ष्यमाणयुक्तेराह *गोपेति। तत्रापि विशेषं सूचयन्हेतुमाह *पतिष्विति। तथा च तदभावे तत्रापि व्यवहार उपादेय एवेति भावः। अयं च तस्याः पत्या साकं न किंत्वन्येनेतिबोध्यम्। एव-

मग्रेऽपि। तृतीयतात्पर्यमाह * प्रेष्येति । इति योजनीयमित्यग्रिमेणान्वयः । * स्वार्थेति । भृत्यार्थेत्यर्थः अपिना तदर्थव्यवहारसमुच्चयः। तस्मादुक्त एवाशय इति न कोऽपि दोषइति तत्त्वम् ॥ ३२ ॥

मि० परावर्त्यं व्यवहारमुक्त्वा इदानीं परावर्त्यं द्रव्यमाह ।

या० प्रनष्टाधिगतं देयं नृपेण धनिने धनम् ।
विभावयेन्न चेल्लिङ्गैस्तत्समं दण्डमर्हति ॥ ३३ ॥

मि० प्रनष्टं हिरण्यादि शौल्किकस्थानपालादिभिरधिगतं राज्ञे समर्पितं यत् तत् राज्ञा धनिने दातव्यम्, यदि धनी रूपसंख्यादिभिर्लिङ्गैर्भावयति । यदि न भावयति तदा तत्समं दण्ड्यः । असत्यवादित्वात् । अधिगमस्य स्वत्वानिमित्तत्वात् स्वत्वे प्राप्ते तत्परावृत्तिरनेनोक्ता ।

अत्र च कालावधिं वक्ष्यति, (याज्ञ० २।१७३)
शौल्किकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् ।
अर्वाक्संवत्सरात्स्वामी हरेत परतो नृपः॥ इति ।
मनुना— (अ० ८।३०)
पुनः संवत्सरत्रयमवधित्वेन निर्दिष्टम्,
प्रनष्टस्वामिकं रिक्थं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् ।
अर्वाक् त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परतो नृपतिर्हरेत् ॥ इति।

तत्र वर्षत्रयपर्यन्तमवश्यं रक्षणीयम् । तत्र यदि संवत्सरादर्वाक् स्वाम्यागच्छेत्तदा कृत्स्नमेव दद्यात् ।

यदा पुनः संवत्सरादूर्ध्वमागच्छति तदा किञ्चिद्भागं रक्षणमूल्यं गृहीत्वा शेषं स्वामिने दद्यात्।

यथाह, (मनु० ८।३३)

आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतान्नृपः।

दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ इति।

तत्र प्रथमे वर्षे कृत्स्नमेव दद्यात्। द्वितीये द्वादशं भागं तृतीये दशमं चतुर्थादिषु षष्ठं भागं गृहीत्वा शेषं दद्यात्। राजभागस्य चतुर्थोऽंशोऽधिगन्त्रे दातव्यः। स्वाम्यनागमे तु कृत्स्नस्य धनस्य चतुर्थमंशमाधिगन्त्रे दत्त्वा शेषं राजा गृह्णीयात्।

यथाह गौतमः,

प्रनष्टस्वामिकमधिगम्य संवत्सरं राज्ञा रक्ष्यमूर्ध्वमधिगन्तुश्चतुर्थोऽंशो राज्ञः शेषमिति।

अत्र संवत्सरमित्येकवचनमविवक्षितम्। राजा त्र्यब्दं निधापयेदिति स्मरणात्। हरेत परतो नृप इत्येतदपि स्वामिन्यनागते त्र्यब्दादूर्ध्वं व्ययीकरणाभ्यनुज्ञा। ततः परमागते तु स्वामिनि व्ययीभूतेऽपि द्रव्ये राजा स्वांशमवतार्य तत्समं दद्यात्। एतच्च हिरण्यादिविषयम्। गवादिविषये वक्ष्यति, "पणानेकशफेदद्यात्" इत्यादिना ॥ ३३ ॥

बा० १। प्रसङ्गसङ्गतिमाह *परावर्त्यमिति। प्रनष्टेति कर्मधारयो न तु पञ्चमीसमास इत्याह *प्रनष्टमिति। धनमित्यस्यार्थमाह *हिरण्यादीति। *शौल्किकेति। द्वन्द्वं कृत्वा बहुव्रीहिः कार्यः। असमर्पणे तेषां दण्डसत्त्वादाह *राज्ञे इति। उत्तरार्धसूचितमार्थिकं पूर्वशेषमाह *यदीति। उत्तरार्धार्थं कथयन् चेदर्थमाह *यदि

नेति । लिङ्गार्थोऽविवक्षित इत्याह *भावयतीति । *तत्समं, प्रनष्टाधिगतद्रव्यसमम् । पूर्वं मदीयमेतदिति निवेद्य पश्चाद्यदि न साधयति तदा स दण्ड्य इत्यर्थः । तदेव ध्वनयन्नाह *असत्येति । ननु प्रनष्टाधिगतस्य परकीयत्वेनादेयत्वाद्देयमित्युपदेशो व्यर्थ एव अत आह *अधिगमस्येति।द्रव्यनाशानन्तरं तदलब्ध्वा स्वामिनो देशान्तरगमने विशेषमाह *अत्र चेति । प्रनष्टाधिगतस्य प्रतिदानविषये इत्यर्थः । अत्र सर्वत्र प्रनष्टेति दन्त्यपाठः । नशेरिति तन्निषेधात् । तदेव मूलोक्तमाह *शौल्किकैरिति । शुल्कं गृह्णन्ति ते शौल्किकाः । स्थानपालाः तन्मात्ररक्षकाः । *नष्टेति । नष्टं सत् अधिगतं राज्ञे समर्पितमित्यर्थः । यद्वा नष्टमपहृतं चाधिगत्य राज्ञे समर्पितमित्यर्थः ।

२ । अत्र विशेषमाह *मनुना पुनरिति । मनुना त्वित्यर्थः । मनुमेवाह *प्रनष्टेति । स्वामिनः सकाशात्प्रनष्टं प्रनष्टस्वामिकम् । राजदन्तादिः । स्वार्थे कः।अत एव पूर्वैकवाक्यता उत्तरार्द्धसङ्गतिश्चेति भावः । यद्वोक्तरीत्या तदनन्तरं देशान्तरगतस्वामिकमिति यथाश्रुत एवार्थः । हृतं नष्टं च लभ्यते इतिवत् प्रयोग इति न कोपि दोषः । एवं सति प्रसक्तविरोधपरिहाराय व्यवस्थां कथयन्नादौ मनुतात्पर्यमाह *तत्रेति । तथा सतीत्यर्थः। *अवश्यमिति । तन्मध्ये व्ययं न कुर्यादित्यर्थः । निधापयेदित्युक्तिस्वारस्यादिति भावः । *तत्र, तावत्पर्यन्तरक्षणीये।तास्मिन्सति मूलतात्पर्यमाह *यदीति । पुनस्त्वर्थे । अत्र मानमाह *यथाहेति । अस्य पक्षत्रयस्य व्यवस्थां कथयितुमादौ मूलोक्तमेवाह *तत्रेति । तेषां मध्ये इत्यर्थः। अन्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेव । द्वादशभागमित्यादेर्गृहीत्वेत्यादिना अन्वयः । विशेषमाह * राजभागेति । * चतुर्थोऽश इति । अयं च विशेषो द्वितीयादौ न त्वाद्ये ।

तत्र राजभागस्यैवाभावात् । एतदर्थमेवैवमुक्तम् । अन्यथा चतुर्थोऽंश इत्येव वदेत् । राजभागसंबन्धिचतुर्थांशमादद्यादित्यर्थे तु आददीताथ षड्भागमिति वचनविरोधः स्यात् । तथा च प्रनष्टाधिगतं द्रव्यं यः शौल्किकादी राज्ञे समर्पयति तस्मै, राज्ञो यो भागः षष्ठादिरूपः तच्चतुर्थांशः तत्तुल्य उद्धृतषष्ठादिभागाद्धनादवशिष्टाद्दातव्यो दापनीयो न तु राज्ञोंऽशात् तद्विरोधापत्तेरित्यर्थो बोध्यः । उभयत्र तुर्यपादार्थतात्पर्यं वक्तुं विशेषमाह *स्वाम्यनेति । *अधिगन्त्रे, शौल्किकप्रभृतये । अत्र सर्वत्र मानमाह * यथाहेति । *प्रनष्टेति । पूर्ववत् । *ऊर्ध्वमधिगन्तुरिति । संवत्सरादिति शेषः । तथा च संवत्सरादूर्ध्वं स्वामिन्यागतेऽधिगन्तुश्चतुर्थोऽंशो भवति, शेषं राज्ञो भवतीत्यर्थः । तत्राधिगन्त्रे चतुर्थांशदाने इयान्भेदः, स्वामिन्यागते प्रागुक्तरीत्या राज्ञः षष्ठाद्यंशमुद्धृत्यावशिष्टधनाद्राज्ञः चतुर्थांशसमभागो देयः, अनागते तु तस्मिन्सर्वस्य धनस्य चतुर्थांशो देय इति । एवं राज्ञः शेषमित्यत्रापि तस्मिन्नागते पूर्वोक्तरीत्या षष्ठादिभागरूपम्, अनागते तु तस्मिन्सर्वधनं दत्तचतुर्थांशकमिति भेदो बोध्यः । एवं च राज्ञ इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयो बोध्यः ।

३ । मनुतात्पर्यविरोधं परिहरति *अत्रेति । गौतमीये इत्यर्थः । उद्देश्यविशेषणत्वादिति भावः । तथा सत्यनतिप्रसङ्गाय तन्मूलं तदुक्तमेव हेतुमाह * राजेति ।

४ । नन्वेवं सर्ववचनानां व्यवस्थायां पादत्रयार्थलाभेऽपि मनुमूलयोस्तुर्यपादार्थस्य निर्विषयत्वापत्तिरेव, चतुर्थादिष्वपि अवशिष्टदानस्य स्वामिने प्रतिपादितत्वादित्यत आह *हरेतेति । अपिना मनूक्ततुर्यपादसमुच्चयः । यद्यप्यत्र संवत्सरादिति प्रक्रान्तं तथाप्युक्तरीत्या मन्वेकवाक्यतयैवाह * त्र्यब्दादि-

ति। तथा चात्र परत इत्यत्र त्र्यब्दादिति शेषो बोध्यः। ननु व्ययीकरणानन्तरं तदागमने कथं प्रागुक्तद्दानसंभवोऽत आह *आगते त्विति। *अवतार्य, पृथक्कृत्य। तास्मिन्प्रक्षिप्य। *तत्समम्, अवशिष्टतत्तुल्यम्। तथा च राजा स्वांशं षष्ठाद्यंशं तथा कृत्वा तत्समं यावदधिगन्तृहस्ताद् गृहीतं तत्संख्याकं स्वामिने दद्यादित्यर्थः। तत्रापि न रक्षणव्ययवृद्धिं दद्यादपि तु मूलमात्रमेव। "हरेत परत" इत्यनेन व्ययवत् व्यवहारस्यानुज्ञानात्। तथा च व्ययीकरणे व्यवहारे सति वृद्धिद्रव्येण सत्समत्वं तदभावे स्वांशप्रक्षेपेण। ततोऽप्यपूर्त्तौ तत्समत्वं स्वकोशद्रव्येणैव, न त्वाधिगन्त्रे यश्चतुर्थांशो दत्तस्तद्ग्रहणेनापि। तस्मै भृतिरूपेण दत्तत्वात्। भृतिरूपस्याप्यादाने कालान्तरे प्रनष्टाधिगतप्रत्यर्पणादिकं न स्यात्। स्वांशमवतार्येति विशेषोक्तेश्चेति बोध्यम्।

५। विशेषमाह *एतच्चेति। अत एव प्राक् तथैव व्याख्यातम्। सङ्कोचे मानमाह *गवादीति। मूलकृदेवेति भावः॥ ३३॥

मि० रथ्याशुल्कशालादिनिपतितस्य सुवर्णादेर्नष्टस्याधिगमे विधिमुक्त्वा अधुना भूमौ चिरनिखातस्य सुवर्णादेर्निधिशब्दवाच्यस्याधिगमे विधिमाह।

या० राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद् द्विजेभ्योऽर्द्धं द्विजः पुनः।
विद्वानशेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः॥ ३४॥
इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत्।
अनिवेदितविज्ञातो दाप्यस्तं दण्डमेव च॥ ३५॥

मि० उक्तलक्षणं निधिं राजा लब्ध्वा अर्द्धं ब्राह्म-

णेभ्यो दत्त्वा शेषं कोशे निवेशयेत् । ब्राह्मणस्तु विद्वान् श्रुताध्ययनसम्पन्नः सदाचारो यदि निधिं लभेत तदा सर्वमेव गृह्णीयात् । यस्मादसौ सर्वस्य जगतः प्रभुः । इतरेण तु राजविद्वद्ब्राह्मणव्यतिरिक्तेन अविद्वद्ब्राह्मणक्षत्रियादिना निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाधिगन्त्रे दत्त्वा शेषं निधिं स्वयमेवाहरेत् ।

यथाह वसिष्ठः,

अप्रज्ञायमानं वित्तं योऽधिगच्छेद्राजा तद्धरेत् षष्ठमंशमधिगन्त्रे दद्यादिति ।

गौतमोऽपि,

निध्यधिगमो राजधनं भवति, न ब्राह्मणस्याभिरूपस्य, अब्राह्मणोऽप्याख्याता षष्ठमंशं लभेतेत्येके इति ।

अनिवेदित इति कर्तरि निष्ठा । अनिवेदितश्चासौ विज्ञातश्च राज्ञेत्यनिवेदिताविज्ञातः । यः कश्चिन्निधिं लब्ध्वा राज्ञे न निवेदितवान् विज्ञातश्च राज्ञा स सर्वं निधिं दाप्यो दण्डं च शक्त्यपेक्षया । अथ निधेरपि स्वाम्यागत्य रूपकसंख्यादिभिः स्वत्वं भावयति तदा तस्मै राजा निधिं दत्त्वा षष्ठं द्वादशं वांऽशं स्वयमाहरेत् ।

यथाह मनुः (अ. ८ श्लो० ३५)

ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः ।
तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा ॥इति ।

अंशविकल्पस्तु वर्णकालाद्यपेक्षया वेदितव्यः॥३४॥३५॥

बा॰ १। अव्यवहितसङ्गतिं प्रसङ्गरूपामाह * रथ्येति । इदं नष्टपद-

व्याख्यानम्।एतेनप्राक्तनम् प्रनष्टपदमपि व्याख्यातम्।*एवम्,उक्तप्रकारेण।*उक्तेति। भूमौ चिरनिखातं सुवर्णादीत्यर्थः। तुर्यपादबलात् द्विजपदं ब्राह्मणपरमित्याह *ब्राह्मणेभ्य इति। एकमग्रेऽपि। फलितमाह *शेषमिति। पुनःशब्दार्थमाह *त्विति। विद्वानित्यस्य व्याख्या *श्रुतेति। न केवलया इत्यादिस्मृत्यन्तरादिदमुपलक्षणमित्याह *सदेति। पुनःशब्दानुषङ्गेण द्वितीयपद्यार्थमाह *इतरेणत्विति। इतरत्वमुभयापेक्षमित्याह *राजेति। शेषपूरणेन व्याचष्टे *अधिगन्त्रे इति। यद्यप्यत्र अषष्ठांशमिति छेदेन वाक्यपूर्तिः सिद्धा तथापि उपक्रमे वासिष्ठे च दद्यादित्युक्त्या दानशाब्दत्वस्यैवेष्टत्वेनात्रार्थिकत्वे तद्विरोधापत्तेः शेषपूरणापत्तेः, विद्वद्विप्रविषये सर्वस्येति हेतूक्त्याऽन्यविषये राज्ञः प्रभुत्वसूचनेन तत्रापि तदाहरणस्यार्थसिद्धत्वेन विध्यनुपयोगात्, अत एवानिवेदितेत्यनेन विप्रस्यापि वैपरीत्योक्तेः, अतएव च दानपूर्वकाहरणस्यैव विवक्षितत्वेन तदीयलाभापत्तेश्च, अतएवोपक्रमवाक्यं तथा व्याख्यातम्। अत इग्यण इतिसूत्रादिभाष्यसिद्धान्तमूलकेन प्रविश पिण्डीम् इत्यादिवद्वाक्यैकदेशन्यायेन तन्त्रादिना द्वितीयपादस्य शाब्दमर्थमाह *राजेति। यथाश्रुतार्थत्यागेन तथा व्याख्याने बीजमाह *यथाहेति। *अप्रज्ञायमानमिति। चिरनिखातमित्यर्थः। अनेन वित्तस्य निधित्वं सूचितम्। *तत्, ततः। *निध्यधिगम इति। अधिगम इति कर्मणि घञ्। कर्मधारयः। कडारादिः। अधिगम्यमानो निधिः राजधनं नाधिगन्तुः।*अभिरूपस्य, श्रुताध्ययनादिसम्पन्नस्य ब्राह्मणस्य तु स न राजधनम् अपि तु तस्यैव। एवंचेदं वाक्यत्रयं यथासंभवं शेषानुषङ्गाभ्याम् इति बोध्यम्।*अब्राह्मणोऽपि विद्वद्ब्राह्मणभिन्नोऽप्याख्याता तत्कथयिता यदि तदा तस्य षष्ठमंशं लभेते-

स्येके इत्यर्थः । अपिना विद्वद्ब्राह्मणसमुच्चयः । तथा च तस्यापि षष्ठांशमात्रप्राप्तौ प्रागुक्तविरोधो ऽत आह *एके इति । अनेन तदीयसर्वग्रहणेन सह षष्ठांशग्रहणस्य पुरुषभेदेन विकल्पः सूचित इति बोध्यम् ।

२। नन्वनिवेदितविज्ञात इत्ययुक्तं, कर्मनिष्ठायां निध्यधिगन्त्रा अन्येन वाऽनिवेदने राज्ञो ज्ञानाभावात्, किं च दाप्य इत्यनेनान्वयासम्भवात्, अत आह *अनिवेदित इतीति । गत्यर्थाकर्मकेत्यनेनेति भावः । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह *यः कश्चिदिति । विद्वद्ब्राह्मणस्तद्भिन्नो वेत्यर्थः । तमित्यस्यार्थमाह *सर्वं निधिमिति । विशेषानुक्तेः केवलार्थकैकशब्दस्वरसाच्चाह *शक्त्यपेक्षयेति । यदि निध्यधिगन्ता स्वयं निवेदने साक्षात्कर्त्ता प्रयोजको वा न भवति, अपित्वन्यैर्निवेदितः सन् राज्ञा विज्ञातो भवति तदा स तं निधिं दण्डं च यथाशक्ति दाप्य इति तात्पर्यम्।

३। इतरेणेत्येतत्सूचितमेव विशेषमाह *अथेति । अपिः प्रागुक्तप्रनष्टसमुच्चायकः । *भावयति, साधयति । अत्र मानमाह *यथाहेति । *ममायमिति । *अनेन कर्मणा द्विकर्मकत्वं ब्रुवः । *सत्येन, रूपसंख्यादिकथनेन । *तस्येति । अवधेः सम्बन्धित्वविवक्षया षष्ठी । प्राग्वद् व्यवस्थामाह *अंशेति । *वर्णेति । सदसद्वर्णचिराचिरकालाद्यपेक्षयेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

मि० चौरहृतं प्रत्याह ।

या० देयं चौरहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु ।
अददद्धि समाप्नोति किल्बिषं यस्य तस्य तत् ॥३६॥

मि० चौरैर्हृतं द्रव्यं चौरेभ्यो विजित्य जानपदाय स्वदेशनिवासिने यस्य तत् द्रव्यं तस्मै राज्ञा दातव्य-

म्। हि यस्मात् अददत् अप्रयच्छन् यस्य तत् अपहृतं द्रव्यं तस्य किल्विषमाप्नोति। तस्य चौरस्य च।

यथाह मनुः,   (अ० ८ श्लो० ४०)

दातव्यं सर्ववर्णेभ्यो राज्ञा चौरहृतं धनम्।
राजा तदुपभुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किल्विषम्॥ इति।

यदि चौरहस्तादादाय स्वयमुपभुङ्क्ते तदा चौरस्य किल्विषमाप्नोति। अथ चौरहृतमुपेक्षते तदा जानपदस्य किल्विषम्। अथ चौरहृताहरणाय यतमानोऽपि न शक्नुयादाहर्तुं तदा तावद्धनं स्वकोशाद्दद्यात्।

यथाह गौतमः,

चौरहृतमवजित्य यथास्थानं गमयेत् कोशाद्वा दद्यादिति।

कृष्णद्वैपायनोऽपि,

प्रत्याहर्तुम् अशक्तस्तु धनं चौरहृतं यदि।
स्वकोशात्तद्धि देयं स्यादशक्तेन महीक्षिता॥ इति।

इति असाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम्॥ ३६॥

बा० १। *चौरेति। प्रनष्टप्रसङ्गादित्येवेति भावः। ननु स्वयमलब्धं कथं देयम् अत आह *चौरेभ्य इति। ततः शासनपूर्वं गृहीत्वेत्यर्थः। जनपदे भवो जानपदः। अनतिप्रसङ्गाय तस्य च सम्बन्धिशब्दत्वादाह * स्वदेशेति। तथाप्यनतिप्रसङ्गायाह * यस्येति। अनेन वर्णसामान्यपरामर्शः। अत एव मन्वेकवाक्यता। तुः पादपूरणे। यस्येत्यन्तं भिन्नं वाक्यं, तस्येति च भिन्नं, तादित्यस्योभयत्रान्वयः, तदाह * हीति। अस्यार्थमाह *यस्मादिति। तादित्यस्य व्याख्या *अपहृतं द्रव्यमिति। यत्त-

दोर्मिथः साकाङ्क्षत्वाच्छेषं पूरयति *तस्येति । द्वितीयवाक्यार्थमाह *तस्य चौरस्य चेति। किल्विषमित्यादेरनुषङ्गः। यथाश्रुतार्थं विहाय एवं व्याख्याने मानमाह *यथाहेति । *तदुपभुञ्जान इति। तदुपयुञ्जान इति पाठान्तरम् ।अत्र मनुमूलाभ्यां यथाश्रुतं विरुद्धमुक्तम्। अतो मन्वेकवाक्यतयैव मूलस्य सम्भवात् वैपरीत्यासम्भवात् द्वेधा व्याख्यानं कृतमिति । तस्याप्रतिदाने राजा तयोः उभयोः किल्विषमाप्नोतीत्युक्तं, तथा सति मनुवचने प्राप्तन्यूनतानिरासाय विषयव्यवस्थामाह *यदीति। अनेन मनुविषयः प्रदर्शितः। मूलविषयमाह *अथेति। एवमपि मूलोत्तरार्धस्य सुयोजत्वात्तस्य व्यवस्थितत्वाद्वेति भावः। मनुमूलपूर्वार्द्धतात्पर्यार्थमाह

२। *अथेति। तावदित्यनेन न्यूनाधिकभावो निरस्तः। अत्र मानमाह *यथाहेति । *यथास्थानमिति । यस्य तद्धनं तं प्रापयेदित्यर्थः। *कृष्णेति । व्यासोऽप्याहेत्यर्थः । *अशक्तस्तु, अशक्त एव। राजा भवेदिति शेषः। *हि, तदा। द्विर्बद्धमिति न्यायेन सत्यां शक्तौ तथा न कार्यमिति स्पष्टार्थमाह *अशक्तेनेति । *महीति । महीं क्षयति निवासयति गमयति वा, क्षिणोति हिनस्ति शास्ति दण्डयति वा महीक्षित् तेनेत्यर्थः ।

३। *इत्यसाधारणव्यवहारमातृकेति। इति साधारणासाधारणव्यवहारमातृकेति पाठान्तरम् । तस्य च पूर्वं तथा पाठाभावो वक्ष्यमाणप्रकारो वाऽभिप्रायः ॥ ३६ ॥

अथ ऋणदानप्रकरणम् ॥ ३ ॥

मि० साधारणासाधारणरूपां व्यवहारमातृकामभिधायाधुनाऽष्टादशानां व्यवहारपदानामाद्यमृणादानपदं दर्शयति, "अशीतिभागो वृद्धिः स्यात्" इत्यादिना

"मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने"

इत्येवमन्तेन । तच्च ऋणादानं सप्तविधम् । ईदृशमृणं देयम्, ईदृशमदेयम्, अनेनाधिकारिणा देयम्, अस्मिन् समये देयम्, अनेन प्रकारेण देयमित्यधमर्णे पञ्चविधम् । उत्तमर्णे दानविधिरादानविधिश्चेति द्विविधमिति । एतच्च—

नारदेन स्पष्टीकृतम्,   (व्य० प० १।१)

ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत् ।
दानग्रहणधर्मश्च ऋणादानमिति स्मृतम् ॥ इति ।

तत्र प्रथममुत्तमर्णस्य दानविधिमाह । तत्पूर्वकत्वादितरेषाम् ।

या० अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सम्बन्धके ॥
वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥ ३७ ॥

मि०*मासि मासि,प्रतिमासम्। बन्धकं विश्वासार्थं यदाधीयते आधिरिति यावत्। बन्धकेन सहवर्त्तते इति सबन्धकः प्रयोगस्तस्मिन् सबन्धके प्रयोगे प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य अशीतितमो भागो वृद्धिर्धर्म्या भवति।अन्यथा बन्धकरहिते प्रयोगे वर्णानां ब्राह्मणादीनां क्रमेण द्वि-

त्रिचतुःपञ्चकं शतं धर्म्यं भवति। ब्राह्मणेऽधमर्णे द्विकं शतं क्षत्रिये त्रिकं वैश्ये चतुष्कं शूद्रे पञ्चकं, मासि-मासीत्येव। द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा पञ्च वा द्वित्रिचतुःपञ्चाः अस्मिन् शते वृद्धिर्दीयते इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतम्। तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते इति संख्याया अतिशदन्तायाः कन्। तदन्तविधिश्चात्र द्रष्टव्यः।

इयं च वृद्धिर्मासि मासि गृह्यते इति कालिका। इयमेव वृद्धिर्दिवसगणनया विभज्य प्रातिदिवसं गृह्यमाणा कायिका भवति।

तथा च नारदेन, (व्य० प० ११०२।१०३।१०४)

कायिका कालिका चैव कारिता च तथा परा।
चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेषु तस्य वृद्धिश्चतुर्विधा॥

इत्युक्त्वोक्तम्,

कायाविरोधिनी शश्वत्पणपादादिकायिका।
प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धिः सा कालिका मता॥
वृद्धिः सा कारिता नामाधमर्णिकस्वयंकृता।
वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता॥ इति॥ ३७॥

बा० १। पूर्वोत्तरयोर्ग्रन्थसन्दर्भयोः सङ्गतिमाह*साधारणासाधारणेति। प्रथमप्रकरणे साधारणमातृका ऽभिहिता, द्वितीयप्रकरणेऽसाधारणमातृका। एवं च प्रकरणद्वयस्य निरपेक्षस्योत्तरग्रन्थोपयोगित्वेन ताभ्यामुत्तरग्रन्थसङ्गतिरिति भावः। यद्वा ऽनन्तरप्रकरणमेव साधारणासाधारणात्मकम्। देशाद्देशान्तरं यातीत्यादिदुष्टलक्षणं सर्वसाधारणम्, छलं निरस्य भूतेनेत्यादिकमपि।

इतरदसाधारणम् । समाप्तावुभयात्मकत्वेन प्रकरणसमापनामिति भावः । *व्यवहारपदानां, मध्ये इति शेषः ।

२ । तत्र तावत् ऋणस्य अदानम् आदानं वा यस्मिन्निति व्युत्त्यत्तावपि योगरूढोऽयम् ऋणादानशब्दः । तदेतदभिप्रेत्याह *तच्चेति । तत्र तावत् अधमर्णसम्बन्धिभेदानाह * ईदृशमिति । याचनापूर्वकत्वादृणस्य तस्याश्च अधमर्णनिष्ठत्वात् मल्लग्रामादिवद्वेति भावः। एतेन सूचीकटाहन्यायेन वैपरीत्यमुचितमित्यपास्तम् । नारदवचनाच्च । अस्वतन्त्रैरपि स्त्र्यादिभिः कुटुम्बरक्षणार्थं यदृणं गृहीतं तद्देयम्, उक्तवैपरीत्येतु न देयं, पुत्रपौत्रादिरूपेणाधिकारिणा देयम्, अस्मिन्काले देयं, क्वचित्सवृद्धिकं देयं क्वचिदवृद्धिकमित्येतदन्यतरदित्येवमधमर्णे देयं पञ्चप्रकारम्, उत्तमर्णे द्विविधमित्यर्थः ।

३। * एतच्चेति । उक्तभेदकथनेनास्य योगरूढत्वं चेत्यर्थः । येन देयमित्यधिकारिनिर्देशः । यत्र देयमिति कालनिर्देशः । यथाचेति प्रकारनिर्देशः । देयमित्यस्य सर्वत्रान्वयः । धर्मश्चेति पाठः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात्प्रत्येकं सम्बन्धः । तदिति पाठे यदिति शेषः । वैपरीत्ये वैपरीत्यम् इति । यत् तदृणादानमित्यन्वयः ।

एवं स्मृत्यन्तरानुरोधेनास्य सप्तविधत्वमग्रिमोपयुक्तं प्रतिपाद्य अधुना मूलवचनमवतारयति *तत्रेति । तेषां मध्ये इत्यर्थः ।

४ । द्वयोरेवेतिभ्रमनिरासाय वीप्साद्विर्वचनेनाह *प्रतीति । *प्रयोगे, दाने । अत्र विशेषोल्लेखेऽनुपयोगात्फलेऽविशेषाच्चाह *द्रव्यस्येति । अशीतिपदं तत्संख्यापूरके लाक्षणिकं भागपदसाहचर्यादित्याह *अशीतितम इति । तथा च तत्र कर्मधारयो बोध्यः । शास्त्रविहितत्वादेवाह * धर्म्येति । लिङ्र्थाविवक्षयाऽऽह *भवतीति । उत्तरार्धं व्याचष्टे *अन्यथेति । अस्य व्याख्या *बन्धकेति । सामान्येनोक्तं स्पष्टार्थं विशिष्याह

*ब्राह्मणे इति। शतमित्यस्याग्रे सर्वत्रानुषङ्गः। एवं भवतीत्यस्यापि। मासि मासीत्यनुवर्त्तते इत्याह *मासीति। तथा च प्रतिमासं ब्राह्मणादिक्रमात् तथा भवतीत्यर्थः।

५। ननु कथमुक्तार्थलाभस्तत इत्यत आह *द्वौवेति। संख्ययाऽव्ययेति बहुव्रीहिरिति भावः। * तदस्मिन्निति। तथा च कनः सर्वत्र सम्बन्ध इति भावः। उक्तवृद्धेरुपाधिभेदान्मूलानुक्तं द्वैविध्यं कथयन्नाह * इयं चेति। मूलोक्तेत्यर्थः।

६। मूलानुक्तमाह *इयमेवेति। मूलोक्तैवेत्यर्थः। विशेषमाह *दिवसेति। मासस्येति भावः। अत्र मानमाह * तथा चेति। उक्तोक्तमित्यत्रान्वयः। *तस्य, ऋणस्य। उक्तेति शेषः। *कायेति। तदविरोधिनी तदनुकूला यथा तस्य प्रतिदिनं वृद्धिस्तथा शरीरसत्त्वे प्रातिदिनं वृद्धिरिति तथा दीयमानेत्यर्थः। यद्वा यया खेदन शरीरनाशो न भवति तादृशी स्वल्पेत्यर्थः। अधिकदाने खेदेन देहस्यारक्षणेन नाशसंभवात्। * शश्वत्, मुहुर्मुहुः प्रातिदिनमिति यावत्। * पणेति। पणस्य पादश्चतुर्थांश इत्यर्थः। तथा च पणपादादिरूपा तदविरोधिनी प्रतिदिनं स्रवन्ती कायिकेत्यर्थः। *स्रवन्ती, आगच्छन्ती। उभयत्र मत्वर्थीयष्ठन्। अधमर्णिके बह्वच इत्यनुकम्पादौ ठच्। ऋणिकेनेति पाठान्तरम्। तदा मत्वर्थीयष्ठन्॥ ३७॥

मि॰ ग्रहीतृविशेषेण वृद्धेः प्रकारान्तरमाह।

या॰ कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम्।

मि॰ कान्तारमरण्यं तत्र गच्छन्तीति कान्तारगाः। ये वृद्ध्या धनं गृहीत्वाऽधिकलाभार्थमतिगहनं प्राणधनविनाशशङ्कास्थानं प्रविशन्ति ते दशकं शतं

दद्युः, ये च समुद्रगास्ते विंशकं शतं, मासि मासीत्येव। एतदुक्तं भवति। कान्तारगेभ्यो दशकं शतं सामुद्रेभ्यश्च विंशकं शतम् उत्तमर्ण आदद्यात्। मूलनाशस्यापि शङ्कितत्वादिति।

मि० इदानीं कारितां वृद्धिमाह।

या० दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु ॥३८॥

मि० सर्वे वा ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः अबन्धके सबन्धके वा स्वकृतां स्वाभ्युपगतां वृद्धिं सर्वासु जातिषु दद्युः। क्वचिदकृतापि वृद्धिर्भवति।

यथाह नारदः, (व्य० प० १।१०८)

न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित्।
अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सरार्द्धाद्विवर्द्धते ॥ इति।

यस्तु याचितकं गृहीत्वा देशान्तरं गतस्तं प्रति—
कात्यायनेनोक्तम्,

यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत्।
ऊर्ध्वं संवत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥ इति।

यश्च याचितकमादाय याचितोऽप्यदत्त्वा देशान्तरं याति तं प्रति—

तेनैवोक्तम्,

कृत्वोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत्।
ऊर्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥ इति।

यः पुनः स्वदेशे स्थित एव याचितो याचितकं न ददाति तं याचनकालादारभ्य वृद्धिं दापयेद्राजा।

यथाह,

स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः क्वचित् ।
तं ततोऽकारितां वृद्धिमनिच्छन्तं च दापयेत् ॥ इति ।
अनाकारितवृद्धेरपवादो नारदेनोक्तः, (अ.२।३६)
पण्यं मूल्यं भृतिर्न्यासो दण्डो यश्च प्रकल्पितः ।
वृथादानाक्षिकपणा वर्द्धन्ते नाविवक्षिताः ॥ इति ।
अविवक्षिता अनाकारिता इति ॥ ३८ ॥

बा० १ । *ग्रहीत्रिति । अथेत्यादिः । *दशकमिति । पूर्ववत् । *विंशकमिति । ड्वुन्नन्तम् । प्रकरणाद्विशेषपरत्वमित्याह *अरण्यमिति । कर्मणोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी *तत्रेति । तादित्यर्थः । परिखेतिवत् डः । अत एव तथैव पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह *ये इति । तत्रापि अरण्यसामान्यं न विवक्षितमिति सूचयन्नाह *अतीति । अभ्यर्हितत्वात्प्राणस्य पूर्वनिपातः । वस्तुतोऽविनाशस्थानेपि आह *शङ्केति । तत्रापि प्रकर्ष इत्याह *प्रेति । अपकर्षेणाह *दद्युरिति ।

२ । *ये च, ये तु । सामुद्रा इत्यत्रेदमर्थेऽणिति सूचयन्नाह *समुद्रगा इति । दद्युरित्यस्यानुषङ्गः । मासि मासीत्यनुवर्त्तते सामर्थ्यादित्याह *मासीति ।

३ । ननु तथा सति यदि विनाशस्तावत्तद्दानमपि कथमतः तात्पर्यार्थमाह *एतदिति । आदावेवेति भावः । इदं चानन्तर्यादबन्धकप्रयोगविषयम् । अत एवाह *मूलेति ।

४ । *कारित्तामिति । अत एव मूले वाशब्दो विकल्पार्थः । तदाह *सर्वे इति । अस्य व्याख्या *ब्राह्मणेति । अत्र च ब्राह्मणादीनामधमर्णत्वं प्रदर्शनमात्रं, हीनोत्तमभावमपरिगणय्य यथाकथंचिदुत्तमर्णत्वमधमर्णत्वं च भवतीत्यर्थः । संकोचे

मानाभावादाह * अबन्धके इति । प्रयोगे इति शेषः । यथाश्रुतासंगतेराह * स्वाभ्युपेति । उद्देश्यस्याधिकरणत्वविवक्षया आह * सर्वास्विति ।

५। विशेषमाह *कचिदिति । *न वृद्धिरिति। वृद्धिं कुर्वन्तमधमर्णमुत्तमर्णः प्रयुङ्क्ते इति णिचि निष्ठायाम् आङा कारिताशब्दस्य समासे ततो नञा तस्य समास इति कश्चित् । अकृतेति स्वारस्यात् प्रार्थयन्तीतिवत् णिजिति तु तत्त्वम् । अत एव स्वकृतामित्युक्तं मूले। एवं रीतिः कारितेत्यत्रापि बोध्या । अत एव स्वयं कृतेत्येव तत्रोक्तम् । एवं चाकृता वृद्धिस्त्वं यथेच्छं व्यवहरेति दत्तानां कचिदपि न स्यात् । अत्र प्रीतिदत्तेत्यनेन ग्रहीतुर्याचनाभावः सूचितः। अत एव तत्र विशेषं वक्ष्यति ईदृशेऽपि स्थले । हिस्त्वर्थे । *वत्सरार्धाद्धि, वत्सरार्धात्तु। *ऊर्ध्वं, षण्मासोत्तरं तु । * अनाकारितमपि, अर्श आद्यजन्तं, धनं वर्धते इत्यर्थः । विवर्धते इति पाठान्तरम् । कश्चिन्मते ऽकृतेत्यर्थः स्वोक्ताविरुद्ध इति बोध्यम् । वर्द्धनप्रकारस्तु सबन्धाबन्धकप्रकारभेदकृतः प्रागुक्तो द्रष्टव्यः ।

६। विशेषान्तरमाह *यस्त्विति। याच्ञाप्राप्तं याचितकमित्यमरः। वृद्धिं विना प्रार्थनया गृहीतमित्यर्थः । *तं, तादृशमर्थं, विना याचनामिति शेषः । अत एव तत्र विशेषं वक्ष्यति ।

७। तृतीयं विशेषमाह *यश्चेति । योऽपीत्यर्थः । यातीति वर्त्तमानसामीप्ये इति भूते लट् ।

८। *तेनैव, कात्यायनेनैव। *कृत्वोद्धारमिति।याचितकरूपेणोद्धारमादायेत्यर्थः। कृतोद्धारमिति पाठे कर्मधारयः । गृहीतयाचितकमित्यर्थः । उधार इति भाषाप्रसिद्ध उद्धारः । कर्मणि घञ् । उदित्यस्य वृद्धिमुल्लङ्घ्येत्यर्थः । * तु, अपि । यद्वा य

इत्यग्रे योज्यो यथाश्रुत एव । याचित इत्यत्र अपीति शेषः ।

९ । चतुर्थविशेषमाह *यः पुनरिति । यस्त्वित्यर्थः । *याचितः,याचितोऽपि । *याचनेति । अधमर्णयाचनेत्यर्थः । * स्वेति । यस्तु स्वदेशे स्थितः सन् याचितोऽपि कचित्कदाचित्तन्न दद्यादित्यर्थः । क्वचिदिति देशविशेषणं वा । अनिच्छन्तं च तमपि तम् अकारिताम् अकृतामपि वृद्धिं प्रागुक्तरीत्या ततो ऽधमर्णयाचनकालादारभ्य राजा दापयेदित्युत्तरार्धार्थः ।

१०। *अनाकारितेति । न वृद्धिः प्रीतीति नारदेनैव षड्मासानन्तरं प्रीतिदत्ते उक्ताया इत्यर्थः।*नारदेनेति। तेनैवेत्यर्थः । पण्यं विक्रेयं वस्तु । मूल्यं धान्यादि । भृतिर्वेतनम् । वृथादानेति त्रयाणामितरेतरद्वन्द्वः । वृथादानं वन्दिचारणादिभ्यो दानम् । आक्षिकं द्यूतजितम् । पणः व्यवहारे क्रियमाणनिबन्धः । न्यासान्यपण्यादिषु दास्यामीति दृढप्रतिज्ञायां कृतायां सत्यां तावत्तेषां पण्यादीनां परकीयत्वेनादानेऽनाकारितवृद्धिःप्राप्ताऽनेनापोद्यते इति भावः ।

११। न्यासपदेन तु न्यासविशेषो ग्राह्यः । तथा हि । यत्र विश्वस्ते पुरुषे रूपसंख्याप्रदर्शनेन द्रव्ये न्यस्ते स यदि मयैतद्व्यवह्रियते कालान्तरे एतत्संख्याकमेतज्जातीयं च द्रव्यं दास्यामीति स्वामिनः पुरस्तात् कथयति स च स्वामी तथैवाङ्गीकुरुते तादृशे न्यासे ऽकृता वृद्धिर्नास्तीत्यर्थः । षण्मासं वृद्ध्यभावस्य सिद्धत्वात् स्वामिने ऽकथयित्वैव व्यहारे कृते सोदयस्य देयत्वाच्चेति बोध्यम् । अविवाक्षिता इत्यत्र अर्शआद्यच् । तदाह *अनाकारिता इति ॥ ३८ ॥

मि० अधुना द्रव्यविशेषेण वृद्धिविशेषमाह ।

या० सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां

मि० पशूनां स्त्रीणां च सन्ततिरेव वृद्धिः। पशूनां स्त्रीणाम् पोषणासमर्थस्य तत्पुष्टिसन्ततिकामस्य प्रयोगः सम्भवति। ग्रहणं च क्षीरपरिचर्यार्थिनः। २ अधुना प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य वृद्धिग्रहणमन्तरेणापि चिरकालावस्थितस्य कस्य द्रव्यस्य कियती परा वृद्धिरित्यपेक्षिते आह।

या० रसस्याष्टगुणा परा।
वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा परा ॥ ३९ ॥

मि० रसस्य तैलघृतादेर्वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य स्वकृतया वृद्ध्या वर्द्धमानस्याष्टगुणा वृद्धिः परा नातः परं वर्द्धते। तथा वस्त्रधान्यहिरण्यानां यथासङ्ख्यं चतुर्गुणा त्रिगुणा द्विगुणा च वृद्धिः परा।

वसिष्ठेन तु रसस्य त्रैगुण्यमुक्तम्,

द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं धान्येनैव रसा व्याख्याताः पुष्पमूलफलानि च। तुलाधृतम् अष्टगुणमिति।

मनुना तु— (अ० ८।१५१)

धान्यस्य पुष्पमूलफलादीनां च पञ्चगुणत्वमुक्तम्,
धान्ये शदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम्। इति।

शदः क्षेत्रफलं पुष्पमूलफलादि। लवो मेषोर्णाचमरीकेशादिः। वाह्यो बलीवर्दतुरगादिः। धान्य-

शादलववाह्यविषया वृद्धिः पञ्चगुणत्वं नातिक्रामतीति। तत्राधमर्णयोग्यतावशेन दुर्भिक्षादिकालवशेन च व्यवस्था द्रष्टव्या। एतच्च सकृत्प्रयोगे सकृदाहरणे च वेदितव्यम्। पुरुषान्तरसंक्रमणेन प्रयोगान्तरकरणे तस्मिन्नेव वा पुरुषे अनेकशः प्रयोगान्तरकरणे सुवर्णादिकं द्वैगुण्याद्यतिक्रम्य पूर्ववद्वर्द्धते। सकृत्प्रयोगेऽपि प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वा वृद्ध्याहरणेऽधमर्णदेयस्य द्वैगुण्यासम्भवात्पूर्वाहृतवृद्ध्या सह द्वैगुण्यमतिक्रम्य वर्द्धते एव।

यथाह मनुः, (अ० ८।१५१)

कुसीदिवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहिता। इति।

सकृदाहृतेत्यपि पाठोऽस्ति। उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं कुसीदं तस्य वृद्धिः कुसीदवृद्धिः द्वैगुण्यं नात्येति नातिक्रामति, यदि सकृदाहिता सकृत्प्रयुक्ता। पुरुषान्तरसंक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमत्येति। सकृदाहृतेति तु पाठे शनैःशनैः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वाऽधमर्णादाहृता द्वैगुण्यम् अत्येतीति व्याख्येयम्।

तथा गौतमेनाप्युक्तम्, चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्येति।

प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशात्प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमोऽभिप्रेतः। चिरस्थाने इति निर्देशात् शनैः शनैर्वृद्धिग्रहणे द्वैगुण्यातिक्रमो दर्शितः॥ ३९॥

बा० १। *स्त्रीणां चेति। दासीनां नकुलस्त्रीणामित्यर्थः। त्वर्थमाह *एवेति। एतत्प्रसङ्गमाह *पशूनामिति। *पुष्टीति। द्वन्द्वोत्तरं

बहुव्रीहिः । इदं दातुरुक्तम् । अथप्रतिग्रहीतुराह *ग्रहणं चेति । *क्षीरेति । द्वन्द्वोत्तरं तत्पुरुषः । यथासंख्यमुभयत्र बोध्यम् ।

२।*प्रयुक्तेति । वृद्धिलोभेनेति भावः । अत एवाह *वृद्धीति । ग्रहणं न तु करणम् । *वास्थितस्येति । विषये । तेषां मध्ये इति शेषः । स्थितत्वे इति पाठेपि तेषां मध्ये इति शेषः । अन्यथा निर्धारणे बहु[illegible] यथाश्रुतासम्बद्धत्वं स्पष्टमेव । *परा, उत्कृष्टा चरमेति यावत् । *तैलेति । घृततैलादेरि[illegible]चितं,शाकपार्थिवादिर्वा । तस्य लघ्वक्षरत्वात् । कारितवृद्ध्याभिप्रायेणाह *स्वेति । *परेत्यस्य तात्पर्यार्थमाह *मातः परमिति ।

३ । उत्तरार्धार्थमाह *तथेति । [illegible]रण्यशब्देनात्र धनं द्रव्यापरपर्यायं सर्वम् ।

४ । पक्षान्तरं रसे आह *वासिष्ठेन त्विति । परत्वं वृद्धेरिति शेषः । [illegible] *धान्येनैवेति । *[illegible] । [illegible] शेषः । *तुलेति । तुलायां धृतं निहितं प्रतिपं [illegible] [illegible]न्यरसात्मकमदत्तं चिरकालस्थितमित्यर्थः ।

५ । धान्यपुष्पाद्यंशे पक्षान्तरमाह *म[illegible]नात्विति । प्राग्वत् । आदिग्राह्यं वचने स्पष्टम् । पूर्व[illegible] पूर्वनिपातः । बलीवर्दस्याभ्यर्हितत्वात्तः । पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह *धान्येति । सर्वत्र विषयसप्तमीत्याह *विषयेति । पञ्चतामित्यस्य लक्ष्यार्थमाह *पञ्चगुणत्वमिति । इतीत्यस्य अर्थे इति शेषः । एवं सति सम्भवात् तस्य दुष्टत्वाच्च विकल्पान्य[illegible]कारेण विरोधं परिहरति *तत्रेति । तेषु पक्षेष्वित्यर्थः । परकीययोग्यतायास्तथ्यतः स्पष्टमज्ञानादाह *दुर्भिक्षेति ।

६ । विशेषमाह *एतच्चेति । [illegible]देव ऋणदानप्रयोगे एकदैव च सवृद्धिकमूलग्रहणे चेत्यर्थः । एकस्मिन् ऋणदानप्रयोगे दश-

रूपकेषु दत्तेषु प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वा वृद्धेरग्रहणे कालविलम्बवशात् वृद्धेर्द्वैगुण्यातिक्रमेणापि वृद्धिः प्राप्ता, तत्र सवृद्धिकमूलमेकदैव गृह्णन्नुत्तमर्णो मूलद्विगुणं तेन सह विंशतिरूपकपरिमितं द्रव्यं गृह्णीयात् इत्याभिप्रायः ।

७। आद्यस्य प्रत्युदाहरणमाह *पुरुषान्तरेति। अन्यस्मै पुरुषाय दानेनेत्यर्थः । प्रयोगान्तरकरणं द्वेधा, तत्रैकमुक्त्वा द्वितीयमाह * तस्मिन्नेवेति । *अनेकशः, पुनः पुनः । अनेकश इत्यत्र रेकसेकाभ्यामिति पाठे प्रयुक्तद्रव्यैकदेशग्रहणेन न्यूनीकरणं रेकः तत्रैव प्रक्षेपेणाधिकीकरणं सेकः । रिच वियोजनसम्पर्चनयोः षिच क्षरणे । तत्र तेन सर्वग्रहणादाह *सुवर्णेति । *पूर्ववत्, अशीतिभाग इत्याद्युक्तप्रकारेण । अयं भावः । यदा तदेव विंशतिसंख्याकं द्विगुणद्रव्यम् अन्यस्मै दीयते पूर्वं यस्मै दत्तं तस्माएव वा दीयते प्रयोगान्तरेण तथा वा क्रियते तदा पूर्वप्रयोगे द्विगुणीभूतमिति कृत्वा पुनः क्रियमाणे प्रयोगान्तरे न वर्द्धते इति न। तदा दीयमानस्य तस्यैव मूलत्वेन वृद्धेरिष्टत्वात् । अत एव प्रथमप्रयोगे एव द्वैगुण्याद्यतिक्रमेण वृद्धिर्न, द्वितीयादिप्रयोगे तु द्वैगुण्याद्यप्यत्येतीति ।

८। सकृदाहरणे चेत्यस्य प्रत्युदाहरणमाह *सकृदिति । *देयस्य, मूलस्य । असंभवस्त्वेवं, प्रतिदिनादिक्रमेण तद्दाने यस्मिन् दिने या वृद्धिर्दीयते तद्दिनात्पूर्वमभिवृद्धस्य धनस्य विच्छेदः पुनरपि नूतनत्वेन वृद्धिः एवं च वस्तुतः प्रयोगान्तरमिव भवतीति यावत् द्वैगुण्यं प्राप्नोति तावदविच्छेदेन वृद्धस्य द्रव्यस्यावस्थित्यभाव इति ।

९ । अत्रोभयत्र मानमाह *यथाहेति । आहितेत्यस्येतीति शेषः। क्वचित्तथा पाठ एव । पाठभेदेन द्वयोर्लाभो नैकस्मादित्याह

*सकृदिति । तत्राद्यपाठेनाद्यलाभ इत्याह *यदीति । एतद्विशेषणतात्पर्यमाह *पुरुषान्तरेति । आदिना प्रागुक्तद्वि[illegible]ग्रहः । द्वितीयेन द्वितीयलाभ इत्याह * सकृदिति । सकृदाहृतेतितुपाठे इति पाठः । यदि सकृदाहृता मूलसहिता द्वि[illegible]रेकदैव गृहीतेत्याद्यर्थः । एतत्तात्पर्यार्थमाह *शनैः शनैरिति । अन्यथेत्यादिः । शनैरित्यस्यैव व्याख्या *प्रतीति ।

१०। मानान्तरमाह *तथेति। तद्वदित्यर्थः। अत एव अपिना पौनरुक्त्यं न। स्थानं स्थितिः। प्रयोगस्य प्रयुज्यमानऋणस्य प्रतिदिनादिक्रमेण वृद्धिग्रहणं विना चिरकालस्थितौ सत्यां द्वैगुण्यं भवतीत्यर्थः । उक्तमित्यस्य ध्वानितमित्यर्थ इति सूचयन्नाह *प्रयोगेति । अनेनाद्यार्थलाभ उक्तः । द्वितीयस्य तमाह * चिरेति । *शनैरिति । उक्तरीत्येति भावः । *दर्शितः, अभिप्रेतः ॥३९॥

मि० [illegible]णप्रयोगधर्मा उक्ताः । सांप्रतं प्रयुक्तस्य धनस्य ग्र[illegible]णधर्मा उच्यन्ते ।

प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत् ।
साध्यमानो नृपं गच्छेत् दण्ड्यो दाप्यश्च तद्धनम्॥४०॥

प्रपन्नमभ्[illegible]पगतमधर्णेन धनं साक्ष्यादिभिर्भावितं वा साधयन्प्रत्याहरन् धर्मादिभिरु[illegible] नृपतेर्न वाच्यो निवारणीयो न भवति। धर्मादयश्चोपाय

मनुना दर्शिताः, (अ. ८।४९)

धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च ।
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥ इति ।

धर्मेण प्रीतियुक्तेन सत्यवचनेन । व्यवहा[illegible]ण साक्षिलेख्याद्युपन्यासेन । छलेन उत्सवादिव्याजेन

२२

भूषणादिग्रहणेन । आचरितेन भोजनेन । पञ्चमेनोपायेन बलेन निगडबन्धनादिना । उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यमेतैरुपायैरात्मसात्कुर्यादिति । प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्य इति वदन् अप्रतिपन्नं साधयन् राज्ञा निवारणीय इति दर्शयति । एतदेव स्पष्टीकृतं—

कात्यायनेन,

पीडयेद्यो धनी कश्चिदृणिकं न्यायवादिनम् ।
तस्मादर्थात्स हीयेत तत्समं चाप्नुयाद्दमम् ॥ इति ।

यस्तु धर्मादिभिरुपायैः प्रपन्नमर्थं साध्यमानो याच्यमानो नृपं गच्छेत् राजानमभिगम्य साधयन्तमभियुङ्क्ते स दण्ड्यो भवति शक्त्यनुसारेण, धनिने तद्धनं दाप्यश्च राज्ञा ।

दापने च प्रकारा दर्शिताः,

राजा तु स्वामिने विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् ।
देशाचारेण चान्यांस्तु दुष्टान् संपीड्य दापयेत् ॥
रिक्थिनं सुहृदं वापि छलेनैव प्रदापयेत् । इति ।

साध्यमानो नृपं गच्छेदित्येतत् स्मृत्याचारव्यपेतेनेत्यस्य प्रत्युदाहरणं च बोद्धव्यम् ॥ ४० ॥

बा० १ । सङ्गतिमाह *ऋणप्रयोगेति । ऋणदानेत्यर्थः । प्रपन्नमित्यस्य व्याख्या *अभ्युपगतमधमर्णेनेति । अर्थपदार्थो *धनमिति । व्याख्यानान्तरमाह *साक्ष्यादीति । अत एवान्यथा शेषं पूरयति *धर्मादिभिरिति । लिङर्थाविवक्षया आह *भवतीति ।

२ । तानेवाह *धर्मादयश्चेति । तेत्वित्यर्थः । प्रकृतोपयोग्यानर्थानाह *प्रीतीत्यादिना । तैर्भावितत्वादाह *उपन्यासेनेति । यथाश्रुतार्थासम्भवाल्लक्ष्यार्थमाह *उत्सवेति । आचरितेनेत्यस्यार्थो

*भोजनेनेति। तद्दानेनेत्यर्थः। अचरितेन अभोजनेनेति पाठान्तरम्। तस्य भोजनाभावेनेत्यर्थः। चर गतिभक्षणयोः। एतेषां सर्वेषामुपायत्वं सूचयन्नाह *उपायेनेति। बलेनेत्यस्य व्याख्या *निगडेति।

३। एवं पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह *उपचयेति। एतैः पञ्चभिर्व्यस्तैः समस्तैर्वा यथासम्भवम्। इतीत्यस्य अर्थ इति शेषः।

४। ध्वनितमाह *प्रपन्नमिति। अप्रतिपन्नम् अनङ्गीकृतादि साधयन् प्रत्याहरन्, एतैरुपायैरिति शेषः। ध्वनितत्वेनास्पष्टत्वात् च्विः। ऋणिके मत्वर्थीयष्ठन्। * न्यायेति। यथार्थानङ्गीकारादिभाषिणमित्यर्थः। *दमं, दण्डम्।

५। उत्तरार्धार्थमाह *यास्त्विति। उपायैरित्यस्य साध्येत्यत्रान्वयः। कर्मणि लडित्याह *याच्येति। गमनमात्रेण नानिष्टम्, अतस्तस्य लक्ष्यार्थमाह *राजानमिति। लिङ्गार्थाविवक्षया आह *अभियुङ्क्ते इति। अनेन गच्छन्नित्यपपाठ इति सूचितम्। विशेषाभावादाह * शक्त्यनुसारेणेति।

६। प्रपन्नसाधने उत्तमर्णस्य प्रागुक्तप्रकारवदत्रापि शेषसूचनाय तानाह * दापनेचेति। मनुनैवेति भावः। अधमर्णविशेषेणात्र प्रकारभेद इत्याह * विप्रमिति। एवं प्रागपि बोध्यम्। * सान्त्वेन, प्रीतियुक्तसत्यवचनेन। एवेनेतरव्यवच्छेदः। एवमग्रेऽपि। *देशेति। साक्षिलेख्याद्युपन्यासरूपव्यवहारेण भोजनादिरूपेण च विप्रान्यानित्यर्थः। अनेन प्रागुक्तद्वयसंग्रहः। तत्रैव विशेषमाह *दुष्टानिति। अयं प्रागुक्तपञ्चमः प्रकारः। तृतीयमाह * रिक्थिनमिति। विषयद्वयमत्र। एवं च सामादयो नीतिशास्त्रोक्ता उपाया एवात्र शब्दान्तरेणोक्ता इति बोध्यम्।

७। नन्वत्र व्यवहाराभावेन कथं दण्डादिदापनं राजकृतमत आह * साध्येति। अयं भावः। स्मृत्याचारेत्यनेन तादृशस्य

व्यवहारपदत्वमुक्तम्, अत्र तु तदविरुद्धमार्गेणाधर्षितत्वात्तन्न निवेदनीयम्, यदि निवेदयति तदा तन्निवेद्यमानं व्यवहारपदं न भवति। अत एव दण्डादिमात्रं विधीयते। तत्राप्यादौ दण्डस्य पश्चात् तस्येति निःशङ्कमविचार्य तथा कार्यमिति तद्विपरीतोदाहरणमेतदित्यर्थ इति ॥ ४० ॥

मि० बहुषूत्तमर्णिकेषु युगपत्प्राप्तेष्वेकोऽधमर्णिकः केन क्रमेण दाप्यो राज्ञेत्यपेक्षिते आह।

या० गृहीतानुक्रमाद्दाप्यो धनिनामधमर्णिकः।
दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम्॥ ४१ ॥

मि० समानजातीयेषु धनिषु येनैव क्रमेण धनं गृहीतं तेनैव क्रमेणाधमर्णिको राज्ञा दाप्यः। भिन्नजातीयेषु तु ब्राह्मणादिक्रमेण ॥ ४१ ॥

बा० उत्तमर्णिके बह्वच इति अनुकम्पादौ ठच्। एवमधमर्णिकेऽपि बोध्यम्। अभ्यर्हितसङ्गतिरनेनोक्ता। * गृहीतेति। ग्रहणानुक्रमादित्यर्थः। धनिनामित्युद्देश्यस्य सम्बन्धत्वविवक्षया षष्ठी। धनमिति शेषः। उत्तरार्धलब्धां व्यवस्थामाह * समानेति। सत्सु इति शेषः। तुरुक्तवैलक्षण्ये। तथा च नृपतेरित्युपलक्षणमग्रिमस्यापि ॥ ४१ ॥

मि० यदा पुनरुत्तमर्णो दुर्बलः प्रतिपन्नमर्थं धर्मादिभिरुपायैः साधयितुमशक्नुवन् राज्ञा साधितार्थो भवति तदाऽधमर्णस्य दण्डमुत्तमर्णस्य च भृतिदानमाह।

या० राज्ञाऽधमर्णिको दाप्यः साधिताद्दशकं शतम्।
पञ्चकं तु शतं दाप्यः प्राप्तार्थो ह्युत्तमर्णिकः॥४२॥

मि० अधमर्णिको राज्ञा प्रतिपन्नार्थात्साधिताद्दशकं शतं दाप्यः । प्रतिपन्नात् साधितार्थस्य दशमांशं राजाऽधमर्णिकाद्दण्डरूपेण गृह्णीयादित्यर्थः । उत्तमर्णस्तु प्राप्तार्थः पञ्चकं शतं भृतिरूपेण दाप्यः । साधितार्थस्य विंशतितमं भागमुत्तमर्णाद्राजा भृत्यर्थं गृह्णीयादित्यर्थः । अप्रतिपन्नार्थसाधने तु दण्डविभागो दर्शितो निह्नवे भावितो दद्यादित्यादिना ॥ ४२ ॥

बा० १। अवतरणं ससङ्गतिकमाह *यदा पुनरिति। यदात्वित्यर्थः । अशक्तौ हेतुं सूचयन्नाह * दुर्बल इति । चस्त्वर्थे, व्युत्क्रमेण समुच्चये वा । * भृतिदानं, शब्दानुशासनमाचार्यस्येति वत्प्रयोगः ।

२। शाब्दमर्थमाह *अधमर्णिक इति । साधितादित्यस्य साकाङ्क्षं प्रकृतं शेषमाह *प्रतीति । कर्मधारयः । *दशकमिति । पञ्चद्दशतौ वर्गे वेति पक्षे परिमाणार्थककन्नन्तम् । शतमित्यत्र प्रतीति शेषः, तत् प्रति दशसंख्यकमित्यर्थः । एवं पञ्चकं शतमित्यत्रापि बोध्यम् ।

३। तत्र शतग्रहणमुपलक्षणमिति प्रतीत्यत्र कर्मधारयम् अन्यस्मै दापनाविवक्षां च सूचयन्नस्य तद्दशमांशत्वसम्भवात्फलितमर्थमाह *प्रतीति। प्राग्वत् अर्थद्वयमाह क्रमेण*उत्तमर्ण इत्यादिना । मूलेतुर्व्युत्क्रमे इत्याह *उत्तमर्णास्त्विवाति। *प्राप्तेति। अनेनातथात्वे नैवमिति सूचितम् । एतत्सूचक एव हिः । भृतिर्वेतनम् । अत्र तस्य तत्त्वासम्भवादेतस्यैव सम्भवादाह * विंशतीति ।

४ । नन्विदमुभयमयुक्तं, भृतिदण्डयोरत्रानुक्त्या राज्ञस्तत्तदंशग्रहणमात्रप्रतीतेरिति चेन्न । ग्रहणप्रतीतेर्निर्विवादत्वेन तत्र हेतुपरामर्शे दृष्टे सति अदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वेन तत्सम्भवे तदभा-

वेनाधमर्णे अङ्गीकृतार्थादानरूपापराधरूपस्य दृष्टहेतोः सम्भवेनोत्तमर्णे ऽपराधाभावेन केवलाशक्तिसत्त्वेन गुरुत्वलघुत्वतारतम्येनाधमर्णादिरूपेण दण्डस्य ग्रहणमुत्तमर्णादशक्त्या भृतेरिति तात्पर्यात् ।

५। ननु प्रपन्नार्थसाधने इदं सर्वमुक्तम् अप्रतिपन्ने तु का गतिरत आह *अप्रतीति । *दण्डेति । ससाधनप्रकार इत्यादिः । तत्रापि वक्ष्यते इत्युक्तं स्थितं, तदत्रोक्तमेवेति बोध्यम्॥ ४२ ॥

मि० सधनमधमर्णिकं प्रत्युक्तम् । अधुना निर्धनमधमर्णिकं प्रत्याह ।

या० हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।
ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम्॥ ४३॥

मि० ब्राह्मणादिरुत्तमर्णो हीनजातिं क्षत्रियादिजातिं परिक्षीणं निर्धनमृणार्थं ऋणनिवृत्त्यर्थम् कर्म स्वजात्यनुरूपं कारयेत् तत्कुटुम्बाविरोधेन । ब्राह्मणः पुनः परिक्षीणो निर्धनः शनैः शनैः यथोदयं यथासम्भवमृणं दाप्यः। अत्र च हीनजातिग्रहणं समजातेरप्युपलक्षणम् । अतश्च समानजातिमपि परिक्षीणं यथोचितं कर्म कारयेत् । ब्राह्मणग्रहणं च श्रेष्ठजातेरुपलक्षणम्। अतश्च क्षत्रियादिरपि परिक्षीणो वैश्यादेः शनैः शनैर्दाप्यो यथोदयम् ।

एतदेव मनुना स्पष्टीकृतम् । (अ. ८. श्लो. १७७.)
कर्मणापि समं कुर्याद्धनिकेनाधमर्णिकः ।
समोऽपकृष्टजातिश्च दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैः॥ इति ।

उत्तमर्णेन समं निवृत्तोत्तमर्णाधमर्णव्यपदेशमा-

स्मानमधमर्णः कर्मणा कुर्यादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

बा० १। हीनजातिमित्यत्र शूद्रादिरेव न विवक्षितः उत्तरार्धस्वारस्यादित्याह *ब्राह्मणेति। योग्यतयाऽऽह *उत्तमर्ण इति। परिक्षीणमित्यस्य व्याख्या अनतिप्रसङ्गाय योग्यतया * निर्धनमिति। माक्षिकार्थो धूम इतिवत् ऋणार्थमितीत्याह *ऋणानिवृत्त्यर्थमिति। योग्यतयाऽनतिप्रसङ्गायाह *स्वेति। नन्वेवं तत्कुटुम्बविनाशः स्याद्रक्षणाभावादत आह * तदिति। तदुपयोगि सम्पाद्य अवशिष्टकाले इदं तेन कार्यमिति भावः।

२। उत्तरार्धार्थमाह *ब्राह्मणइति। त्वर्थमाह *पुनरिति। शनैरित्यत्र वीप्सान्तर्भाव इत्याह * शनैः शनैरिति। यथोदयमित्यस्य प्रसिद्धार्थो नेत्याह * यथासंभवमिति।

३। विशेषद्वयमाह * अत्र चेत्यादि। मूलवचने इत्यर्थः। अपिना तस्यापि संग्रहस्तेन न सर्वथा न्यूनता। *समानजातिमपि,ब्राह्मणादिकम्। च्विः प्राग्वत्। *कर्मेति। समोऽपकृष्टजातिश्चाधमर्णिको धनिकेन सार्धमात्मानं कर्मणाऽपि समं तुल्यं कुर्यात्। श्रेयांस्तु तद्धनं शनैर्दद्यादित्यर्थः। अपिनोक्तसमुच्चयः।

४। तत्रास्पष्टांशमाह *उत्तमर्णेनेति। कर्मणा [illegible]तुल्यत्वासंभवात्सममिति व्याचष्टे * निवृत्तोत्तमर्णेति। अयमुत्तमर्णनिरूपिताधमर्णव्यपदेशस्तत्र यथा नास्ति एवं स्वस्मिन्नपीत्यर्थः। यद्वा दृष्टान्तार्थमुत्तमर्णग्रहणम्। तयोर्मिथः ससंबन्धिकत्वादन्यतरनिवृत्तावपरस्यापि निवृत्तिः ॥ ४३ ॥

किञ्च।

या० दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनम्।
मध्यस्थस्थापितं चेत्स्याद्वर्धते न ततः परम् ॥ ४४ ॥

मि० उपचयार्थं प्रयुक्तं स्वकीयं धनम् अधम-

र्णेन दीयमानमुत्तमर्णो वृद्धिलोभाद्यदि न गृह्णाति तदाऽधमर्णेन मध्यस्थहस्ते स्थापितं यदि स्यात्तत् ततः स्थापनादूर्ध्वं न वर्द्धते। अथ स्थापितमपि याच्यमानो न ददाति ततः पूर्ववद्वर्द्धते एव ॥ ४४ ॥

बा० १। किंचेति। उत्तमर्णेऽन्यदप्युच्यते इत्यर्थः। उत्तरार्धानुरोधेनाह * उपचयेति। [illegible] स्वार्थे कनित्याह * स्वकीयमिति। योग्यतया आह *अधमर्णेनेति। य इत्यस्यार्थः *उत्तमर्णइति। अग्रहणे हेतुं पूरयति * वृद्धीति। तथैवाह * यदीत्यादि। मध्यस्थपदं लाक्षणिकमित्याह *हस्ते इति। *तत्, धनम्। तत इत्यस्य व्याख्या * स्थापनादिति। परमिति व्याचष्टे * ऊर्ध्वमिति।

२। तुल्ययुक्त्या तदनुक्तं विशेषमाह * अथेति। * याच्येति। उत्तमर्णेनाधमर्ण इत्यर्थः। *ततः, तस्मात्। *पूर्ववत्, स्थापनतः प्राग्वत् ॥ ४४ ॥

मि० इदानीं देयमृणं यदा येन च देयं तदाह।

या० अविभक्तैः कुटुम्बार्थे यदृणं तु कृतं भवेत्।
दद्युस्तद्रिक्थिनः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि ॥४५॥

मि० अविभक्तैर्बहुभिः कुटुम्बार्थमेकैकेन वा यदृणं कृतं तदृणं कुटुम्बी दद्यात्। तस्मिन्प्रेते प्रोषिते वा तद्रिक्थिनः सर्वे दद्युः ॥ ४५ ॥

बा० १। एवमुत्तमर्णे प्रकारद्वयमुक्तम्, अथाधमर्णे आह *इदानीमिति। यदेति कालनिर्देशः। येनेत्याधिकारिनिर्देशः। *तत्, त्रितयम्। अवि[illegible]रित्यत्र [illegible]ाद्बहुत्वं विवक्षितम्। तथा च समस्तैर्व्यस्तैर्वा तैरित्यर्थः। तुरुक्तवैलक्षण्ये, तत्फलितमाह

*अविभक्तैरिति । कुटुम्बेत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः । कुम्बार्थे इत्यव्ययं तत्रेत्याह * अर्थमिति । अस्योभयत्रान्वयः । तथा च बहुभिस्तैरेकैकेन वा कुटुम्बरक्षणार्थं यदृणं कृतमित्यर्थः । अनेन देयर्ण कथितम् । उत्तरार्द्धवाक्येन शेषं पूरयति *तदृणं कुटुम्बी दद्यादिति । अनेनाधिकारिकथनम् । *तस्मिन्, कुटुम्बिनि । *तदिति । तस्य कुटुम्बिनो ये रिक्थग्राहका इत्यर्थः । वचनलभ्यमाह * सर्वे इति । अत्र मेते प्रोषिते वेति कालाभिधानं, वद्रिक्थिन इत्यपि अधिकारिप्रदर्शनमेवेति भावः ॥ ४५ ॥

मि० येन देयमित्यत्र प्रत्युदाहरणमाह ।

या० न योषित् पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।

दद्यादृते कुटुम्बार्थान्न पतिः स्त्रीकृतं तथा ॥ ४६ ॥

मि० पत्या कृतमृणं योषिद्भार्या नैव दद्यात् । पुत्रेण कृतं योषिन्माता न दद्यात् । तथा पुत्रेण कृतं पिता न दद्यात् । तथा भार्याकृतं पतिर्न दद्यात् । कुटुम्बार्थादृते इति सर्वशेषः । अतश्च कुटुम्बार्थं येन केनापि कृतं तत् कुटुम्बिना देयम् । तदभावे तद्रिक्थहरैर्देयमित्युक्तमेव ॥ ४६ ॥

बा० १। *प्रत्युदाहरणमिति । पूर्ववचनेन कुटुम्ब्यादिभिराधिकारिभिर्ऋणं देयमिति येनेत्यंशोऽपि वृत्तः । तत्र योषिदादीनामपि कुटुम्ब्यादित्वेनाधिकारित्वेन तस्य देयत्वं यद्यपि प्राप्तं तथापि विषयविशेषे देयमिति पूर्वाभिहितम् ऋणस्य देयत्वं व्यावर्त्यते इति प्रत्युदाहरणत्वमित्यर्थः । तथाचानेनादेयमृणमुच्यते इति भावः ।

२। कृतमित्यस्य पूर्वत्रापि संबन्धः । योषित्पदं योग्यतया व्यर्थमिति पृथक् व्याचष्टे *पत्न्येति । पूर्वतोऽनुवृत्तेराह *ऋणमि-

ति । सर्वमिति न्यायेनाह * नैवेति ।

३। द्वितीयपादार्थमाह * तथेति ।

४। तुर्यपादार्थमाह * तथेति । योग्यतया स्त्रीपदार्थमाह *भार्येति । न दद्यादित्यस्यानुषङ्गः ।

५। अव्यवहितसंबन्धभ्रमनिरासायाह *कुटुम्बेति । सर्वशेष इति पाठः । घञजपः पुंसीत्युक्तेः । शेषमिति पाठस्तस्य प्रायोवादत्वेन । यद्वा सर्वस्य शेषः शेषत्वं यस्य तत् । अत एव तत्प्रत्युदाहरणतया पूर्वैकवाक्यतेत्याह *अतश्चेति । *कृतम्, ऋणमिति शेषः । *तद्दायहरैः, यैः कैश्चित् ।

नारदोऽपि, (व्य० प० १।१६।१७)

न स्त्री पतिकृतं दद्यादृणं पुत्रकृतं तथा ।
अभ्युपेतादृते यद्वा सह पत्या कृतं भवेत् ॥
दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता या मुमूर्षुणा ।
यो वा तद्रिक्थमादद्याद्यत्र रिक्थमृणं ततः ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि,

भर्त्रा पुत्रेण वा सार्द्धं केवलेनात्मना कृतम् ।
ऋणमेवंविधं देयं नान्यथा तत्कृतं स्त्रिया ॥
मर्तुकामेन वा भर्त्रा उक्ता देयमृणं त्वया ।
अप्रपन्नाऽपि सा दाप्या धनं यद्याश्रितं तया ॥ इति ॥४६॥

मि० पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमिति वक्ष्यति, तस्य पुरस्तादपवादमाह ।

या० सुराकामद्यूतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम् ।
वृथादानं तथैवेह पुत्रो दद्यान्न पैतृकम् ॥ ४७ ॥

मि० सुरापाणेन यत्कृतमृणं, कामकृतं स्त्रीव्यसननिर्वृ-

त्तं, द्यूते पराजयनिर्वृत्तं, दण्डशुल्कयोरवशिष्टं, वृथादानं धूर्तबन्दिमल्लादिभ्यो यत्प्रतिज्ञातम् ।

धूर्ते बन्दिनि मल्ले च कुवैद्ये कितवे शठे ।
चाटचारणचौरेषु दत्तं भवति निष्फलम् ॥

इति स्मरणात् । एतदृणं पित्रा कृतं पुत्रादिः शौण्डिकादिभ्यो न दद्यात् । अत्र दण्डशुल्कावशिष्टकमित्यवशिष्टग्रहणात्सर्वं दातव्यमिति न मन्तव्यम् ।

दण्डं वा दण्डशेषं वा शुल्कं तच्छेषमेव वा ।
न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकम् ॥

इत्यौशनसस्मरणात् ।

गौतमेनाप्युक्तं, मद्यशुल्कद्यूतकामदण्डाः पुत्रान्नाध्यावहेयुरिति । न पुत्रस्योपरि भवन्तीत्यर्थः । अनेनादेयमृणमुक्तम् ॥ ४७ ॥

बा० १। *तस्येति । अदेयप्रक्रमादिति शेषः । तथाचैतदर्थमेवमुक्तौ इतः परस्यापि पाठक्रमादिति न्यायेनार्थक्रमतः पूर्वंभावादपवादत्वमिति न काचिदसंगतिरिति भावः ।

२।द्यूतान्तद्वंद्वस्य कृतशब्देन तृतीयातत्पुरुषः । तस्य च प्रत्येकं सबन्धः । सुरापदं च तत्पाने लाक्षणिकं साहचर्यादित्याह *सुरापाणेनेति । वा भावकरणयोरिति णत्वविकल्पः । कामो रत्यभिलाष इत्याह *स्त्रीति । बहुव्रीहिः । एवमग्रेऽपि । द्यूते द्वैविध्यसत्त्वेऽपि जये तदभावादाह *पराजयेति । लक्षणेति भावः । दण्डेत्यत्र द्वन्द्वोत्तरं षष्ठीतत्पुरुषः स्वार्थे कन् इत्याह *दण्डेति । रक्षानिर्वेशो राजभागः शुल्कम् । *वृथेति । वृथादानमित्यस्य वृथादीयमानमित्याद्यर्थे शाब्दे बाधात्पूर्ववत्तदव-

शिष्टमित्यर्थासंभवाच्चाह *धूर्तेति। तथा च तदनुकूलो व्यापारोऽत्र प्रतिज्ञारूप एवेति भावः।

३। धूर्तादिभ्यो दत्तस्य वृथादानत्वं समूलयति *धूर्ते इति। *कितवे, द्यूतकारिणि। *चाटे,विदूषके। अत्र निष्फलमित्युक्त्या पारलौकिकफलाभावाद् वृथादानत्वं विवक्षितं, न तु दृष्टफलाभावादिति भावः।

४। पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह *एतदिति। पैतृकमिति व्याचष्टे * पित्रेति। अर्थं फलितार्थः। आगत इत्यधिकारे पितुर्यच्चेति ठञ्विधानात्। उत्सर्गानुरोधेन पुत्रपदमुपलक्षणमित्याह * पुत्रादिरिति। इहेति व्याचष्टे *शौण्डीति। तस्य तत्त्वविवक्षया तत्र सप्तमी।

५। विशेषमाह * अत्रेति। वचने इत्यर्थः। * तु पुत्रेण, पुत्रेण च। * व्यावहारिकमिति। न कुटुम्बोपयोगीत्यर्थः।

६। *मद्येति। अत्र मद्यादिदण्डान्ताः[illegible]दर्थे व्ययीकृतानि द्रव्याणि लक्ष्यन्ते। तानि पितृसंबद्धानि पुत्रान्नाध्यावहेयुरित्यर्थः। अभिभवेयुरिति पाठान्तरम्। पराभवेयुरिति उभयार्थः। तात्पर्यार्थमाह *न पुत्रस्येति। तथा च दण्डशुल्कावशिष्ट[illegible]मित्यत्र त्रयाणां समाहारद्वंद्वः। कन्स्वार्थे। अवशिष्टं चोपस्थितत्वात्तयोरेवेत्येवं विवक्षितं न तु प्रागुक्तमिति अनेन सूचितमिति बोध्यम्। उपसंहरति *अनेनेति। उभयेनेत्यर्थः॥ ४७॥

मि० न पतिः स्त्रीकृतं तथेत्यस्यापवादमाह।

या० गोपशौण्डिकशैलूषरजकव्याधयोषिताम्।

ऋणं दद्यात्पतिस्तेषां यस्माद् वृत्तिस्तदाश्रया॥४८॥

मि० गोपो गोपालः,शौण्डिकः सुराकारः, शैलूषो

नटः, रजको वस्त्राणां रञ्जकः, व्याधो मृगयुः । एतेषां योषिद्भिर्यदृणं कृतं तत् पतिभिर्देयं, यस्मात्तेषां वृत्ति-र्जीवनं तदाश्रया योषिदधीना । यस्माद् वृत्तिस्तदाश्र-येति हेतुव्यपदेशादन्येऽपि ये योषिदधीनवृत्तयस्ते-ऽपि योषित्कृतमृणं दद्युरिति गम्यते ॥ ४८ ॥

बा० १। गोपेति । अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । व्याधान्तद्वंद्वे योषिद्भिस्तत्पुरुषः । आदौ पदार्थानाह *गोप इति । अथ वाक्यार्थ-माह *एतेषामिति । अनेन द्वंद्वः सूचितः । पतिरिति जातावेकव-चनमित्याह * पतिभिरिति ।

२। तत्र बीजमाह *यस्मादिति । *तेषां, तत्पतीनाम् । अनेन तासामित्यपपाठ इति सूचितम् । नेदं परिगणनं किन्तूपलक्षणमि-त्यनेनैव सूचितमित्याह * यस्मादिति । * अन्येपि, तद्भिन्नाः सर्वे ब्राह्मणादयोऽपि ॥ ४८ ॥

मि० पतिकृतं भार्या न दद्यादित्यस्यापवादमाह ।

या० प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतम् ।
स्वयं कृतं वा यदृणं नान्यत्स्त्री दातुमर्हति ॥ ४९ ॥

मि० मुमूर्षुणा प्रवत्स्यता वा पत्या नियुक्तया ऋण-दाने यत् प्रतिपन्नं तत् पतिकृतमृणं देयम् । यच्च पत्या सह भार्यया ऋणं कृतं तदपि भर्त्रभावे भार्यया अपुत्रया देयम् । यच्च स्वयमेव कृतम् ऋणं तदपि देय-म् । ननु प्रतिपन्नादित्रयं स्त्रिया देयमिति न वक्तव्य-म् । संदेहाभावात् ।

उच्यते ।

(मनु० ८।४१६)

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥

इति वचनान्निर्द्धनत्वेन प्रतिपन्नादिष्वदानाशङ्कायामिदमुच्यते, प्रतिपन्नं स्त्रिया देयमित्यादि । नचानेन स्त्र्यादीनां निर्द्धनत्वमभिधीयते । पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपरत्वात् । एतच्च विभागप्रकरणे स्पष्टीकरिष्यते । नान्यत्स्त्री दातुमर्हतीत्येतत्तर्हि न वक्तव्यम् । विधानेनैवान्यत्र प्रतिषेधसिद्धेः । उच्यते ।

प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतम् ।

इत्यनयोरपवादार्थमुच्यते, अन्यत् सुराकामादिवचनोपात्तं प्रतिपन्नमपि पत्या सह कृतमपि न देयमिति ॥ ४९ ॥

बा० १ । आद्यपादार्थमुक्तक्रमेण स्मृत्यन्तरानुरोधेनाह *मुमूर्षुणेति । परलोकं गन्तुमिच्छता देशान्तरं गमिष्यता वा भर्त्रा ऋणदाने तद्विषये नियुक्तया प्रेरितया भार्यया यत्प्रतिपन्नं यद्दानमङ्गीकृतं तत् तादृशं तया देयमित्यर्थः ।

२ । द्वितीयपादार्थमाह *यच्चेति । अनेन वा चार्थे इति सूचितम् । एवमग्रेऽपि । अत्र पत्या सहेत्युक्त्या तस्याप्राधान्यं सूचितम् । एवमप्युक्तरीत्या उभयोरभावे तस्या दानाधिकारादाह *भर्त्रभावे इत्यादि ।

३ । तृतीयपादार्थमाह *यच्चेति । मध्यमतो भेदाय सर्वमिति न्यायेनाह * स्वयमेवेति ।

तथा च नारदः,

न स्त्री पतिकृतं दद्यादृणं पुत्रकृतं तथा ।

अभ्युपेतादृते यद्वा सह पत्या कृतं भवेत्॥
दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता या मुमूर्षुणा।
यो वा तद्रिक्थभाग्देयाद्रिक्थमृणं ततः॥ इति।
कात्यायनोऽपि,
भर्त्रा पुत्रेण वा सार्धं केवलेनात्मना कृतम्।
ऋणमेवंविधं देयं नान्यथा तत्कृतं स्त्रिया॥
मर्तुकामेन वा भर्त्रा उक्ता देयमृणं त्वया।
अप्रपन्नाऽपि सा दाप्या धनं यद्याश्रितं स्त्रिया॥ इति।

४। *त्रय एवेति। एवोऽप्यर्थे। एते त्रयोऽर्जितधना अपि अधना एव अस्वामिनो धने स्मृता इत्यर्थः। *यत्ते इति। ते भार्यादयो यत्किंचित्समधिगतधनमर्जयन्ति तद्धनं यस्य ते भार्यादयस्तस्य भवतीत्यर्थः। यस्य ते इति पाठः। यस्यै ते इति पाठान्तरम्।

५। नन्वनेन तस्या निर्धनत्वे प्रतीयमाने सति प्रतिपन्नमित्यादिवचनशतैर्देयत्वोक्तावपि कथं तया देयं निर्धनत्वादत आह * न चेति। नहीत्यर्थः। * अनेन, मनुवचनेन। अत एवाशङ्कायामिति प्राक् उक्तम्। *पारतन्त्र्येति। तन्मात्रप्रतिपादनतात्पर्यकत्वादित्यर्थः। तथा चानुज्ञां विना नाधिकारः स्वातन्त्र्येण यत्र कुत्रचिद्विनियोगे, सत्यां तु तस्यां सोऽस्तीति भावः।

६। नन्वत्र किं नियामकं, तथैवार्थः कुतो न, अयमपूर्वो विधिरस्तु, तथा चैतदन्यविषयत्वं तस्येति व्यवस्थासंभवाददोषोऽत आह *एतच्चेति।

७। एवं सति तुर्यपादांशे एव शङ्कते *नान्यदिति। *सिद्धेरिति। अर्थादिति शेषः। प्राप्तेरेवाभावादिति भावः। यथाकथंचित्स्वयं कृतस्यावश्यदेयत्वादाह *अनयोरिति। *सुरेति। सु-

रापानादिव्यसनेनोपात्तं कृतमित्यर्थः । इतिरर्थसमाप्तौ । एतेनै-तच्छेषविषयता प्रागुक्तनिषेधस्येति ध्वनयितुं पुनरुक्तं नान्यादिति व्याख्यानमपास्तम् । तथा पुष्टेरभावात् ॥ ४९ ॥

पुनरपि यदृणं दातव्यं येन च दातव्यं यत्र च काले दातव्यं तत्त्रितयमाह ।

पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिप्लुतेऽपि वा ।
पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निह्नवे साक्षिभावितम् ॥५०॥

पिता यदि दातव्यमृणमदत्त्वा प्रेतो दूरदेशं गतोऽचिकित्सनीयव्याध्याद्यभिभूतो वा तदा तत्कृतमृणमवश्यम् अपनेयं पुत्रेण पौत्रेण वा, पितृधनाभावेऽपि पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च। तत्र क्रमोऽप्ययमेव पित्रभावे पुत्रः पुत्राभावे पौत्र इति । पुत्रेण पौत्रेण वा निह्नवे कृते अर्थिना साक्ष्यादिभिर्भावितमृणं देयं पुत्रपौत्रैरित्यर्थः।अत्र पितरि प्रोषिते इत्येतावदुक्तम्। कालविशेषस्तु—
नारदेनोक्तो द्रष्टव्यः, (व्य० प० १।१४)

नार्वाक्संवत्सराद्विंशात्पितरि प्रोषिते सुतः ।
ऋणं दद्यात्पितृव्ये वा ज्येष्ठे भ्रातर्यथापि वा ॥ इति।

प्रेतेऽप्यप्राप्तव्यवहारकालो न दद्यात् । प्राप्तव्यवहारकालस्तु दद्यात् ।

सच कालस्तेनैव दर्शितः, (व्य० प० १३५।३६)

गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेय आऽष्टमाद्वत्सराच्छिशुः ।
बाल आषोडशाद्वर्षात्पौगण्डश्चेति शब्द्यते ॥
परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितराहते । इति ।

यद्यपि षोडशवर्षादूर्ध्वं बालोऽपि स्वतन्त्रो जातस्तथापि नर्णभाग् भवति।

यथाह, (ना० व्य० प० १।३१)

अप्राप्तव्यवहारश्चेत्स्वतन्त्रोऽपि हि नर्णभाक्।
स्वातन्त्र्यं हि स्मृतं ज्येष्ठे ज्यैष्ठ्यं गुणवयःकृतम्॥ इति।

तथा आसेधाह्वाननिषेधश्च दृश्यते, (ना. अ० १।५४)

अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती।
विषमस्थाश्च नासेध्या न चैतानाह्वयेन्नृपः॥ इति।

तस्मात्—

अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यत्नतः।
ऋणात्पिता मोचनीयो यथा न नरकं व्रजेत्॥ इति,

पुत्रेण व्यवहारज्ञतया जातेन निष्पन्नेनेति व्याख्येयम्। श्राद्धे तु बालस्याप्यधिकारः। न ब्रह्माभिव्याहारयेदन्यत्र स्वधानिनयनादिति गौतमस्मरणात्। पुत्रपौत्रैरिति बहुवचननिर्देशाद् बहवः पुत्रा यदि विभक्ताः स्वांशानुरूपेण ऋणं दद्युः, अविभक्ताश्चेत्संभूयसमुत्थानेन, गुणप्रधानभावेन वर्तमानानां प्रधानभूत एव वा दद्यादिति गम्यते।

यथाह नारदः, (व्य० प० १।२)

अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा ऋणं दद्युर्यथांशतः।
अविभक्ता विभक्ता वा यस्तामुद्वहते धुरम्॥ इति।

अत्र च यद्यपि पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यविशेषेणोक्तं तथापि पुत्रेण यथा पिता सवृद्धिकं ददाति तथैव ऋणं देयम्। पौत्रेण तु समं मूलमेव दातव्यं न वृद्धिरिति विशेषोऽवगन्तव्यः।

नष्टमात्मीयवात्पित्र्यं देयं पुत्रैर्विभावितम् ।
पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य तु ॥

इति बृहस्पतिवचनात् । अत्र विभावितमित्य-
विशेषाभिधानाद्विभावितमित्यत्र साक्षिग्रहणं
प्रमाणोपलक्षणम् । समं यावद् गृहीतं तावदेव देयं न
वृद्धिः । तत्सुतस्य पौत्रस्यादेयमगृहीतधनस्य । एत-
च्चोत्तरश्लोके स्पष्टयिष्यते ॥ ५० ॥

बा० १। सिंहावलोकनन्यायादरेणाह *पुनरपीति । कंचिद्विशेषं
वक्तुमिति भावः । वक्ष्यमाणक्रममाह *पितेति । प्रागुक्तक्रमेणाह
*प्रेतइति । प्रोषिते इत्यस्यार्थो *दूरेति । सुरापानादिव्यसना-
क्रान्तऋणग्रहीतृव्यसनेत्यस्य व्याख्या *अचि-
कित्सेति । आदिनाऽऽधिः । देयमित्यस्य व्याख्या *अवश्ये-
ति । आवश्यके कृत्ये इति भावः । द्वंद्वादुभाभ्यां युगपद्देयमिति
प्रतीयमानार्थनिरासायाह * पुत्रेणेति । बहुवचनं व्यक्त्यभिप्रा-
यम् । तत्त्वादेवाह *पित्र्येति । पितुरागतेत्यर्थः । पितृधनेति पाठा-
न्तरम् । *तत्र, दाने । तुर्यपादार्थमाह *पुत्रेणेति । वक्ष्यमाणरीत्या
साक्षिपदमुपलक्षणमित्याह *साक्ष्यादीति । सर्वस्यानुषङ्ग इत्या-
ह *ऋणमिति ।

२। अत्र छन्दोनुरोधेन यथाश्रुतोक्तिक्रमेणाद्ये विशेषमाह
*अत्रेति । *विंशात्, विंशतेः पूरणात् । तत्र पितरीत्युपलक्षण-
मिति सूचयन्नाह *पितृव्ये इति । कनिष्ठनिरासायाह * ज्येष्ठे
इति । इदं चाविभक्तत्वे तदीयधनग्रहणे चेति बोध्यम् । द्वितीये
विशेषमाह *प्रेतेऽपीति । पितरीति शेषः । अग्रे पुत्रादिरिति
शेषः ।

३। *तेनैव, नारदेनैव । *आऽष्टमात्, आङभिव्याप्तौ । एव-

मग्रेऽपि। तत्साहचर्यात् तस्यैव नाम शिशुरिति। षोडशादिति डड-न्तम्। पौगण्ड इति बालस्यैव संज्ञान्तरम्। *शब्द्यते, कथ्यते। *परतः, षोडशवर्षादूर्ध्वम्। *पितराहते, तौ विना। तत ऊर्ध्वं स तयोरभावे स्वतन्त्र इत्यर्थः।

४। ननु षोडशवर्षानन्तरं तस्य तत्त्ववत्तयोरभावे स्वातन्त्र्य-मिति नियमो वचनबोध्योऽयुक्तः। यतः पूर्वमपि पित्रोर्मरणे स्वातन्त्र्यसिद्धिः। तथा च तद्वत्तस्यापि तद्दानाधिकारित्वमित्यप्राप्त-व्यवहारस्यापि ऋणं देयं स्यादिति, अन्यथा प्रागुक्तमयुक्तमित्यत आह *यद्यपीति। पित्रोर्मरणेत्यर्थः। अपिना शिशुसमुच्चयः। व्युत्क्रमेणोक्तिरियम्। *यथाहेति। यतः स एव आहेत्यर्थः। *अप्राप्तेति। अप्राप्तव्यवहारः षोडशवर्षातिक्रमरहितः। *चेत्, यदि। *हि, तदा। अनयोरभावात्स्वतन्त्रोऽपि ऋणभाक् न भवतीत्यर्थः। अपिना अस्वतन्त्रसमुच्चयः। ननु तत्र तद्व-त्स्वातन्त्र्यमपि माऽस्तु अत आह *स्वातन्त्र्यमिति। हि यतः स्वातन्त्र्यं ज्येष्ठे स्मृतं न तु तत्रैवेत्यर्थः। ननु तद्वत्तदा तदपि न अत आह *ज्यैष्ठ्यमिति। तथा च तयोरभावादुभयकृतज्यैष्ठ्या-भावात्तस्मिन् तत्त्वेन तत्त्वेपि वचनान्न तत्त्वमित्युक्तवचने तयो-रभावाद्यः स्वतन्त्रः स परतो व्यवहारज्ञ इत्यन्वयो न तु परत इत्यस्याग्रेऽपीति न कोऽपि दोषः। अत एव तथैव प्रतिज्ञानम्।

५। तत्राप्राप्तव्यवहारत्वदृढीकरणेनोक्तार्थे युक्त्यन्तरमपि सू-चयन्नन्यदप्याह *तथेति। उक्तनिषेधवदित्यर्थः। *आसेधेति। आसेधाह्वानयोर्निषेधोऽपीत्यर्थः। *विषमेति। सङ्कटस्थाश्चेत्यर्थः। अत्र पञ्चानां निषेधः।

६। एवं सति प्राप्तस्मृत्यन्तरविरोधं परिहरति *तस्मादिति। यतोऽप्राप्तव्यवहारो न ऋणभाक् उक्तवचनात् तस्मात्, *इति

वचनम्, *इति एवं व्याख्येयमित्यर्थः। अन्यथा विरोधो दुष्परिहर इति भावः। *अतः, पुत्रत्वात्। *यत्नतः, यत्नेन। तदेवाह *यथेति। तथा च जातमात्रेण पुत्रेण स ऋणान्मोच्य इति नार्थः किं तु व्यवहारज्ञदशायां जातेन तदूर्ध्ववर्षकेण तेन स ततो मोच्य इत्यर्थः।

७। नन्वेवं तस्य श्राद्धेऽप्याधिकारो न स्यात् व्यवहारानभिज्ञतया वैदिकव्यवहारानभिज्ञत्वस्य सुतरां सत्त्वादत आह *श्राद्धेत्विति। तुरुक्तवैलक्षण्ये। अपिः प्राग्वत्। *न ब्रह्मेति। ब्रह्म वेदं नाभिव्याहरयेदन्येन बालः। स्वधा स्वधाकारः निनीयते प्रणीयते ऽस्मिन् श्राद्धे तत्स्वधानिनयनं ततो ऽन्यत्र श्राद्धादन्यत्र नाभिभाषयेदित्यर्थः। अयं भावः, श्राद्धे वेदोच्चारणं कारयेद्यदि स्वयमनुपनीतः, उपनीतस्य स्वयमेवोच्चारणे ऽधिकारात्। एवं च बालस्यापि प्रयोजककर्तृत्वप्रतीतिबलाद्यजमानताप्रतीतेरधिकारोऽस्तीति।

८। वस्तुतस्तु ब्रह्म वेदमन्य ऋत्विगादिः प्रयोजककर्त्ता अनुपनीतं बालं नाभिव्याहारयेत् तं वेदोच्चारणे न प्रयोजयेत्स्वधानिनयनादन्यत्रेत्यर्थः।

मनुरपि,

न ह्यस्मिन्युज्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात्।
नाभिव्याहारयेत् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ॥ इति।

एवं च कृतचूडस्यानुपनीतस्यापि श्राद्धे ऽधिकारस्तस्य मुख्यत्वात्। एवं च तदुपयोगी तस्य मन्त्रपाठोऽपि भवत्येवेति बोध्यम्।

कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च।
स्वधाकारं प्रयुञ्जीत मन्त्रोच्चारं न कारयेत् ॥

इति [illegible] लिखितं वचनं यदि समूलं तदा मन्त्रविषये विकल्पो द्रष्टव्यः।

९। व्यक्त्यभिप्रायेण कृतबहुवचनस्य फलमाह *पुत्रपौत्रैरिति। पञ्चम्यन्तस्य गम्यते इत्यत्रान्वयः। * विभक्ता इति। तदेति शेषः। क्वचित् पाठ एव। एवमग्रेऽपि। *सम्भूयेति। मिलित्वा देयमिति सङ्केतेनेत्यर्थः, मिलित्वा एकीकरणेन वा। अंशतो दानमत्रापि। पूर्वं भेदेन दानमत्र तु मेलनेनेति विशेषः। अत एव नारदैकवाक्यता। दद्युरित्यस्यानुषङ्गः। इदमग्रे स्फुटीभविष्यति तद्विवादप्रकरणे। इदमपि समप्रधानभावविषयम्, अत एवाह *गुणेति। *वर्तमानानां,[illegible]र्तमानानां तु। *प्रधानेति। मुख्येत्यर्थः। उक्तत्रये मानमाह *यथाहेति। अतः पुत्रा ऊर्ध्वं पितुः तन्मरणाद्यनन्तरम् विभक्ता वेत्यन्त एकोऽन्वयः। यथांशत इत्यस्योभयत्रान्वयः। अनेन प्रकारद्वयमुक्तम्। तृतीयप्रकारमाह *य इति।

१०। विशेषमाह * अत्र चेति। पुत्रपौत्रैरित्यस्मिन्वचने इत्यर्थः। *समं, गृहीतसदृशम्। [illegible]लमेवेत्येवव्यवच्छेद्यमाह *न वृद्धिरिति। एवमग्रेऽपि।

११। अत्र मानमाह * ऋणमिति। आत्मीयवदित्यनेन सवृद्धिकदानमुक्तम्। *सममिति। अर्थात्पौत्रेण। *तत्सुतस्येति। पौत्रसुतस्य प्रपौत्रस्येत्यर्थः।

१२। पुत्रपौत्रैरिति विशेषस्यानेन गुरुवाक्येन सामान्यपरेण

---

१ पुत्रपौत्रैरिति य[illegible]क्ये साक्षिभावितमितिप्रमाणवि-शेषोपन्यासात्तस्य विशेषत्वम्। ऋणमात्मीयवदिति बृह[illegible] विभावितमिति प्रमाणविशेषानुपन्यासात् सामान्यत्वम्। तथापि तथा प्रकृते दुर्वचमित्यन्वयः। दुर्वचत्वे हेतुः सामान्यस्येत्यादिः दुर्बलत्वेनेत्यन्तः। दुर्वचमिति इत्यनन्तरं हेतोरिति शेषः। वैपरीत्येनेत्यस्य तन्त्र[illegible]न्तरसिद्धन्यायवैपरीत्येनेत्यर्थः।

सहज... विरोधपरिहारः ... विशेषे उपसंहार इति न्यायेन तन्त्रान्तरसिद्धेन कर्तुं यद्यप्युचितस्तथापि सामान्यस्याधिकसंख्या... कत्वेन सफलत्वेन प्रबलत्वाद्विशेषस्य न्यूनत्वेन दुर्बलत्वेन तथा प्रकृते ... वचनमिति ... रीत्येन विरोधं परिहरति * अत्रेति। ...इत्यादिवाक्ये इत्यर्थः। *अविशेषेति। सामान्येनेत्यर्थः। *इत्यत्र, ...कवाक्ये। *प्रमाणोपलक्षणमिति। प्रमाणमात्रोपलक्षणमित्यर्थः। तथा च येन केनापि प्रमाणेन साधितमृणं पुत्रादिना देयमित्यर्थेन न वचनयोर्मिथो विरोध इति भावः। अत एव प्राक् तथा व्याख्यातम्।

१३। अस्योत्तरार्धार्थमाह *समामित्यादि। विशेषान्तरमाह *तत्सुतेति। विशेषान्तरमाह *अगृहीतेति। नन्वत्र किं मानमत आह *एतच्चेति ॥ ५० ॥

मि० ऋणापाकरणे ऋणी तत्पुत्रः पौत्र इति त्रयः कर्तारो दर्शिताः। तेषां च समवाये क्रमोऽपि दर्शितः।

इदानीं कर्त्रन्तरसमवाये च क्रममाह।

या० रिक्थग्राह ऋणं दाप्यो योषिद्ग्राहस्तथैव च।
पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः ॥ ५१ ॥

मि० अन्यदीयं द्रव्यमन्यस्य क्रयादिव्यतिरेकेण यत्स्वीभवति तद्रिक्थम्। विभागद्वारेण रिक्थं गृह्णातीति रिक्थग्राहः। स ऋणं दाप्यः। एतदुक्तं भवति। यो यदीयं द्रव्यं रिक्थरूपेण गृह्णाति स तत्कृतमृणं दाप्यो न चौरादिरिति। योषितं भार्यां गृह्णातीति योषिद्ग्राहः। स तथैव ऋणं दाप्यः। यो यदीयां योषितं गृह्णाति स तत्कृतमृणं

दाप्यः। योषितोऽविभाज्यद्रव्यत्वेन रिक्थव्यपदेशाभावात्पृथग्भेदेन निर्देशः। पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः ऋणं दाप्यः। अन्यस्मिन्नाश्रितमन्याश्रितम् अन्याश्रितं मातृपितृसम्बन्धि द्रव्यं यस्यासावन्याश्रितद्रव्यः न अन्याश्रितद्रव्यः अनन्याश्रितद्रव्यः। पुत्राभावे रिक्थिन ऋणं दाप्या इति सम्बन्धः। एतेषां समवाये क्रमश्च पाठक्रम एव। रिक्थग्राह ऋणं दाप्यस्तदभावे योषिद्ग्राहस्तदभावे पुत्र इति। नन्वेतेषां समवाय एव नोपपद्यते।

न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः।

(मनु० अ० ९।१८५)

इति पुत्रे सति अन्यस्य रिक्थग्रहणासम्भवात्। योषिद्ग्राहोऽपि नोपपद्यते। (मनु. अ. ५. श्लो. १६२.)

न द्वितीयश्च साध्वीनां क्वचिद्भर्त्तोपदिश्यते।

इति स्मरणात्। तथा ऋणं पुत्रो दाप्य इत्यप्ययुक्तम्। पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्युक्तत्वात्। अनन्याश्रितद्रव्य इति विशेषणमनर्थकम्। पुत्रे सति द्रव्यस्यान्याश्रयणासम्भवात्। सम्भवे च रिक्थग्राहीत्यनेनैव गतार्थत्वात्। पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्येतदपि न वक्तव्यम्। पुत्रे सत्यपि रिक्थग्राही ऋणं दाप्य इति स्थितम्। असति पुत्रे रिक्थग्राही सुतरां दाप्य इति सिद्धमेवेति।

उच्यते। पुत्रे सत्यप्यन्यो रिक्थग्राही सम्भवति। क्लीबान्धबधिरादीनां पुत्रत्वेऽपि रिक्थहरत्वाभावात्। तथाच क्लीबादीननुक्रम्य "भर्तव्यास्तु

निरंशकाः" इति वक्ष्यति । तथा, सवर्णापुत्रोऽप्यन्यायवृत्तिर्न लभेतैकेषामिति गौतमस्मरणात् । अन्तश्च क्लीबादिषु पुत्रेषु सत्सु अन्यायवृत्ते च सवर्णापुत्रे सति स्त्रियाह्वां पितृव्यतत्पुत्रादेः । योषिद्ग्राह्यो यद्यपि ...विरोधेन न सम्भवति तथाप्यतिक्रान्तनिषेधः स्वपतिकृतर्णापाकरणाधिकारो भवत्येव । ...ग्राह्यो यश्चतसृणां स्वैरिणीनामन्तिमां गृह्णाति यश्च पुनर्भ्वां तिसृणां प्रथमाम् ।

यथाह नारदः, (व्य० प० १२।४५-५२)

परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा ॥
कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता ।
पुनर्भूः प्रथमा नाम पुनःसंस्कारकर्मणा ॥
देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते ।
उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥
उत्पन्नसाहसा उत्पन्नव्यभिचारा ।
असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते ।
सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥
स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति ।
कामात्समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा ॥
कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता ।
पुनः पत्युर्गृहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥
मृते भर्तरि तु प्राप्तान्देवरादीनपास्य या ।
उपगच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥
प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा च या ।

तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥
अन्तिमा स्वैरिणीनां या प्रथमा च पुनर्भुवाम् ।
ऋणं तयोः पतिकृतं दद्याद्यस्ते उपाश्रितः॥ इति।
(व्य० प० १।२४)

तथा, अन्योऽपि योषिद्ग्राह ऋणापाक णेऽधिकारी तेनैव दर्शितः, (व्य० प० १।२१)

या तु सप्रधनैव स्त्री सापत्या वाऽन्यमाश्रयेत् ।
सोऽस्या दद्यादृणं भर्तुरुत्सृजेद्वा तथैव ताम् ॥

प्रकृष्टेन धनेन सह वर्तते इति सप्रधना, बहुधनेति यावत्। तथा— (ना० व्य० प० १।२२)

अधनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् ।
ऋणं वोढुः स भजते सैव चास्य धनं स्मृतम्॥ इति।

पुत्रस्य [illegible]नर्वचनं क्रमार्थम् । अनन्या[illegible]तद्रव्य इति बहुषु पुत्रेषु रिक्थाभावे अंशग्रहणयोग्यस्यैव ऋणापाकरणेऽधिकारो नायोग्यस्यान्धाद [illegible]र्थम्। पुत्रहीनस्य रिक्थिन [illegible]त्येतदपि पुत्रपौत्रह[illegible]नस्य प्रपौत्रादयो यदि रिक्थं गृह्णन्ति तदृणं दाप्याः नान्य[illegible]त्येवमर्थम्। पुत्रपौत्रौ च रिक्थग्रहणाभावेऽपि दाप्यावित्युक्तम्।

यथाह नारदः, (व्य० प० १।४)

क्रमादव्याहतं प्राप्तं पुत्रैर्यन्नर्णमुद्धृतम् ।
दद्युः [illegible]तामहं पौत्रास्तच्चतुर्थान्निवर्तते ॥

इति सर्वं निरवद्यम् ।

यद्वा। योषिद्ग्राहाभावे पुत्रो दाप्य इत्युक्तम्। पुत्राभावे योषिद्ग्राहो दाप्य इत्युच्यते, पुत्रहीनस्य

रिक्थिन इति । रिक्थशब्देन योषिदेवोच्यते । सैव चास्य धनं स्मृतमिति स्मरणात् ।

योयस्य हरते दारान् स तस्य हरते धनम् । इति च ।

ननु योषिद्ग्राहाभावे पुत्र ऋणं दाप्यः, पुत्राभावे योषिद्ग्राह इति परस्परविरुद्धम् । उभयसद्भावे न कश्चिद्दाप्य इति । नैष दोषः । अन्तिमस्वैरिणीग्राहिणः प्रथमपुनर्भूग्राहिणः सप्रधनस्त्रीहारिणश्चाभावे पुत्रो दाप्यः, पुत्राभावे तु निर्धनानेरपत्ययोषिद्ग्राही दाप्य इति ।

एतदेवोक्तं नारदेन, (व्य० प० १।२३)

धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग् यो धनं हरेत् ।
पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः ॥ इति ।

धनस्त्रीहारिपुत्राणां समवाये यो धनं हरते स ऋणभाक् । पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः—स्त्री च धनं च स्त्रीधने ते विद्येते ययोस्तौ स्त्रीधनिनौ तयोः स्त्रीधनिनोरसतोः पुत्र एव ऋणभाक् भवति । धनिपुत्रयोरसतोः स्त्रीहार्येव ऋणभाक् । स्त्रीहार्यभावे पुत्र ऋणभाक्, पुत्राभावे स्त्रीहारीति विरोधप्रतिभासपरिहारः पूर्ववत् ।

पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्यस्यान्या व्याख्या । अत्र एते धनस्त्रीहारिपुत्रा ऋणं कस्य दाप्या इति वीक्षायाम् उत्तमर्णस्य दाप्यास्तदभावे तत्पुत्रादेः । तत्पुत्राद्यभावे कस्य दाप्या इत्यपेक्षायामिदमुपतिष्ठते, पुत्रहीनस्य रिक्थिन इति । पुत्राद्यन्वयहीनस्योत्तमर्णस्य यो रिक्थी रिक्थग्रहणयोग्यः सपिण्डादिस्तस्य

रिक्थिनो दाप्याः ।

तथा च नारदेन, (व्य० प० १।११२।११३)

ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य नचास्ति सः ।
निर्वपेदस्य कुल्येषु तदभावे ऽस्य बन्धुषु ॥

इत्यभिधायाभिहितम्,

यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धिबान्धवाः ।
तदा दद्याद्द्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेत् ॥

इति ॥ ५१ ॥

बा० १ । सङ्गतिं प्रसङ्गरूपामाह *ऋणापाकरणे इति । ऋणनिवारणे इत्यर्थः । *ऋणी, ऋणग्राही । *च समवायेइति । समवाये चेत्यर्थः । *कर्त्रन्तरेति । उक्तादन्येषां समवाये क्रमं चेत्यर्थः ।

२ । * अन्यदीयमिति । अन्यस्वामिकेत्यर्थः । अत एव च्विः । व्यतिरिक्तप्रकारमेवाह * विभागेति । एवमाद्यपादार्थमुक्त्वा तत्तात्पर्यार्थमाह * एतदिति । न चौरेति । तस्य स्तेयादिना तद्ग्राहकत्वेऽप्युक्तरीत्या रिक्थग्राहकत्वाभावादिति भावः ।

३ । द्वितीयपादार्थमाह *योषितमिति । अस्याभिमतार्थविशेषमाह *भार्यामिति । तथैव चेत्यस्य व्याख्या *ऋणमिति । यद्वा तद्वदेवेत्यर्थः । तस्यानुषङ्गः । अस्यापि तात्पर्यार्थमाह * यदीयामिति । ननु योषितोऽपि द्रव्यत्वेन रिक्थरूपत्वाद्रिक्थग्राह इत्यनेनैवेष्टसिद्ध्येदं न वाच्यमत आह * योषित इति । यद्यपि योषित् द्रव्यं भवति तथापि रिक्थशब्दवाच्यत्वं नास्ति तस्याः । विभागार्हद्रव्ये एव लोके रिक्थशब्दप्रयोगात् । योषितश्च विभागानर्हत्वादिति भावः । अविभाज्येति पाठः । ण्यदन्तत्वात् ।

४ । तृतीयपादार्थमाह *पुत्रश्चेति । न अन्यो ऽनन्य इत्या-

र्थान्तरानिरासाय ... *अन्यमिति । तदर्थमाह *मातेति ।

५ । ...र्थपादार्थमाह * ...हीनेति । रिक्थिन इति प्रथमाबहुवचनान्तमित्याशयेन स... वचनविपरिणामेना...षङ्गेणाह *ऋणमिति।

६ । एवं कर्त्रन्तरे उक्तेऽपि क्रमो नोक्त इत्येतेषां रिक्थग्राहादीनां मेलने केन क्रमेणैते ऋणं दाप्या ... । अशान्तिरित्यवतरणासङ्गतिरत आह *एतेषामिति । तमेवाह *रिक्थेति । असति बाधके उपात्तवचनपाठक्रमत्यागे मानाभावादिति भावः । तुर्ये विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादत्रानुक्तिः ।

७ । ननु ...दीनां सति समवाये क्रमचिन्ता स एव नास्तीत्याह *नन्वेतेषामिति । तमेव तदभावं क्रमेणोपपादयति । *न भ्रातर इति । पितुः भ्रातरः पितरश्च न रिक्थहरा अपि तु पुत्रा एव तथेति मनूक्तत्वात् पुत्रे सत्यन्यस्य तत्त्वासम्भवात्...रिक्थग्राहयोर्मेलनं नास्तीत्यर्थः । ननु माऽस्तु तयोः समवायः पुत्रयोषिद्ग्राहयोस्तु सम्भवत्येवेति चेन्न । तदभावादेव तयोस्तस्य दु...चत्वादित्याह *योषिदिति । अत्र हेतुमाह *न द्वितीय इति। द्वितीयभर्तृनिषेधादेव योषिद्ग्राहाभाव इति भावः । पुत्र इत्यपि व्यर्थं पुनरुक्तं चेत्याह *तथा ऋणमिति । तत्र हेतुमाह *पुत्रेति । तथाचास्यार्थस्य तेनैवोक्तत्वेन पौनरुक्त्यादत्र पुनः ...मिति भावः । एवं विशेष्यानर्थक्यमुक्त्वा विशेषणानर्थक्यं भेदेनाप्याह *अनन्येति । अत्रोपपत्तिमाह *पुत्रे सतीति । अन्येनाश्रयणेत्यर्थः । तथा च तस्य सत्त्वे तस्य ...गामित्वात्तद्व्यर्थमिति भावः। सत्यपि तस्मिन् तत्त्वम् अभ्युपेत्यापि दोषमाह *सम्भवे चेति । तत्र सत्यपि यदि रिक्थग्राहोऽन्यः सम्भवति तदा केवलं पुत्रो न ऋणं दाप्यः किं

त्वनन्याश्रितद्रव्यः स्वयमेव तद्ग्राहस्तदेत्येवमत्र पक्षे तद्विशेषण-सार्थक्यामिति भावः । मूले यद्यप्यण्णन्तं तथाप्यविशेषात् णिन्यन्तेनाह *रिक्थग्राहीति । वाऽसरूपन्यायेनेति भावः । रिक्थभागृणं दाप्य इति पाठान्तरम् । उक्तरीत्याऽत्र पक्षे विशेषणसाफल्येऽपि अस्यार्थस्याद्यपादेनैवोक्तत्वात् विशिष्टं निष्फलं पुनरुक्तं चेति भावः । [illegible] *पुत्रेति । तदाशयमाह *पुत्रे इति । यत इत्यादिः । वचनपाठक्रमस्य प्राबल्यात् तत्र सत्यपि स [illegible] किमु वाच्यमसति तत्र स ऋणं दाप्य इतीत्येवं कैमुतिकन्यायेनैवास्या र्थस्य सिद्धत्वादिदमपि व्यर्थमिति भावः ।

८ । एवं सर्ववचनमाक्षिप्य क्रमेण परिहरति *अत्रोच्यते इत्यादिना । पुत्रे सत्यन्यस्य रिक्थग्रहणासम्भव इति यदुक्तं तत्राह *पुत्रे इति । अत्र मानमाह *तथा चेति । *वक्ष्यति, मूलकृत् । अन्यथापि सम्भवं प्रदर्शयन् तत्र मानान्तरमाह *तथेति । *एकेषां, मते । यद्वा एकेषां साधुवृत्तानां पितॄणाम् । यद्वा एकेषां साधुवृत्तानामन्येषामसवर्णापुत्राणां समवाये । उपसंहरति *अतश्चेति ।

९ । उक्तदोषस्य दृढत्वाद्योषिद्ग्राहसद्भावस्य क्लिष्टत्वसूचनाय तत्सद्भावं शङ्कापूर्वकमाह *योषिदिति । शास्त्रविरोधेनेति पाठः । नञ्घटितोऽपपाठः । शास्त्रेण भर्त्रन्तरनिषेधाद्यद्यपि स्त्रीणां द्वितीयः शास्त्रीयो नास्ति तथापि शास्त्रोल्लङ्घनकृतो योषिद्ग्राहत्वसम्भवात्तादृशस्स तत्पतिकृतऋणनिवारणे ऽधिकारी भवत्येवेत्यर्थः । नन्वेवं प्रकारेणास्तु तत्सम्भवः । तथापि तस्य स्मृत्यन्तरानुरोधेन तस्या अनेकविधत्वेनानेकविधत्वादनियमेन सर्वेऽपि किं ते तत्राधिकारिण इत्याशङ्कायां नियममाह *यश्चत-

ष्टृणामिति । निर्धारणे सर्वा षष्ठी । *प्रथमामिति । गृह्णातीत्यनुषज्यते । स्वैरिणीनां चातुर्विध्यं पुनर्भुवां च त्रैविध्यं तत्र च तद्भ्[illegible] त्येतत्सर्वं नारदोक्त्या प्रकाशयति *यथाहेत्यादिश्रितइतीत्यन्तेन । *परेति । परः पतिः पूर्वो यासां ता इत्यर्थः । *तासां, सप्तानाम् । कन्यैवेत्यस्य व्याख्या *अक्षतेति । एवेन व्य[illegible]पनिरासः । तर्हि किं प्रयुक्तोऽस्या दोषोऽत आह *पाणीति । तेनैव दूषिता नान्येनेत्यर्थः । तथा च इदमेवास्या दूषकताबीजं [illegible]न्यत्तदपि नाद्यं किं तु द्वितीयमित्याह *पुनःसं[illegible] । ईदृशी या सा तेन पुनर्भूः प्रथमोक्तेत्यर्थः । *देशेति । द[illegible]सम्बन्धिन इत्यर्थः । *अन्यस्मै द्वितीयस्मै सवर्णाय अ[illegible]ण्डाय । प्रकृतेऽन्यसाहसासम्भवादाह *व्यभीति । अग्रे ऽकारप्रश्लेषः । *पत्यौ जीवत्येव, सति । *कामात्, स्वेच्छया । एवमग्रेऽपि । *अन्यं, यं कञ्चित् । *कौमारमिति । अपूर्वपतिं कुमारीमुपपन्नमित्यर्थः । *प्राप्तानिति । नियोगविधिना प्रा[illegible]न्देवरादीन्परित्यज्येत्यर्थः । *परम्, अन्यं यं कञ्चित् । *प्राप्ता देशादिति । देशान्तरात्प्राप्ता सती या धनक्रीता भवति सा, या च क्षुत्पिपासातुरा सती तवाहमित्येवं प्राप्ता भवति सा च स्त्री चतुर्थी स्वैरिणी कथितेत्यर्थः । *अन्तिमेति । तासां मध्ये याऽन्तिमा तासां मध्ये च या प्रथमा ते यौ उपाश्रितौ तौ तयोः पतिकृतम् ऋणं दद्यातामित्यर्थः । *तथा, तद्वत् उभयवत् । *अन्यः, उभयान्योऽपि । *तेनैव, नारदेनैव । वा चार्थे । क्वचित् चपाठ एव । अनेन विशेषणद्वयेनान्याश्रयणे आत्मादेर्धनस्य च रक्षणमात्रं निमित्तं न तु का[illegible]रिति सूचितम् । पत्यौ मृते इति शेषः । अस्या भर्तुरित्यन्वयः । व्यवहारानभिज्ञतया तया ऋणं न दत्तमिति भावः । * तथैव, यथा स-

मागता तथैव, कथम[illegible] सर्वथाऽस्पृष्टामिति यावत् । प्रगतधनसहितेत्यर्थनिरासायाह * प्रकृष्टेनेति । अन्यमुचितमाह * तथेति । तदुक्तिरेवेयमपि । हिश्चार्थे । * वोढुः, पत्युः । अत्र हेतुमाह *सैवेति । चो ह्यर्थे । । * अस्य, पत्युः ।

१० । तृतीयपादे दत्तदोषद्वयमुद्धर्तुमादौ विशेष्यसाफल्यमाह *पुत्रस्येति । पुत्रोऽनन्येत्यत्र पुत्रग्रहणम् उक्तयोरुभयोरभावे तेन ऋणं देयमित्येवंविधक्रमबोधनार्थं न तु तत्र तस्याधिकारप्रदर्शनार्थं, येन पौनरुक्त्यं स्यादित्यर्थः । विशेषणस्यापि सार्थक्यमाह *अनन्येति । तस्य तत्त्वेन तत्राधिकारो न पुत्रत्वमात्रेणेति अन्धादीनामन्याश्रितद्रव्यत्वेनान्धत्वादिदोषयुक्तत्वेन पितृरिक्थांशग्रहणायोग्यत्वेन नाधिकारस्तत्र किं त्वनन्धादीनामेव तत्त्वेनाधिकार इत्येतदर्थकतया विशेषणस्य सार्थक्यमिति भावः । तथा च योग्यपुत्रत्वेन तत्राधिकारो न पुत्रत्वमात्रेणेति सूचनार्थं तादिति तत्त्वम् । एवं च पुत्रत्वेनेत्यादि यत् पुत्रपौत्रैरित्यत्रोक्तं तदप्येवंपरतया व्याख्येयमिति न प्रागुक्तविरोधोऽपीति बोध्यम् ।

११ । तुर्यपादे दत्तदोषमुद्धरति *पुत्रेति । पुत्रग्रहणं तत्रोपलक्षणमित्याह * पौत्रेति । पूर्वत्र द्वयोरेवोपात्तत्वान्नातिप्रसङ्गः । रिक्थिन इति प्रथमाबहुवचनान्तमेवेत्याह * प्रपौत्रादय इति । * तदृणमिति । तदा प्रपितामहर्णमित्यर्थः । * अन्यथा, तदीयरिक्थग्रहणाभावे । रिक्थभाज एव प्रपौत्रादेस्तादृशप्रपितामहादेर्ऋणदानेऽधिकारो नान्यस्येत्येतत्प्रतिपादकतयेदमपि सफलमिति तात्पर्यार्थः ।

१२ । तद्धीनत्वनिवेशस्य फलमाह *पुत्रपौत्रौत्विति । योग्यावित्यर्थः । अत एव तत्र नातिप्रसङ्ग इत्युक्तमनुपदमेव । *इत्युक्तमिति । पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यत्रेत्यर्थः । अत्र नान्यथेत्यत्र संवा-

दमाह *यथाहेति । * अव्याहतं, निष्कपटम् । क्रमात्प्राप्तमित्यस्यैव व्याख्या * पुत्रैरिति । *तत्, ऋणम् । * चतुर्थात्, रिक्थग्राहिण इत्यर्थः । आरभ्येति शेषः ।

१३ । ननु स्वरसतो न तत्स्व र्थप्रतीतिः । किं च नारदवचनतः सामान्येनैव निषेधप्रतीतिः, तत्सङ्कोचे दृढतरमानान्तराभावश्च, अतस्तं तुर्यमन्यथा व्याचष्टे *यद्वेति । पुत्रस्तादृशः । *उक्तमिति । त्रयाणां क्रमः प्रागुक्त एवेति भावः । तत्र द्वितीयतृतीययोर्वैपरीत्यमपीत्याह * पुत्राभावेइति । अत्र पक्षे तत्र बहुत्वासम्भवात् बहुवचनासङ्गत्वे रिक्थिन इति पञ्चम्यन्तम् । विभक्तिलिङ्गविपरिणामेन ऋणं दाप्य इत्यस्यानुषङ्गात् तस्य यो रिक्थी तस्मादृणं दाप्यमित्यर्थः । तदेतत् ध्वनयन् फलितमाह * योषिद्ग्राह इति । ननु रिक्थिन इत्यतः कथमुक्तार्थलाभोऽत आह * रिक्थेति । प्रकृते इति शेषः । अतो न पूर्वविरोधः । अन्यथाऽनुपपत्तिस्तु न। उक्तवक्ष्यमाणप्रकाराभ्यां व्याख्यानसम्भवात् । अतोऽत्र साधकान्तरं प्रागुक्तनारदमेवाह * सैव चेति । साधकान्तरमाह *य इति । अत्र यो यस्य दारान् हरते स तस्य धनमपि हरेदिति न, विधिबोधकाभावात् । किं तु यतो दारा एव धनमतो यो यस्य दारान् हरते स तस्य धनमेव हरते इति । तद्दारान् हरन् तद्व्यपदेशभागिव तद्धनहारीतिव्यपदेशभागपि भवतीत्यर्थः । अस्य चोपयोगः प्रायश्चित्तादौ बोध्यः ।

१४ । पुत्रस्तादृशः । *योषिद्ग्राह इति । ऋणं दाप्य इत्यस्यानुषङ्गः । * विरुद्धमिति । द्वितीयतृतीययोर्यः क्रमः प्रागुक्तस्तद्विपरीतस्तुर्यस्य व्याख्यायां प्रतीयते इति मिथः क्रमे विरुद्धमित्यर्थः । दोषान्तरमाह * उभयेति । द्वयोः सत्त्वे मिथोऽभावोपलक्षितयोरेव तयोः तत्सत्त्वाविरुद्धलक्षकाभावे सति

केनापि ऋणं न देयं स्यादित्यर्थः। इष्टापत्तिरिष्टा न।

यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धिबान्धवाः।
तदा दद्यात् द्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेत्॥
(ना० व्य० प० १।११३)

इति तद्वचनस्य तत्प्रतिपादकस्मृतेर्विरोधापत्तेरिति भावः।

* नैष दोष इति। जातावेकवचनम्। प्रागुक्ताः प्रकृतोपयुक्ता अपि योषिद्ग्राहा अनेके यद्यपि तथापि कोटिद्वयं तेषां कार्यम्। अन्तिमस्वैरिणीग्राही प्रथमपुनर्भूग्राही समधनस्त्रीग्राही चेत्येका कोटिः। निर्धनस्त्रीग्राहीति त्वन्या कोटिः। एवं सति व्यवस्थासम्भवान्न दोष इत्याशयेनाद्यकोट्याशयेनाद्यपक्षमाह *अन्तिमेति। यत इत्यादिः। एवं चैतत्कोट्यन्तर्भूतयोषिद्ग्राहाभावे पुत्र ऋणं दाप्य इति तस्यार्थ इति भावः। द्वितीयकोट्याशयेन द्वितीयपक्षमाह *पुत्राभावे त्विति। तथा च तदभावे एतद्बोध्ययोषिद्ग्राह ऋणं दाप्य इति तदर्थः। तथा च यदि सामान्येन तत्तदभावे स स दाप्य इत्युक्तं स्यात्तदोक्तदोषः स्यात्। तदेव न। किं तूक्तरीत्या ऽवान्तरभेदपुरस्कारेणेति न क्रमे विरोधो नापि तद्वचनविरोधोऽवश्यदेयत्वस्यैवानेन प्रतिपादनादिति भावः।

१८। ननु विनिगमकाभावे वैपरीत्यमेव कुतो न, अत आह *एतदेवेति। एवेन तद्व्यवच्छेदः। एवं च तदनुरोधेनैवमेवोक्तं न त्वन्यथा। तद्विरोधापत्तेरिति भावः। अभ्यर्हितत्वाद्धनस्य पूर्वनिपातः। पुत्रयोरितीति पाठः। धनस्त्रीहारिणौ च पुत्रश्चेति द्वन्द्व इत्याशयेन व्याचष्टे * धनेति। शेषमाह * समवायेइति। लिङ्गाविवक्षया आह * हरते इति। क्वचिदत्रापि हरेदित्येव पाठः। * स्त्रीधनिनोरिति। अभ्यर्हितत्वाविवक्षया ऽल्पाच्तर-

रत्वेन स्त्रीशब्दस्य पूर्वनिपातः। इन्यन्तेन द्वन्द्वेन इन्यन्तयोरेकशेषेण वा इष्टार्थालाभादाह * स्त्री चेति। सर्वं वाक्यमिति न्यायेन सा[illegible]ष्टेनाह * पुत्र एवेति। एवमग्रेऽपि। अत्रापि प्रसक्तं प्राग्वत् विरोधं [illegible] करोत्यथ परिहरति * स्त्रीति।

१६। [illegible] व्याख्यानमयुक्तं, उक्तस्मृतिभ्यां स्त्रियो धनस्वलाभेऽपि [illegible] तत्रैव द्रव्ये तत्प्रयोगात्। लोकप्रसिद्धितः शास्त्रप्रसिद्धेः [illegible]बल्यादत आह * पुत्रहीनस्येति। प्रतिज्ञातव्याख्यानान्तरमेवाभिधातुम[illegible]का[illegible]र्वकमर्थसिद्धं [illegible] * एते इति। रिक्थेत्यादिना द्रव्य [illegible] इत्यर्थः। ऋणं दाप्या इत्युक्तेः [illegible] भावः। अत्र पक्षे रिक्थिन इति संप्रदानस्य संबन्धत्वाविवक्षया षष्ठ्यन्तमिति तदनुरोधेनाह * कस्येति। एवमग्रेऽपि। * उत्तमर्णस्येति। आदौ तस्यैवोपस्थितेर्योग्यत्वाच्च। आदिना पौत्रादिग्रहणम्। एवमर्थसिद्धमुक्त्वा तदाह * पुत्राद्यभावे इति। पुत्रपदमुपलक्षणमिति सूचयन्नर्थमाह *[illegible]त्राद्यन्वयेति। अन्वयो वंशपरम्परा। ननु न सामानाधिकरण्यं बाधितार्थकत्वादत आह * यो रिक्थीति। तदसत्त्वेपि निर्वाहार्थमाह * योग्य इति। * तस्येति। तादृशस्य सपिण्डादेरेते रिक्थग्राहादयः पूर्वोक्तक्रमेण ऋणं दाप्या इत्यर्थे वचनाविपरिणामेनाह * दाप्या इति।

१७। अत्र सर्वत्र मानमाह *तथा चेति। अग्रेऽन्वयः। तस्य तु यद्देयं तत्सान्वयस्येत्यर्थः। *सः, यस्य देयं सः सान्वयो ब्राह्मणः। एवमग्रेऽपि। चश्चेदर्थे। तदेति शेषः। * निर्वपेत्, प्रक्षिपेत्। *कुल्येषु, तत्सकुल्येषु। क्वचित्तत्सकुल्येष्वित्येव पाठः। तदृणमिति शेषः। *अस्य, ब्राह्मणस्योत्तमर्णस्य। एवं प्रागपि। निर्वपेदित्यस्यानुषङ्गोऽग्रे। सगोत्रसपिण्डाः सकुल्याः। असगोत्रसपिण्डा बन्ध-

वः । सम्बन्धी उक्त एव । अनेन पुत्राद्यन्वयाभावे सपिण्डाद्यभावे च कस्य ते दाप्यास्तादित्यप्याकाङ्क्षा शान्तिं गता । अत्रैते धनेत्यादितत्पुत्रादेरित्यन्तेन उक्तार्थेऽर्द्धश्लोकः किञ्चिन्न्यूनो मानम् । पुत्राद्यभावे इत्यादिदाप्याइत्यन्तेनोक्तार्थे श्लोकद्वयं तावन्मात्रन्यूनं मानम् । स चार्थोऽनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां दृढीकृतः । तत्र निर्वपेदित्यन्तेनान्वयः । तदन्वयाभावे तत्सकुल्यादिषु निर्वपेदित्यन्वयमुखेनाभिधानात् । यदा तु न सेति व्यतिरेकः । तथा च सकुल्याद्यभावे एव द्विजादौ निक्षिपेदित्युक्त्या सत्सु तेषु द्विजादावृणदाननिषेधध्वननद्वारा प्रागुक्तार्थदृढीकरणमिति भावः ॥ ५१ ॥

मि० अधुना पुरुषविशेषे ऋणग्रहणं प्रतिषेधन् प्रसङ्गादन्यदपि प्रतिषेधति ।

या० भ्रातॄणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।
प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम् ॥५२॥

मि० प्रतिभुवो भावः प्रातिभाव्यम् । भ्रातॄणां दम्पत्योः पितापुत्रयोश्चाविभक्ते द्रव्ये विभागात्प्राक्प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यं च न स्मृतं मन्वादिभिः । अपि तु प्रतिषिद्धं, साधारणधनत्वात् । प्रातिभाव्यसाक्षित्वयोः पक्षे द्रव्यव्ययावसानत्वात् । ऋणस्य चावश्यप्रतिदेयत्वात् । एतच्च परस्परानुमतिव्यतिरेकेण । परस्परानुमत्या त्वविभक्तानामपि प्रातिभाव्यादि भवत्येव । विभागादूर्ध्वं तु परस्परानुमतिव्यतिरेकेणापि भवति ।

ननु दम्पत्योर्विभागात्प्राक्प्रातिभाव्यादिनिषेधो न युज्यते । तयोर्विभागाभावेन विशेषणानर्थक्यात् ।

विभागाभावश्चापस्तम्बेन दर्शितः, जायापत्यो-र्न विभागो विद्यते इति ।

सत्यम् । श्रौतस्मार्ताग्निसाध्येषु कर्मसु तत्फलेषु च विभागाभावो न पुनः सर्वकर्मसु द्रव्येषु च । तथा हि । जायापत्योर्न विभागो विद्यते इत्युक्त्वा किमिति न विद्यते इत्यपेक्षायां हेतुमुक्तवान्, पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु तथा पुण्यफलेषु चेति । यस्मात्पाणिग्रहणादारभ्य कर्मसु सहत्वं श्रूयते "जायापती अग्निमादधीयाताम्" इति तस्मादाधाने सहाधिकारादाधानसिद्धाग्निसाध्येषु कर्मसु सहाधिकारः । तथा, कर्म स्मार्तं विवाहाग्नावित्यादिस्मरणाद्विवाहसिद्धाग्निसाध्येष्वपि कर्मसु सहाधिकार एव । अतश्चोभयविधाग्निनिरपेक्षेषु कर्मसु पूर्तेषु जायापत्योः पृथगेवाधिकारः संपद्यते । तथा, पुण्यानां फलेषु स्वर्गादिषु जायापत्योः सहत्वं श्रूयते, दिवि ज्योतिरजरमारभेतामित्यादि । येषु पुण्यकर्मसु सहाधिकारस्तेषां फलेषु सहत्वमिति बोद्धव्यम्, न पुनः पूर्तानां भर्त्रनुज्ञयाऽनुष्ठितानां फलेष्वपि ।

ननु द्रव्यस्वामित्वेऽपि सहत्वमुक्तम्, द्रव्यपरिग्रहेषु च न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिशन्तीति ।

सत्यम् । द्रव्यस्वामित्वं पत्न्या दर्शितमनेन, न पुनर्विभागाभावः। यस्माद् द्रव्यपरिग्रहेषु चेत्युक्त्वा तत्र कारणमुक्तम्। भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिकेऽवश्यकर्तव्ये दानेऽतिथिभोजनभिक्षाप्रदानादौ यस्मान्न स्तेयमुप-

दिशन्ति मन्वादयस्तस्माद्भार्यायामपि द्रव्यस्वामित्वमस्ति । अन्यथा स्तेयं स्यादिति । तस्माद्भर्तुरिच्छया भार्याया अपि द्रव्यविभागो भवत्येव न स्वेच्छया ।

यथा वक्ष्यति, (या० अ० २।११५)

यदि कुर्यात्समानंशान्पत्न्यः कार्याः समांशिकाः।

इति ॥ ५२ ॥

बा० १ । सङ्गतिमाह * अधुनेति। तुर्यपादस्य चरमव्याख्यानेन रिक्थ्येव ऋणं गृह्णीयान्नान्य इति नियमलाभेन रिक्थग्रहणायोग्यपुरुषविशेषस्य ऋणग्रहणनिषेधस्याप्यर्थाल्लाभेनार्थिकऋणग्रहणप्रतिषेधप्रसङ्गेन पुरुषविशेषे वक्ष्यमाणेऽन्यदपि प्रातिभाव्यादिकम् अवान्तरप्रकारभेदं वक्तुं प्रतिषेधतीत्यर्थः । अपिना ऋणग्रहणसमुच्चयः । अन्यथैतत्प्रकरणे एतदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । इदं च ऋणग्रहणप्रातिषेधप्रसङ्गादिति क्वाचित्कासम्बद्धपाठाभिप्रायेण व्याख्यातम्। वस्तुतस्तु ऋणग्रहणं प्रतिषेधन्प्रसङ्गादिति प्रचुरः पाठो युक्तश्चेति बोध्यम् । तदा अधुना अधमर्णीयपञ्चविधग्रहणधर्मादिकथनानन्तरं वक्ष्यमाणे पुरुषविशेषे ऋणग्रहणस्य प्रतिषेधं कुर्वन् तत्प्रातिषेधप्रसङ्गात्तदर्थं प्रातिभाव्यादिकमपि प्रतिषेधतीत्यर्थः । अपिः प्राग्वत् । तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । मूलस्थम् अथेति सर्वादौ योज्यम् । उच्यते इति शेषः । एतदर्थ एवाधुनेत्यादिनोक्तः ।

२। पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह * भ्रातॄणामिति।चः पितापुत्रयोः समुच्चायक इत्याह * पुत्रयोरिति । सर्वसमुच्चायकत्वार्थमाह *चेति। अविभक्तइत्यस्य भावप्रत्ययान्तस्य न भ्रात्रादिधर्मपरत्वं, तस्य स्वत एव सिद्धत्वात्। द्रव्यद्वारकविभागग्रहणे क्लिष्टत्वमिति सूचयन् कर्मप्रत्ययेनाह * द्रव्ये इति। सत्सप्तमी। स्पष्टत्वायैतद-

र्थमाह *द्रव्ये इति। *ऋणं, तद्ग्रहणम्। *नेति। एवान्वयोऽत्र। सूचितव्यवच्छेद्यतात्पर्यार्थबोधकवाक्यान्तरमाह *अपित्विति। तैरेवेति भावः। तत्र हेतुमाह *साधारणधनत्वादिति। कर्मधारये हेतोर्वैयधिकरण्यापत्तिः। अतः साधारणं समुदितं सर्वस्वत्वापन्नं धनं येषां भ्रात्रादीनां तेषां भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः।

३। नन्वेतावतापि कुतस्तदभावोऽत आह *प्रातिभाव्येति। क्रमे तात्पर्यात्पूर्वनिपातः। *पक्षे, अधमर्णकृतदानाभावपक्षे। *द्रव्येति। द्रव्यव्ययस्य तद्दानस्यावसानं पर्यवसानं ययोस्तत्त्वादित्यर्थः। तत्र यद्यपि दानप्रतिभुवि निःसन्दिग्धमिदं तथापि वक्ष्यमाणरीत्या दर्शनप्रत्ययप्रातिभुवोरिव साक्षिणोऽपि तदस्तीति स्फुटीभविष्यति। साधारणेन धनेन तु इदमेकेन कर्तुमशक्यमिति तात्पर्यम्।

४। अत एव विशेषमाह *एतच्चेति। *अविभक्तानामपि, भ्रात्रादीनाम्। नन्वेवमविभक्ते इति वाक्यार्थविशेषणं व्यर्थमत आह *विभागादिति। अपिना तस्या अपि समुच्चयः। एतद्विशेषबोधकमेव तदिति भावः।

५। दम्पत्यंशे यत्प्रागुक्तं तद्विशेषणांशे आक्षिपति *नन्विति। *निषेधः, प्रागुक्तः। अत्र हेतुमाह *तयोरिति। तयोर्विभागस्यैवाभावेन तदंशेऽविभक्ते इति वाक्यार्थविशेषणानर्थक्यादित्यर्थः। तथा च तयोः सार्वकालिकतया निषेधे वाच्ये तथा निषेधोक्तिरयुक्तेत्यर्थः। ननु तत्रैव किं मानमत आह *विभागाभावश्चेति।

६। अर्द्धाङ्गीकारेण परिहरति *सत्यमिति। आपस्तम्बार्थमाह *श्रौतेति। *न पुनः, न तु। विभागाभाव इत्यस्यानुषङ्गः। ननु तथैवार्थः कुतो न, अतो हेतुमाह *तथाहीति। *हि, यतः। *तथा, उक्ताशयेनैव तमुक्तवानित्यर्थः। पाणीत्यादि व्याचष्टे

*यस्मादिति। स्वर्थोऽयम्। क्वचित् हि यस्मादित्येव पाठः। पञ्चम्युपपत्तये आह *आरभ्येति। *सहत्वं, साहित्यम्। श्रुतिमाह *जायेति। आकाङ्क्षाशान्तये पूरयति *तस्मादिति। *सहेति। तच्छ्रवणादित्यर्थः। *सहाधिकार इति। सिद्ध इति तयोस्तत्र विभागो नास्तीति शेषः।

७। श्रौते उक्त्वा स्मार्त्ते आह *तथेति। *अग्निसाध्येष्वपि कर्मस्विति। अग्निसाध्येषु कर्मस्वपीत्यर्थः। एवेन विभागव्यवच्छेद इति तल्लाभः।

८। एवमुभयत्र सहाधिकारविधिबलादर्थसिद्धमर्थमाह * अतश्चेति। * पूर्त्तेषु, तडागादिषु। पूर्तं खातादिकर्मणीत्यमरः। तथापुण्येति व्याचष्टे * तथेति। चार्थोऽयम्। तत्रत्यतथेत्यस्य तु तद्वदित्यर्थः। कर्मधारयनिरासायाह *पुण्यानामिति। दिवि द्युलोकादौ अजरं कारणभूतसुकृतनाशपर्यन्तमविनश्वरं जरारहितं वा ज्योतिः तेजःप्रधानं कलेवरमारभेतामित्यर्थः।

९। नन्वेवं सर्वत्र तत्त्वे सर्वकर्मसु तत्त्वापत्त्या पूर्तेष्वपि प्रागुक्तपृथगधिकारो न सिध्येत्, अतो निष्कृष्टार्थमाह * येष्विति। *पुनः, तु।

१०। द्रव्येषु चेत्यंशं द्रढयितुमाह * ननु द्रव्येति। यथा तद्बलादुक्तस्थले सहत्वं विभागाभावश्च तथा द्रव्यस्वाम्येऽपि सहत्वविधायकवचनबलात्सहत्वासिद्ध्या द्रव्यसाध्यपुत्रादिफलेष्वपि दम्पत्योः सहत्वापत्तिः। सहितयोरेव द्रव्यस्वाम्यात् द्रव्यस्याविभाज्यतापत्तिरपि। तथा च द्रव्येऽपि दम्पत्योर्विभागाभावात् प्रागुक्तदोष एवेति भावः। *उक्तम्, आपस्तम्बेन। तमेवाह *द्रव्येति। पाणिग्रहणाद्धि सहत्वमित्यनुवर्त्तते। तत आरभ्य द्रव्येषु परिग्रहेषु पुत्रादिजनेषु च सहत्वमेव दम्पत्योरित्यर्थः।

अत्र हेतुमाह *नहीति । भर्तुर्विप्रवासे विशेषेण प्रवासे सति भार्याया नैमित्तिकदानविषये हि यतो न स्तेयं चौर्यमुपदिशन्तीति । द्रव्यस्वाम्येऽपि सहत्वविधानात् तद्वत् द्रव्येऽपि विभागो नास्तीत्यर्थः ।

११। अर्द्धाङ्गीकारेण परिहरति *सत्यं द्रव्येति। *स्वामित्वं, तन्मात्रम् । तथा च तन्मात्रमनेनोक्तं न तु तत्र सहत्वं येन विभागाभावः स्यादिति भावः ।

१२। इदमेव विशदयति *यस्मादितिस्यादितीत्यन्तेन । यस्मादित्यस्य उक्तमित्यनेनान्वयः ।* द्रव्येति । अत्र मतेऽस्यायमर्थः। द्रव्यार्जनेष्वपि सहत्वं दम्पत्योरिति हेतुस्वरसासिद्धोऽयमेवार्थो न प्रागुक्तः । एतच्च सहत्वमौपचारिकं न मुख्यम् । तथा हि । यथाऽऽधानादिषु तयोरन्यतराभावे आधानादिस्वरूपासिद्धिर्नैवं द्रव्यार्जनेऽपि तु पतिरर्जयिता पत्नी चार्जितं रक्षतीति योगक्षेमावुभाभ्यां क्रियेते इत्युभयानुसन्धानासिद्धत्वेन सहत्वमिव । एवं च यत्राधानादिषु सहत्वं तत्र स्वत्वमस्तीत्यत्रापि द्रव्यपरिग्रहेषु सहत्वप्रतीतेः स्वत्वमस्तीति । तदेतत् ध्वनयन्नेवाह * उक्ता तत्रेति । वचनं स्वरूपेणोक्तमिति अर्थत आह * भर्तुरिति । नित्यसङ्ग्रहायाह * अवश्येति । तथा च तदुपलक्षणमिति न्यूनता प्रथमत्यागश्चेति भावः । यद्वा तत्रापि तत्त्वसत्वात्तदुपलक्ष्यार्थमाह * अवश्येति। काकेभ्यो दधीत्यादिवदिति भावः । वचनस्थहेत्व्याख्या *यस्मादिति । क्वचित् हि यस्मादित्येव पाठः । * भार्यायामपि। भार्याया अपीति पाठान्तरम् । * अन्यथा, द्रव्यस्वामित्वाभावे। तथा च नेदं सहत्वं विधत्तेऽपि तु लोकसिद्धमेव तत् स्यात्। सहितयोरेव स्वाम्यात् । न च विवाहात्प्रागर्जिते द्रव्ये पुरुषस्यैव स्वत्वं तत ऊर्ध्वमर्जिते तु

पतिपत्न्योरिति वाच्यम् । तथा सति ःत्रस्यापि स्वजन्मतः प्राक् पित्रार्जिते द्रव्ये स्वत्वाभावापत्तेरिति भावः ।

१३ । अत्र नैमित्तिके इत्युक्त्याऽन्यत्र स्तेयमस्त्येवेति सूचितम् । एतदेव तत्साम्येऽपि वैषम्यं, यत् पतिर्यथेष्टं विनियुङ्क्ते जाया त्वेतावदेवेति । नच पत्युर्जायानुमत्येक्षा ।

स्वतन्त्रत्वात् यथा राजा राष्ट्रे तद्वदसौ गृहे ।

अत एव तस्या एव स्तेयशङ्का न भर्त्तुः । एवं पुत्रादावपीति बोध्यम् ।

१४। सविशेषमुपसंहरति *तस्मादिति । एवेन तदभावव्यवच्छेदः । भर्त्तुरित्यस्य कृत्यमाह *न स्वेच्छेति । अत्र मानमाह *यथेति । कुर्यादित्यतस्तदिच्छाया एव प्रतीतेरिति भावः । इदं तत्रैव स्फुटीभविष्यति ॥ ५२ ॥

मि० अधुना प्रातिभाव्यं निरूपयितुमाह ।

या० दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते ।
आद्यौ तु वितथे दाप्यावितरस्य सुता अपि ॥ ५३ ॥

मि० प्रातिभाव्यं नाम विश्वासार्थं पुरुषान्तरेण सह समयः । तच्च विषयभेदात्त्रिधा भिद्यते । यथा दर्शने दर्शनापेक्षायाम्, एनं दर्शयिष्यामीति । प्रत्यये विश्वासे, मत्प्रत्ययेनास्य धनं प्रयच्छ नायं त्वां वञ्चयिष्यते, यतोऽमुकस्य पुत्रोऽयम् उर्वराप्रायभूरस्य, ग्रामवरो वाऽस्तीति । दाने यद्ययं न ददाति तदानीमहमेव दास्यामीति । प्रातिभाव्यं विधीयते इति प्रत्येकं संबन्धः । आद्यौ तु दर्शनप्रत्ययप्रातिभुवौ वितथे अन्य-

[illegible]भावे अदर्शने विश्वासव्यभिचारे च दाप्यौ राज्ञा प्रस्तुतं धनं [illegible]त्तमर्णस्य । इतरस्य दानप्रतिभुवः सुता अपि दाप्याः । वितथे इत्येव । [illegible]ल्येन निर्धनत्वेन वाऽधमर्णेऽप्रति[illegible]याते । इतरस्य सुता अपीति वदता पूर्वयोः सुता न दाप्या [illegible] । सुता इति वदता न पौत्रा दाप्या इति दर्शितम् ॥ ५३ ॥

बा० १। *अधुनेति । तन्निषेधकथनप्रसङ्गादिति भावः । तथाच [illegible]द्वान्तरप्रकरणमिदमिति तात्पर्यम् । निरूपणं च लक्षणविशेषाभ्यां भवति । तत्रादौ मूलानुक्तं लक्षणमाह * प्रातिभाव्यमिति । उत्तमर्णाधमर्णान्येनेत्यर्थः । अर्थात्तयोरिति भावः । * समयः, सङ्केतः । स चार्थात्तत्कृत एवेति नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् ।

२। अथ मूलोक्तभेदानाह *तच्चेति । * विषयेति । अनेन त्रिषु विषयसम्बन्ध्य इति सूचितम् । *मत्प्रत्ययेनेति । ममेति अस्मदिति वा पाठान्तरम् । *अस्येति । प्राग्वत् । एवमग्रेऽपि । उर्वरा सर्वसस्[illegible]रः । उर्वरायाः प्रायो बाहुल्यं यस्यां तादृशी भूरस्येत्यर्थः । तस्या दुर्लभत्वात्स्वस्यानिश्चयाच्च * प्रायेति । तत्कृतमप्युत्कर्षमाह *ग्रामवर इति । ग्रामे श्रेष्ठ इत्यर्थः । *ददातीति । वर्त्तमानसामीप्ये इति लट् । दास्यतीत्यर्थः । समुदायसम्बन्ध[illegible]ह * प्रातिभाव्यमिति ।

३। उत्तरार्धार्थमाह *आद्यौ त्विति । तात्पर्यार्थमाह *अन्यथेति । क्रमेण तस्यार्थद्वयमाह *अदर्शनेइति । शेषमाह *राज्ञेति । *इत्येवेति । तत्पदमत्रानुवर्त्तते एवेत्यर्थः । तदर्थे तद-

१ संप्रदानस्य संबन्धत्वाविवक्षया अस्येति षष्ठी । पूर्वं संबन्धत्वविवक्षया षष्ठ्याः प्रतिपादनात् एवमत्रोक्तिरिति बोध्यम् ।

सम्भवादाह * शाठ्येनेति । दौर्जन्येन धनाभावेन वा ऽधमर्णे उत्तमर्णाय धने अप्रतिकुर्वति अप्रयच्छति सति दर्शनप्रतिभूर्दाप्य इत्यर्थः ।

४। सूचितं विशेषमाह *इतरस्येति । * न पौत्रा इति । तत्र अपिस्तु तत्समुच्चायक इति भावः ॥ ५३ ॥

मि० एतदेव स्पष्टयन्नाह ।

या० दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा ॥

न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर्दद्युर्दानाय यः स्थितः ॥५४॥

मि० यदा दर्शनप्रातिभूः प्रात्ययिको वा प्रातिभूर्दिवं गतः तदा तयोः पुत्राः प्रातिभाव्यायातं पैतृकमृणं न दद्युः। यस्तु दानाय स्थितः प्रतिभूर्दिवंगतस्तस्य पुत्रा दद्युर्न पौत्राः। ते च मूलमेव दद्युर्न वृद्धिम् ।

ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभाव्यागतं सुतः ।

समं दद्यात्तत्सुतौ तु न दाप्याविति निश्चयः ॥

इति व्यासवचनात् । प्रातिभाव्यव्यतिरिक्तं पैतामहमृणं पौत्रः समं यावद् गृहीतं तावदेव दद्यान्न वृद्धिम्। तथा तत्सुतोऽपि प्रातिभाव्यागतं पित्र्यमृणं सममेव दद्यात्। तयोः पौत्रपुत्रयोः सुतौ प्रपौत्रपौत्रौ च अप्रातिभाव्यायातं प्रातिभाव्यायातं च ऋणं यथाक्रममगृहीतधनौ न दाप्याविति ।

यदपि स्मरणम्,

खादको वित्तहीनः स्याल्लग्नको वित्तवान्यदि ।

मूल्यं तस्य भवेद्देयं न वृद्धिं दातुमर्हति ॥ इति,

तदपि "लग्नकः प्रातिभूः" "खादकोऽधमर्णः"

लग्नको यदि वित्तवान्मृतस्तदा तस्य पुत्रेण मूल्यमेव दातव्यं न वृद्धिरिति व्याख्येयम्। यत्र दर्शनप्रातिभूः प्रत्ययप्रातिभूर्वा बन्धकं पर्याप्तं गृहीत्वा प्रातिभूर्जातस्तत्र तत्पुत्रा अपि तस्मादेव बन्धकात् प्रातिभाव्यायातमृणं दद्युरेव।

यथाह कात्यायनः,

गृहीत्वा बन्धकं यत्र दर्शनेऽस्य स्थितो भवेत्।
विना पित्रा धनात्तस्माद्दाप्यः स्यात्तदृणं सुतः॥इति।

दर्शनग्रहणं प्रत्ययस्योपलक्षणम्। *विना पित्रा, पितरि प्रेते दूरदेशं गते वेति॥ ५४॥

बा० १। पौनरुक्त्यं निराचष्टे *एतदिति। इतरस्येत्यादिनोक्तमेवेत्यर्थः। यत्रेति व्याचष्टे *यदेति। अपिसमुच्चयमाह *प्रात्ययिक इति। मृत इत्यस्य व्याख्या *दिवं गत इति। दिष्टं गत इति पाठान्तरम्। तत्र कालं गत इत्यर्थः। कालो दिष्टोऽप्यनेहाऽपीत्यमरः। तथा चेदं न प्रोषिते इति बोध्यम्। तत्पुत्रा इत्यत्र द्विवचनान्तेन समास इत्याह *तयोरिति। तयोरधमर्णत्वेन प्राप्तस्यानिषेधायाह * प्रातिभाव्येति। तेन प्राप्तमित्यर्थः।

२। अनुषङ्गेण तुर्यपादं व्याचष्टे *यस्त्विति। अत्रैकवचनान्तेन समास इत्याह * तस्येति। * पुत्राः, ते एव। अत एवाह * नपौत्रा इति।

३। विशेषमनुक्तमाह * ते चेति। दानप्रतिभुवः पुत्राश्चेत्यर्थः। व्यासवचनं क्रमेण वाक्यत्रयेणोभयपरत्वेन [illegible] व्याचष्टे * प्रातिभाव्येति। इदं विशेषणमर्थसिद्धार्थकथनपरम्। तत्र तेषामनधिकारात्। सममित्युभयशेष इत्याह * सममिति। शेषमाह * दद्युरिति। पौत्रा इत्युक्तेरिति भावः। क्वचित्तु मूले

व्याख्याने चैकवचनान्त पाठ एव पौत्र इति, तदा समं दद्यादित्युभयशेष इति न कोपि दोषः। अपिः समदानांशे प्रोक्तपौत्रसमुच्चायकः। एवेन वृद्धिव्यवच्छेदः। तत्तावित्यत्रापि द्विवचनान्तेन समास इत्याह *तयोरिति। तयोः स्वरूपे आह *प्रपौत्रपौत्राविति।

४। पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह * अप्रातिभाव्येति। समुच्चयवारणायाह *यथाक्रममिति। पौत्रसुतः प्रपौत्रोऽप्रातिभाव्यागतं ऋणं न दद्यात्, पुत्रसुतः पौत्रः प्रातिभाव्यागतं तन्न दद्यादित्यर्थः। तुसूचितं विशेषमाह *अगृहीतेति।

५। व्यासवाक्यस्यान्यविरोधमाह *यदपीति। व्यासवाक्येन दानप्रतिभूपुत्रस्य मूलदानमुक्तम्, अनेन तु लग्नकस्य प्रतिभुव एव मूलदानमुक्तमिति विरोधः। तं परिहरति * तदपीति। व्याख्येयमित्यत्रान्वयः। अप्रसिद्धत्वात्पदार्थमाह *लग्नक इति। अथ वाक्यार्थमाह *लग्नक इति। तदैक्याय [1]शेषद्वयमाह *मृत इति, पुत्रेणेति च। अनेन वृद्धिमित्यत्र तस्येत्यस्यासङ्गः। पुत्र इति शेष इति सूचितम्। *मूल्यमिति। मूलेन समं मूल्यं, नौवयोधर्मेत्यादिना यत्। तदेवेत्यर्थः। क्वचित् उभयत्र मूलमित्येव पाठः।

६। तयोः सुता न दाप्या इत्युक्तस्यापवादं काचित्कं विशेषमाह *यत्रेति। यत्रत्वित्यर्थः। क्वचित्तथा पाठ एव। एवेनादानव्यवच्छेदः। अत्र तस्मादेवेत्यनेन बन्धकस्य कालवशेन ऋणापर्याप्तत्वेऽपि यावद् बन्धकं तावदेव देयं न तु ततोऽधिकं, यावदृणं तावत्स्वीयमपीति सूचितम्। *तस्मात्, तत एव धनात् बन्ध-

१ लग्नको वित्तवान् यदि इत्यत्र मृत इति मूल्यं तस्य भवेद्देयम् इत्यत्र च पुत्रेणेति शेषद्वयमित्यर्थः।

कात् । न्यूनतया प्रति कार्यासिद्धेरात् *दर्शनेति । युक्तेस्तुल्यत्वादिति भावः । *प्रत्ययस्येति । तस्यापीत्यर्थः । अभिमेतमर्थं [illegible] * [illegible] । अनेन पूर्वं मृत इत्युपलक्षणमिति सूचितमिति केचित् । अत्रैव व्योक्तिस्वारस्याच्चैवेत्यपरे ॥ ५४ ॥

मि० यदि [illegible] भूसं [illegible] कथं दातव्यमित्याह ।

या० बहवः स्युर्यदि स्वांशैर्दद्युः प्रतिभुवो धनम् ।
एकच्छायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथारुचि ॥ ५५ ॥

मि० यद्येकस्मिन्प्रयोगे द्वौ बहवो वा प्रतिभुवः स्युस्तदृणं संविभज्य स्वांशेन दद्युः। एकच्छायाश्रितेषु—एकस्याधमर्णस्य छाया सादृश्यं तामाश्रिताः एकच्छायाश्रिताः । अधमर्णो यथा कृत्स्नद्रव्यदानाय स्थितस्तथा दाने प्रतिभुवोऽपि प्रत्येकं कृत्स्नद्रव्यदानाय स्थिताः । एवं दर्शने प्रत्यये च । तेष्वेकच्छायाश्रितेषु प्रातिभूषु सत्सु धनिकस्योत्तमर्णस्य यथारुचि यथाकामम् ।अतश्च धनिको वित्ताद्यपेक्षायां स्वार्थं यं प्रार्थयते स एव कृत्स्नं दद्यान्नांशतः। तेष्वेकच्छायाश्रितेषु यदि कश्चिद्देशान्तरं गतस्तत्पुत्रश्च संनिहितस्तदा धनिकेच्छया स सर्वं दाप्यः। मृते तु कस्मिंश्चित्तत्सुतः स्वपित्रंशमवृद्धिकं दाप्यः ।

यथाह कात्यायनः,

एकच्छायां प्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते ।
प्रोषिते तत्सुतः सर्वं पित्रंशं तु मृते समम्॥इति ॥५५॥

बा० १। *अनेकेति। ते च सजातीया विजातीयाश्चेति भावः। *इत्याह, इत्यत्र आह। तत्रादावुत्तरार्धविरोधेन विजातीयस्थले आह *यद्येकस्मिन्निति। बहुत्वमनेकत्वोपलक्षणमित्याह *द्वाविति। *स्वांशेनेति। स्वस्वांशेनेत्यर्थः। क्वचित्तथैव पाठः। अत एव स्वांशैरिति बहुवचनोपपत्तिः। सजातीयस्थले उक्तम् *एकच्छायाश्रितेष्विति। [illegible] धृत्वा पदार्थकथनपूर्वकं व्याचष्टे *एकेति। सादृश्यं विशदयति *अधमर्णस्येति।

२। *एवमिति। स यथा दर्शनाय विश्वासाय च स्थित एवं तेऽपीत्यर्थः।

३। एष्वित्यस्य व्याख्या *प्रतिभूष्विति। *यथाकाममिति। दद्यादिति शेषः। रुचिबीजं कथयन् तात्पर्यार्थमाह *अतश्चेति। आदिना सत्यवाक्त्वाभिजात्यादि। *स्वार्थे, स्वधनम्। विशेषमाह *एकेति। तेषां मध्ये इत्यर्थः। *सः, सोपि। *सर्वं, सवृद्धिकम्।

४। *मृते तु कस्मिंश्चिदिति। तेषां मध्ये कस्मिंश्चित्प्रतिभुवि मृते इत्यर्थः। वैलक्षण्य[illegible]। *अंशमिति। अवशिष्टं तु अर्थादवशिष्टानां मध्ये यथारुचि दाप्य इति भावः। *एकेति। तेषां मध्ये स दाप्यः, यस्तत्र दृश्यते यो धनिकेच्छाविषयत्वेन ज्ञायते। तेषां मध्ये कस्मिंश्चिद्देशान्तरं गते सति तत्सुतोऽपि तदिच्छया सर्वं दाप्यः। तेषां मध्ये कस्मिंश्चिन्मृते तु तत्सुतः स्वपित्र्यमंशमेव दाप्यो न सर्वम्। तत्रापि समम्, अवृद्धिकमेवेत्यर्थः। पित्रंशमिति पाठः। पित्र्यंशमिति पाठे शकन्ध्वादित्वं बोध्यम्॥५९॥

मि० प्रातिभाव्ये ऋणदानविधिमुक्त्वा प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिमाह।

या० प्रतिभूर्दापितो यत्तु प्रकाशं धनिना धनम् ।
द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्भवेत् ॥ ५६ ॥

मि० यद् द्रव्यं प्रतिभूस्तत्पुत्रो वा धनिकेनोपपीडितः प्रकाशं सर्वजनसमक्षं राज्ञा धनिनां धनं दापितो न पुनर्द्वैगुण्यलोभेन स्वयमुपेत्य दत्तवान्,

यथाह नारदः,
यं चार्थं प्रतिभूर्दद्याद्धनिकेनोपपीडितः ।
ऋणिकं तं प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥ इति,

ऋणिकैरधमर्णैस्तस्य प्रतिभुवस्तद्द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदातव्यं स्यात् । तच्च कालविशेषमनपेक्ष्य सद्य एव द्विगुणं दातव्यम् । वचनारम्भसामर्थ्यात् । एतच्च हिरण्यविषयम् । ननु इदं प्रतिभूवचनं द्वैगुण्यमात्रं प्रतिपादयति । तच्च पूर्वोक्तकालकलाक्रमाबाधेनाप्युपपद्यते । यथा जातेष्टिविधानं शुचित्वाबाधेन । अपि च सद्यः सवृद्धिकदानपक्षे पशुस्त्रीणां सद्यः सन्तत्यभावात्स्वरूपदानमेव प्राप्नोतीति । तदसत् ।

वस्त्रधान्याहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा परा ।

इत्यनेनैव कालकलाक्रमेण द्वैगुण्यादिसिद्धेः द्वैगुण्यमात्रविधाने इदं वचनमनर्थकं स्यत् । पशुस्त्रीणां तु कालक्रमेण द्वैगुण्यादिक्रमपक्षेऽपि सन्तत्यभावे स्वरूपदानमेव । यदा प्रतिभूरपि द्रव्यदानानन्तरं तावता कालेनाधमर्णेन संघटते तदा सन्ततिरपि संभवत्येव । यद्वा पूर्वसिद्धसन्तत्या सह पशुस्त्रियो दास्यतीति न किंचिदेतत् । अथ प्रातिभाव्यं प्रीतिकृतम्, अतश्च

प्रतिभुवा दत्तं प्रीतिदत्तमेव । नच प्रीतिदत्तस्य याचनात्प्राग्वृद्धिरस्ति ।

यथाह, (ना० व्य० प० १।१०९)

प्रीतिदत्तं तु यत्किंचिद्वर्द्धते न त्वयाचितम् ।
याच्यमानमदत्तं चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतम् ॥ इति ।

अतश्चास्य प्रीतिदत्तस्यायाचितस्यापि दानादिवसादारभ्य यावाद्विगुणं कालक्रमेण वृद्धिरित्येतद्वचनेनोच्यते इति। तदप्यसत् । अस्यार्थस्यास्माद्वचनादप्रतीतेः । द्विगुणं प्रतिदातव्यमित्येतावादिह प्रतीयते । तस्मात्कालक्रममनपेक्ष्यैव द्विगुणं प्रतिदातव्यं वचनारम्भसामर्थ्यादिति सुष्ठूक्तम् ॥ ५६ ॥

बा० १। [illegible] *प्रातिभाव्ये इति । * प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिमिति। पलायनं कृत्वा पुनः परावृत्तस्याधमर्णस्येति भावः । यत्त्विति पाठं सूचयन्नाह *यदिति । धनमित्यस्य व्याख्या *द्रव्यमिति । ऋणमिति पाठान्तरम् । प्रतिभूग्रहणमुक्तरीत्योपलक्षणमित्याह * तत्पुत्र इति । विशेषमाह * धनिकेनेति । धनिनामिति प्राग्वत् षष्ठी । विशेषोक्तिव्यवच्छेद्यमाह * नपुनरिति । न तु इत्यर्थः ।

२। विशेषे मानमाह * यथाहेति । ऋणिके मत्वर्थीयष्ठन् । राजेति शेषः ।

३। उत्तरार्धार्थमाह * ऋणिकैरिति । भवेदित्यस्य व्याख्या * स्यादिति । विशेषमाह * तच्चेति । तच्च द्विगुणमित्यन्वयः । कालेत्यस्य व्याख्या *सद्य एवेति । *वचनेति । प्रतिभूरितिवचनेत्यर्थः । अन्यथैतदानर्थक्यं स्पष्टमेव । तथा तस्य प्रागेवोक्तत्वादिति भावः ।

४। अनुपदं वस्त्रादौ विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाह * एतच्चेति । न वस्त्रधान्यादिविषयकमित्यर्थः ।

५। वचनस्यान्यविषयतया तच्चेत्याद्युक्तविशेषमाक्षिपति—

*नन्विदमिति। उक्तवचनमित्यर्थः। मात्रपदेनोक्तविशेषव्यवच्छेदः। * पूर्वोक्तेति। पूर्वोक्तः, काले मासादौ कला वृद्धिस्तस्याः क्रमः, तदबाधेनापीत्यर्थः। * [illegible]सारेण यदा कालान्तरे द्वैगुण्यमेति धनं तदैव दत्तद्रव्याय प्रतिभुवे द्विगुणं दातव्यमधमर्णेनेति द्वैगुण्यप्रतिपादकेनानेन वचनेन बोध्यते। अन्यथा तु यावती वृद्धिस्तत्सहितं मूलधनं देयं न द्विगुणम्, इति सद्यो द्विगुणदानमयुक्तमिति भावः।

६। अबाधनोपपत्तौ दृष्टान्तमाह *यथेति। चतुर्थे तृतीयपादे सप्तदशाधिकरणे द्वितीयवर्णकं, फलसंयोगश्चाचोदिते न स्यात्संयोगस्याशेषभूतत्वादिति। वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते इत्यादि श्रूयते। तत्र संशयः, पुत्रजन्मानन्तरमेवेयमिष्टिः कार्येति जातकर्मानन्तरमेवेति। निमित्तस्य पुत्रजन्मनो नियोज्यविशेषणत्वेन निमित्तानन्तरमेव कार्येति जातकर्मणः प्रागेवेति पूर्वपक्षः।

७। सिद्धान्तस्तु न केवलं जन्म विशेषणं नियोज्यस्य, अपि तु पुत्रगतपूतत्वादिकमपि। एवं च जन्मपूतत्वरूपनिमित्तयोः संवलितयोरेव नियोज्यविशेषणत्वम्। पुत्रगतपूतत्वादिकं च पुत्रे जीवत्यभिलषितं पितुर्न तद्वैपरीत्ये। जीवनं च स्तनपानादेव। स्तनपानं च जातकर्मणः प्राङ् निषिद्धम्। अतो जातकर्मानन्तरमेवेष्टिः। एवं च जन्मानन्तरभाविन्या इष्टेर्जातकर्मानन्तरमुत्कर्षे आशौचानन्तरमेव कार्या न जातकर्मानन्तरम्। कालशौचरूपाङ्गत्यागे मानाभावात्। शुचिना कर्म कर्त्तव्यमित्यस्यापवादाभावादिति।

८। इदं च गुरुमतेनोक्तम्। भट्टमते तु संशयान्तं प्राग्वत्।

निमित्तानन्तर्यं नैमित्तिकस्यावश्यं भावित्वाज्जन्मन एव निमि-त्तत्वाज्जन्मानन्तरमेवेति पूर्वपक्षः ।

९। सिद्धान्तस्तु वाक्यशेषश्रुतपुत्रगतपवित्रत्वादिफलकामनावान् वैश्वानरेष्टावधिकारी । तच्च फलं जीवत्येव पुत्रेऽभीष्टम् । जीवनं च शिशोर्जातमात्रस्य स्तनपानायत्तमेव । तच्च स्तनपानं जातकर्म्मानन्तरमेव, न ततः प्राक् । अतः पुत्रगतपवित्रत्वादिफलावरोधेन जातकर्मानन्तरमेवेष्टिरिति ।

१०। एवं स्थिते तृतीयवर्णकेऽन्या चिन्ता, जातकर्मानन्तरमेवेष्टिरुताशौचापगमे इति । तद्गतोक्तप्रयोजनवशाज्जन्मरूपप्रयोजनाभावात् निमित्तानन्तरं प्राप्ताऽपीयमिष्टिर्जातकर्मानन्तरमुत्कृष्टा । एवमुत्कृष्टायाः पुनराशौचानन्तरमुत्कर्षे प्रयोजनाभावात् जातकर्मानन्तरमेवेति पूर्वपक्षे, उच्यते । निमित्तानन्तर्यमिष्टेस्तावत् बाधितमेव । तद्गतोक्तप्रयोजनवशात् । बाधिते च निमितानन्तर्ये शुद्धकालप्रतीक्षया आशौचापगमे पौर्णमास्यादिके काले कार्या । शुद्धकालस्याप्यङ्गत्वात् । शुचिना कर्मेत्यस्यापवादाभावादिति । तथा च शुद्धकालरूपमङ्गमबाधित्वैव जातेष्टिविधानम् ।

११। तथा, अशीतिभाग इत्यादिना प्रागुक्तो यः कालक्रमेण वृद्धिक्रमस्तमबाधित्वैव द्वैगुण्यविधानमिति सद्यो न द्वैगुण्यमिति भावः । अत्र सद्यो द्वैगुण्यदानपक्षेऽग्रे ऽनुपपत्तिमप्याह *अपि-च सद्य इति । द्विगुणवृद्धिसहितेत्यर्थः । सद्यो द्वैगुण्यं नाम सद्य एव वृद्ध्या सह द्वैगुण्यं न स्वरूपतः । वृद्धिस्तु पशुस्त्रीणां सन्ततिरेव । सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणामित्युक्तत्वात् । तथा च सद्यस्तथा-द्वैगुण्यदानपक्षे पशुस्त्रीषु सद्यः संतत्यभावान्मूलमात्रमेव देयं स्यादिति स्त्रीपशुष्वेवेति वक्ष्यमाणमनुपपन्नमित्यर्थः ।

१२। *वस्त्रेति। यत इत्यादिः। वस्त्रेत्यादिवचनारम्भसामर्थ्ये-

नैव तत्क्रमेण द्वैगुण्यादेः प्राप्तौ पुनरत्र तथा तद्विधिर्व्यर्थ इति पूर्वोप्राप्तं सद्यो द्वैगुण्यमेवागत्याऽवश्यं विधेयम् । दृष्टान्ते तु तद्विधिवाक्यस्यानर्थक्याभावाच्छुचिनेत्येतदबाधेनाप्युपपत्तिरिति विशेष इति तद्वैषम्यमिति भावः ।

१३। एवमाद्यदोषमुद्धृत्य द्वितीयदोषमुद्धरति *पशुस्त्रीणां त्विति। तथा च तत् संभवापेक्षं न तु नियतमिति भावः। अभ्युपेत्येदम् । वस्तुतस्तदयुक्तमेवेति सूचयन् तदा तत्संभवमप्याह *यदेति। तावता कालेनेति पाठः । *संघटतेइति । तेन सह संगतो भवतीत्यर्थः। सद्यः संघटनपक्षे आह *यद्वेति। *पूर्वेति । प्रतिभूकर्तृकद्रव्यदानात्पूर्वम् अधमर्णस्य पलायनदशायां विद्यमानतादशायां वा जातेत्यर्थः ।

१४। अथास्य वचनस्य विषयविशेषपर्यवसानद्वारा कालक्रमेणैव द्विगुणदानविधिपरत्वाक्षेपाय तदुपयुक्तं किं चिदाह *अथेति । उच्यतेति शेषः। *नच, न हि । नारदमाह *यथाहेति। *यत्किंचित्, प्रतिभूदत्तं धनिकदत्तं वा । *पञ्चकमिति । प्राग्वत् । तमेवाक्षेपमाह *अतश्चेति । *अस्य, प्रतिभूसंबन्धिनः । यावद्द्विगुणमित्यव्ययीभावः। प्रीतिदत्तस्थले ऽयाचिते तदभावस्योक्तत्वेन प्रतिभूदत्तस्यापि तादृशस्योक्तरीत्या तथात्वेन वृद्ध्यभावे प्राप्ते तदपवादत्वेनायाचितस्यापि तस्येदं प्रतिपाद्यते इत्यर्थः ।

१५। *अस्यार्थस्येति। वाक्यार्थो हि वाच्यो लक्ष्यो व्यङ्ग्यो वा भवेत् । तत्रायं नाद्यः । अप्रतीतेः । न द्वितीयः । मानाभावात् । अत एव नान्त्य इत्यर्थः । तदाह *द्विगुणमिति । उपसंहरति *तस्मादिति ॥ ५६ ॥

मि० प्रतिभूदत्तस्य सर्वत्र द्वैगुण्ये प्राप्तेऽपवादमाह।

या० सन्ततिःस्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च।
वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा॥ ५७॥

मि० हिरण्यद्वैगुण्यवत्कालानादरेणैव स्त्री पश्वादयः प्रतिपादितवृद्ध्या दाप्याः। श्लोकस्तु व्याख्यात एव। यस्य द्रव्यस्य यावती वृद्धिः परा काष्ठोक्ता तद्द्रव्यं प्रतिभूदत्तं खादकेन तया वृद्ध्या सह कालविशेषमनपेक्ष्य सद्यो दातव्यमिति तात्पर्यार्थः। यदा तु दर्शनप्रतिभूः संप्रतिपन्ने काले अधमर्णं दर्शयितुमसमर्थः तदा तद्गवेषणाय तस्य पक्षत्रयं दातव्यम्। तत्र यदि तं दर्शयति तदा मोक्तव्योऽन्यथा प्रस्तुतं धनं दाप्यः।

नष्टस्यान्वेषणार्थं तु दाप्यं पक्षत्रयं परम्।
यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत्॥
काले व्यतीते प्रतिभूर्यदि तं नैव दर्शयेत्।
निबन्धं दापयेत्तं तु प्रेते चैष विधिः स्मृतः॥

इति कात्यायनवचनात्। लग्नकाविशेषनिषेधश्च तेनैवोक्तः,

न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाऽधिकृतस्तथा।
निरुद्धो दण्डितश्चैव संदिग्धश्चैव न क्वचित्॥
नैव रिक्थी न मित्रं च न चैवात्यन्तवासिनः।
राजकार्यनियुक्तश्च ये च प्रव्राजिता नराः॥
नाशक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम्।
जीवन्वाऽपि पिता यस्य तथैवेच्छाप्रवर्तकः॥
नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रति। इति।

संदिग्धोऽभिशस्तः। अत्यन्तवासिनो नैष्ठिकब्र-

ह्मचारिणः । इति प्रतिभूविधिः ॥

नप्रयोगे विश्वासहेत द्वौ, प्रतिभूराधिश्च ।

यथाह नारदः, (ना० व्य० प० १।११७)

विस्रम्भहेतू द्वावत्र प्रतिभूराधिरेव च । इति ।

तत्र प्रतिभूर्नि पितः । इदानीमाधि ते ।
आधिर्नाम गृहीतस्य द्रव्यस्योपरिविश्वासर्थमधमर्णेऽधिक्रियते।आधीयते इत्याधिः। स च द्विविधः, कृतकालोऽकृतकालश्च । पुनश्चैकैकशो द्विविधः, गोप्यो-भोग्यश्च ।

यथाह नारदः, (ना० व्य० प० १।१२४।१२५)

अधिक्रियतइत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

 तकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यत था ॥

स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च।इति।

*कृतकाले, आधानकाले एवामुष्मिन्काले दीपोत्सवादौ मयाऽयमाधिर्मोक्तव्योऽन्यथा तवैवाधिर्भविष्यतीति एवं निरूपिते काले, उपनेयः आत्मसमीपं नेतव्यो मोचनीय इत्यर्थः।देयं दानम्। देयमनतिक्रम्य यावद्देयम्। उद्यतो नियतः स्थापित इत्यर्थः।यावद्देयमुद्यतो यावद्देयोद्यतः, गृहीतधनप्रत्यर्पणावधिरनिरूपितकाल इत्यर्थः । गोप्यो रक्षणीयः ॥ ५७ ॥

बा० १।*सर्वत्र, व ादावपि।अल्पाच्तरत्वात्स्त्रियाः पूर्वनिपातः। तेषु संततिरेवेत्यर्थः । प्रागुक्तरीत्यैवाह *कालानादरेणेति । वृद्ध्या सह आधिवर्जम् । सामान्यतः सर्वतात्पर्यमाह *यस्येति । विशेषमाह—

२। *यदात्विति । *संप्रतिपन्नेइति। प्रतिज्ञाते प्राप्ते इत्यर्थः।

*तत्र, पक्षत्रये।एवमग्रेऽपि। अत्र मानमाह *नष्टस्येति । *परम्, आधिकम । *काले इति । परस्मिन्नपि काले यदि स न तथा कुर्यात् तदा तस्मिन्काले व्यतीते तु सति सः तं निबन्धं तमर्थं दापयेदित्यर्थः। उक्तप्रकारमन्यत्रातिदिशति *प्रेते चेति। अधमर्णे इत्यर्थः ।

३। विशेषान्तरमाह *लग्नकेति। प्रतिभूविशेषनिषेधोऽपीत्यर्थः। केषांचित् प्रतिभूत्वनिषेध इति यावत् । *तेनैव, कात्यायनेन । अत्र स्वामित्वादिकं स्वनिरूपितं ग्राह्यम् ।*कचित्, कापि । रिक्थी पुत्रादिः । * दातुं, धनमिति शेषः । * जीवन्निति । यस्य पिता जीवन जीवति । व्यत्ययेन शता । आस्ते इति शेषो वा । सोऽपि चेत्यर्थः। *तथैवेच्छेति। स्वेच्छाचरणशील इत्यर्थः । *स्वक्रियेति । प्रतिभूत्वकरणमभिसमीक्ष्येत्यर्थः । प्रतिभूः स्वांक्रियामिति पाठान्तरम् । अत्र धनिकेन स्वादानाक्रियामभिसमीक्ष्येत्यर्थः । अन्यथा पौनरुक्त्यं स्पष्टमेव । इति प्रातिभूविधिः ॥

४ । प्रसक्तसाक्षिनिरूपणमकृत्वा आधिनिरूपणे सङ्गतिमाह * धनेति । तद्दाने इत्यर्थः। विस्रम्भो विश्वासः। * अत्र, धनप्रयोगे । * तत्र, तयोर्मध्ये । * इदानीमिति। तत्प्रसङ्गेऽपि ततोऽस्यान्तरङ्गत्वादिति भावः। निरूपणस्योभयरूपत्वेनात्र मूलानुक्तमुभयं वक्तुं तस्यादौ सामान्यलक्षणमाह * आधिर्नामेति । *द्रव्यस्योपरीति।उत्कृष्टविश्वासेत्यर्थः। यद्वा उपरीति लोकोक्तिः। तत्प्रातिनिधित्वेनेत्यर्थः । * अधीति । स्थाप्यते इत्यर्थः । एवं रूढिमुक्त्वा योगमाह * आधीति । अर्थः स एव । अत एव नारदवाक्ये तथोक्तम् । तेनोभयप्रदर्शनम् । अत एव तत्र तथोक्तम्।

५। अथ भेदमाह * स चेति । * द्विलक्षण इति । द्विस्वरूप इत्यर्थः । * सः, द्विविधोऽपि । संदिग्धत्वात कृतेत्यादिपदत्रयं

तत्रत्यं क्रमेण व्याचष्टे * कृतकाले इत्यादिना रक्षणीय इत्यन्तेन। * काले इति । अनेन कर्मधारयोत्तरं कृत्यैर्ऋणे इति सप्तमीसमासः सूचितः । अस्यार्थमाह * आधानेत्यादिकालेइत्यन्तेन । एवेनानन्तरकालव्यावृत्तिः । उपार्थमाह * आत्मेति । विशिष्टतात्पर्यार्थमाह * मोचनीय इति । अयमेव कृतकालः । एतत्स्वरूपमुक्त्वा अकृतकालाख्यद्वितीयस्वरूपं निर्वक्ति * देयमिति । बहुलग्रहणात् भावे कृत्य इत्याह * दानमिति । अव्ययीभावः पदार्थानतिवृत्तावित्याह * देयमनतिक्रम्येति । उद्यतपदार्थमाह * नियत इति । उभयोरन्तर्भावितण्यर्थत्वसूचनायाह * स्थापित इति । सुप्सुपेति समासमाह * यावदिति। तत्तात्पर्यार्थमाह * गृहीतेति । * प्रत्यर्पणं, दानम् । तस्यापि तमाह * अनिरूपितकाल इति । आच्छाद्य इत्यर्थनिरासाय तत्स्वरूपमाह * रक्षणीयइति । भोग्यस्तु प्रसिद्ध इति भावः ॥५७॥

मि० एवं चतुर्विधस्याधेर्विशेषमाह ।

या० आधिः प्रणश्येद्द्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते ।
काले कालकृतो नश्येत्फलभोग्यो न नश्यति ॥५८॥

मि० प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्विगुणीभूते यद्याधिरधमर्णेन द्रव्यदानेन न मोच्यते तदा नश्यति अधमर्णस्वं, धनप्रयोक्तुः स्वं भवति । कालकृतः कृतकालः । आहिताग्न्यादिषु पाठात्कालशब्दस्य पूर्वनिपातः । स तु काले निरूपिते प्राप्ते नश्येत्, द्वैगुण्यात् प्राक् ऊर्ध्वं वा। फलभोग्यः—फलं भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः क्षेत्रारामादिः स कदाचिदपि न नश्यति । कृतकालस्य गोप्यस्य भोग्यस्य च तत्कालाति-

क्रमे नाश उक्तः, काले कालकृतो नश्येदिति । अकृतकाल य भोग्यस्य नाशाभाव उक्तः, फलभोग्यो न नश्यतीति । पारिशेष्यात् आधिः प्रणश्येदित्येतत् अकृतकालगोप्याधिविषयमवतिष्ठते । द्वैगुण्यातिक्रमेण निरूपितकाल तिक्रमेण च विनाशे चतुर्दशादे प्रतीक्षणं कर्तव्यम् । बृहस्पतिवचनात् ।

हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतावधेः ।
बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य च ॥

तदन्तरा धनं दत्त्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयात् । इति ।

नन्वाधिः प्रणश्येदित्यनुपपन्नम् । अधमर्णस्य स्वत्वानिवृत्तिहेतोर्दानविक्रयादेरभावात् । धनिनश्च स्वत्वहेतोः प्रतिग्रहक्रयादे भावात् ।

मनुवचनाविरोधाच्च । (अ. ८ श्लो. १४३)

न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रय इति ।

कालेन संरोधः कालसंरोधश्चिरकालमवस्थानं तस्मात्कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानादाधेर्न निसर्गोऽस्ति नान्यत्राधीकरणमस्ति, न च विक्रयः । एवमाधीकरणविक्रयप्रतिषेधाद्धनिनः स्वत्वाभावोऽवगम्यते इति । उच्यते । आधीकरणमेव लोके सोपाधिकस्वत्वानिवृत्तिहेतुः, आधिस्वीकारश्च सोपाधिकस्वत्वाप्तिहेतुः प्रसिद्धः । तत्र धनद्वैगुण्ये निरूपितकालप्राप्तौ च द्रव्यदानस्यात्यन्तानिवृत्तेः अनेन वचनेनाधमर्णस्यात्यान्तिकी स्वत्वनिवृत्तिः उत्तमर्णस्य चात्यन्तिकं स्वत्वं भवति । न च मनुवचनाविरोधः ।

यतः (अ. ८ श्लो. १४३)

न त्वेवाधो सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयात् ।

इति भोग्याधिं प्रस्तुत्य, इदमुच्यते—

न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः।इति ।

भोग्यस्याधेश्चिरकालावस्थानेऽप्याधीकरणविक्रयनिषेधेन धनिनः स्वत्वं न भवति । इहाप्युक्तम्, फलभोग्यो न नश्यतीति । गोप्याधौ तु पृथगारब्धं मनुना, (अ. ८ श्लो. १४४)

न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत् । इति । इहापि वक्ष्यते, गोप्याधिभोगे नो वृद्धिरिति । आधिः प्रणश्येद्द्विगुणे इति तु गोप्याधिं प्रत्युच्यते इति सर्वमविरुद्धम् ॥ ५८ ॥

बा० १। एवंचाधेश्चातुर्विध्यमनेनोक्तं, गोप्यः कृतकालोऽकृतकालश्च एवं भोग्यो द्वेधेति । तदाह * एवमिति ।उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । *मोच्यते इति । मोक्ष्यते इति पाठान्तरम् । तत्र मोक्ष मोक्षणे इति धातुर्बोध्यः । मोक्षते इति त्वपपाठः ।

२। आद्यार्धार्थमाह * प्रयुक्ते इति । दत्ते इत्यर्थः । * द्विगुणीभूते, सति । * अधमर्णस्वं, तदीयस्वत्वम् । क्वचिद्व्यस्तपाठः । षष्ठ्यन्तमात्रपाठे स्वमित्यग्रिमस्यात्राप्यन्वयो बोध्यः । न केवलं तावदित्याह * धनेति ।

३। तृतीयपादार्थं पदार्थपूर्वमाह * कालकृत इति । अस्य पूर्वानुक्तत्वभ्रमनिरासायाह * कृतेति। ननु एवं सति तदसंगतिः अन्यथा पूर्वविरोधापत्तिः अत आह * आहितेति । पूर्वतो वैलक्षण्यायाह * सत्विति । शेषमाह * प्राप्ते इति । सतीत्यर्थः । अत एव पूर्वेणागतार्थत्वमाह * द्वैगुण्यादिति ।

४। तद्वत् तुर्यपादार्थमाह * फलेति। उक्तसूत्रेणैव पूर्वनिपातस्तस्याकृतिगणत्वादित्याह * फलमिति। तृतीयासमासस्तु वक्तुमुचितः। * कदाचिदिति। द्वैगुण्ये काले च प्राप्ते सत्यपीत्यर्थः।

५। नन्वेवं वाक्यार्थत्रये त्रिषु विशेषलाभेऽपि तुर्ये तदलाभात्प्रतिज्ञाहानिः,अतोऽन्यथा दुर्वचत्वाद् व्युत्क्रमेण सर्वत्र तेषु विभज्य तमाह * कृतेत्यादि। इदमुभयपरं संकोचे मानाभावादित्याह * गोप्यस्येति। अत एवाह * अकृतेति। विशेषोक्तेराह * भोग्येति। * अवतिष्ठते, पर्यवस्यतीत्यर्थः।

६। कृतकालगोप्यभोग्याध्योः कृतकालातिक्रमे नाशः, अकृतकालगोप्याधेर्द्वैगुण्यातिक्रमे स इत्युक्तं, तत्र द्वैगुण्यतत्कालातिक्रममात्रयोरेव न सः,किं तु ततोऽप्यग्रे स्वल्पोऽवकाशोऽस्तीति प्राग्वत् विशेषमाह * द्वैगुण्येति। तदेवाह * हिरण्ये इति। बन्धकस्येति मध्यमणिन्यायेनान्वेति। प्रतीक्ष्य चेति पाठः। प्रतीक्षेतित्यपपाठः। हिरण्ये द्विगुणीभूते सति कृतावधेर्बन्धकस्य काले पूर्णे च सति धनी उत्तमर्णः द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य बन्धकस्य स्वामी भवतीत्यर्थः। द्विः सप्त द्विसप्तास्तेषामह्नां समाहारो द्विसप्ताहं चतुर्दश दिनानि। प्रतीक्षाफलमाह * तदन्तरेति। चतुर्दशदिनमध्ये इत्यर्थः।

७। कृतकाले तथा प्रतिज्ञयोभयत्र नाशेऽप्यकृतकालगोप्याधौ स न संभवतीति पूर्वार्द्धोक्तमाक्षिपति * नन्विति। हेत्वन्तरमाह * मन्विति। तदेवाह * न चाधेरिति। तथा शब्दादप्रतीतेर्व्याचष्टे * कालेनेति। साधनं कृतेति समासः। बहुकालेनेत्यर्थः। संरोधः स्थितिः। तदाह * चिरेति। * न च विक्रय इति। अस्तीत्यस्यानुषङ्गः। नन्वेतावताऽपि नोक्तार्थलाभोऽत आह * एवमिति। चिरकालावस्थानेनेत्यर्थः। आधीत्यस्यान्य-

त्रेत्यादिः । अन्यथैतदसंगतिः स्पष्टैवेति भावः ।

८। * सोपाधिकेति । सोपाधिका चासौ स्वत्वनिवृत्तिश्च तस्या स्तत्र वा हेतुरित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । स्वत्वनिवृ... स्वाभाविकत्वाभावेन सोपाधिकेत्युभयत्र विशेषणम् । प्रसिद्धत्वादेरुभयत्रान्वयः । नन्वस्त्वेवं लोकतः तथाप्यात्यन्तिकयोस्तयोरभावादाधिनाशः कथमत आह * तत्रेति । तत्र तस्य तयोस्तद्धेतुत्वप्रसिद्धौ चेत्यर्थः । * धनेति । अनेन बृहस्पतिवचनेन तयोस्तस्यात्यन्तानिवृत्तेस्तयोस्तदुभयं क्रमेण ‹‹वचनेन भवतीत्यर्थः । तदन्तरेत्यादि वदता ‹‹हस्पतिना तयोरनन्तरमपि चतुर्दशदिनमध्ये पूर्वद्रव्यं देयं नाग्रे इति सूचितम् । तथा च तदनन्तरमत्यन्तद्रव्यदाननिवृत्तिलाभेन निवृत्ते द्रव्यदाने आधिः प्रणश्येदित्यनेनाधमर्णस्यात्यन्तिकी स्वत्वनिवृत्तिः, उत्तमर्णस्य चात्यन्तिकी स्वत्वप्राप्तिरुपादिश्यते । अन्यथा वचनवैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः ।

९। एवमाद्यदोषमुद्धृत्य द्वितीयमुद्धरति *न चेति । *सोपकारे, उपकारसहिते भोग्याधाविति यावत् । तत्राप्यकृतकाले इति बोध्यम् । कुसीदेन तदर्थद्रव्यप्रयोगेण कृता ताम् । अत एव तथैव तत्तात्पर्यमाह * भोग्येति । * निषेधेनेति । तयोर्निषेधेनेत्यर्थः । *उक्तमिति । अत्रैव वचने इति भावः ।

१०। नन्वेवं मनोर्न्यूनता गोप्याधिविषयानुक्तेः, अत आह *गोप्येति । अत एव बलादित्युक्तम् । *वक्ष्यते, अव्यवहितमेव । अत एवाविरोधं स्पष्टयन् प्रकृतमाह * आधिरिति ॥ ५८ ॥

मि० किंच ।

या० गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारे च ह्रापिते ।
नष्टो देयो विनष्टश्च दैवराजकृतादृते ॥ ५९ ॥

मि० गोप्याधेस्ताम्रकटाहादेरुपभोगे न वृद्धिर्भवति, अल्पेऽप्युपभोगे महत्यपि वृद्धिर्हातव्या। समयातिक्रमात्। तथा सोपकारे उपकारिणि बलीवर्दताम्रकटाहादौ भोग्याधौ सवृद्धिके हापिते हानिं व्यवहाराक्षमत्वं गमिते, नो वृद्धिरिति संबन्धः। नष्टो विकृतिं गतः ताम्रकटाहादिश्छिद्रभेदनादिना, पूर्ववत्कृत्वा देयः। तत्र गोप्याधिर्नष्टश्चेत्पूर्ववत्कृत्वा देयः। उपभुक्तोऽपि चेद्वृद्धिरपि हातव्या। भोग्याधिर्यदि नष्टस्तदा पूर्ववत्कृत्वा देयः। वृद्धिसद्भावे वृद्धिर्हातव्या। विनष्टश्च— आत्यन्तिकं नाशं प्राप्तः सोऽपि देयो मूल्यादिद्वारेण। तद्दाने सवृद्धिकं मूलं लभते धनी। यदि न ददाति तदा मूलनाशः।

विनष्टे मूलनाशः स्याद्दैवराजकृताद्दृते।

इति नारदवचनात्। (व्य० प० १।१२६)

दैवराजकृताद्दृते— दैवमग्न्युदकदेशोपप्लवादि। दैवकृताद्विनाशाद्विना। तथा स्वापराधरहिताद्राजकृतात्। दैवराजकृते तु विनाशे सवृद्धिकं मूल्यं दातव्यम् अधमर्णेन, आध्यन्तरं वा।

यथाह,

स्रोतसाऽपहृते क्षेत्रे राज्ञा चैवापहारिते।
आधिरन्योऽथ कर्तव्यो देयं वा धानिने धनम्॥ इति।
तत्र स्रोतसाऽपहृते इति दैवकृतोपलक्षणम्॥५९॥

बा० १। किं चेति। विशेषान्तरमत्राहेत्यर्थः। नो इत्यस्य व्याख्या *नेति। ननु दोषाल्पत्वादयुक्तमेतत् अत आह *अल्पेऽपीति। समयः सङ्केतः। चार्थमाह *तथेति। अथेति तत्र पाठान्तरम्।

अर्थः स एव । उपकारस्य साहित्यं तत्कर्तृत्वेन नान्यथेत्याह *उपकारिणीति । अस्य समयवशेन द्वैविध्यादाह *सवृद्धिके इति । अन्यथैतदसङ्गतिः स्पष्टैव । स्वरूपहानेरविवक्षितत्वादाह *व्यवहारेति । उक्तहेतोरेवा[illegible]पक्षमाह *नो वृद्धिरिति ।

२। उत्तरार्धं विवृण्वन् गोप्यभोग्याधिसाधारणं धर्ममाह *नष्टो विकृतिङ्गत इति । एतेन प्रसिद्धार्थनिरासः । अग्रिमेण पौ-[illegible]त्यापत्तेः । तृतीयान्तं पूर्वान्वयि । छिद्रं च, भेदनं विदारणं च, तदादीत्यर्थः । योग्यतया आह * पूर्ववदिति । उभयसाधारण्यमेव विशदयति *तत्रेति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । *चेत्, यदि । तदेति शेषः । एवमग्रेऽपि । अत एवाह *उपभुक्तोऽपीति । अपिना नाशसमुच्चयः । * वृद्धिरपीति । प्रथमपादोक्तत्वात् । अपिना पूर्ववत्करणस्य समुच्चयः । *वृद्धिः, वृद्धिरपि । द्वितीयपादोक्तत्वा[illegible] । वृद्धिर्वेति पाठे वाशब्दः समुच्चये । असद्भावे तु तावन्मात्रमेवेति बोध्यम् ।

३। द्वितीयस्याप्युभयाधिविषयत्वं कथयन् तत्साधारणधर्ममाह * विनष्ट इति । विपद्लभ्यमाह *आत्यन्तिककमिति । चार्थमाह *सोऽपीति । तत्स्वरूपस्यैवाभावादाह * मूल्यादीति । * तद्दाने, धनिना तस्मिन्दत्ते स्वीयं तादृशं सर्वं स लभते । *मूल्यं, मूलम् । एवमग्रे सर्वत्र । धनीत्यस्य मध्यमणिन्यायेना[illegible]यः । विशेषमाह *यदीति । *मूलनाश इति । तथा सति सुतरां वृद्धिनाश इति भावः । *विनष्टे, अदत्ते तथेति शेषः ।

४। अव्यवहितापवादत्वेन तुर्यपादं सप्रतीकं व्याचष्टे *दैवेति । अत एवाह *विनाशादिति । तत्रापि विशेषमाह *स्वा-

१ आधौ विनष्टे मूल्यादिद्वारेण अदत्ते च धनिनो मूलधनस्य नाश इत्यर्थः ।

पराधेति। *राजकृतात्, विनाशादिनेत्य[...]च्यते। अनेन सूचितं तत्र विशेषमाह * दैवेति। ईदृशे स्थलेऽधमर्णस्यैव [...] नोत्तमर्णस्येति भावः। तदसम्भवे आह * आध्यन्तरं वेति।

५। * स्रोतसा, नद्यादिसम्बन्धिना। * राज्ञेति। अधिकृतद्वारेति भावः। अत एव णिच्। आधिशब्दो ऽव्यवहिततदानन्तर्ये। *धनं, सवृद्धिकम्। तत्र न्यूनतां निराचष्टे * तत्रेति। तयोर्मध्ये इत्यर्थः। द्वितीयस्य कण्ठत उक्तत्वादिति भावः। *दैवेति। दैवकृतमात्रेत्यर्थः॥ ५९॥

मि० अपिच।

या० आधेः स्वीकरणात्सिद्धी रक्ष्यमाणोऽप्यसारताम्।
यातश्चेदन्य आधेयो धनभाग्वा धनी भवेत्॥ ६०॥

मि० आधेर्भोग्यस्य गोप्यस्य च स्वीक[र]णादुपभोगादाधिग्रहणसिद्धिः भवति, न साक्षिलेख्यमात्रेण, नाप्युद्देशमात्रेण।

यथाह नारदः, (व्य० प० १।१३९)

आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा।
सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा॥ इति।

अस्य च फलम्— (याज्ञ० २।२३)

आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा। इति।

या स्वीकारान्ता क्रिया सा पूर्वा बलवती, स्वीकाररहिता तु पूर्वाऽपि न बलवतीति। स चाधिः प्रयत्नेन रक्ष्यमाणोऽपि कालवशेन यद्यसारतामवि[...]त एव सवृद्धिक[मू]लद्रव्यापर्याप्ततां गतस्तत आधिरन्यः कर्तव्यो, धनिने धनं वा देयम्। रक्ष्यमाणोऽप्यसा[र]तामिति वदताऽऽधिः प्रयत्नेन रक्षणीयो धनिनेति ज्ञापितम्॥६०॥

बा० १। अपि चेति । अन्यदप्याधिविषये आहेत्यर्थः । सङ्कोचे मानाभावादुभयसाधारण्येन व्याचष्टे *आधेरिति । अत एव गोप्यस्य स्वीकरणमात्रत्वनिर्वाहेऽपि भोग्ये ऽनिर्वाहात्तदुपलक्षणमित्याह *उपभोगेति । तथा च यथासंख्यमन्वयः । प्रकृतसाकाङ्क्षत्वादाह *आधीति । हेतुव्यवच्छेद्यमेवाह *न साक्षीति । मात्रपदेन विशिष्टस्य सिद्धिजनकत्वं सूचितम् । अत एव प्रागवधारणानुक्तिः । उद्देशो वस्तुसङ्कीर्तनम् । उपदेशेति पाठान्तरम् । भोग्यस्य भोगेनैव सिद्धिरित्यत्र मानमाह * यथाहेति ।

२ । यद्वा स्वीकरणादित्यस्य व्याख्या * उपभोगादिति । भुज पालनाभ्यवहारयोरित्युक्तेर्गोप्याधावुपभोगः परिपालनं, भोग्यस्याभ्यवहरणं फलाद्युपभोग इति यावत् । उपशब्दस्तु सामीप्यसामर्थ्यव्याप्त्याचार्यकरणदोषख्यापनदाक्षिण्यवीप्सारम्भ- ...जोद्योगकार्याहत्यमरणखादनानशनेषु वर्त्तते इति यथासम्भवं योज्यः । अत्र पक्षे उभयत्र मानमाह * यथाहेति। *भोग इति। उक्तव्यर्थकमिदम् । * अन्यथा, उक्तभोगाभावे, साक्ष्यादिमात्रेण नेत्यर्थः ।

३। ननु किमनेन प्रकृते साधितमत आह * अस्य चेति । आधेः स्वीकरणात्सिद्धिरित्यस्येत्यर्थः । * इतीति । इत्युक्तार्थसिद्धिः फलमित्यर्थः । फलत्वमेव विशदयति * येति । स्वीकारपदमुक्तार्थकम् ।

४। रक्ष्यमाणोऽपीत्यादि व्याचष्टे * सचाधिरिति । द्विविध इत्यर्थः । उक्तिसामर्थ्यादाह * प्रयत्नेनेति । अविरोधायाह *कालेति।चेदर्थमाह * यदीति। असारेत्यादिव्याख्या * अविकृत एवेति । विकृते प्रागुक्तत्वेनापौनरुक्त्याय दमुक्तम् । * ततः, तदा । यद्वा तत इत्यस्यान्य इत्यत्रान्वयः । तदेति शेषः। तदेत्येव

पाठान्तरम्। तदेति सूचितार्थमाह *रक्षणीयइति। अन्यथोक्तिवैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ ६० ॥

मि० आधिः प्रणश्येत् द्विगुणे इत्यस्यापवादमाह।

या० चारित्रबन्धककृतं स वृद्ध्या दापयेद्धनम्।
सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥ ६१ ॥

मि० चरित्रं शोभनचरित्रं चारित्रेण बन्धकं चारित्रबन्धकं तेन यद्द्रव्यमात्मसात्कृतं पराधीनं वा कृतम्, एतदुक्तं भवति— धनिनः स्वच्छाशयत्वेन बहुमूल्यमपि द्रव्यमाधीकृत्याधमर्णेनाल्पमेव द्रव्यमात्मसात्कृतम्; यदि वाऽधमर्णस्य स्वच्छाशयत्वेनाल्पमूल्यमाधिं गृहीत्वा बहु द्रव्यमेव धनिनाऽधमर्णाधीनं कृतमिति, तद्धनं स नृपो वृद्ध्या सह दापयेत्। अयमाशयः। एवंरूपं बन्धकं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये न नश्यति किं तु द्रव्यमेव द्विगुणं दातव्यमिति। तथा, सत्यङ्कारकृतं— करणं कारः। भावे घञ्। सत्यस्य कारः सत्यङ्कारः। कारे सत्यागदस्येति मुम्। सत्यङ्कारेण कृतं सत्यङ्कारकृतम्। अयमभिसन्धिः। यदा बन्धकार्पणसमये एवेत्थं परिभाषितं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये मया द्विगुणं द्रव्यमेव दातव्यं नाधिनाश इति तदा तत् द्विगुणं दापयेदिति।

अन्योऽर्थः। चरित्रमेव बन्धकं चरित्रबन्धकम्। चरित्रशब्देन गङ्गास्नानाग्निहोत्रादिजनितमपूर्वमुच्यते। यत्र तदेवाधीकृत्य यद्द्रव्यमात्मसात्कृतं तदा तत्र तदेव द्विगुणीभूतं दातव्यं नाधिनाश इति। आधिप्रस-

ङ्गादन्यदुच्यते, सत्यङ्कारकृतमिति । क्रयविक्रयादिव्य-वस्थानिर्वाहाय यदङ्गुलीयकादि परहस्ते कृतं तद् व्यवस्थातिक्रमे द्विगुणं दातव्यम् । तत्रापि येनाङ्गुलीयकाद्यर्पितं स एव चेद्व्यवस्थामतिवर्तते तेन तदेव हातव्यम् । इतरश्चेद्व्यवस्थातिवर्ती तदा तदेवाङ्गुलीयकादि द्विगुणं प्रतिदापयेदिति ॥ ६१ ॥

बा० १। * इत्यस्येति । इतिपूर्वार्द्धोक्तस्य [illegible]धिविषयकस्य तन्नाम्नस्येत्यर्थः । * शोभनेति । सदाचरणमित्यर्थः । सुप्सुपा साधनं कृतेति समासौ क्रमेणाह * चरित्रेणेत्यादिना । विनिगमकाभावादाह * पराधीनामिति ।

२। एवं पदस्य शाब्दमर्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह * एतदिति । [illegible]माह * धनिन इति । द्वितीयमाह * यदिवेति । * बहिति । तदर्थमव्ययं भिन्नं पदं वा ।

३। एवं पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह *तद्धनमिति । चरित्रबन्धककृतमित्यर्थः । स इत्यस्य व्याख्या *नृप इति । सहयुक्ते तृतीयेत्याह * सहेति ।

४। तदपवादत्वं स्पष्टयितुमाह * अयमाशय इति । *एवंरूपमिति । चरित्रहेतुकमित्यर्थः ।

५। उत्तरार्धं व्याचष्टे *तथेति । तत्रादौ सत्यमितिपदार्थमर्थान्तरस्यानुपयोगिनो निरासायाह * करणमित्यादि । *सत्यंकार इति । समयकरणमित्यर्थः । शपथकरणमिति यावत् । सूत्रे कार इति घञन्ताणन्तयोस्तन्त्रेण निर्देश इति भावः । शाब्दस्य वाक्यार्थस्यास्फुटत्वादाह * अयमिति । आशय इत्यर्थः । *तत्, सत्यंकारकृतं द्रव्यम् ।

६। संभवादाह *अन्योऽर्थ इति । चरित्रेति पद्यस्येति भा-

वः । विशेषणसमासमाह *चरित्रमिति । अत्र पक्षे चरित्रशब्दे-
न सदाचरणं नोच्यते किं तु तज्जन्यं फलमित्याह *चरित्रेति ।
अग्रे समासः प्राग्वदेवेति सूचयन्वाक्यार्थमाह *यत्रेति । *तदे-
व, चरित्ररूपबन्धकमेव । * तदेव, आत्मसात्कृतं द्रव्यमेव ।

७। प्रकृतासंबद्धत्वादाह * आधीति। पदार्थः प्रागुक्त एवेति
वाक्यार्थमाह * क्रयेति । आदिना दानप्रतिग्रहादि । निमित्ता-
भावे तथाकरणमौचित्यादाह * व्यवस्थातीति । विशेषमाह
* तत्रापीति । तयोर्मध्येऽपीत्यर्थः । *व्यवस्थामिति। तामुल्लङ्घ्य
वर्त्तते इत्यर्थः । तदेति शेषः । *इतरः, ग्रहीता ॥ ६१ ॥

मि० किंच ।

या० उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिः स्तेनोऽन्यथा भवेत् ।
प्रयोजकेऽसति धनं कुले न्यस्याधिमाप्नुयात् ॥ ६२ ॥

मि० धनदानेनाधिमोक्षणायोपस्थितस्याधिर्मोक्त-
व्यो धनिना, न वृद्धिलोभेन स्थापयितव्यः । अन्यथा
अमोक्षणे स्तेनः चौरवद्दण्ड्यो भवति । असन्निहिते
पुनः प्रयोक्तरि कुले तदाप्तहस्ते सवृद्धिकं धनं निधा-
याधमर्णः स्वीयं बन्धकं गृह्णीयात् ॥ ६२ ॥

बा० १। *किं चेति। प्राग्वत्। योग्यतया आह * धनेति। अधमर्ण-
स्येति भावः । एतत्तात्पर्यार्थमाह * न वृद्धीति । अन्यथेत्यस्य
व्याख्या * अमोक्षणे इति । तावन्मात्रे इष्टापत्तेर[illegible]तया
लभ्यं तात्पर्यार्थमाह * चौरवदिति ।

२। असतीति च्छेदेन नाशाविवक्षया द्वितीयार्धार्थमाह *अस-
न्निहितेइति । *पुनः, तु । प्रयोजके इत्यस्य व्याख्या * प्रयोक्त-
रीति। ऋणस्येति शेषः । धनदातर्युत्तमर्णे इत्यर्थः । यथाश्रुतार्थे-

बाधादितो लक्ष्यार्थमाह * तदासेति। अर्थादाह * सवृद्धीति। न्यस्येत्यस्य व्याख्या * निधायेति। अर्थादाह * अधमर्ण इति। आधिमित्यादेरर्थमाह * स्वीयमिति॥ ६२॥

मि० अथ प्रयोक्ताऽप्यसन्निहितस्तदाप्ताश्च धनस्य ग्रहीतारो न सन्ति, यदि वा असंनिहिते प्रयोक्तर्याधिविक्रयेण धनदित्सुरधमर्णस्य, तत्र किं कर्तव्यमित्यपेक्षिते आह।

या० तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेदवृद्धिकः।

मि० तस्मिन्काले यत्तस्याधेर्मूल्यं तत्परिकल्प्य तत्रैव धनिनि तमाधिं वृद्धिरहितं स्थापयेत्, न तत ऊर्ध्वं विवर्द्धते। यावद्धनी धनं गृहीत्वा तमाधिं मुञ्चति, यावद्वा तन्मूल्यद्रव्यमृणी न प्रवेशयति।

मि० यदा तु द्विगुणीभूतेऽपि धने द्विगुणं धनमेव ग्रहीतव्यं न त्वाधिनाश इति विचारितमृणग्रहणकाले एव तदा द्विगुणीभूते द्रव्ये असन्निहिते चाधमर्णे धनिना किं कर्तव्यमित्यत आह।

या० विना धारणिकाद्वापि विक्रीणीत ससाक्षिकम्॥ ६३॥

मि० धारणिकादधमर्णाद्विना अधमर्णे असन्निहिते साक्षिभिस्तदाप्तैश्च सह तमाधिं विक्रीय तद्धनं गृह्णीयाद्धनी। वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः। यदृणग्रहणकाले द्विगुणीभूतेऽपि धने धनमेव ग्रहीतव्यं न त्वाधिनाश इति न विचारितं तदा आधिः प्रणश्येद्द्विगुणे इत्याधिनाशः। विचारिते त्वयं पक्ष इति॥ ६३॥

बा० १। उत्तरावतरणमाह * अथेति। शङ्कायामयम्। शङ्कान्तरमाह * यदि वेति। *दित्सा,तद्दानेच्छा। षष्ठ्यन्तस्य पूर्वान्वयः। * तत्र, उभयत्र। वक्ष्यमाणवचने गाशब्देनार्थद्वयसूचनाच्छङ्काद्वयमत्र। फलतो व्याचष्टे * तस्मिन्निति। मोक्षणोद्यमकाले इत्यर्थः। षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिः, उभयत्राधिरन्यपदार्थ इति शब्दार्थः स्पष्ट एवेति सूचयन्नाह *यत्तस्येति। तत्रेत्यस्य व्याख्या सर्वं वाक्यमिति न्यायेन * तत्रैवेति। तस्याप्यर्थमाह * धनिनीति। अस्यापि तात्पर्यमाह * न तत इति।

२। स्थितेरवाधिं सूचयन् अथ प्रयोक्तेत्याद्यशङ्कोत्तरं वाशब्दसूचितमाह * यावद्धनीति। वाशब्दसूचितं तं कथयन्नेव यदित्यादिद्वितीयशङ्कोत्तरमाह * यावद्वेति। विक्रयेच्छात आह *तन्मूल्येति। * ऋणी नेति। अधमर्णस्तदन्तिकं न प्रापयतीत्यर्थः।

उ० ३। उत्तरावतरणमाह * यदा त्विति। उत्तरानुरोधेनोत्तमर्णस्यैवेदमित्याह * ग्रहीतव्यमिति। त्वयेति शेषः। *विचारितमिति। अधमर्णेनेति भावः। असान्निहिते चेति पाठः। वेति पाठे स चार्थे। धारणकादिति पाठे बाहुलकात्कर्तृल्युडन्तात्स्वार्थे कः। आधिं धारयतीति धारणकस्तस्मात्। यद्वा धारणं करोतीति णिजन्तात् ण्वुल्। धारणिकादिति पाठे आधेर्धारणं यस्यास्तीति मत्वर्थे ठन् इति केचित्। तदर्थमाह *अधमर्णादिति। मरणनिरासायाह * अधमर्णेऽसन्निहिते इति। अपीत्यस्यससाक्षिकमित्यत्रान्वयेन तत्समुच्चितमाह * तदाप्तैश्चेति। विक्रीणीतेत्यस्य तात्पर्यार्थमाह * विक्रीयेति।

४। यथाश्रुतविकल्पस्य प्राग्वदसंभवात् वाशब्दस्याशयमाह * वाशब्दइति। तत्त्वमेवाह * यदर्णेति। * तदा, तस्मिन्काले एवे-

त्यर्थः । * धनमेव, तावत् । * ग्रहीतव्यमिति । त्वयेति शेषः । *अयमिति । विनाधारणिकादितिप्रकृतवचनो, इत्यर्थः । तथा च सिंहावलोकनन्यायेन व्यवहितमपि तत् बुद्धिस्थीकृत्य पक्षान्तरत्वेनेदमुक्तमित्यर्थः ॥ ६३ ॥

मि० भ ग्याधा द्विगुणा ।

या० यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदा खलु ।
मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने ॥६४॥

मि० यदा प्रयुक्तं धनं कृतया वृद्ध्या द्विगुणीभूतं तदाऽऽधौ कृते तदुत्पन्ने आध्युत्पन्ने द्रव्ये द्विगुणे धनिनः प्रविष्टे धनिनाऽऽधिर्मोक्तव्यः। यदि वा, आदावेव आधौ दत्ते, "द्विगुणीभूते द्रव्ये त्वयाऽऽधिर्मोक्तव्य" इति परिभाषया कारणान्तरेण वा भोगाभावेन यदा द्विगुणीभूतमृणं तदाऽऽधौ भोगार्थं धनिनि प्रविष्टे तदुत्पन्ने द्रव्ये द्विगुणे सत्याधिर्मोक्तव्यः । अधिकोपभोगे तदपि देयम् । सर्वथा सवृद्धिकमूल्यापाकरणार्थाध्युपयोगविषयामिदं वचनम् । तमेनं क्षयाधिमाचक्षते लौकिकाः । यत्र तु वृद्ध्यर्थ एवाध्युपभोग इति परिभाषा तत्र द्वैगुण्यातिक्रमेऽपि यावन्मूलदानं तावदुपभुक्ते एवाधिम् । एतदेव स्पष्टीकृतं—

बृहस्पतिना,
ऋणी बन्धमवाप्नुयात् ।
फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा द्रव्यं च सामकम् ॥
यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तदा न धनभाग्धनी ।
ऋणी च न लभेद् बन्धं परस्परमतं विना ॥ इति ।

अस्यार्थः। फलं भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः। बन्ध आधिः। स च द्विविधः, सवृद्धिमूलापाकरणार्थो वृद्धिमात्रापाकरणार्थश्च। तत्र सवृद्धिमूलापाकरणार्थं तं बन्धं, पूर्णकालं—पूर्णः कालो यस्यासौ पूर्णकालस्तम् आप्नुयादृणी। यदा सवृद्धिकं मूलं फलद्वारेण धनिनः प्रविष्टं तदा बन्धमाप्नुयादित्यर्थः। वृद्धिमात्रापाकरणार्थं तु बन्धं सामकं दत्त्वाऽऽप्नुयादृणी। समं मूलं सममेव सामकम्।

अस्यापवादमाह—

यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्—

तद् बन्धकं प्रकर्षितमतिभोगितं वृद्धेरप्यधिकफलं यदि स्यात्, तदा न धनभाग्धनी—सामकं न लभेत धनी। मूलमदत्त्वैवर्णी बन्धमाप्नुयादिति यावत्। अथ तु अप्रकर्षितं तद् बन्धकं वृद्ध्येऽपर्याप्तं तदा सामकं दत्त्वापि बन्धं न लभेताधमर्णः। वृद्धिशेषमपि दत्त्वैव लभेतेत्यर्थः। पुनरुभयत्रापवादमाह, परस्परमतं विना। उत्तमर्णाधमर्णयोः परस्परानुमत्यभावे यदि प्रकर्षितमित्याद्युक्तं, परस्परानुमतौ तूत्कृष्टमपि बन्धकं यावन्मूलदानं तावदुपभुङ्क्ते धनी, निकृष्टमपिमूलमात्रदानेनैवाधमर्णो लभेतेति ॥ ६४ ॥

इति ऋणादानप्रकरणम् ॥

बा० १। तुसूचितमाह * भोग्याधाविति। प्रयुक्तम्, उत्तमर्णेन केवलं ऋणत्वेन दत्तम्। * कृतया, स्वकृतया। क्वचित्तथैव पाठः। * तदा, द्विगुणीभवनकाले। * आधौ कृते, सति। तन्निर्वाहार्थमिति भावः। कृते इति शेषपूरणम्। तदुत्पन्ने इत्यस्य व्याख्या * आधी-

ति। फलभूते इत्यर्थः। धनिन इति शेषोऽयम्। अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। *प्रविष्टे,सति। ऋणत्वेन केवलं प्रयुक्ते धने वृद्ध्या सह द्विगुणे जाते पश्चादाधिर्दत्तो भोगार्थो यदा तदा आधेः सकाशादुत्पन्ने धने द्विगुणे धनिनि प्राप्ते सति आधिर्मोक्तव्यस्तेनेत्यर्थः।

२।संभवात् व्याख्यानान्तरमाह *यदि वेति। *आदावेव, ऋणग्रहणकाले एव। भोगाभावे परिभाषारूपं हेतुमाह * द्विगुणीभूते इति। भोक्तव्य इति पाठः। न इत आरभ्येति भावः। ऋणग्रहणकाले एवाधिं ददद्धमर्णः एवं ब्रवीति—यदा द्रव्यं वृद्ध्या द्विगुणीभूतं तदा आधिर्भोक्तव्य इति, उत्तमर्णोऽपि तथैवाङ्गीकरोतीत्येवं परिभाषया बाधेन पूर्वं भोगाभावेन द्वैगुण्ये जाते ततो भोगे प्रारब्धे स्वीयद्विगुणधनलाभानन्तरमाधेरुपभोगाभावः किं तु मोचनम् इत्यर्थः। कारणान्तरेण भोगाभावसंभवादाह * कारणान्तरेण वेति। उत्तमर्णस्य स्वच्छाशयत्वेनालुब्धत्वेन च धने द्विगुणे ऽहमाधिं भोक्ष्ये नेत आरभ्येति प्रतिज्ञायाम् अधमर्णेन तथा कुर्वित्यङ्गीकृते उत्तमर्णस्य सत्यवचनरूपकारणान्तरेण बाधेन पूर्वं भोगाभावेनेत्याद्यर्थः। स्वरूपतः प्रवेशस्य पूर्वमेव सत्त्वादाह * भोगार्थमिति। * तदपि, अधिकमुपभुक्तमपि। अपिना ऽऽधिसमुच्चयः। तात्पर्यार्थमाह * सर्वथेति। पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः। * आध्युपयोगेति। तदपाकरणार्थो य आध्युपभोगस्तद्विषयकमित्यर्थः। उपभोगेत्येव पाठो वा। *क्षयाधिमिति। तादृशऋणनाशकाधिमित्यर्थः। तथा च पक्षद्वयेऽपि द्वैगुण्ये सति भोगे कृते स्वीयद्विगुणलाभे एवाधिर्मोक्तव्यो

---

१ आधिदानकालादारभ्य न भोक्तव्यः किंतु वृद्ध्या द्विगुणीभवनानन्तरमेव भोक्तव्य इत्यर्थः।

न ततः प्रागिति सिद्धम्।

३। विशेषमाह * यत्र त्विति। पूर्वानुषङ्गार्थमाह। *ऋणीति। स्वरसतोऽर्थद्वयाप्रतीतेराह * अस्यार्थ इति। वाक्यार्थबोधोपयुक्तमादावाह * फलमिति। मात्रपदेन मूलव्यवच्छेदः। वाक्यार्थमाह *तत्रेति। तयोर्मध्ये इत्यर्थः। अस्याप्यर्थमाह *यदेति। एवं चेदं प्रागुक्तार्थकमेव। धनिन इति प्राग्वत्। द्वितीयमाह * वृद्धीति। चार्थमाह * त्विति। सममित्यस्यार्थो * मूलमिति। स्वार्थेऽण्कावित्याह * सममेवेति।

४। *अस्यापवादमिति। बृहस्पतिरेव दत्त्वा द्रव्यं च सामकमिति स्मृतिमपवदतीत्यर्थः। प्रतीकमाह *यदीति। व्याचष्टे * तदिति। न धनभाग्धनीत्यस्य व्याख्या * सामकं न लभेत धनीति। तत्तात्पर्यमाह * मूलमिति। ऋणी च न लभेद् बन्धमित्यंशं व्याचष्टे * अथ त्विति। अप्रकर्षितमित्यस्य व्याख्या * वृद्धयेऽपीति। अपिना मूलसमुच्चयः। अनुषङ्गेणाह * सामकमिति। चोऽप्यर्थ इत्याह * अपीति। व्युत्क्रमे इति भावः। सर्वथा लाभाभावो न प्रतिपाद्य इत्याह * वृद्धिशेषमिति। अपिना मूलशेषसमुच्चयः।

५। * पुनरुभयत्रेति। यदि प्रेत्याद्यर्धोक्तम् ऋणी चेत्यंशं च स एवापवदतीत्यर्थः। मतमित्यत्र भावे क्त इत्याह * अनुमत्यभावेइति। * उक्तमिति। इत्याद्युभयमुक्तमित्यर्थः। *यावन्मूलेति। वृद्धिदानमत्रोभयत्र न। अत एवाग्रे * मात्रेति। *विकृष्टम्, अपकृष्टम्। विप्रकृष्टमिति पाठान्तरम्। विगतप्रकर्षकमिति तदर्थः। निकृष्टमिति पाठः सुगम एव॥ ६४॥

इति ऋणादानप्रकरणम्।

अथ उपनिधिप्रकरणम् ॥ ४ ॥

मि॰ उपनिधिं प्रत्याह ।

या॰ वासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते ।
द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत् ॥ ६५ ॥

मि॰ निक्षेप्यद्रव्यस्याधारभूतं द्रव्यान्तरं वासनं करण्डकादि तत्स्थं वासनस्थं द्रव्यं रूपसङ्ख्याविशेषमनाख्याय अकथयित्वा मुद्रितमन्यस्य हस्ते रक्षणार्थं विस्रम्भादर्प्यते स्थाप्यते तद्द्रव्यमौपनिधिकमुच्यते ।

यथाह नारदः, (नोपलब्धम्)

१असंख्यातमविज्ञातं समुद्रं यान्निधीयते ।
तज्जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुः ॥ इति ।

प्रतिदेयं तथैव तत्— यस्मिन् स्थापितं तेन यथैव पूर्वं मुद्रादिचिह्नितमर्पितं तथैव स्थापकाय प्रतिदेयं प्रत्यर्पणीयम् ॥ ६५ ॥

बा॰ १। * उपनिधिमिति।तत्सम्बन्धिनमित्यर्थः।उद्देशक्रमादिति भावः। निक्षेपोपनिध्योः स्वल्प एव भेद इति सूचयन्नाह * निक्षेप्येति । आदिना सम्पुटकादिः। वासनस्थं द्रव्यमिति पाठः। यत् द्रव्यमिति पाठे तदिति शेषः। अनाख्याने कर्माकाङ्क्षत्वादाह * रूपेति। तद्रूपविशेषमित्यर्थः। तस्याप्यर्थमाह * मुद्रितमिति । अर्पणे फलहेतू आह * रक्षणेति । अनेनोपनिधीयते इति निक्षिप्यते इति च व्युत्पत्तिः सूचिता। औपनिधिकमित्यत्र विनयादित्वात्स्वार्थे ठगिति भावः ।

२। * असंख्यातम्, अगणितम् । * अविज्ञातम्, रूप-

तः। अत एवाह * सद्रामिति। निक्षेपपदार्थमाह * निक्षेपमिति। * गणितं, संख्यातम्।

३। तुर्यपादं व्याचष्टे * प्रतीति। * अर्पितं, ज्ञापकेन॥६५॥

मि० प्रतिदेयामित्यस्यापवादमाह।

या० न दाप्योऽपहृतं तं तु राजदैवकतस्करैः।

मि० तमुपानिधिं राज्ञा दैवेनोदकादिना तस्करैर्वाऽपहृतं नष्टं न दाप्योऽसौ यस्मिन्नुपहितः। धनिन एव तत् द्रव्यं नष्टं, यदि जिह्मकारितं न भवति।

यथाह नारदः, (व्य० प० २।९)

ग्रहीतुः सह योऽर्थेन नष्टो नष्टः स दायिनः।
दैवराजकृते तद्वत् नचेत् तत् जिह्मकारितम्॥

इति।

मि० अत्रापवादमाह।

या० भ्रेषश्चेन्मार्गितेऽदत्ते दाप्यो दण्डं च तत्समम्॥६६॥

मि० स्वामिना मार्गिते याचिते यदि न ददाति तदा तदुत्तरकालं यद्यपि राजादिभिर्भ्रेषो नाशः संजातस्तथापि तद्द्रव्यं मूल्यकल्पनया धनिने ग्रहीता दाप्यो, राज्ञे च तत्समं दण्डम्॥ ६६॥

१। बा० तं तु राजदैवकतस्करैरिति पाठः। स्वार्थे कः। दैविकेति पाठे प्राग्वत् स्वार्थे ठक्। तदाह * तमिति। असावित्यस्यार्थमाह * यस्मिन्नुपहितमिति। विशेषं कथयन् तात्पर्यार्थमाह * धनिन एवेति। तदेति शेषः। * जिह्मेति। कपटप्रयोजितमपहरणमित्यर्थः। जिह्मस्य प्रयोजकत्वात् णिच्। * ग्रहीतुरिति। ग्रहीतुरर्थेन धनेन सह य उपनिध्यादिर्नष्टः स दायिनो

धनस्वामिन एव नष्टो नोपनिध्यादिरक्षकस्येत्यर्थः । एतच्च तस्करापहृतविषयमित्याशयेनाह * दैवराजकृते तद्वदिति । दैवराजभ्यां कृते ऽपहारे उक्तवदेवेत्यर्थः । ग्रहीतुरर्थेन सहेति नाशस्य सत्यत्वप्रतिपादनपरं न स्वार्थपरमिति सूचयन् त्रितयशेषमाह * न चेदिति । * तत्, अपहरणम् ।

उ० २। अदत्ते इति छेदः। भूतत्वमविवक्षितम्, सतिसप्तमीति सूचयन्नाह * यदि न ददाति तदेति । सतिसप्तम्या सूचितमाह * तदुत्तरेति । क्रियाविशेषणमेतत् । चेदर्थमाह * यद्यपीति । साकाङ्क्षत्वादाह * तथापीति । तस्याभावादाह * मूल्येति ॥ ६६ ॥

मि० भोक्तारं प्रति दण्डमाह ।

या० आजीवन् स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्तं चापि सोदयम् ।

मि० यः स्वेच्छया स्वाम्यननुज्ञयोपनिहितं द्रव्यमाजीवत्युपभुङ्क्ते, व्यवहरति वा प्रयोगादिना लाभार्थम्, असौ उपभोगानुसारेण लाभानुसारेण वा दण्ड्यः । तं चोपनिधिं सोदयम् उपभोगे सवृद्धिकं व्यवहारे सलाभं धनिने दाप्यः । वृद्धिप्रमाणं च—

कात्यायनेनोक्तम्,

निक्षेपं वृद्धिशेषं च क्रयं विक्रयमेव च ।
याच्यमानं न चेद्दद्याद्वर्द्धते पञ्चकं शतम् ॥ इति ।

एतच्च भक्षिते द्रष्टव्यम् । उपेक्षाऽज्ञाननष्टे तु—

तेनैव विशेषो दर्शितः,

भक्षितं सोदयं दाप्यः समं दाप्य उपेक्षितम् ।
किञ्चिन्न्यूनं प्रदाप्यः स्यात् द्रव्यमज्ञाननाशितम् ॥

इति ।

किञ्चिन्न्यूनामेति चतुर्थांशहानम् ।

मि० उपनिधेर्धर्मान् याचितादिष्वतिदिशति ।

या० याचितान्वाहितन्याससनिक्षेपादिष्वयं विधिः ॥६७॥

मि० विवाहाद्युत्सवेषु वस्त्रालङ्कारादि याचित्वाऽऽनीतं याचितम्। यत् एकस्य हस्ते निहितं द्रव्यं तेनाप्यनु पश्चादन्यहस्ते स्वामिने देहीति निहितं तत् अन्वाहितम् । न्यासो नाम गृहस्वामिनेऽदर्शयित्वा तत्परोक्षमेव गृहजनहस्ते प्रक्षेपो, गृहस्वामिने समर्पणीयमिति । समक्षं तु समर्पणं निक्षेपः । आदिशब्देन सुवर्णकारादिहस्ते कटकादिनिर्माणाय न्यस्तस्य सुवर्णादेः, प्रतिन्यासस्य च परस्परप्रयोजनापेक्षायां त्वयेदं मदीयं रक्षणीयं मयेदं त्वदीयं रक्ष्यते इति न्यस्तस्य ग्रहणम् ।

यथाह नारदः, (व्य० प० २।१४)

एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु ।
शिल्पिषूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च ॥ इति ।

एतेषु याचितादिष्वयं विधिः उपनिधेर्यः प्रतिदानादिविधिः स एव वेदितव्यः ॥ ६७ ॥

इति उपनिधिप्रकरणम् ॥

बा० १। यद्यपि सोदयोपनिधिदानरूपविशेषोऽपि वक्ष्यमाण इति "अथ भोक्तारं प्रत्याह" इत्येवोचितं तथापि पूर्वं तद्दानस्य मुख्यत्वं दण्डस्य गौणत्वमिति पश्चादुपात्तदण्डप्रसङ्गेन वक्ष्यमाणेन वैपरीत्यं तत्र तथैव पाठादिति तेनैव सङ्गतिर्न तु तेनेति सूचयन्नाह * भोक्तारमिति । उक्तदण्डप्रसङ्गादिति भावः । *दण्डं, तत्सहितम् ।

२। तद्[illegible]पि स्वेच्छायाः सत्त्वात्तात्पर्यार्थमाह * स्वाम्यननुज्ञयेति । प्राग्वदाह * उपनिहितमिति । आजीवन्निति लक्षणहेत्वोरिति शतेत्याह * आजीवतीति । तदर्थमाह * उपभुङ्क्तेइति । अत्तीत्यर्थः । यत्र नास्य संभवस्तत्राह * व्यवहरति वा [illegible]योगादिना लाभार्थमिति । एवं च व्यवस्थितविकल्पो बोध्यः । विशेषानुक्तेराद्ये आह * उपभोगेति । द्वितीये आह *[illegible]भेति । वेति पाठः । चः पादपूरणे इत्याह * तं चेति । प्राग्वत् सोदयमित्यस्यार्थद्वयमाह * उपभोगे इति । * दाप्यः, दाप्योऽपि । अपेरत्र सम्बन्धः ।

३। नात्र प्रागुक्ता वृद्धिरित्याह *वृद्धिप्रमाणं चेति। चस्त्वर्थे। * वृद्धिशेषम्, अवशिष्टा वृद्धिः । * क्रयं, क्रीतसम्बन्धिद्रव्यम् । * विक्रयं, विक्रीतरूपद्रव्यम् । याच्यमानमिति पाठः । अस्याः वृद्धेः सर्वत्र प्राप्तौ विशेषमाह * एतच्चेति । उक्तवृद्धिप्रमाणं चेत्यर्थः ।

४। * उपेक्षेति। उपेक्षा च अज्ञानं च ताभ्यां नष्टेत्वित्यर्थः । * तेनैव, [illegible]त्यायनेनैव । न्यासोऽप्येवमानुपूर्वीक एव । अव्यवस्थां निराचष्टे * किञ्चिदिति ।

५। तत्रादौ याचितादिपदार्थानाह * विवाहाद्युत्सवेष्वित्यादिना तथैव चेतीत्यन्तेन । आनीतमिति छेदः । तत्र हेतुमाह *स्वामिने इति। [illegible]नेऽदर्शयित्वेत्यत्राकारप्रश्लेषः । षष्ठीपक्षेऽप्येवम् । सा प्राग्वत् । * तादिति । गृहस्वामीत्यर्थः । *प्रक्षेपो, न्यसनम् । तत्र हेतुमाह * गृहेति । इतिर्हेतौ । * समक्षमिति । दर्शनपूर्वकमित्यर्थः । अत एव निक्षेपं गणितं विदुरिति [illegible]नारदैकवाक्यतेति बोध्यम् । द्वितीयमाह * प्रतिन्यासस्य चेति । त[illegible] स्वरूपमाह * परस्परेत्यादिना न्यस्तस्येत्यन्तेन ।

६। आदिशब्देनोभयग्रहणे मानमाह * यथाहेति । *एष एवेति ।

रहोदत्ते निधौ यत्र विसंवादः प्रजायते ।
विभावकं तत्र दिव्यमुभयोरपि च स्मृतम् ॥

इति प्रागुक्तरूप एवेत्यर्थः ।*दृष्टइति । दिष्ट इति पाठान्तरम् । आदिना निक्षेपग्रहणम् । बहुवचनं व्यक्त्यभिप्रायम् । * शिल्पिषु, तन्न्यासेषु ।

७। एवं पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह * एतेष्विति । मूलोक्तेषु इत्यर्थः । अयं विधिरित्यस्य व्याख्या * उपनिधेयेइति ॥ ६७ ॥

अथ साक्षिप्रकरणम् ॥ ५ ॥

प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम्—

इत्युक्तम् । तत्र भुक्तिर्निरूपिता । साम्प्रतं साक्षिस्वरूपं निरूप्यते । साक्षी च साक्षाद्दर्शनाच्छ्रवणाच्च भवति ।

यथाह मनुः, (अ.८. श्लो.७४.)

समक्षंदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिद्ध्यति । इति ।

स च द्विविधः कृतोऽकृतश्चेति । साक्षित्वेन निरूपितः कृतः, अनिरूपितोऽकृतः । तत्र कृतः पञ्चविधोऽकृतश्च षड्विध इत्येकादशविधः ।

यथाह नारदः, (व्य० प० १।१४९)

एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।
कृतः पञ्चविधो ज्ञेयः षड्विधोऽकृत उच्यते ॥ इति ।

तेषां च भेदस्तेनैव दर्शितः, (व्य० प० १।१५०)

लिखितः स्मारितश्चैव यदृच्छाऽभिज्ञ एव च ।
गूढश्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः कृतः ॥ इति ।
लिखितादीनां च स्वरूपं कात्यायनेनोक्तम्,
अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये संनिवेश्यते ।
स साक्षी लिखितो नाम स्मारितः पत्रकादृते॥ इति ।
स्मारितः पत्रकादृते इत्यस्य विवरणं तेनैव कृतम्,
यस्तु कार्यप्रसिद्ध्यर्थं दृष्ट्वा कार्यं पुनः पुनः ।
स्मार्यते ह्यर्थिना साक्षी स स्मारित इहोच्यते ॥ इति ।

यस्तु यदृच्छयाऽऽगतः साक्षी क्रियते स यदृच्छाऽभिज्ञः । अनयोः पत्रानारूढत्वेऽपि भेदः—
तेनैव दर्शितः,
प्रयोजनार्थमानीतः प्रसङ्गादागतश्च यः ।
द्वौ साक्षिणौ त्वलिखितौ पूर्वपक्षस्य साधकौ॥इति ।
तथा,
अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् ।
यः श्रावितः स्थितो गूढो गूढसाक्षी स उच्यते ॥ इति।
तथा,
साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्युपरि भाषते ।
श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञितः॥इति ।
षड्विधस्याकृतस्य भेदो—
नारदेन दर्शितः, (व्य० प० १।१५१।१५२)
ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् ॥
कार्येष्वधिकृतो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः ।
कुल्याः कुलविवादेषु विज्ञेयास्तेऽपि साक्षिणः ॥ इति।
प्राड्विवाकग्रहणं लेखकसभ्योपलक्षणार्थम् ।

लेखकः प्राड्विवाकश्च सभ्याश्चैवानुपूर्वशः ।
नृपे पश्यति तत्कार्यं साक्षिणः समुदाहृताः ॥ इति ।
ते साक्षिणः कीदृशाः कियन्तश्च भवन्तीत्यत आह ।

या० तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः ॥ ६८ ॥
त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्त्तक्रियापराः ।
यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥ ६९ ॥

मि० तपस्विनस्तपःशीलाः । दानशीला दाननिरताः । कुलीना महाकुलप्रसूताः ।सत्यवादिनः सत्यवदनशीलाः । धर्मप्रधानाः नत्वर्थकामप्रधानाः । ऋजवोऽकुटिलाः । पुत्रवन्तो विद्यमानपुत्राः । धनान्विता बहुसुवर्णादिधनयुक्ताः । श्रौतस्मार्तक्रियापराः नित्यनैमित्तिकानुष्ठानरताः । एवंभूताः पुरुषाः त्र्यवराः साक्षिणो भवन्ति । त्रयः अवराः न्यूना येषां ते त्र्यवराः । त्रिभ्योऽर्वाङ् न भवन्ति, परतस्तु यथाकामं भवन्तीत्यर्थः । जातिमनतिक्रम्य यथाजाति । जातयो मूर्द्धावसिक्तादयः, अनुलोमजाः प्रतिलोमजाश्च । तत्र मूर्द्धावसिक्तानां मूर्द्धावसिक्ताः साक्षिणो भवन्ति । एवमम्बष्ठादिष्वपि द्रष्टव्यम् । वर्णमनतिक्रम्य यथावर्णम् । वर्णा ब्राह्मणादयः । तत्र ब्राह्मणानां ब्राह्मणा एवोक्तलक्षणा उक्तसंख्याकाः साक्षिणो भवन्ति । एवं क्षत्रियादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

तथा, स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रिय एव कुर्युः ।

यथाह मनुः। (अ. ८. श्लो ६८.)

स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युरिति।

सजातिसवर्णासंभवे सर्वे मूर्द्धावसिक्तादयो ब्राह्मणादयश्च सर्वेषु मूर्द्धावसिक्तादिषु ब्राह्मणादिषु च यथासंभवं साक्षिणो भवन्ति।

उक्तलक्षणानां साक्षिणामसंभवे प्रतिषेधराहितानामन्येषामपि साक्षित्वप्रतिपादनार्थम् असाक्षिणो वक्तव्याः। ते च पञ्चविधा—

नारदेन दर्शिताः, (व्य० प० १।१५७)

असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधो बुधैः।

वचनाद्दोषतो भेदात्स्वयमुक्तिर्मृतान्तरः॥ इति।

के पुनर्वचनादसाक्षिण इत्यत आह, (श्लो० १५८)

श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजितादयः।

असाक्षिणस्ते वचनान्नात्र हेतुरुदाहृतः॥ इति।

तापसा वानप्रस्थाः। आदिशब्देन पित्रा विवदमानादीनां ग्रहणम्।

यथाह शङ्खः,

पित्रा विवदमानगुरुकुलवासिपरिव्राजकवानप्रस्था निर्ग्रन्थाश्चासाक्षिण इति।

दोषादसाक्षिणो दर्शिताः, (श्लो० १५९)

स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः कितवा वञ्चकास्तथा।

असाक्षिणस्ते दुष्टत्वात्तेषु सत्यं न विद्यते॥ इति।

चण्डाः कोपनाः। कितवा द्यूतकृतः।

भेदादसाक्षिणां च स्वरूपं—

तेनैव दर्शितम्,

साक्षिणां लिखितानां च निर्दिष्टानां च वादिना।
तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात्सर्वे न साक्षिणः॥इति।
तथा स्वयमुक्तिस्वरूपं चोक्तम्, (श्लो० १६१)
स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः स्वयमेवैत्य यो वदेत्।
सूचीत्युक्तः स शास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्हति॥इति।
मृतान्तरस्यापि लक्षणमुक्तम्, (श्लो० १६२)
योऽर्थः श्रावयितव्यः स्यात्तस्मिन्नसति वाऽर्थिनि।
क्व तद्वदतु साक्षित्वमित्यसाक्षी मृतान्तरः॥इति।

येनार्थिना प्रत्यर्थिना वा साक्षिणां योऽर्थः श्रावयितव्यो भवेत् यूयमत्रार्थे साक्षिण इति तस्मिन्नर्थिनि प्रत्यर्थिनि वाऽसति मृते अर्थे वाऽनिवेदिते साक्षित्वं कस्मिन्नर्थे कस्य वा कृते साक्ष्यं वदत्विति मृतान्तरः साक्षी न भवति।

यत्र तु मुमूर्षुणा सुस्थेन वा पित्रा पुत्रादयः श्राविताः "अस्मिन्नर्थेऽमी साक्षिण" इति, तत्र मृतान्तरोऽपि साक्षी।

यथाह नारदः,
मृतान्तरोऽर्थिनि प्रेते मुमूर्षुश्रावितादृते।
तथा, (ना० व्य० प० १।९६)

---

१ अस्य श्लोकस्य स्थाने (व्य. प. १। श्लो. १६०)
राज्ञा परिगृहीतेषु साक्षिष्वेकार्थनिश्चये।
वचनं यत्र भिद्येत ते स्युर्भेदादसाक्षिणः॥
इति श्लोकः एतत्समानार्थकः नारदस्मृतौ उपलभ्यते।
२ अस्यार्धस्य स्थाने - (व्य. प. १। ९४)
अन्यत्र श्राविताद्यस्मात् स्वयमासन्नमृत्युना। इत्यर्धो दृश्यते।

श्रावितोऽनातुरेणापि यस्त्वर्थो धर्मसंज्ञितः ।
मृतेऽपि तत्र साक्षी स्यात् षट्सु चान्वाहितादिषु ॥
इति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

बा० १। अथ साक्षिनिरूपणस्य अव्यवहितसङ्गत्यभावाद्व्यवहितसङ्गतिकथनपूर्वकमुपयुक्तं मूलानुक्तमुपोद्घातरूपमाह * प्रमाणमित्यादिसमुदाहृताइतीत्यन्तेन । *तत्रेति । तेषां मध्ये । दृशेर्ज्ञानसामान्यार्थत्वेन साक्षाद्द्रष्टरीतिसूत्रासिद्धमेवार्थमाह * साक्षादिति । *समक्षं दर्शनात्साक्ष्यमिति । समक्षमित्यस्य श्रवणेऽपि सम्बन्धः । समक्षदर्शनादिति पाठे तत् लुप्तविभक्त्यन्तं पृथक् पदम् । तथा च साक्षाद्दर्शनात्साक्षात् श्रवणाच्च साक्ष्यं सिध्यत्येवेत्यर्थः । साक्षादित्यनेन परम्पराव्यावृत्तिः ।

नारदोपि, (व्य० प० १।१४७)

सन्दिग्धेषु तु कार्येषु द्वयोर्विवदमानयोः ।
दृष्टश्रुतानुभूतत्वात्साक्षिभ्यो व्यक्तदर्शनम् ॥ इति ।

* निरूपितः, प्रतिपादितः । * इतीति । मिलित इति शेषः । * एकादशेति ।

२। बृहस्पतिना तु द्वादशविध उक्तः,

लिखितो लेखितो गूढः स्मारितः कुल्यदत्तकौ ।
यादृच्छिकश्चोत्तरश्च कार्यमध्यगतो ऽपरः ॥
नृपोऽध्यक्षस्तथा ग्रामः साक्षी द्वादशधा स्मृतः । इति ।

अर्थिना पत्रे निवेशितो लिखितः । प्रत्यर्थिना ऽर्थिप्रेरणया निवेशितो लेखितः । कुड्यादिव्यवधानेन श्रावितो गूढः । पुनः पुनः कार्ये स्मार्यमाणः स्मारितः । यदृच्छयैवागतः साक्षी क्रियमाणो यादृच्छिकः । श्रवणाच्छ्रावणाद्वा साक्षिणामुपरि

भाषमाण उत्तरः । अध्यक्षः प्राड्विवाकादिः । अन्यत् स्पष्टम् । अत्र मूलमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । अत्र लेखितो ऽधिकः ।

३। * तेषां चभेदः, तेषां भेदश्च । * तेनैव, नारदेनैव । *यदृच्छाऽभिन्न इति । यदृच्छया स्वेच्छया अभिन्नः मिश्रितः प्राप्त इति यावत् । यदृच्छाऽभिज्ञ इति पाठान्तरम् । तत्र यदृच्छया तत्पूर्वकप्राप्त्याऽभिज्ञायते स्मार्यते स इत्यर्थः । आतश्चेति कर्मण्यङ् । अत एव—

यदृच्छास्मारितः कुल्यास्तथा चोत्तरसाक्षिणः ।

इति बृहस्पतिः । पञ्चविधः कृत इतीति पाठः । * लिखितादीनां च स्वरूपमिति । तेषां स्वरूपं त्वित्यर्थः । * संनिवेश्यतेइति । वर्तमानसामीप्ये इति भूते लट् । संनिवेशित इत्यर्थः। * पत्रकात्, पत्रसन्निवेशात् । पौनरुक्त्यं परिहरति * स्मारित इति । * तेनैव, कात्यायनेनैव । एवमग्रेऽपि । पुनः पुनः कार्यं दृष्ट्वा कार्यप्रसिद्ध्यर्थं यः स्मार्यते इत्यन्वयः । वचने स्मारित इति पाठे मतिबुद्धीति वर्तमाने क्तः । * इह, व्यवहारे । आगत इति शेषः । * अनयोः, स्मारितयदृच्छाभिज्ञयोः । * भेद इति । मिथ इत्यादिः । * द्वाविति । तथा च तदैक्येऽप्याकारणानाकारणाकृतो भेद इति भावः । चतुर्थमाह स एवेत्याह * तथेति। एवमग्रेऽपि । * अर्थिनेति । अर्थिना साध्यवता स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिनो वचनं स्फुटं यथा भवति तथा, गूढः स्थितः कुड्यादिव्यवहितः प्रत्यर्थिना ऽविज्ञातः सन् स्थितो, यः पुमान् श्राव्यते स गूढसाक्षीत्युच्यते इत्यर्थः । * तथा साक्षिणामपीति । साक्षिणामप्युपरि ऊर्ध्वं यः पुमान् श्रवणात् श्रावणाद्वा साक्ष्यमुपरि उत्तानमुत्कृष्टं भाषते इत्याद्यर्थः । अत एव षष्ठीसङ्गतिः, अन्यथा द्वितीयापत्तिः स्फुटैव ।

४। एवम् आद्यभेदं सस्वरूपमुक्त्वा द्वितीयभेदमात्रं स्वरूपस्य स्फुटत्वादाह * षड्विधस्यापीति। अकृतस्यापीत्यर्थः। चतुर्थमाह * व्यवहारिणामिति। व्यवहारिणां कार्येष्वधिकृतो यः स्यादित्यर्थः। पञ्चमं दूताख्यमाह। *आर्थिनेति। अर्थिप्रेरणया प्रत्यर्थिना संनिवेशित इत्यर्थः। कुल्या इत्यस्य विषयविशेषमाह * कुलेति। * तेऽपीति। प्रागुक्ताः सर्वेऽपीत्यर्थः। यद्यपि सभ्यस्य पूर्वनिपात उभयथोचितस्तथापि कात्यायनोक्तक्रमविवक्षयाऽऽह * लेखकेति। तयोरपीत्यर्थः। अत्र हेतुं कात्यायनमेवाह *लेखक इति। *समुदाहृता इतीति। सहपाठादिति शेषः। राजनि तत्कार्यं पश्यति सति ते लेखकादयः,अनुपूर्वशः "स्वार्थे शस्" क्रमेण पूर्वाभावे परः परः इतिवत् अत्र साक्षिण इत्यर्थः।

५। एवमुपोद्घातमुक्त्वा मूलमवतारयति * ते साक्षिण इति। कीदृशा इति स्वरूपप्रश्नः। कियन्त इति संख्याप्रश्नः। * धर्मप्रधानाइति। पुरुषार्थानां त्रयाणां मध्ये इति भावः।

व्यासोऽपि,

धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः कुलीनाः सत्यवादिनः।
श्रौतस्मार्तक्रियायुक्ता विगतद्वेषमत्सराः॥
श्रोत्रिया न पराधीनाः सूरयश्चाप्रवासिनः।
युवानः साक्षिणः कार्या ऋणादिषु विजानता॥ इति।

श्रोत्रिया न पराधीना इत्यत्र नेति पूर्वोत्तरान्वयि। अतो न वक्ष्यमाणविरोध इति बोध्यम्। पक्षान्तरमाह *सर्वे इति। अत्र

---

१ एतच्छ्लोकव्याख्याने एव-
श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजितादयः।
असाक्षिणस्ते वचनात् नात्र हेतुरुदाहृतः॥
इतिवक्ष्यमाणनारदवचनविरोध इत्यर्थः।

त्र्यवरा इति संख्याप्रश्नोत्तरम्, अन्यत्सर्वमन्यस्य ।

६ । नित्ययोगे विनिरित्याह * तपःशीला इति । शील-पदार्थमाह * निरता इति । कुलात्ख इति सिद्धविशिष्टतात्पर्यार्थमाह * महेति । ताच्छील्ये णिनिरित्याह * वदनशीला इति । मोक्षसङ्ग्रहाय व्यतिरेकमाह * नत्वर्थेति । नार्थेति पाठान्तरम् । वर्त्तमानसत्तायां मतुबुत्पत्तेराह * विद्यमानपुत्राइति । विशिष्ट-सामर्थ्यलभ्यमाह * बाह्येति । काम्यस्याकरणे प्रत्यवायाभावात्तदभावायाह *नित्येति । एवं पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह *एवंभूता इति । शाब्दमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह * त्रिभ्य इति । यथा-वर्णमित्यनेनापौनरुक्त्यायाह *मूर्द्धेति । तत्तात्पर्यार्थमाह *तत्रेति । तेषां मध्ये इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । इदमग्रेऽतिदिशति * एवमम्बष्ठादिष्वपीति । न्यूनतां निराचष्टे *तथेति।*मनुरिति।

द्विजानां द्विजसत्तमाः ।

शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः ॥

इति वचनशेषः । कात्यायनोऽप्येवम् ।

नारदोऽपि, (व्य० प० १।१५५)

श्रेणीषु श्रेणिपुरुषाः स्वेषु वर्गेषु वर्गिणः ।

बहिर्वासिषु बाह्याः स्युः स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिणः ॥ इति ।

वर्गिण आह कात्यायनः,

लिङ्गिनः श्रेणिपूगाश्च वणिग्जातास्तथाऽपरे ।

समूहस्थाश्च ये चान्ये वर्गास्तानब्रवीत् भृगुः ॥

दासचारणमल्लानां हस्त्यश्वरथवाजिनाम् ।

प्रत्येकैकसमूहानां नायका वर्गिणः स्मृताः ॥ इति ।

७ । सर्वे इति पक्षान्तरं व्याचष्टे * सजातीति । सजाति-सवर्णयोरसम्भवे इत्यर्थः । तयोः प्रक्रान्तत्वात् । सर्वेषां युगप-

दसम्भवादाह * यथासम्भवमिति ।

मनुरपि, (अ० ८ । श्लो० ६१।६२।६३)

यादृशा आर्थिभिः कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः ।
तादृशान्संप्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतं च तैः ॥
गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविट्शूद्रयोनयः ।
अर्थ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ॥
आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः ।
सर्वधर्मविदोऽलुब्धा विपरीतांस्तु वर्जयेत् ॥ इति ।

ऋतं सत्यम् । मौलाः प्रसिद्धकुलोद्भवा इति कल्पतरुः ।

८। अथ मूलमवतारयितुं प्राग्वत् तदुपोद्घाततयोद्ग्रन्थेनासाक्षिस्वरूपमाह * उक्तलक्षणेत्यादिना साक्षी न भवतीत्यन्तेन । वक्तव्यत्वे हेतुमाह * प्रतिषेधेति । प्रतिषिद्धेति पाठेऽपि भावे क्तः । अपिः कृतसाक्षिसमुच्चायकः । पश्चम्यन्तत्रये ऽसाक्षिण इति शेषः । अग्रे उभयत्र असाक्षीति शेषः । वचनादसाक्षिणां स्वरूपं नारदेनैवोक्तमित्याह * के पुनरिति । * श्रोत्रिया इति। अत्र विरोधः परिहृतः । यद्यपि तापसा इति तपस्विन इत्यनेन तुल्यार्थं तथापि तदविरोधायैवाह * वानप्रस्थाइति । अत्रादिशब्दग्राह्यं सूचयन्नुभयत्र मानमाह * यथाह शङ्ख इति । गुरुकुलेत्यनेनोभयोरपि ग्रहणम् । *निर्ग्रन्था इति। पाखण्डिन इत्यर्थः। * दर्शिता इति । नारदेनैवेति शेषः । * साहसिकाइति । अविचारितकारिण इत्यर्थः । * वञ्चकाः, प्रतारकाः । दोषमेवाह * तेष्विति । * तेनैव, नारदेनैव । एकेन चेन मिथः समुच्चयोऽन्येन अन्येषाम् । *वादिनामिति । भाषमाणानाम् । *तेषाम्, अनेकेषां मध्ये इत्यर्थः । वादिनेति पाठस्तु युक्त एव । तुर्योऽपि नारदेनोक्त, इत्याह *तथेति । *अनिर्दिष्टः, साक्षित्वे इति

शेषः । * सूची, सूचकः ।

अनिर्दिष्टस्तु साक्षित्वे स्वयमेवेत्य यो वदेत् ।
स्वयमुक्तः स शास्त्रेषु न च साक्षित्वमर्हति ॥

इति पाठान्तरम् । अनेन स्वयमेवोक्तिर्यस्येति योगार्थोऽपि दर्शितः । * उक्तमिति । नारदेनैवेति भावः । * योऽर्थ इति । योऽर्थः श्रावयितव्यस्तस्मिन् असति मध्यमणिन्यायेनान्वयात् आर्थिनि वादिनि प्रतिवादिनि वाऽसति तत् अङ्गीकृतं साक्षित्वं क्व कस्मिन्विषये साक्षी वदतु इति हेतोः सोऽसाक्षी मृतान्तर इति शाब्दोऽर्थः । तत्फलितं शेषपूरणेनाह * येनेति । अर्थिनीत्यस्य प्रागुक्तव्युत्पत्त्या साध्यवतीत्यर्थकत्वेनोभयपरत्वादाह * प्रत्यार्थिना वेति । अत एव—

कात्यायनः,

अर्थी यत्र विपन्नः स्यात्तत्र साक्षी मृतान्तरः ।
प्रत्यर्थी वा मृतो यत्र तत्राप्येवं प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

तदाकारमाह * यूयम् इति । श्रावितादृते तत्साध्यादिविशेषपरिज्ञानस्य तेषामसम्भवादिति भावः । तच्छब्देनात्र त्रयाणां परामर्श इत्याह * अर्थिनीत्यादि । असतीत्यस्य व्याख्या * मृते इति । अस्याग्रेऽप्यन्वयः । वासूचितं पक्षान्तरमाह * अर्थे वा ऽनिवेदिते इति । निवेदितेऽर्थे ऽसति मृते वेत्यर्थः । असाक्षित्वे हेतुं सूचयन्नाह * क्वेति । अस्योक्तपक्षभेदेनार्थद्वयं मूलानुरोधेन व्याख्याव्युत्क्रमेणाह * कस्मिन्निति । साक्ष्यमित्यस्य तादित्यादिः, तस्य चाङ्गीकृतमित्यर्थः । इतिर्हेतौ । अनेन मृतः उक्तान्यतमः अन्तरे साक्ष्यस्य स्वीकारभाषणयोर्मध्ये यस्य स मृतान्तर इति व्युत्पत्तिः सूचिता । एवमसाक्षिस्वरूपं प्रतिपादितम् ।

९। अनेन मृतान्तरस्य सर्वत्रासाक्षित्वे प्राप्ते प्रतिप्रसवमाह *यत्र त्वित्यादिना चान्वाहितादिष्वितीत्यन्तेन। *अस्मिन्निति। इदं द्रव्यमियत् एतया वृद्ध्या ऽस्मिन्काले देवदत्ताय दत्तमित्यत्रार्थे इत्यर्थः। अन्यथा तेषां साध्यादिविवेकासंभवादिष्टसिद्धिर्न स्यादिति भावः। तत्रादावाद्ये मानमाह *यथाहेति। मुमूर्षुश्राविते विनाऽर्थिनि प्रेते सति साक्षी मृतान्तर इति कथ्यते इत्यर्थः। मुमूर्षुणा श्रावितश्चेन्मृतान्तरोऽपि साक्षी भवतीति भावः। द्वितीयेऽपि स एव मानमित्याह * तथेति। * अनातुरेण, स्वस्थेन। अपिर्मुमूर्षुसमुच्चायकः। * धर्मसंज्ञित इति। धर्माख्य इत्यर्थः। तत्स्वरूप इति यावत्। धर्मज्ञानविषयो वा। धर्मसंहित इति पाठान्तरम्। धर्मयुक्त इत्यर्थस्तदा। *तत्रेति। तस्मिन्दैवान्मृतेऽपि तत्रार्थे मृतान्तरोऽपि एतेषु षट्सु साक्षी स्यादित्यर्थः॥६८॥६९॥

मि० तानेतानसाक्षिणो दर्शयति।

या० स्त्रीबालवृद्धकितवमत्तोन्मत्ताभिशस्तकाः।
रङ्गावतारिपाखण्डिकूटकृद्विकलेन्द्रियाः॥ ७० ॥
पतितासार्थसंबन्धिसहायरिपुतस्कराः।
साहसी दृष्टदोषश्च निर्धूताद्यास्त्वसाक्षिणः॥ ७१॥

मि० स्त्री प्रसिद्धा। बालोऽप्राप्तव्यवहारः। वृद्धोऽशीतिकावरः। वृद्धग्रहणं वचननिषिद्धानामन्येषामपि श्रोत्रियादीनामुपलक्षणार्थम्। कितवोऽक्षदेवी। मत्तः पानादिना। उन्मत्तो ग्रहाविष्टः। अभिशस्तोऽभियुक्तो ब्रह्महत्यादिना। रङ्गावतारी चारणः। पाखण्डिनो निर्ग्रन्थप्रभृतयः। कूटकृत् कपटलेख्यादिका-

री । विकलेन्द्रियः श्रोत्रादिरहितः । पतितो ब्रह्महादिः । आप्तः सुहृत् । अर्थसंबन्धी विप्रतिपद्यमानार्थसंबन्धी । सहाय एककार्यः । रिपुः शत्रुः । तस्करः स्तेनः । साहसी स्वबलावष्टम्भकारी । दृष्टदोषो दृष्टवितथवचनः । निर्धूतो बन्धुभिस्त्यक्तः । आद्यशब्दादन्येषामपि स्मृत्यन्तरोक्तानां दोषादसाक्षिणां भेदादसाक्षिणां स्वयमुक्तेर्मृतान्तरस्य च ग्रहणम् । एते स्त्रीबालादयः साक्षिणो न भवन्ति ॥ ७० ॥ ७१ ॥

बा० १। एवमुपोद्घातमुक्त्वा सांप्रतं मूलमवतारयति * तानेतानिति । वक्तव्यान्नारदोक्तानित्यर्थः। पाषण्ड्यादिद्वन्द्वं कृत्वा पुना रङ्गावतारिणा सह, एवम् आप्तादिद्वन्द्वं कृत्वा पुनः पतितेन सहेति बोध्यम्। * अप्राप्तेति । व्याख्यातमिदम् । * अशीतिकेति । अशीतिः परिमाणमस्य सः अवरो यस्येति विग्रहः । ततोऽर्वाक् न भवति तदारभ्य भवतीत्यर्थः । वैषम्ये बीजाभावात्तदेकवाक्यतया च न्यूनतां निराचष्टे * वृद्धेति । * पानादिनेति। आदिना भक्षणग्रहणम् । * अभियुक्त इति । तत्सम्बन्धारोपमात्रं यस्येत्यर्थः । * लेख्यादीति। आदिना भोगादिग्रहणम् । व्यवहारे श्रुतेः प्राधान्यादाह * श्रोत्रादीति । योगनिरासायाह * सुहृदिति । यत्किञ्चिदर्थसम्बन्धित्वस्य सर्वत्र सत्त्वादाह * विप्रतिपद्यमानार्थसंबन्धीति। * एकेति। बहुव्रीहिः । पुत्रादिरित्यर्थः। * स्वबलावष्टम्भकारीति।तेन करोति न तु विचारेण। अविचारितकारीत्यर्थः । दोषाणां बाहुल्ये पि अत्र प्राधान्यादाह * वितथेति । * बन्धुभिरिति । ग्रामराजकुलश्रेण्यादिभिर्निस्सारित इति कल्पतरुः। नारदैकवाक्यत्वायाह * आद्येति । एवं पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह * एते इति ॥ ७० ॥ ७१ ॥

मि० अवराः साक्षिणो ज्ञेया इत्यस्यापवादमाह ।

या० उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित् ।

मि० ज्ञानपूर्वकं नित्यनैमित्तिकधर्मानुष्ठायी धर्मवित्। स एकोऽप्युभयानुमतश्चेत्साक्षी भवति । अपिशब्द-बलाद्द्वावपि । यद्यपि श्रौतस्मार्तक्रियापरा इति अव-[illegible]णामपि धर्मवित्त्वं समानं तथापि तेषामुभयानुम-त्यभावेऽपि साक्षित्वं भवति, एकस्य द्वयोर्वोभयानुम-त्यैव साक्षित्वं भवतीत्यर्थवत् अवरग्रहणम् ।

मि० तपस्विनो द[illegible] इत्यस्यापवादमाह ।

या० सर्वः साक्षी संग्रहणे चौर्यपारुष्यसाहसे ॥ ७२ ॥

मि० [illegible]ग्रहणादीनि वक्ष्यमाणलक्षणानि, तेषु सर्वे वचननिषिद्धास्तपःप्रभृतिगुणरहिताश्च साक्षिणो भव-न्ति । दोषादसाक्षिणो भेदादसाक्षिणः स्वयमुक्तिश्चा-त्रापि साक्षिणो न भवन्ति । सत्याभावादितिहेतोर-त्रापि विद्यमानत्वात् ।

मनुष्यमारणं चौर्यं परदाराभिमर्शनम् ।
पारुष्यमुभयं चेति साहसं स्याच्च[illegible]र्विधम् ॥

इति वचनात् यद्यपि स्त्रीसंग्रहणचौर्यपारुष्याणां साहसत्वं तथापि तेषां स्वबलावष्टम्भेन जनसमक्षं क्रियमाणानां साहसत्वम्, रहसि क्रियमाणानां तु संग्रहणादिशब्दवाच्यत्वमिति तेषां साहसात्पृथगुपा-दानम् ॥ ७२ ॥

बा० १। श्रौतस्मार्त्तेत्येकवाक्यतया आह * ज्ञानेति । तथा

च विदेर्ज्ञानपूर्वकतदनुष्ठाने लक्षणेति भावः । अत एवोक्तं—

पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः ।

सर्वे व्यसनिनो मूर्खा यः क्रियावान् स पण्डितः ॥ इति ।

२। *उभयेति । आर्थिप्रत्यर्थीत्यर्थः । * द्वावपीति । तादृशौ चेमौ साक्षिणौ भवतः इत्यर्थः ।

३। ननु एवं धर्मवित्त्वं सर्वत्र तुल्यं, तथा च तत्र त्र्यवरपदमनर्थकं व्यावर्त्याभावात् अपिना तेषामपि सङ्ग्रहादित्याशङ्कते *यद्यपीति * इतीति । इत्युक्तेरित्यर्थः । धर्मवित्त्वप्रयुक्तवैलक्षण्याभावेऽप्युभयानुमतत्वप्रयुक्तवैलक्षण्यमित्याशयेन समाधत्ते * तथापीति । * द्वयोर्वा, द्वयोर्वातु । * अर्थवत्, सफलम् ।

उ० ४। प्रत्यासत्तेः स्त्रीबालेत्यस्यैवोपस्थितेराह * तपस्वीति । * इत्यस्येति । इत्यस्यापीत्यर्थः । कचित्तथैव पाठः । अपिना-स्त्रीबालेत्यादिनिषिद्धसङ्ग्रहः । अत एव व्याख्यानाविरोधो नेति बोध्यम् । चौर्येत्यादिः समाहारद्वन्द्वः । * सङ्ग्रहणादीनि, चत्वारि । सर्वशब्दस्य बुद्धिस्थबहुसंख्याकावयवारब्धसमुदाये शक्त्या तस्यानुद्भूतावयवभेदत्वेन यद्यपि सर्वलोक इतिवत् मूले एकवचनं तथापि स्पष्टार्थमुद्भूतावयवपरतया व्याचष्टे * सर्वे इति । तदर्थमेव व्युत्क्रमेणाह * वचनेति । मौलस्त्रीबालेत्यादि वचनेत्यर्थः । नन्वेवमतिप्रसङ्गोऽत आह * दोषादिति । एते त्रय इत्यर्थः । * अत्रापि, स्त्रीसंग्रहणादिष्वपि । ननु पूर्वं तेषामसाक्षित्वे उक्तेपि अस्य तदपवादत्वेनात्र तेषां साक्षित्वं स्यादेव अत आह *सत्याभावादितीति । एवं च येन हेतुना तत्रासाक्षित्वं तस्य अत्रापि सत्त्वं तुल्यमिति तदनपगमेन तेषामत्रापि अतत्त्वमेवेति भावः । एवं च स्वयमुक्तिश्चेति चेनान्येषामपीदृशानां ग्रहणम् ।

तदाह नारदः, (व्य. प. १ । १८८ । १९०)

असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासनैकृतिकादयः ।
कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः ॥
तेषामपि न बालः स्यान्नैकोन स्त्री न कूटकृत् ।
न बान्धवो न चारातिर्ब्रूयुस्ते साक्ष्यमन्यथा ॥ इति ।
नैकृतिको विम्बकः ।
व्यासोऽप्याह,
साक्षिदोषाः प्रवक्तव्याः संसदि प्रतिवादिना ।
पत्रेऽभिलिख्य तान् सर्वान्वाच्याः प्रत्युत्तरं तु ते ॥
प्रतिपत्तौ न साक्षित्वमर्हन्ति तु कदाचन ।
अतोऽन्यथा भावनीयाः क्रियया प्रतिवादिना ॥
अभावयन् दमं दाप्यः प्रत्यर्थी साक्षिणां स्फुटम् ।
भाविताः साक्षिणो वर्ज्याः साक्षिधर्मनिराकृताः ॥
जितः स विनयं दाप्यः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
यदि वादी निराकाङ्क्षः साक्षिसत्ये व्यवस्थितः ॥ इति ।

पत्रे लिखितान्साक्षिदोषानभिलक्षीकृत्य उत्तरमुत्तरं तत्तद्विषयं परिहारं ते साक्षिणः सभ्यैर्वाचनीया इत्यर्थः । पत्रे तान्सर्वानभिलिख्य उत्तरमुत्तरं ते दोषा वाच्या इति कल्पतरुः । अतोऽन्यथा अप्रतिपत्तौ भावनीयाः अङ्गीकारयितव्याः । क्रियया प्रमाणेन स्फुटं यथा स्यात्तथा अभावयन्नित्यन्वयः ।

५ । ननु संग्रहणादित्रयाणामपि साहसशब्दवाच्यत्वाद्भेदेनोक्तिर्मूले ऽयुक्तेत्याशङ्कते * मनुष्येति । * उभयं, वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यं च । पारुष्यत्वेनैक्यादाह * चतुर्विधमिति । उक्तक्रमविवक्षयाऽऽह * स्त्रीसंग्रहणेति । समाधत्ते * तथापीति । जनसमक्षं स्वबलावष्टम्भेन यत्करणं तेनोपाधिना क्रोडीकृतानामेषां साहसपदवाच्यत्वम् । एकान्ते यत्करणं तद्रूपो-

पार्थैक्येऽपि विषयभेदेन भिन्नत्वात्तत्तद्विषयभेदघटितरहः-करणोपाधिभेदात्सङ्ग्रहणादिशब्दवाच्यत्वमिति भावः । *तेषां, त्रयाणाम् । *साहसात् थागेति । साहसात्प्रागुक्तेति पाठान्तरम् । तत्र ततोऽग्रे उपादाने सामान्यविशेषभावेनान्वयसम्भवेन त्रयाणामेव ग्रहणं स्यादिति तथेति भावः ॥ ७२ ॥

मि० साक्षिश्रावणमाह ।

या० साक्षिणः श्रावयेद्वादिप्रतिवादिसमीपगान् ।

मि० अर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ साक्षिणः समवेतान् । नासमवेताः पृष्टाः प्रब्रूयुरिति गौतमवचनात् । वक्ष्यमाणं श्रावयेत् । तत्रापि—

कात्यायनेन विशेषो दर्शितः,

सभान्तः साक्षिणः सर्वानर्थिप्रत्यर्थिसान्निधौ ।
प्राड्विवाको ऽनुयुञ्जीत विधिनाऽनेन सान्त्वयन् ॥
देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान् ।
उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा पूर्वाह्णे वै शुचिः शुचीन् ॥
आहूय साक्षिणः पृच्छेन्नियम्य शपथैर्भृशम् ।
समस्तान् विदिताचारान् विज्ञातार्थान्पृथक्पृथक् ॥

इति ।

तथा ब्राह्मणादिषु श्रावणे—

मनुना नियमो दर्शितः, (अ. ८ श्लो. ११३)

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ इति ।

ब्राह्मणम् "अन्यथा ब्रुवतः सत्यं ते नश्यतीति" शापयेत् । क्षत्रियं, वाहनायुधानि तव विफलानीति । गो-

बीजकाञ्चनादीनि तव विफलानि भविष्यन्तीति वैश्यम्। शूद्रम् अन्यथा ब्रुवतस्तव सर्वाणि पातकानि भविष्यन्तीति शापयेत्। अत्र चापवादः—

तेनैव दर्शितः, (मनु० अ० ८ श्लो० १०२)

गोरक्षकान् वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान्।
प्रेष्यान् वार्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्॥ इति।

विप्रग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोरुपलक्षणार्थम्। कुशीलवा गायकाः। प्रतिवादिना साक्षिदूषणे दत्ते प्रत्यक्षयोग्यदूषणेषु बाल्यादिषु तथैव निर्णयः। अयोग्येषु तु तद्वचनाल्लोकतश्च निर्णयो न साक्ष्यन्तरेणेति नानवस्था। यदि साक्षिदोषमुद्भाव्य साधयितुं न शक्नोति प्रतिवादी तदाऽसौ सारानुसारेण दण्ड्यः। अथ साधयति तदा न साक्षिणः।

यथाह,

असाधयन् दमं दाप्यो दूषणं साक्षिणां स्फुटम्।
भाविते साक्षिणो वर्ज्याः साक्षिधर्मनिराकृताः॥ इति।

उद्दिष्टेषु च सर्वेषु साक्षिषु दुष्टेष्वर्थी यदा क्रियान्तरनिरपेक्षस्तदा पराजितो भवति।

जितः स विनयं दाप्यः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा।
यदि वादी निराकाङ्क्षः साक्षिसभ्येष्ववस्थितः॥

इति स्मरणात्। साकाङ्क्षश्चेत्क्रियान्तरमवलम्बेतेत्यभिप्रायः।

मि० कथं श्रावयेदित्याह।

या० ये पातककृतां लोका महापातकिनां तथा॥७३॥

अग्निदानां च ये लोका ये च स्त्रीबालघातिनाम् ।
स तान्सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ ७४ ॥
सुकृतं यत्त्वया किञ्चिज्जन्मान्तरशतैः कृतम् ।
तत्सर्वं तस्य जानीहि यं पराजयसे मृषा ॥ ७५ ॥

मि० पातकोपपातकमहापातककारिणामग्निदानां स्त्रीबालघातिनां च ये लोकास्तान् सर्वानसावाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेदिति । तथा जन्मान्तरशतैर्यत्सुकृतं कृतं तत्सर्वं तस्य भवति, यस्ते अनृतवदनेन पराजितो भवतीति श्रावयेदिति सम्बन्धः । एतच्च शूद्रविषयं द्रष्टव्यम् । शूद्रं सर्वैस्तु पातकैरिति शूद्रे सर्वपातकश्रावणस्य विहितत्वात् । गोरक्षकादिद्विजातिविषयं च । गोरक्षकान् वाणिजकानित्युक्तत्वात् । अन्यानेकजन्मार्जितसुकृतसंक्रमणस्य महापातकादिफलप्राप्तेश्चानृतमात्रेणानुपपत्तेः साक्षिसन्त्रासनार्थमिदमुच्यते ।

यथाह नारदः, (व्य० प० १।२००)
पुराणैर्धर्मवचनैः सत्यमाहात्म्यकीर्तनैः ।
अनृतस्यापवादैश्च भृशमुत्त्रासयेदिमान् ॥ इति ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

बा० १। श्रावणे तद्विधिसामीप्यमात्रं विवक्षितं न तु तद्गमनमित्याह * संनिधाविति । विशेषमाह *समवेतानिति । मिलितानित्यर्थः । अत्र मानमाह * नासमवेता इति । पृष्टा अपि असमवेता नेत्याद्यर्थः । कर्माकाङ्क्षायामाह * वक्ष्यमाणामिति । ऋलकृतेति भावः ।

२। *तत्रापि, श्रावणेऽपि । *सभान्तः, सभामध्ये । *सर्वान्, उक्तोऽर्थः । अत एव समस्तानिति सफलम् । * अनुयुञ्जीत, पृच्छेत् । नियुञ्जीतेति पाठान्तरम् । तत्र मेलयेदित्यर्थः । विधिमेवाह *देवेति । *समस्तान्, मिलितान् पृथक्पृथक् विज्ञातार्थानित्यर्थः ।

३। तत्रापि विशेषमाह *ब्राह्मणादिष्विति। *ब्राह्मणादिषु, त्रिषु । *नियम इति। विशेषमध्ये इति भावः । शूद्रे तु न नियम इत्याह *शूद्रमिति । अत एव तु ब्राह्मणमित्यस्य शापयेदित्यत्रान्वयस्तस्य चाग्रे उभयत्रानुषङ्गः। अन्यथा ब्रुवत इत्यस्य सम्पुटीकरणेन मध्येऽप्युभयत्र सम्बन्धो ध्वनितः ।

४। तत्रापि विशेषमाह * अत्र चेति । सत्येन शापयेदित्यत्रार्थे चेत्यर्थः। सम्बन्धिनोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी। * तेनैव, मनुनैव । कारुः शिल्पी । युक्तितौल्यादाह *विप्रग्रहणमिति । तयोरपीत्यर्थः । एतच्च साक्षिसन्त्रासार्थमेव ।

यथाह नारदः, (व्य० प० १।२००)

पौराणैर्धर्मवचनैः सत्यमाहात्म्यकीर्त्तनैः ।
अनृतस्यापवादैश्च भृशमुत्त्रासयेदिमान् ॥ इति ।

सत्येन त्रासयेद्विप्रामित्यप्यपकृष्टब्राह्मणविषयं न ब्राह्मणमात्रविषयम् । तस्य गौतमेन शपथस्य निषिद्धत्वादिति कल्पतरुः ।

५। ननु प्रतिवादिना साक्षिदोषे उक्ते तन्निर्णयाय साक्ष्यन्तरापेक्षायामनवस्था स्यात् । तदुक्तम्—

व्यासेन,

अन्यैस्तु साक्षिभिः साध्ये दूषणे पूर्वसाक्षिणाम् ।
अनवस्था भवेत् दोषस्तेषामप्यन्यसम्भवात् ॥ इति ।

अतो विशेषमाह *प्रतिवादिनेति । *दत्ते, सति । *बाल्यादिषु, सत्सु । चापल्यादिष्वित्यपपाठः । *तथैव, प्रत्यक्षेणैव । *अयोग्येषु, दूषणेषु सत्सु । *तद्वचनात्, साक्षिवचनात् ।

तदुक्तं व्यासेनैव,

सभासदां प्रसिद्धं यल्लोकसिद्धमथाऽपि वा ।
साक्षिणां दूषणं ग्राह्यमसाध्यं दोषवर्जनात् ॥ इति ।

असाध्यं साधनानर्हम् । * दोषवर्जनात्,अनवस्थादिराहितत्वात् ।

६। विशेषान्तरमाह * यदीति । सारो बलम् । * साक्षिण इति । ते इत्यादिः । क्वचित्तथा पाठ एव । कात्यायनमाह *यथाहेति । *असाधयन्निति । अभावयन्निति पाठान्तरम् । अर्थोऽभिन्नः । साक्षिणां दूषणं स्फुटं यथा तथाऽसाधयन्नित्याद्यन्वयः । *भाविते, साधिते सति । *साक्षिधर्मेति । साक्षित्वानर्हा इत्यर्थः ।

७। विशेषान्तरमाह।*उद्दिष्टेष्विति । कथितेष्वित्यर्थः। *दुष्टेषु, सत्सु । *क्रियान्तरेति । प्रमाणान्तरेत्यर्थः । व्यासं मानमाह * जित इति । यदि वादी साक्षिसभ्यविषये निराकाङ्क्षोऽवस्थितः सम्पन्नस्तदा जितः पराजितः सन् स वादी शास्त्रोक्तविधिना विनयं दमं दाप्य इत्यर्थः । साक्षिसभ्येष्ववस्थित इत्यत्र साक्षिसत्ये व्यवस्थित इति पाठान्तरम् । अर्थस्तद्वत् । सूचितार्थमाह *साकाङ्क्ष इति ।

उ० ८। वक्ष्यमाणमित्युक्तमेव वक्तुमाह * कथमिति । वाक्यमिति शेषः । * इत्याह, इत्यत आह । क्वचित्तथैव पाठः । सर्वानिति स्पष्टार्थम् । स तान् इत्येकवचनबहुवचनाभ्यामेव तदर्थलाभात् ।

९। एवं सामान्येनोक्त्वा विशिष्याह *सुकृतमिति । मूले पातकशब्देन वक्ष्यमाणभिन्नानां ग्रहणमित्याह * पातकोपेति ।

अत्राप्यनेन वक्ष्यमाणभिन्नसर्वग्रहणमिति बोध्यम् । स इत्यस्यार्थोऽसाविति । इतिर्वाक्यार्थसमाप्तौ ।

१०। अत एवाह *तथेति। किं चेत्यर्थः। वदति तथेति पाठे वदति किं च भवतीत्यर्थः । *सुकृतं, पुण्यम् । *तस्य, तदीयम् । तदर्थमाह *यस्ते इति । तवानृतव क्येनेत्यर्थः । तवेत्येव पाठान्तरः । अस्य त्वत्र कर्मत्वमित्याह *इति श्रावयेदिति ।

११। मन्वविरोधायाह *एतच्चेति । तमेवाह * शूद्रमिति । तदेकवाक्यतयैव । *गोरक्षेति । ननु [illegible]षात्तादृशपापोत्पत्तावपि कथमतिबहुलमीदृशं फलमत आह *अन्यानेकेति । स्वयम् अनेकजन्मभिरर्जितं यत्सुकृतं तस्यान्यत्र संक्रमणस्येत्यर्थः । मूले कृतशब्दोऽर्जितपरः, शतशब्दोऽनेकपर इति भावः । * उच्यते इति । इदमित्यादिः । क्वचित्तथैव पाठः । तथा चार्थवादोऽयमिति भावः । अत एवाह * यथेति । *धर्मेति । स्मृतीत्यर्थः । सत्यसम्बन्धिमाहात्म्यस्य कीर्तनैरित्याग्रिमार्थः । * भृशमिति । तथा चानृतवदनाभावे तात्पर्यम् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

मि० यदा तु श्राविताः साक्षिणः कथञ्चिन्न ब्रूयुस्तदा किं कर्तव्यमित्यत आह ।

या० अब्रुवन्हि नरः साक्ष्यमृणं सदशबन्धकम् ।
राज्ञा सर्वं प्रदाप्यः स्यात् षट्चत्वारिंशकेऽहनि ॥ ७६ ॥

मि० यः साक्ष्यमङ्गीकृत्य श्रावितः सन् कथञ्चिन्न वदति स राज्ञा सर्वं सवृद्धिकमृणं धनिने दाप्यः । सदशबन्धकं, दशमांशसाहितम् । दशमांशश्च राज्ञो भवति।

राज्ञाऽधमर्णिको दाप्यः साधिताद्दशकं शतम् ।

इत्युक्तत्वात् । एतच्च षट्चत्वारिंशकेऽहनि प्राप्ते

साति वेदितव्यम् । ततोऽर्वाग्वदन्न दाप्यः । इदं च व्याध्याद्युपप्लवरहितस्य ।

यथाह मनुः, अ (८. श्लो. १०७.)

त्रिपक्षादब्रुवन् साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगदः ।

तदृणं प्राप्नुयात्सर्वं दशबन्धं च सर्वशः ॥ इति ।

अगद इति राजदैवोपप्लवविरहोपलक्षणम् ॥७६॥

बा० १। कथंचित्,कारणेन। *सः,नरः। सर्वमित्यस्य योग्यत्वादिना पूर्वार्द्धे ऽन्वय इत्याह * सर्वमिति। तदर्थमाह * सवृद्धिकमिति। योग्यत्वादेवाह *धनिने इति। यद्यपि सदशेति ऋणविशेषणं तथापि धन्ययोग्यमिति तद्वाक्यात्पृथक् व्याचष्टे * सदशेति । दशबन्धकेन सहितं तथा। दशशब्दो दशमपरः। बन्धशब्दोंऽशपरः। स्वार्थे क इत्याह *दशमांशसहितेति। उक्तहेतोरेवाह * दशमांश इति। चस्त्वर्थे। ननु अयमपि वचनाद्धनिन एवास्तां किमित्येवं व्याख्यानं वैरूप्यापादकमत आह * राज्ञेति । तन्न्यायेनेत्यर्थः । तथा च तदेकवाक्यत्वतस्तल्लाघवमूलकमेव व्याख्यानमुचितमिति भावः ।

२। अस्य कालनियममाह * एतच्चेति । मन्वनुरोधेनैवाह *मासे सतीति। एतत्तात्पर्यमाह * ततोऽर्वागिति । पक्षत्रयमध्ये इत्यर्थः । अत एव मूलवचने हिः प्रयुक्तः । स हि तत्रावदनस्य तद्धेतुत्वं प्रतिपादयति ।

३। विशेषमाह * इदं चेति । इदमपीत्यर्थः । आदिना राजदैवग्रहणम् । * त्रिपक्षादिति । त्रयः पक्षा यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । ल्यब्लोपे इति कर्मणि पञ्चमी । ऋणादिविषये सार्द्धमासमभिव्याप्य साक्ष्यमब्रुवन् अगदोऽपीडितशरीरो नरस्तदृणं सर्वं सवृद्धिकं प्राप्नुयात् दद्यात् ।दशबन्धं च दशमं भागं च सर्व-

शः सर्वस्य, राज्ञे दद्यादित्यर्थः। सर्वत इति पाठान्तरम्। संख्यावाचिनः परो बन्धशब्दो दण्डविशेषांशमात्रवचनः। नरग्रहणं सर्वतोग्रहणं श्लोकपूरणार्थमिति मेधातिथिः। युक्तिसाम्यादाह *अगद इति। विरहस्यापीत्यर्थः॥ ७६॥

मि० यस्तु जानन्नपि साक्ष्यमेव नाङ्गीकरोति दौरात्म्यात्तं प्रत्याह।

या० न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः।
स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि॥७७॥

मि० यः पुनर्नराधमो विप्रतिपन्नमर्थं विशेषतो जानन्नपि साक्ष्यं न ददाति नाङ्गीकरोति स कूटसाक्षिणां तुल्यः पापैः दण्डेन च। कूटसाक्षिणां च दण्डं वक्ष्यति। कूटसाक्षिणश्च दण्डयित्वा पुनर्व्यवहारः प्रवर्तनीयः। कृतोऽपि कूटसाक्ष्ये विदिते निवर्तनीयः।

यथाह मनुः (अ. ८. श्लो. ११७.)
यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कूटसाक्ष्यं कृतं भवेत्।
तत्तत्कार्यं निवर्तेत कृतं चाप्यकृतं भवेत्॥ इति॥७७॥

१।बा० *जानन्निति। विप्रतिपद्यमानमर्थमित्यादिः। *नाङ्गीकरोतीति। एवो व्युत्क्रमे। नाङ्गीकरोत्येवेत्यर्थः। ह्यर्थमाह *पुनरिति। स त्वर्थे। *नराधम इति। अस्यैवार्थो दौरात्म्यादित्यनेनोक्तः। साकाङ्क्षत्वादाह *विप्रतिपन्नमिति। विवादास्पदमित्यर्थः। द्वितीयह्यर्थमाह *विशेषतइति। लक्ष्यार्थमाह *नाङ्गीति। *तुल्यइति। तुल्यएवेत्यर्थः। एवस्यात्रान्वयात्। तत्प्रयोजकधर्मावाह *पापैरिति। ननु को दण्डस्तेषाम् अत आह *कूटेति। *च दण्डं, दण्डं च। तेन कूटसाक्ष्यपरिग्रहः। अत एव विशेषमाह * कूटेति। इदमकृतव्य-

वहारविषयम् । अत एवाह * कृतोऽपीति । व्यवहार इत्यस्यानुषङ्गः । पूर्वं तेषु तत्त्वाज्ञाना.. । अतएवाह * कूटेति । कौटेति पाठान्तरम् । तत्र समस्ताद्भावप्रत्ययः । आद्ये तदन्तेन समासः । एवमग्रेऽपि । अकृतविषये उक्त्वा कृतविषये आह * कृतं चापीति ॥ ७७ ॥

मि० साक्षिविप्रतिपत्तौ कथं निर्णय इत्यत आह ।

या० द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा ।
गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तमाः ॥ ७८॥

मि० साक्षिणां द्वैधे विप्रतिपत्तौ बहूनां वचनं ग्राह्यम् । समेषु समसंख्येषु द्वैधे ये गुणिनस्तेषां वचनं प्रमाणम् । यदा पुनर्गुणिनां विप्रतिपत्तिस्तदा ये गुणवत्तमाः श्रुताध्ययनतदर्थानुष्ठानधनपुत्रादिगुणसंपन्नास्तेषां वचनं ग्राह्यम् । यत्र तु गुणिनः कतिपये इतरे च बहवस्तत्रापि गुणिनामेव वचनं ग्राह्यम् ।

उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित् ।

इति गुणातिशयस्य मुख्यत्वात् । यत्तु भेदादसाक्षिण इत्युक्तं, तत् सर्वसाम्येनागृह्यमाणविशेषविषयम् ॥ ७८ ॥

बा० १। * साक्षीति। नन्वित्यादिः। योग्यतया साकाङ्क्षत्वादाह * साक्षिणामिति । वचनं ग्राह्यमित्यस्य सर्वत्र सम्बन्धादाह * वचनमिति। उत्तरार्धोपात्तस्य पूर्वार्धेऽपि सम्बन्धादाह *ग्राह्यमिति । समत्वं संख्याकृतमेवेत्याह * समसंख्येष्विति । अनुषङ्गेणाह * द्वैधे इति । तन्निष्ठद्वैधे इत्यर्थः । त्वर्थमाह *पुनरिति । प्रकर्षमाह * श्रुतेति । शेषमाह * तेषामिति ।

२। विशेषमाह * यत्र त्विति। * इति, इत्यनेन। * मुख्यत्वात्, तत्त्वप्रतिपादनात्।

३। ननु प्राक् [illegible]साक्षिण इत्युक्तं, इदानीं तु भेदेऽपि साक्षिण इत्युच्यते द्वैधे इत्यनेनेति मिथो विरोधो ऽत आह * यस्त्विति। *तत् सर्वेति। यत्र संख्यागुणादिभिः सर्वैः साम्यं तत्र विशेषाभावाद्भेदादसाक्षित्वं, यत्र तु संख्यागुणादिभिर्वैषम्यं तत्र भेदेऽप्यनेन प्रकारेण साक्षित्वं भवत्येवेतिभावः॥७८॥

मि० साक्षिभिश्च कथमुक्ते जयः कथं वा पराजय इत्यत आह।

या० यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत्।
अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः॥ ७९ ॥

मि० यस्य वादिनः प्रतिज्ञां द्रव्यजा[illegible]संख्यादि[illegible] साक्षिणः सत्यां वदन्ति, सत्यमेव जानीमो वयमिति, स जयी भवति। यस्य पुनर्वादिनः प्रतिज्ञामन्यथा वैपरीत्येन मिथ्यैतदिति वदन्ति तस्य पराजयो ध्रुवो निश्चितः। यत्र तु प्रतिज्ञार्थस्य विस्मरणादिना भावाभावौ साक्षिणो न प्रतिपादयन्ति तत्र प्रमाणान्तरेण निर्णयः कार्यः। न च राज्ञा साक्षिणः पुनः पुनः प्रष्टव्याः। स्वभावोक्तमेव वचनं ग्राह्यम्।

यथाह—
स्वभावोक्तं [illegible] ग्राह्यं यद्दोषवर्जितम्।
उक्ते तु साक्षिणो राज्ञा न प्रष्टव्याः पुनःपुनः॥इति॥७९॥

१। बा० साक्षिभिरिति। नान्वित्यादिः। साक्षिभिरुक्ते जयः

कथमित्याद्यन्वयः । तद्वचनस्याताद्दशस्यापि सम्भवात् । अत एव वक्ष्यति, यत्र त्वित्यादीति भावः । कथमित्यस्य पुनरुक्तिः स्पष्टार्था । यस्येत्यस्य व्याख्या * वादिन इति । अस्य न साक्षिण इत्यत्रान्वय इत्याह * प्रतिज्ञामिति । सा च पत्रारूढा न केवलेत्याह * द्रव्येति । लिङर्थो न विवक्षित इत्याह * वदन्तीति । तदाकारमाह * सत्यमेवेति । एवेनासत्यत्वव्यवच्छेदः । * स इति । तदिष्टसिद्धेरिति भावः । प्राग्वदाह । *भवतीति ।

२। उत्तरार्द्धार्थमाह * यस्येति । पुनस्त्वर्थे । वैलक्षण्याय शेषपूरणामिदम् । साक्षिण इत्यस्यानुवृत्तिः । अन्यथावादिन इत्येकं पदम् । यस्य तु वादिनोऽन्यथा प्रतिज्ञाविरुद्धार्थं वदन्ति ताद्दशाः साक्षिणो भवन्ति तस्येत्यादिः शाब्दोऽर्थः । तत्फलितमाह * प्रतिज्ञामिति । सर्वथा यस्येत्यस्य प्रतिज्ञादावन्वयो न साक्षिण इत्यत्रेति तात्पर्यम् । अत एव द्वितीयान्ततया पदद्वयेन चोक्तिः ।

३। विशेषमाह * यत्रत्विति । * प्रतिज्ञार्थेति । तद्रूपस्यार्थस्येत्यर्थः । प्रतिज्ञातार्थस्येति पाठान्तरम् । आदिना मोहादिः । * तत्र, ताद्दशे स्थले । तस्येति पाठान्तरम् । * प्रमाणान्तरेणेति । प्रकृतसाक्षिभिन्नेनेत्यर्थः । अत्र हेतुमाह * न चेति । न हीत्यर्थः । राज्ञेत्युपलक्षणमन्येषामपि । अत्र हेतुमाह * स्वभावोक्तमिति । यत इत्यादिः । मनुकात्यायनावाह * यथेति । * तेषां, साक्षिणाम् । अत्र हेतुमाह *यद्दोषेति । यतो दोषवर्जितमित्यर्थः । दोषविवर्जितमिति पाठेऽपि हेतुगर्भं विशेषणम् । अत एवाह * उक्तेत्विति । स्वभावोक्ते तु सतीत्यर्थः । दोषसम्भवादिति भावः ॥ ७९ ॥

मि० अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः—
इत्यस्यापवादमाह ।

या० उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तमाः ।
द्विगुणा वाऽन्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः ॥८०॥

मि० पूर्वोक्तलक्षणैः साक्षिभिः साक्ष्ये स्वाभिप्राये प्रतिज्ञातार्थवैपरीत्येनाभिहिते यद्यन्ये पूर्वेभ्यो गुणवत्तमाः द्विगुणा वा अन्यथा प्रतिज्ञातार्थानुगुण्येन साक्ष्यं ब्रूयुस्तदा पूर्वे साक्षिणः कूटा मिथ्यावादिनो भवेयुः।

नन्वेतदनुपपन्नम् । अर्थिप्रत्यर्थिसभ्यसभापतिभिः परीक्षितैः प्रमाणभूतैः साक्षिभिर्निगदिते प्रमाणान्तरान्वेषणेऽनवस्थादोषप्रसङ्गात् ।

निर्णिक्ते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् ।
लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥
यथा पक्केषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः ।
निर्णिक्तव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथा ॥
इति नारदवचनाच्च । अ. १ । ६२ । ६३ ।

उच्यते । यदाऽर्थी प्रतिज्ञातार्थस्यान्तरात्मसाक्षित्वेनानाविष्कृतदोषाणामपि साक्षिणां वचनमर्थविसंवादित्वेनाप्रमाणं मन्यमानः साक्षिष्वपि दोषं कल्पयति तदा प्रमाणान्तरान्वेषणं केन वार्यते । उक्तं च, यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीन इति । यथा चक्षुरादिकरणदोषानध्यवसायेऽप्यर्थविसंवादात्तज्जनितस्य ज्ञानस्य अप्रामा-

ण्येन करणदोषकल्पना, तथेहापि । साक्षिपरीक्षातिरेकेण तद्वाक्यपरीक्षोपदेशाच्च ।

साक्षिभिर्भाषितं वाक्यं सह सभ्यैः परीक्षयेत् ।[1]

इति ।

कात्यायनेनाप्युक्तम्,

यदा शुद्धा क्रिया न्यायात्तदा तद्वाक्यशोधनम् ।
शुद्धाच्च वाक्याद्यः शुद्धः स शुद्धोऽर्थ इति स्थितिः ॥

इति । क्रिया साक्षिलक्षणा, नार्थसंबन्धिनो नाप्ता इति न्यायाद्यदा शुद्धा तदा तद्वाक्यशोधनं साक्षिवाक्यशोधनं कर्तव्यम् । वाक्यशुद्धिश्च सत्यार्थप्रतिपादनेन । सत्येन शुद्ध्यते वाक्यमिति स्मरणात् । एवं शुद्धायाः क्रियायाः शुद्धाच्च वाक्याद् यः शुद्धोऽवगतोऽर्थः स शुद्धः तथाभूत इति स्थितिः ईदृशी मर्यादा न्यायविदाम् । करणदोषबाधकप्रत्ययाभावे सति अवितथ एवार्थ इत्यर्थः ।

ननु स्वयमर्थिना प्रमाणीकृतान् साक्षिणोऽतिक्रम्य कथं क्रियान्तरं प्रमाणीक्रियते । नैष दोषः ।

यतः,

क्रियां बलवतीं मुक्त्वा दुर्बलां योऽवलम्बते ।
स जयेऽवधृते सभ्यैः पुनस्तां नाप्नुयात्क्रियाम् ॥

इति कात्यायनेन जयावधारणोत्तरकालं क्रियान्तरपरिग्रहनिषेधाद् जयावधारणात्प्राक् क्रियान्तरपरिग्रहो दर्शितः ।

---

१ एतत्समानार्थकः– (ना० अ० २।३९)
शुद्धेषु साक्षिषु ततः पश्चात्साक्ष्यं विशोधयेत् । इत्यर्धो दृश्यते ।

नारदेनापि—

निर्णिक्ते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत्।

इति वदता जयावधारणोत्तरकालमेव प्रमाणान्तरं निषिद्धं, न प्रागपि। तस्मादुक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये अपरितुष्यता क्रियान्तरमङ्गीकर्तव्यमिति स्थितम्। एवं स्थिते यथाभिहितवचनेभ्यः साक्षिभ्यो गुणवत्तमाः द्विगुणा वा पूर्वनिर्दिष्टा असन्निहिताः साक्षिणः सन्ति तदा ते एव प्रमाणीकर्तव्याः।

स्वभावेनैव यद् ब्रूयुस्तद् ग्राह्यं व्यावहारिकम्।

इत्यस्य सर्वव्यवहारशेषत्वात्। (मनु० ८।७८)

निर्णिक्ते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत्।

लिखितं साक्षिणो वाऽपि पूर्वमावेदितं न चेद्॥

इति नारदवचनाच्च। पूर्वनिर्दिष्टानामसंभवे त्वनिर्दिष्टा अपि तथाविधा एव साक्षिणो ग्राह्या न दिव्यम्।

संभवे साक्षिणां प्राज्ञो वर्जयेद्दैविकीं क्रियाम्।

इति स्मरणात्। (ना० अ० २।२९)

तेषामसंभवे दिव्यं प्रमाणीकर्तव्यम्। अतः परमपरितुष्यताऽप्यर्थिना न प्रमाणान्तरमन्वेषणीयम्, मनुवचनादिति परिसमापनीयो व्यवहारः।

यत्र तु प्रत्यर्थिनः स्वप्रत्ययविसंवादित्वेन साक्षिवचनस्याप्रामाण्यं मन्यमानस्य साक्षिषु दोषारोपणेनापरितोषस्तत्र प्रत्यर्थिनः क्रियोपन्यासावसराभावात्ससाहावधिकदैविकराजिकव्यसनोद्भवेन साक्षिपरीक्षणं कर्तव्यम्। तत्र च दोषावधारणे साक्षिणो

विवादास्पदीभूतमृणं दाप्याः । सारानुसारेण दण्डनीयाश्च। अथ दोषानवधारणं तदा प्रत्यर्थिना तावता संतोष्टव्यः ।

यथाह मनुः । (अ० ८ श्लो० १०८)

यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमं च सः॥इति।

एतच्च—

यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत्-

इत्यस्यापरितुष्यत्प्रत्यर्थिविषयेऽपवादो द्रष्टव्यः ।

केचित्–उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये इत्येतद्वचनम्, अर्थिना निर्दिष्टेषु साक्षिषु अर्थ्यनुकूलमभिहितवत्सु यदि प्रत्यर्थी गुणवत्तमान् द्विगुणान्वाऽन्यान् साक्षिणः पूर्वोक्तविपरीतं संवादयति तदा पूर्वस्य वादिनः साक्षिणः कूटा इति व्याचक्षते । तदसत् । प्रत्यर्थिनः क्रियानुपपत्तेः ।

तथाहि । अर्थी नाम साध्यस्यार्थस्य निर्देष्टा । तत्प्रतिपक्षः तदभाववादी प्रत्यर्थी। तत्राभावस्य भावसिद्धिसापेक्षसिद्धित्वाद्भावस्य चाभावनिरपेक्षसिद्धित्वाद्भावस्यैव साध्यत्वं युक्तम्। अभावस्य स्वरूपेण साक्ष्यादिप्रमेयत्वाभावात् । अतश्चार्थिन एव क्रिया युक्ता। अपि चोत्तरानुसारेण सर्वत्रैव क्रिया नियता स्मर्यते,

प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम्।
मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्॥इति।
न चैकस्मिन्व्यवहारे द्वयोः क्रिया ।

न चैकस्मिन्विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः ।

इति स्मरणात् । तस्मात्प्रतिवादिनः साक्षिणो गुणवत्तमा द्विगुणा वाऽन्यथा ब्रूयुरित्यनुपपन्नम् ।

अथ मतम्— द्वावपि भावप्रतिज्ञावादिनौ मदीयमिदं दायादप्राप्तं मदीयमिदं दायादप्राप्तमिति पूर्वापरकालविभागानाकलितमेव वदतः तत्र द्वयोः साक्षिषु सत्सु कस्य साक्षिणो ग्राह्या इत्याकाङ्क्षायां—

द्वयोर्विवदतोरर्थे द्वयोः सत्सु च साक्षिषु ।
पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेयुस्तस्य साक्षिणः ॥

इति वचनेन (ना० व्य० प० १।१६३)

यः पूर्वं निवेदयति तस्य साक्षिणो ग्राह्या इति स्थितेतस्यायमपवाद, उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये इति । अतश्च पूर्वोत्तरयोर्वादिनोः समसंख्येषु समगुणेषु साक्षिषु सत्सु पूर्ववादिन एव साक्षिणः प्रष्टव्याः । यदा तु उत्तरवादिनः साक्षिणो गुणवत्तमा द्विगुणा वा तदा प्रतिवादिनः साक्षिणः प्रष्टव्याः । एवं च नाभावस्य साध्यता उभयोरपि भाववादित्वात् । चतुर्विधोत्तरविलक्षणत्वाच्च प्रकृतोदाहरणे न क्रियाव्यवस्था । एकस्मिन्व्यवहारे यथैकस्यार्थिनः क्रियाद्वयं परमते तथा वादिप्रतिवादिनोः क्रियाद्वयेऽप्यविरोध इति ।

तदप्याचार्यो नानुमन्यते । उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये इत्यतः शब्दादर्थात्प्रकरणाद्वाऽस्यार्थस्यानवगमात् इत्यलं प्रसङ्गेन ॥ ८० ॥

बा० १ । पूर्वोक्तलक्षणैरित्यनेन साक्षिपरीक्षा उक्ता।आनिषिद्धै-

स्तपस्वित्वादिगुणविशिष्टैरिति तदर्थः । स्वाभिप्रायविषये साक्ष्ये प्रतिज्ञातार्थवैपरीत्येनाभिहितेऽपीत्यन्वयः । यद्वा, अत्र साक्षी नामार्थी अभिमतार्थस्य सम्यक् ज्ञाता तस्य भावः साक्ष्यं तदेव स्वस्यार्थिनोऽभिप्रायस्तात्पर्यविषयः । एवं च साक्ष्यपदस्यैव व्याख्या स्वाभिप्राये इति यथाश्रुत एवान्वयः । यद्वा स्वाभिप्राये इत्यस्य व्याख्या * प्रतिज्ञातेति । पूर्वेभ्य इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः । अग्रेऽपि तथा । अर्थिनैव निर्दिष्टा इति भावः । * प्रातिज्ञातार्थानुगुण्येनेति । सत्यमेतदितीत्यर्थः । समासान्तराभ्रमायाह * पूर्वे इति ।

२। क्रमस्य विवक्षितत्वादाह * अर्थीति । परीक्षात एवाह * प्रमाणेति । प्रमाणभूत इतिवत्प्रयोगः।अत एव क्वचिन्न । * निगदिते, साक्ष्ये उक्ते । निगदे दत्ते इति पाठे सभ्यादिजनसमक्षमुच्चैर्निःसन्दिग्धं भाषणं निगदस्तस्मिन्दत्ते कृते सतीत्यर्थः । स्मृत्यन्तराविरोधमप्याह * निर्णिक्ते इति । शोधिते इत्यर्थः । * प्रमाणं, प्रमाणान्तरम् । तदेवाह * लिखितामिति । अपिना भुक्तिसमुच्चयः । तत्र विशेषमाह * पूर्वामिति । उक्तमेवार्थं दार्ढ्याय सदृष्टान्तमाह * यथेति । * पक्वेषु, पूर्णेषु पुष्टेषु । * प्रावृषइति । वर्षणरूपगुणा इत्यर्थः । निर्णिक्तव्यवहाराणामिति बहुव्रीहिः । * प्रमाणं, प्रमाणान्तरान्वेषणम् ।

३। *अन्तरात्मेति। स्वात्मेत्यर्थः । बहुव्रीहिरयम् । विसंवादित्वे हेतुरयम् । * अनाविष्कृतेति । शास्त्रप्रकटितदोषशून्यानामपीत्यर्थः । प्रसिद्धदृष्टदोषराहितानामपीति यावत् । स्वोपन्यस्तानामपीति भावः। * अर्थविसंवादित्वेनेति। स्वार्थविरुद्धत्वेनेत्यर्थः । अपिना वचनसमुच्चयः । प्रातिज्ञातार्थस्य सत्यत्वेन स्वान्तःकरणेनासावर्थ एवमेवेति दृढतरप्रतीत्युत्पत्तेस्तदन्यथानु-

थपत्त्या साक्षिष्वपि दोषः कल्प्यते, न दृष्टप्रसिद्धदोषस्तेषु। तथा च परिकल्पितदोषदुष्टत्वेन प्रमाणान्तरान्वेषणाद्युपपन्नमेव। अङ्गीकृते च प्रमाणान्तरे व्यवहारदर्शिभिरपि व्यवहारः प्रवर्त्तनीय एव। छलं निरस्य भूतेनेत्युक्तेरिति भावः। तथा च तथाऽपरितुष्यतोऽर्थिनोऽयं साक्ष्यन्तरान्वेषणोपदेश इति नानवस्था, नापि स्मृत्यन्तरविरोध इति बोध्यम्।

४। ननु स्वप्रमित्या साक्षिष्वदृष्टदोषकल्पनं कथम्। अतो दृष्टान्तमुखेनोपपादयति *उक्तं चेति। गौतमेनेति भावः। यस्य च संप्रत्ययस्य करणं चक्षुरादिकं दुष्टं काचकामलदोषयुक्तं, यत्र च इदं रजतमित्यादिज्ञानविषये नेदं रजतमित्यादिबाधकप्रत्ययः, स एव द्विविधः प्रत्ययो ज्ञानरूपोऽसमीचीन इति दृष्टान्तवाक्यार्थः। तं प्रकृते योजयति * यथेति। अनध्यवसायेऽपि काचकामलादिप्रसि‌द्धदोषाणामनिश्चयेऽपि, एवं सत्यपि अर्थस्य शुक्तिरजतादेर्विसंवादादन्यथात्वात् तज्जनितस्येदं रजतमिति ज्ञानस्याप्रामाण्येन चक्षुरादिगतदोषकल्पना यथा तथेहापि दार्ष्टान्तिकेऽपीत्यर्थः।

५। न केवलं युक्तितः प्रमाणान्तरान्वेषणसाधनम् अपि तु वचनबलादपीत्याह * साक्षिपरीक्षेति। साक्षिपरीक्षोपदेशतो भेदेन तद्वाक्येत्याद्यर्थः। तमेवाह * साक्षिभिरिति।

उपास्थितान्परीक्षेत साक्षिणो नृपतिः स्वयम्।

इति अस्य नारदस्य पूर्वार्धम्। न केवलं साक्षिवचनमात्रेण निर्णयोऽपि तु तद्वचनपरीक्षयाऽपि। तथा च तस्यां क्रियमाणायां यदि तद्वचनमबाधितं तदा तस्य प्रामाण्यम् अन्यथा तु तेन साक्षिष्वपि दोषकल्पना स्यादेवेति तत्परीक्षाविधिबलाद्गम्यते। अन्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेवेति भावः।

६। अन्यदप्याह * कात्यायनेनेति। स्फुटमितस्तदर्थाप्रतीतेः कात्यायनोक्तं व्याचष्टे * क्रियेत्यादि । क्रियेत्यस्य व्याख्या *साक्षीति । निषेधाविषयत्वमेव न्याय इति तं मनूक्तमेवाह *नार्थेति ।

इत्थं च मनुः, (अ० ८ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७)

सर्वधर्मविदो ऽलुब्धा विपरीतांस्तु वर्जयेत् ॥
नार्थसंबन्धिनो नाप्ता न सहाया न वैरिणः ।
न दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याध्यार्त्ता न दूषिताः ॥
न साक्षी नृपतिः कार्यो न कारुककुशीलवौ ।
न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्गेभ्यो विनिर्गतः ॥
नाध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत् ।
न वृद्धो न शिशुर्नैको नान्त्यो न विकलेन्द्रियः ॥
नार्तो न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुत्तृष्णोपपीडितः ।
न श्रमार्त्तो न कामार्त्तो न क्रुद्धो नापि तस्करः ॥ इति ।

आध्यधीनो बन्धके धृतः । *शुद्धेति । तद्दोषरहितेत्यर्थः । *वाक्यशुद्धिश्चेति । चस्त्वर्थे। उत्तरार्धार्थमाह *एवमिति। उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । पूर्वार्द्धाविरोधाय न्यूनतानिरासाय च शुद्धाद्वाक्याच्चेत्यन्वयेन चसमुच्चेयमाह * शुद्धाया इति । *च वाक्यादिति । वाक्याच्चेत्यर्थः । * य इति । योऽर्थः शुद्धो ऽवगतो निश्चित इत्यर्थः । * स शुद्ध इति । शुद्धपदस्य व्याख्या * तथा भूत इति।सत्य इत्यर्थः।एवं तदुक्तेः शाब्दार्थमुक्त्वा प्रकृतसंगतये तात्पर्यार्थमाह * करणेति । करणदोषश्च बाधकप्रत्ययश्च तयोरभावे सति अर्थोऽवितथ एव सत्य एवेत्यर्थः । *इत्यर्थ इति । इति तात्पर्यार्थ इत्यर्थः । अत्र यदा शुद्धेति पूर्वार्द्धेन साक्षिलक्षणक्रियारूपकरणगतदोषाभाव उच्यते । शुद्धाच्चेत्युत्तरार्द्धेन तु

बाधकप्रत्ययाभाव इति बोध्यम् ।

७। स्वयं, स्वयमेव।तथा च विरोधः स्पष्ट एव । *स इति। सभ्यैस्तयैव क्रियया तस्य जयेऽवधृते निश्चिते सति स दुर्बल-क्रियाऽवलम्बी पुनस्तां बलवतीं क्रियां नाप्नुयादित्यर्थः। उत्तर-कालमिति निषेधक्रियाविशेषणम् । *निषेधात्, तत्कथनात् । अयं दर्शने हेतुः । कात्यायनः कर्त्ता ।

८। *नारदेनापीति। इति वदता नारदेनापीत्याद्यर्थः।तृती-यान्तस्य निषिद्धमित्यत्रान्वयः । एवव्यवच्छेद्यमाह * न प्राग-पीति । अपिनोत्तरसमुच्चयः। * उक्तेऽपीति । मूलतात्पर्यार्थमुप-संहरति *तस्मादिति । *अपरितुष्यता, अर्थिना ।

९। विशेषमाह *एवं स्थिते इति। *असन्निहिताइति। ईदृशाः साक्षिणो ऽसंनिहिताः सम्भवन्तीत्यर्थः । * ते एवेति । पूर्वनि-र्दिष्टा एवेत्यर्थः । एवेनाभिहितवचनानिरासः। ननु तेषामेव पुनः कुतो न प्रश्नो ऽतो मनुमाह * स्वभावेनैवेति। साक्षिणो व्याव-हारिकं व्यवहारागतं यत् वचनं स्वभावेनैव ब्रूयुस्तत् ग्राह्यमित्यर्थः।

अस्योत्तरार्द्धम्, (अ० ८।७८)

अतो यदन्यत् विब्रूयुर्धर्मार्थं तदपार्थकम् । इति ।

साक्षिप्रकरणस्य व्यवहारविशेषप्रकरणापाठादाह * सर्व-व्यवहारेति । तथा चात्रापि व्यवहारः समापनीयः। तेन अर्थिना स्वीयप्रतिज्ञाया अन्यथाभावमज्ञात्वैव प्रथममेवान्येषामपि साक्षि-त्वेन निर्दिष्टत्वात्स्वभावेनैव प्रकृते तेषां वचनस्य सत्त्वादिति भावः । नारदमपि साधकत्वेनाह * निर्णिक्ते इति । पूर्वावेदि-ततो व्यवहारशुद्धौ प्रमाणान्तरमफलं, तदशुद्धौ तु प्रमाणमेवाप-रम् । इदमपि गुणवत्तमादीनां पूर्वावेदनाभावे। तच्छुद्धत्वे तु ततो व्यवहारशुद्धिप्राप्तावप्युक्तरीत्या तेषामप्रामाण्येन पूर्वमुभयावेदनेन

सामान्यलाभेन विशेषाणामसंभवेन तेनैव निर्वाह इति भावः ।

१०। *पूर्वानिर्दिष्टा इति सफलयन्विशेषान्तरमाह *पूर्वानिर्दिष्टानामिति । * तथाविधाः, ततो गुणवत्तमा द्विगुणा वा । एवव्यवच्छेद्यमाह *न दिव्यमिति । मनुमाह *सम्भवे इति । ततोऽपि विशेषमाह * तेषामिति । साक्षिणामित्यर्थः । * असम्भवे, भवेत् । अन्यथाऽनुपपत्त्येति भावः ।

११ पूर्वपक्षे उक्तमनवस्थारूपदोषमेवं सति प्राप्तं परिहरति *अतः परमिति ।

१२। स्वप्रत्ययबलादपरितुष्यता अर्थिना प्रमाणान्तरमङ्गीकार्यमित्युक्तं, नैवं प्रत्यर्थिन इति विशेषान्तरमाह *यत्र त्विति। मन्यमानस्येति प्रत्यर्थिविशेषणम् । *अवसरेति । प्रसङ्गेत्यर्थः । मिथ्या क्रिया पूर्ववादे इत्युक्तेरिति भावः । अवतारेति पाठान्तरम् । * व्यसनोद्भवेनेति । दुःखनिष्पत्त्येत्यर्थः । * कर्तव्यमिति । पूर्ववत्प्रमाणान्तरान्वेषणाभावेनागत्या प्रत्यर्थ्यपरितोषपरिपालनायेति भावः । * तत्र च, सप्तसु दिनेषु । तावतैव अगतेरिति भावः । सप्ताहादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी। सप्ताहमभिव्याप्येत्यर्थः। अर्वागित्यध्याहार इति तु मेधातिथिः। उक्तवाक्यस्येति बहुव्रीहिः । साक्षिविशेषणम् । रोगादेर्विकल्पो बोध्यः । * सः, साक्षी । रोगो ऽत्यन्तपीडाकरः। अग्निर्गेहधनदाहः । पुत्रदारादिप्रत्यासन्नमरणं ज्ञातिमरणम्। इदं च तस्य कूटसाक्षित्वे लिङ्गम् ।

१३। एवं सति प्रसक्तं मनुयाज्ञवल्क्ययोर्विरोधं परिहति *एतच्चेति । यस्य दृश्येतेत्येतन्मनूक्तं च यस्योचुरिति मूलस्यापवाद इत्यर्थः । कस्मिन्विषये इत्याशङ्कायामाह *अपरितुष्यदिति । एवेन विषयान्तरव्यवच्छेदः। साक्षिभिः वाद्यभिमते एव साक्ष्ये उक्ते यदि प्रत्यर्थी परितुष्यति तदा मूलवाक्योक्तः अ-

र्थिजयः प्रत्यर्थिपराजयः। तदा सप्ताहं साक्षिपरीक्षणाभावात्। यदा तु प्रत्यर्थिनोऽपरितोषेण तत्परीक्षणावश्यकतया तन्मध्ये साक्षिदोषावधारणेन ते दोषवन्तस्तदा यस्येति मनुवाक्येन मूलवाक्यमपोद्यते इति प्रत्यर्थिनो जयोऽर्थिनः पराजय इति भावः। इदं च ऋणं गृहीत्वा याचनावस्थायां दत्तं नैव वा गृहीतमित्युक्त्वा विपरीतं धर्मस्थानं प्रविशति तद्विषयकं बोध्यम्।

१४। उक्तेऽपीति मूलवाक्यस्यैकदेशिव्याख्यानं दूषयितुमनुवदति *केचिदिति। व्याचक्षते इत्यत्रान्वयः। अस्य द्विकर्मकत्वादेकं कर्माह *वचनमित्यन्तेन। द्वितीयमाह *अर्थिनेत्यादीतीत्यन्तेन। *अर्थानुकूलमिति। अर्थ्यर्थानुकूलमित्यर्थः। अर्थ्यनुकूलमिति पाठस्तु सुगम एव। *विपरीतमिति। अर्थ्यर्थविपरीतं स्वानुकूलम् इत्यर्थः। अत्र पक्षे मूले पूर्वसाक्षिण इत्यत्र षष्ठीतत्पुरुष इत्याह *पूर्वस्येति। तदर्थमाह *वादिन इति।

१५। दूषयति *तदसादिति। *क्रियेति। क्रियाया एवानुपपत्तेरित्यर्थः। सामान्योक्तां तां विविच्य दर्शयितुमादावर्थिप्रत्यर्थिस्वरूपं प्रागुक्तमपि दार्ढ्यायाह * तथाहीति। अर्थ्यते इत्यर्थः साध्यं तदस्यास्तीति व्युत्पत्तेराह * साध्यस्येति। प्रत्यर्थमाह * तत्प्रतिपक्ष इति। * तदभावेति। साध्याभावेत्यर्थः। ननु भवतु तदभाववादित्वं प्रत्यर्थिनः तथापि क्रियानुपपत्तौ तस्य किमायातमत आह। *तत्राभावस्येति। तयोर्मध्ये इत्यर्थः। अयम्भावः। न भावो ऽभाव इति व्युत्पत्त्या भावाधीनत्वमभावस्वरूपस्य, तथा अभाव इत्युक्ते कस्येत्याकाङ्क्षायां घटस्येत्यादेः प्रयोगेण तस्य सप्रतियोगिकत्वात्प्रतियोगिभूतघटादिनिरूपणाधीननिरूपणत्वं, प्रतियोग्यधिकरणाभ्यामभावो निरूप्यते इति। अत एव तन्त्रान्तरे उक्तं, प्रध्वंसाभावस्यापि भावस्वरूपसिद्ध्यु-

चरकालिकत्वमिति । सर्वथा भावासिद्धिसापेक्षसिद्धित्वमभावस्य । भावस्य त्वेतद्वैपरीत्यात्तच्छरीरे तदप्रवेशात्स्वातन्त्र्येण सिद्धिर्न त्वभावापेक्षया सिद्धिरिति अभावसिद्धिनिरपेक्षसिद्धिकत्वं भावस्य । एवं च सापेक्षनिरपेक्षसिद्धिकयोरभावभावयोर्मध्ये निरपेक्षसिद्धिकत्वेन भावस्यैव साध्यत्वं युक्तमिति । ननु अभावस्य सापेक्षसिद्धिकत्वेऽपि साध्यता कुतो नास्ति इत्यत आह * अभावस्येति । भावस्य साक्षात्साक्ष्यादिरूपप्रमाणप्रमेयत्वम् अभावस्य तु न साक्षात्, अपि तु भावद्वारा । तथा च साक्षात्प्रमेयस्यैव साध्यत्वं नातिभूयस्या परम्परया प्रमेयस्येति भावः। फलितमाह *अतश्चेति । एवं च प्रत्यर्थिनस्तदनुपपत्तिस्तु सिद्धेति भावः ।

१६। वाचनिकोऽप्ययमर्थ इत्याह *आपिचेति। *सर्वत्रैव, न केवलमत्रैव । नन्वेवमपि व्यवहारभेदवदत्राप्युभयोरप्यत्र क्रिया आस्तामिति न दोषो ऽत आह *न चैकस्मिन्निति । नापीत्यर्थः । कातीयमाह * न चैकस्मिन्निति । दूषणमुपसंहरति * तस्मादिति ।

१७। पूर्वोक्तस्याशयान्तरवर्णनद्वारा तस्यार्थान्तरप्रतिपादकप्रागुक्तैकदेशयुक्तिमेव दूषयितुमनुवदति *अथ मतमिति । सामान्योक्तं विशिष्याह *मदीयमिति । तत्र कालविशेषोक्तौ तत एव निर्णयस्य प्रागुक्तरीत्या सम्भवादाह * पूर्वापरेति । प्राप्तौ तद्राहित्यमेवानाकलनम् । ननु एवमपि साक्षिभिस्तत्र निर्णयः स्यादत आह * तत्रेति । अत एवाह * कस्येति । नारदमाह *द्वयोरिति । व्याख्यातमिदं प्राक् । प्रतिज्ञायां कालानुक्तेराह * यः पूर्वं निवेदयतीति।प्राप्तिपूर्वत्वाज्ञानेऽपि निवेदनपूर्वत्वज्ञानेन तत्र निर्णय इति भावः । * स्थिते इति । सिद्धान्ते इत्यर्थः ।

तस्यायमपवाद इत्युक्तं, तत्र क्वायमपवाद इत्याशङ्कामपाकुर्वन्प्र-
कल्प्यचेति न्यायेन परिशेषादपवादविषयं वक्तुमादावुत्सर्गवि-
षयमाह * अतश्चेति। अस्य तदपवादत्वाच्चेत्यर्थः । समेत्या-
दिना ऽपवादविषयता सूचिता । अपवादविषयमाह * यदा तू-
त्तरेति । अयमेव प्रतिवादी । तथा चास्मिन्नेव विषये ऽपवादत्व-
मिति भावः । एवं व्याख्याने प्रागुक्ताद्यदोषाभावमाह * एवं
चेति । ईदृशविषयकत्वाङ्गीकारे चेत्यर्थः । ननु एवमपि पूर्वोक्त-
रयोर्वादिनोः साक्षिणां समत्वे पूर्ववादिनः साक्षिणः प्रष्टव्या
इत्याद्युक्त्या एकस्मिन्विवादे द्वयोः क्रियाप्राप्त्याभावेन प्राङ्न्या-
येति न चैकस्मिन्विवादे इति च कात्यायनविरोध इत्यग्रिमदो-
षद्वयं तदवस्थमेव, अतआह * चतुर्विधोत्तरेति । चोऽन्ते यो-
ज्यः । सत्यमिथ्याकारणप्राङ्न्यायोत्तरेष्वेव क्रियाव्यवस्था वा-
दिप्रतिवादिनोर्द्वयोः क्रियाऽभावश्च, प्रकृतोदाहरणे तु द्वयोरपि प्र-
तिज्ञावादित्वेन तद्विलक्षणत्वान्न क्रियाव्यवस्था द्वयोः क्रियाभा-
वश्चेति न द्वितीयतृतीयदोषाविति भावः । तृतीयदोषं प्रतिब-
न्द्या युक्त्यन्तरेणापि खण्डयन्नाह * एकस्मिन्निति । स्थलविशेषे
प्रागुक्ते इत्यर्थः । * परमते, सिद्धान्तिमते । * तथेति । अत्र
पक्षे इति शेषः । यथा सिद्धान्तिमते साक्षिभिः साक्ष्ये उक्ते स-
ति यत्र प्रतिज्ञातार्थस्यान्यथात्वेन स्वान्तःकरणप्रत्ययाभावात्प्र-
माणान्तराङ्गीकरणम् एवमस्मिन्मतेऽपि वादिप्रतिवादिनोः क्रि-
याद्वयम्, नारदवचने जाग्रत्यपि यथा स्वान्तःकरणप्रत्ययविसंवा-
दित्वेनोक्तरीत्या तत्र मते प्रमाणान्तराङ्गीकरणं तथाऽस्मन्मतेपि
न चैकस्मिन्नितिकात्यायनवचने जाग्रत्यपि उक्तरीत्यैकत्र विवा-
दे तयोः क्रियाद्वयमिति भावः । इतिमतसमाप्तौ ।

१८। इदमपि दूषयति * तदपीति । * आचार्यः, विश्वरूपा-

र्थः। विश्वरूपविकटोक्तिविस्तृतिसंहारात्मकत्वेनास्य ग्रन्थस्य तदनुयायित्वात् । * इत्यतः शब्दादिति । अस्माद्वचनादित्यर्थः । एवं शाब्दत्वं निरस्य व्यञ्जत्वं निराचष्टे * अर्थादिति । प्रयोजनादित्यर्थः। * प्रकरणं, वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थता। किं च प्रकृतोदाहरणे ताभ्यां तथोक्तावपि साक्षिणां साम्येऽपि प्रागुक्तरीत्या कालादिनिश्चयद्वारा निर्णयसम्भवेन न तदर्थमस्योपयोगः । किं च नैकमुदाहरणमिति न्यायेन सामान्यशास्त्रप्रणयनानर्थक्यमिति तथैवोचितमिति दिक् । तदाह *इत्यलमिति ॥ ८० ॥

मि० कूटसाक्षिणो दर्शिताः, तेषां दण्डमाह ।

या० पृथक्पृथग्दण्डनीयाः कूटकृत् साक्षिणस्तथा ।
विवादाद् द्विगुणं दण्डं विवास्यो ब्राह्मणः स्मृतः॥८१॥

मि० यो धनदानादिना कूटान् साक्षिणः करोतीति स कूटकृत् साक्षिणश्च ये तथा कूटाः ते विवादाद्विवादपराजये यो दण्डस्तत्र तत्रोक्तः तं दण्डं द्विगुणं पृथक्पृथक् एकैकशः दण्डनीयाः। ब्राह्मणस्तु विवास्यो राष्ट्रान्निर्वास्यो न दण्डनीयः । एतच्च लोभादिकारणविशेषापरिज्ञाने अनभ्यासे च द्रष्टव्यम् । लोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने अभ्यासे च—

मनुनोक्तम्, (अ० ८ श्लो० १२०।१२१)
लोभात्सहस्रं दण्ड्यः स्यान्मोहात्पूर्वं तु साहसम् ।
भयात् द्वौ मध्यमौ दण्ड्यो मैत्र्या पूर्वं चतुर्गुणम्॥
कामात् दशगुणं पूर्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम् ।
अज्ञानाद् द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु ॥इति।
तत्र लोभोऽर्थलिप्सा । मोहो विपर्ययज्ञानम् ।

भयं संत्रासः । मैत्री स्नेहातिशयः। कामः स्त्रीव्यतिकराभिलाषः। क्रोधोऽमर्षः।अज्ञानमस्फुटं ज्ञानम्। बालिश्यं ज्ञानानुत्पादः। सहस्रादिप ताम्रिकाः पणा गृह्यन्ते ।

तथा, (मनु० अ० ८. श्लो० १२३.)

कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्मिको नृपः।
प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥इति।

एतच्चाभ्यासविषयम्। कुर्वाणानिति वर्तमानकालनिर्देशात्। त्रीन्वर्णान् क्षत्रियादीन् पूर्वोक्तं दण्डयित्वा प्रवासयेत् मारयेत्। अर्थशास्त्रे प्रवासशब्दस्य मारणे प्रयोगात् । अस्य चार्थशास्त्रस्वरूपत्वात् । तत्रापि प्रवासनमोष्ठच्छेदनं जिह्वाच्छेदनं प्राणवियोजनं च कौटसाक्ष्यविषयानुसारेण द्रष्टव्यम्।

ब्राह्मणं तु दण्डयित्वा विवासयेत् स्वराष्ट्रान्निष्कासयेत्। यद्वा। वाससो विगतो विवासाः विवाससं करोतीति णिचि कृते णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्येति टिलोपे रूपम्। नग्नीकुर्यादित्यर्थः। अथवा। वसत्यस्मिन्निति वासो गृहं विवासयेत् भग्नगृहं कुर्यादिति । ब्राह्मणस्यापि लोभादिकारणविशेषापरिज्ञाने अनभ्यासे च तत्र तत्रोक्तो दण्ड एव। अभ्यासे त्वर्थदण्डो विवासनं च। तत्रापि जातिद्रव्यानुबन्धाद्यपेक्षया विवासनं नग्नीकरणं गृहभङ्गो देशान्निर्वासनं चेति व्यवस्था द्रष्टव्या। लोभादिकारणविशेषापरिज्ञाने अनभ्यासे चाल्पविषये कौटसाक्ष्ये ब्राह्मणस्यापि क्षत्रियादिवदर्थदण्ड एव। महाविषये तु देशान्नि-

वांसनमेव । अत्राप्यभ्यासे सर्वेषामेव मनूक्तं द्रष्टव्यम् । न च ब्राह्मणस्यार्थदण्डो नास्तीति मन्तव्यम् । अर्थदण्डाभावे शारीरदण्डे च निषिद्धे स्वल्पेऽप्यपराधे नग्नोक [illegible]गृहभङ्गाङ्ककरणविप्रवासनं दण्डाभावो वा प्रसज्येत ।

चतुर्णामपि वर्णानां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।
शारीरं धनसं[illegible]क्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥

इति स्म[illegible]णाच्च । (मनु॰ ९।२३६)

तथा, (मनु॰ अ॰ ८ श्लो॰ ३७८)

सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद् व्रजन् । इति स्मरणात् ।

यत्तु शङ्खवचनम्,

त्रयाणां वर्णानां धनापहारवधबन्धक्रिया विवासनाङ्ककरणं ब्राह्मणस्येति,

तत्र धनापहारः सर्वस्वापहारो विवक्षितो वधसाहचर्यात् ।

शारीरस्त्ववरोधादिर्जीवितान्तः प्रकीर्तितः ।
काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव च॥इति-
वधसर्वस्वहरणयोः सहपाठात् ॥ (ना॰ परि॰ ५४)

यदप्युक्तम्, (मनु॰ ८।३८० उ॰)

राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् । इति,

तत् प्रकृतसाहसविषयं, न सर्वविषयम् । शारीरस्तु ब्राह्मणस्य न कदाचिद्भवति ।

(अ॰ ८ श्लो॰ ३८० पू॰)

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।

इति सामान्येन मनुस्मरणात् ।

तथा, (मनु. अ. ८. श्लो. ३८१)

न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मो विद्यते भुवि ।

तस्मादस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत्॥इति॥८१॥

बा० १। *दर्शिता इति । अनुपदमेवेति भावः। अन्येऽपि तेऽन्यत्र स्पष्टाः। यद्यपि कूटकृतश्च ते साक्षिणश्चेति व्याख्यानं संभवति तथापि तथेत्यस्यावैयर्थ्याय भेदेन व्याचष्टे *य इति । आदिना सामादिपरिग्रहः । कूटान्साक्षिण इति पाठः । मिथ्याभूतानिति तदर्थः । साक्षिण इति विशेष्यस्य प्रकरणाल्लाभः । अत एवाह * साक्षिणश्चेति । तथेत्यस्य व्याख्या *कूटा इति । *ते, प्रागुक्ताः सर्वे । विवादादित्यस्य सांनिध्यात् द्विगुणमित्यत्रान्वयेन तदास्पदद्रव्यादित्यर्थे तस्यानियमेन अनियतदण्डापत्तिः, तस्य स्वल्पत्वेन च बहुदण्डापत्तिः, अतोऽन्यथा व्याचष्टे * विवादादिति । हेतौ पञ्चमी । पराजये तस्य लक्षणा । पूर्वत्रापि तस्याः सत्त्वेनात्राविशेषात्। दण्डे चान्वयः। तदाह *विवादपराजये इति। सतीति शेषः। गर्गदण्डनन्यायेन समुदाये दण्डविश्रान्तिवारणायाह *पृथगिति । इदं द्वितीये सफलम् । दण्डं दण्डनीया इति धनपेषं पिनष्टीतिवत् प्रयोगः। लक्षणा वा ।

२। तुर्यपादार्थमाह * ब्राह्मणस्त्विति। तुर्वैलक्षण्ये। निर्वासनं बहिष्कारः । अत एव विवासव्यतिरेकमाह । *न दण्ड्य इति । उक्तदण्डविषयो नेत्यर्थः ।

३। मन्वविरोधाय संकोचेन विषयविशेषपरत्वमाद्यार्थस्या-

१ पृथक् पृथक् दण्डनीया इति कथनं द्वितीये साक्षिविषये सार्थकम्। तेषां बहुत्वात् । न तु श्लोके प्रथमोक्ते कूटकृति । तस्यैकत्वात् इत्यर्थः ।

ह * एतच्चेति। पादत्रयोक्तं चेत्यर्थः। तत्र आद्ये आह *लोभादिति। दण्ड्य इत्यस्याग्रे ऽनुषङ्गः। *पूर्वं तु साहसं, सार्द्धपणशतद्वयम्। भयात् द्वौ मध्यमौ दण्ड्य इति पाठः। साहसावित्यर्थः। पणसहस्रमिति यावत्। भयाद्वै मध्यमो दण्ड्या इति त्वपपाठः। असम्बद्धत्वात्। * पूर्वं, पूर्वसाहसम्। *चतुर्गुणं, पणसहस्रम्। एवमग्रेऽपि। *परम्, उत्तमसाहसम्। *त्रिगुणम्, पणसहस्रत्रयम्। पूर्वापेक्षया परो मध्यमसाहसस्तस्मिन् त्रिगुणे पञ्चदश शतानि संपद्यन्ते इति कल्पतरुः। पौनरुक्त्याभावाय हेतून् व्याचष्टे *लोभ इत्यादि। मैत्र्या इति पाठ इत्याह * मैत्रीति। मैत्र्यादिति पाठान्तरम्। ष्यञन्तो ऽञन्तश्चायम्। व्यतिकरः संबन्धः। नञो ऽल्पार्थत्वेनाह *अस्फुटमिति। एतेन व्यवहारकाले एव विपरीतं ज्ञानमिति कल्पतरूक्तमपास्तम्। मोहेन पौनरुक्त्यापत्तेः। *बालिश्यं ज्ञानेति। तदुत्पत्तिप्रागभाव इत्यर्थः। बालिश्यमत्राप्राप्तमात्रयौवनत्वं न बाल्यम्। तस्य साक्ष्यनिषेधादिति मेधातिथिकल्पतर्वादयः। पूर्वाध्यायान्तोक्तावष्टम्भेनाह *सहस्रादिष्विति। तथा च पणानां सहस्रमित्याद्यन्वयः।

४। एवं लोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने दण्डमुक्त्वा कौटसाक्ष्याभ्यासे दण्डविशेषं तदुक्तमेवाह *तथेति। शब्दतस्तद्विषयत्वाप्रतीतेस्तत् स्पष्टयति * एतच्चाभ्यासेति। यद्यपि सकृदपराधे पूर्वमुक्तत्वात् अर्थादेवेदमभ्यासविषयं दण्डाधिक्योक्त्या परिशिष्यते, तथापि शाब्दत्वमप्यस्येति सूचनायाह *कुर्वाणानितीति। वर्त्तमानार्थकलट्स्थानिकशानजादिनिर्देशादित्यर्थः। अयंभावः। अनभ्यासे एकदैव कृतत्वेन भूतार्थकक्तवत्वन्तेन कृतवत इति निर्देष्टव्ये वर्त्तमानार्थकलट्स्थानिकशानजन्तेन कुर्वाणानित्युक्त्या क्रियायाः प्रारब्धापरिसमाप्तत्वरूपवर्त्तमानत्वेन पुनः पुनः कौट-

साक्ष्याभिधानस्यापरिसमाप्तत्वाद्वर्त्तमानत्वमेव तस्येत्यभ्यासविषयत्वस्यैवास्य सूचनादिति । अत्र यतः कौटसाक्ष्यं तत एव पुनः पुनरभिधानं न तु पुनःपुनः प्रश्नपूर्वकमिति न पूर्वविरोध इति बोध्यम् ।

५। इदं व्याचष्टे विशेषं वक्तुं *त्रीन्वर्णानिति । ब्राह्मणस्य दण्डान्तरविधानादाह * क्षत्रियादीनिति । दण्डस्यात्रानुक्तत्वादाह * पूर्वोक्तमिति ।

एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान्मनीषिभिः ।
धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥

इतिश्लोकमात्रव्यवहितेन लोभादित्यादिनोक्तमित्यर्थः । ननु प्रवासयेदित्यस्य कथमयमुक्तोऽर्थोऽत आह * अर्थेति । *प्रवासेति । उपसर्गान्तरासंसृष्टस्येत्यर्थः । अतः—

सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत् —(याज्ञ०२।२७०)

इतिस्तेयप्रकरणस्थमूलविरोधो नेति बोध्यम् । नन्वस्य धर्मशास्त्रत्वेन कथं तथा, अत आह *अस्य चेति। कौटसाक्ष्यमिति वचनस्येत्यर्थः । एतदन्तर्गतमपि तदस्तीति प्राक् प्रतिपादितम् ।

६। मारणमेव केवलं सर्वत्र नार्थः किं त्वन्योऽपीति तस्यानेकविधत्वमाह * तत्रापीति । अर्थशास्त्रेऽपीत्यर्थः । *कौटसाक्ष्यविषयेति । तद्भेदेनेत्यर्थः ।

७। एतत्तुर्यपादार्थमाह *ब्राह्मणं त्विति । विवासनस्य मूलेऽप्युक्तत्वेनाभ्यासे आधिक्यस्यापेक्षितत्वेन मध्यपातिदण्डयित्वेत्यस्य मध्यमाणिन्यायेनान्वयादाह * दण्डयित्वेति ।

८। अर्थान्तरमाह *यद्वेति । एवमग्रेऽपि । बहुव्रीहेर्लाघवात्तत्पुरुषमाह । *वाससः इति । *वासो गृहमिति । हलश्चेत्याधिकरणे घञ् । अग्रे प्रक्रिया पूर्ववत् । इतिः मन्वर्थसमाप्तौ ।

९। ननु मूलेन विवासनस्य तस्योक्तत्वेन ब्राह्मणस्य किं सर्वत्र साक्ष्यविषये विवासनमेव नार्थदण्ड इति चेन्न, सोऽपि हि अस्तीत्याह * ब्राह्मणस्यापीति। प्रकृतमूलविषयत्वाभावादाह * तत्र तत्रोक्त इति। * अभ्यासे त्विति। लोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने इत्यादिः। अत्रापि एतद्विषयत्वादव्यवहितमनूक्तमाह *अर्थदण्डो विवासनंचेति। तदुक्तार्थदण्ड इत्यर्थः।

१०। अत एव विशेषं प्रागुक्तमेवाव्यवस्थयाव्यवस्थितमाह *तत्रापीति। विवासनांशेऽपीत्यर्थः। अनुबन्धो गुणः। नग्नीकरणमिति पाठः।

११। एवं तत्परिज्ञाने उक्त्वा तदपरिज्ञाने आह *लोभादीति। अत्र कस्यापि प्रागुक्तस्याभावे विशिष्यानुक्तत्वाच्चाह * क्षत्रियादिवदिति। एवेन मूलोक्तविवासननिरासः। विषयस्याल्पत्वात्तद्दण्डस्य महत्त्वात्।

१२। नन्वेवं मूलतुर्यपादस्य निर्विषयतापत्तिरत आह *महाविषयेत्विति। उक्तनिमित्ते एवेति भावः। विषयभेदमात्रम् अन्यत्सर्वं प्राग्वत्। *निर्वासनमेवेति। मूलेन तस्यैवोक्तत्वात्। मनूक्ताविषयत्वात्। विशिष्य दण्डानुक्तत्वात् सामान्योक्तस्यानेन बाधाच्चेति भावः। एवेनार्थदण्डनिरासस्तथासतीति तात्पर्यम्।

१३। *अत्रापीति। लोभादिकारणविशेषापरिज्ञाने महाविषयेऽपीत्यर्थः। *सर्वेषां, ब्राह्मणादीनाम्। एवेन दण्डांशे वैलक्षण्यनिरासः। अन्याविषयत्वादाह * मनूक्तमिति। कौटसाक्ष्यमित्यनेनोक्तमित्यर्थः। यद्वा। मनूक्तत्वेन साम्यादुभयांशेऽप्यवैलक्षण्यं बोध्यम्। यद्वा एवो व्युत्क्रमे। मनूक्तमेवेत्यर्थः। अन्याविषयकत्व-सूचक एवकार इति बोध्यम्।

१४। न चेति। समग्रधनमक्षतमित्याद्युक्तेर्विध्यनुपलम्भाच्चेति भा-

वः । तथा च मानवे दण्डयित्वेति पूर्वान्वय्येवेति बोध्यम्। तत्रादौ युक्तिमाह *अर्थदण्डाभावे इति । यत इत्यादिः । *निषिद्धे इति । न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्ड इति गौतमादिनेति भावः । मूलस्य मनुतुल्यार्थकत्वेन तत्प्राप्तमाह * नग्नीकरणेति । अन्यत्रा [illegible]कत्वादाह *अङ्ककरणेति।समाहारद्वंद्वः । एतदन्यतममित्यर्थः। ननु दण्डस्य मह[illegible]धस्याल्पत्वेन वैषम्येणायोग्यतया कथमेतत्प्रसक्तिरत आह *दण्डाभावो वेति।अन्यदण्डस्यानुक्तत्वात् । न चेदं युक्तं, दण्ड्यादण्डने राज्ञो दोषस्योक्तत्वात् । अ[illegible]त्तश्चेति भावः।

१५। ननु [illegible]द्दण्डवाग्दण्डावुक्तावेवेति तौ यथासंभवं तत्र भविष्यतोऽत आह * चतुर्णामिति । [illegible] । अत्र शारीरमिति क्षत्रियादिपरम् । धनसंयुक्तमिति साधारणम् इति भावः । धर्मादनपेतं धर्म्यम् ।

१६ । ननु—

ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः ।
एते सर्वे पृथक् ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥
चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।
शारीरमित्यादिः तत्र पाठो दृश्यते । एवं चाब्राणपरतयाऽप्युपपत्तिरस्य।अत एव शारीरं धनसंयुक्तमित्यस्य स्वरसतस्संगतिः । तस्य च दश स्थानानि उपस्थमुदरमित्यादिनोक्तमित्यर्थ इति नेदं साधकम् । अत एव—

यमस्मृतिरपि,

सर्वेषामेव वर्णानामन्योन्यस्यापराधिनाम् ।
शारीरं कारयेदिति । तादृशानां क्षत्रियादिवर्णानां सर्वेष्वपि [illegible]ष्वित्याद्यर्थः । अधिकरणस्य संबन्धित्वेन विवक्ष-

या षष्ठी । एवोऽप्यर्थे । अत आह *सहस्रमिति । स्त्रीसंग्रहप्रकरणे मनूक्तिरियं च । *स्मरणादिति । [illegible]त्यर्थः । आदौ तथेति पाठे ऽत्रापपाठः ।

१७। नन्वेवं शङ्खविरोधः।तत्र त्रयाणां क्षत्रादीनां धनापहारादि-त्रयमुक्त्वा ब्राह्मणस्य विवासनाङ्ककरणयोरेवोक्तत्वात् । तथा च स्थलविशेषे तथा सत्त्वेऽपि सामान्येनार्थदण्डस्तस्य नैव युक्तो ऽत आह * यत्तु शङ्खेति । *त्रयाणां, क्षत्रियादीनाम् । *धना-पहारेति । वधश्च बन्धक्रिया च ते।धनापहारश्च ते च ता इत्यर्थः। विवासनेति समाहारे द्वंद्वः । * सर्वस्वेति । तथा च तथोक्त्या ब्रा-ह्मणस्य सर्वस्वहरणं तात्पर्यतो निषिध्यते, नार्थदण्डमात्रमिति भावः । ननु प्रकृते वधशब्दसान्निध्येऽपि सर्वस्वहरणस्य तत्साहचर्यस्यान्यत्रादृष्टत्वात् प्रकृते [illegible]त्रेण कथं तस्य तत्परत्वमत आह * शारीरस्त्विवति । मानवमेवेद[illegible] । *जीवितान्तः, तद्ग्रहणान्तः। एवमग्रेऽपि। प्रकीर्त्तित इत्यस्योभया-न्वयो मध्यमणिन्यायेन । तथा च अर्थदण्डस्तु तदादिस्तदन्तः प्रकीर्तितः । * च, किञ्चायं * तथैव, तत्सदृश एवेत्यर्थः ।

१८। मनुविरोधं परिहरति * यदप्युक्तमिति । *प्रकृतेति । स्त्रीसङ्ग्रहणाख्यप्रक्रान्तसाहसविषयकमित्यर्थः । प्रकरणादेवेति भावः ।

१९। ननु सहपाठेन तथा साधनवत् शारीरस्यापि ब्राह्मणस्य प्राप्तिः स्यादत आह * शारीरस्त्विवति । * कदाचित्, कदाचि-दपि । राष्ट्रादित्यस्य प्राचीनं मानवमाह * न जात्विति । स-र्वपापेषु स्थितमपि ब्राह्मणं कदाचिदपि न हन्यादित्यर्थः । *सामान्येनेति । पातकसामान्येनेत्यर्थः ।

२०। अक्षतमित्यग्रिममपि मानवं हेत्वन्तरतया आह *तथेति ।

समुच्चयेऽयम्। * भूयान्, अधिकः।* इतीति। सामान्येन मनुस्मरणादित्यस्यानुषङ्गः। प्रपञ्चितमिदं प्राक् तत एव बोध्यम्॥८१॥

मि० अपिच।

या० यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्यो निह्नुते तत् तमोवृतः।
स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणं तु विवासयेत्॥ ८२॥

मि० यस्तु साक्षित्वमङ्गीकृत्यान्यैः साक्षिभिः सह साक्ष्यं श्रावितः सन्। नेगद्‌ताले तमोवृतो रागाद्याक्रान्तचित्तः तत् साक्ष्यम् अन्येभ्यः साक्षिभ्यो निह्नुते, नाहमत्र साक्षी भवामीति,

स विवादपराजये यो दण्डस्तं दण्डमष्टगुणं दाप्यः।

ब्राह्मणं पुनरष्टगुणद्रव्यदण्डदानासमर्थं विवासयेत्। विवासनं च नग्नीकरणगृहभङ्गदेशानिर्वासनलक्षणं विषयानुसारेण द्रष्टव्यम्। इतरेषां त्वष्टगुणद्रव्यदण्डासंभवे स्वजात्युचितकर्मकरणनिगडबन्धनकारागृहप्रवेशादि द्रष्टव्यम्।

एतच्च पूर्वश्लोकेऽप्यनुसर्तव्यम्। यदा सर्वे साक्ष्यं निह्नुवते तदा सर्वे समानदोषाः। यदा तु साक्ष्यमुक्त्वा पुनरन्यथा वदन्ति तदाऽनुबन्धाद्यपेक्षया दण्ड्याः।

यथाह कात्यायनः,

उक्त्वाऽन्यथा ब्रुवाणाश्च दण्ड्याः स्युर्वाक्छलान्विताः।

इति।

न चान्येनोक्ताः साक्षिणोऽन्येन रहस्यनुसर्तव्याः।

यथाह नारदः, (व्य० प० १। १६५)

न परेण समुद्दिष्टमुपेयात्साक्षिणं रहः।

भेदयेन्नैव चान्येन हीयेतैवं समाचरन्॥इति॥८२॥

बा० १।*अपिचेति ।साक्षिणामुक्तदोषान्यदोषे दण्डान्तरमाहेत्यर्थः। अत एव तुरुक्तवैलक्षण्ये।न ददातीतिप्रागुक्तमूलापौनरुक्त्यायाह* अङ्गीकृत्येति । ल्यबन्तस्य निह्नुते इत्यत्रान्वयः । अन्यैरित्यादेरुत्तरेणान्वयः । * साक्ष्यमिति । यदित्यादिः । *निगदकाले, भाषणकाले। इदमर्थलब्धम् । तेषां तमःकार्यत्वादाह * रागादीति। हेतुगर्भविशेषणमिदम् । तदित्यस्यार्थं प्रक्रान्तत्वादाह * साक्ष्यमिति। प्रकृतत्वादेवान्यशब्दार्थमाह * साक्षिभ्य इति । निह्नवमेवाह * नाहमिति । विवादादित्यस्योक्तार्थकस्यानुवृत्तेराह * विवादेति। ननु यः स इति सामान्योक्त्या पादत्रयोक्तदण्डस्य सर्ववर्णविषयत्वं सकृदपराधे नाभ्यासे, तदनुगमकाभावात्। तमोवृत इति हेतूक्त्या तत्रापि लोभ[illegible]मान्यपरिज्ञानविषयत्वेऽपि न तद्विशेषपरिज्ञानविषयत्व[illegible] । गमकाभावात्। एवं साक्ष्याङ्गीकारादिपूर्वकानिह्नवदोषस्य पूर्वत आधिक्येन द्विगुणदण्डादष्टगुणदण्डोक्तावपि तद्वदस्याप्यर्थलोभादि[illegible]षयत्वं न महाविषयत्वम् । एवं सति अत्र तुर्यपादेन सामान्यप्राप्ताष्ट[illegible]णदण्डापवादेन विप्रस्य कथं विवासन[illegible]धिः । न हि पूर्वदण्डोऽपि महाविषयक एवेति वक्तुं शक्यम् । तत्र विवासनस्यैव व्यवस्थापितत्वात् अत आह * ब्रा[illegible] ।

२। त्वर्थमाह * पुनरिति। स्वल्पे ऽपराधे बहुदण्डस्यायोग्यत्वात् ब्राह्मणेऽर्थदण्डस्यानुपदमेव व्यवस्थापितत्वादाह * अष्टगुणेति । अयं भावः। यद्यपि सामान्येनार्थदण्ड उपदिष्टो योगिना तथापि तद्दानसमर्थं प्रत्येवायमुपदेशो नासमर्थं प्रतीत्यवश्यं वक्तव्यम्। अन्यथा मुनेर्भ्रान्तत्वापत्तिः। तथाच ब्राह्मणस्यापि तत्सामर्थ्ये तद्विषयेऽयमेव मुख्यः। एतदसम्भवेऽनुकल्पो विवासनम् ।

एतद्वैक्षण्यसूचक एव तुः । सर्वथा तस्य शारीरदण्डाभावेन सेवादिनिषेधेन च अनुकल्पान्तरस्यासम्भवात् सर्वथा दण्डाकरणे राज्ञो दोषश्रवणात् प्रागुक्तविवासनमेव तस्यानुकल्प इति । एतेन प्रधानक्रियानिरूपितवैलक्षण्यसूचकतुशब्दविरोधात् अष्टगुणेत्यादि चिन्त्यमिति वीरमित्रोदयोक्तमपास्तम् ।

३। पुनः स्पष्टार्थमाह * विवासनं चेति । एतत्त्रितयस्वरूपमित्यर्थः ।

४। नन्वेवं क्षत्रादेरपि तदसम्भवेऽनुकल्पो वाच्योऽन्यत्रात्र चानुक्तत्वात्, अतः प्रागुक्तरीत्या न्यूनतां निराचष्टे * इतरेषां त्विति । क्षत्रियादीनामित्यर्थः ।

५। सिंहावलोकनन्यायेन तत्रापि न्यूनतां निराचष्टे * एतच्चेति। विप्रस्य दण्डदानासमर्थस्य विवासनं क्षत्रादीनां तदसमर्थानां कर्मकरणादीति यदुक्तं तदित्यर्थः ।

६। य इत्याद्युक्तेरेकस्यैवेदम् इति भ्रमनिरासायाह * यदेति । * समानेति । प्रागुक्तरीत्या पृथक् पृथक् दण्ड्या इत्यर्थः । तथाच मूलमुपलक्षणं, ग्रहं संमार्ष्टीतिवत् उद्देश्यविशेषणमेकत्वमविवक्षितं वेति न न्यूनतेति भावः ।

७। विशेषमाह * यदात्विति । * तदाऽनुबन्धेति । जातिद्रव्यगुणाद्यपेक्षयेत्यर्थः । * उक्त्वेति । उक्तेति पाठे समस्तम् । तत्र हेतुमाह * वागिति । वाचश्छलमन्यथात्वं तदन्विता इत्यर्थः ।

८। विशेषान्तरमाह * न चेति । नापीत्यर्थः । प्रकारान्तरमपि न कार्यमित्याह * भेदयेदिति । स्वयं रहसि अगमनेऽपि अन्यद्वारा भेदोऽपि न कारणीय इत्यर्थः । अत एव चोक्तिः । मूले रह इत्यव्ययम् । एतत्फलमाह * हीयेतैवामिति ॥ ८२ ॥

मि० साक्षिणामवचनमसत्यवचनं च सर्वत्र प्रतिषिद्धं, तदपवादार्थमाह।

या० वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्।

मि० यत्र वर्णिनां शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां सत्यवचनेन वधः संभाव्यते तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्, सत्यं न वदेत्। अनेन च सत्यवचनप्रतिषेधेन साक्षिणः पूर्वप्रतिषिद्धमसत्यवचनमवचनं चाभ्यनुज्ञायते। यत्र शङ्काभियोगादौ सत्यवचने वर्णिनो वधोऽनृतवचने न कस्यापि वधस्तत्रानृतवचनमभ्यनुज्ञायते। यत्र तु सत्यवचनेऽर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्य वधोऽसत्यवचने चान्यतरस्य वधस्तत्र तूष्णींभावाभ्यनुज्ञा, राजा यद्यनुमन्यते। अथ राजा कथमप्यकथने न मुञ्चति तदा भेदात् असाक्षित्वं कर्तव्यम्। तस्याप्यसंभवे सत्यमेव वदितव्यम्। असत्यवचनेन वर्णिवधदोषोऽसत्यवचनदोषश्च। सत्यवचने तु वर्णिवधदोष एव। तत्र च यथाशास्त्रं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम्।

मि० तर्ह्यसत्यवचने तूष्णींभावे च शास्त्राभ्यनुज्ञया प्रत्यवायाभाव इत्यत आह।

या० तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः॥८३॥

मि० तत्पावनाय अनृतवचनावचननिमित्तप्रत्यवायपरिहाराय सारस्वतश्चरुर्द्विजैरेकैकशो निर्वाप्यः कर्तव्यः। सरस्वती देवता अस्येति सारस्वतः। अनवस्रावितान्तरूष्मपक्वौदने चरुशब्दः प्रसिद्धः।

इहायमभिसन्धिः। साक्षिणामनृतवचनमवचनं

च यन्निषिद्धं तदिहाभ्यनुज्ञातम् । यत्तु नानृतं वदेत्,

अब्रुवन्विब्रुवन्वापि नरो भवति किल्बिषी ।

इति च सामान्येनानृतवचनमवचनं च निषिद्धं तदतिक्रमनिमित्तमिदं प्रायश्चित्तम् । न च मन्तव्यम्, साक्षिणामनृतवचनावचनाभ्यनुज्ञानेऽपि साधारणानृतवचनावचनप्रतिषेधातिक्रमनिमित्तप्रत्यवायस्य तादवस्थ्यात् अनृतवचनावचनाभ्यनुज्ञावचनमनर्थकमिति । यतः साक्ष्यनृतवचनावचनयोर्भूयान्प्रत्यवायः, साधारणानृतवचनावचनयोरल्पीयान्, इत्यर्थवदभ्यनुज्ञावचनम् । यद्यपि भूयसः प्रत्यवायस्य निवृत्त्या आनुषङ्गिकस्याल्पीयसः प्रत्यवायस्य निवृत्तिरन्यत्र, तथापीहाभ्यनुज्ञावचनात्प्रायश्चित्तविधानाच्च भूयसो निवृत्त्याऽल्पीयानप्यानुषङ्गिकोऽपि प्रत्यवायो न निवर्तते इति गम्यते । एतदेवान्यत्र प्रश्नेषु वर्णिवधाशङ्कायां पान्थादीनामनृतवचनावचनाभ्यनुज्ञानं वेदितव्यम् । न च तत्र प्रायश्चित्तमस्ति । प्रतिषेधान्तराभावात् । निमित्तान्तरेण कालान्तरेऽर्थतत्त्वावगमेऽपि साक्षिणामन्येषां च दण्डाभावोऽस्मादेव वचनादवगम्यते इति ॥ ८३ ॥

इति साक्षिप्रकरणम् ॥

बा० १। उपस्थितेरुक्तव्युत्क्रमेणाह * अवचनमिति । *सर्वत्र, व्यवहारे । पूर्वोक्तमूलाभ्यामिति भावः । अग्रे एकस्यैवोक्तत्वादाह * तदपवादार्थमिति । अन्यथा ऽपवादमित्येव ब्रूयात् । वर्णशब्दस्य धर्मपरत्वस्यापि सत्त्वादाह * वर्णिनामिति । अर्थान्तराभ्रमायाह * शूद्रेति । अत्र प्रातिलोम्येन कथनं हीनस्यापि

वधो गर्हितः किमु उत्कृष्टस्येत्यन्यत्राप्येवं बोध्यम् इति ज्ञापनार्थम् । हिंस्राचितमाह * सत्येति । तदानीं तस्याभावादाह * संभाव्यते इति ।

२ । अन्यसंग्रहाय तात्पर्यार्थमाह * सत्यमिति । तदेवाह *अनेन चेति । चो वाक्यालंकारे । प्रागुक्तक्रमेणाह * असत्यवचनमिति ।

३ । उभयाभ्यनुज्ञाने उक्तेऽपि कुत्र किमित्याशङ्कायां तयोर्व्यवस्थां दर्शयितुमुक्तक्रमेणैवादावसत्यवचनाभ्यनुज्ञाविषयमाह * यत्र शङ्केति । एतत्स्वरूपमादावुक्तम् ।

४ ।अवचनाभ्यनुज्ञाविषयमाह * यत्र त्विति । * असत्यवचने च, तत्रापि । तत्र विशेषमाह * राजेति । यदीत्यस्य तात्पर्यमाह * अथेति । कथमपि न मुञ्चतीत्यन्वयः । साक्षिण इति शेषः ।

५ । * तस्यापि, भेदस्यापि । तत्र बीजमाह * असत्यवचनेनेति । ननु तत्र दोषैक्येऽपि दुष्टत्वं तदवस्थमेव अत आह *तत्र चेति । तद्दोषनिरासार्थं चेत्यर्थः ।

उ० ६ । * तर्हीति । उभयाभ्यनुज्ञायामित्यर्थः । किमिति शेषोऽग्रे नन्वित्यादिः। तच्छब्देन तयोरुक्तक्रमेण परामर्श इत्याह *अनृतेति। द्विजैरित्यनेन शूद्रनिरासः, तस्याग्निसाध्यत्वात्।तस्य तु प्रायश्चित्तं विष्णुनोक्तं, शूद्रश्चैकाहिकं गोदशकस्य ग्रासं दद्यादिति । एकेति एकादिनभक्षणपर्याप्तम् इत्यर्थः । ब्राह्मणभोजनन्यायेनाह * एकैकश इति । [illegible]ह *सरस्वतीति। अत्र शास्त्रे ऽपरिभाषणादाह * अनवस्नावितेति।

७। ननु साक्ष्यनृतवचनावचनयोः स्थलविशेषे शास्त्राभ्यनुज्ञाने यदि प्रत्यवाया[illegible]वस्तर्हि प्रायश्चित्तोक्तिरफला, अथ प्र-

त्यवायस्तदभ्यनुज्ञानं व्यर्थमिति मिथो विरुद्धमिदम्, अत आह * इहायमभिसंधिरिति । अभिप्राय इत्यर्थः । अनृतवचनावचनानिषेधौ द्विविधौ, साधारणावसाधारणौ च । तत्राद्यौ नानृतं वदेदित्यनारभ्याधीतः, अब्रुवन्विब्रुवन्नित्यादिकौ । द्वितीयौ तु–

स तान्सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।

इति, अब्रुवन् हि नरः साक्ष्यमिति च । एवं सति प्रकरणा द्वितीययोरेव शास्त्राभ्यनुज्ञावशात्तयोर्न प्रायश्चित्तम्, आद्ययोस्तु तत्तदतिक्रमनिमित्तमित्याह * साक्षिणामिति । *तदिहेति । अत्र मूले पूर्वार्धेनेति भावः ।

८। नन्वेवं प्रायश्चित्तविधानं व्यर्थमिति चेन्न। साधारणनिषेधापवादाभावात् तत्राभ्यनुज्ञानाभावात्तदतिक्रमजन्यदोषपरिहारायास्य साफल्यात्, तच्छब्देन बुद्धिस्थवाचिना तयोः परामर्शसंभवादित्याह * यत्त्विति ।

९। नन्वेवं वर्णिनामित्यभ्यनुज्ञापरवचनमनर्थकं, सामान्यतो निषिद्धानृतवचनावचनातिक्रमजन्यदोषयोस्तथाप्यवस्थितत्वादित्याह * न च मन्तव्यमिति । * निमित्तेति । निमित्तकेऽर्थः । पूर्वं मूले तथा क्रमस्य सत्त्वात्तदनुरोधेनात्र सर्वत्रानृतवचनस्य पूर्वनिपातः । * प्रत्यवायस्येति । जातावेकवचनम् । एवमग्रेऽपि। तत्र प्रत्येकाभिप्रायं वा । हेतुमाह * यत इति । साधारणनिषेधातिक्रमजन्यप्रत्यवायस्य भूयस्त्वाभावप्रतिपादकत्वम्। तस्य सार्थक्यमिति भावः ।

१०। ननु ब्रह्महत्याविचारे पापं भवति, तथोद्योगे ततोऽधिकं, तद्धनने कृते तु महत्पापमिति पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्य पातकस्याधिक्येऽपि हत्यानिमित्तकमहाप्रायश्चित्ते कृते आनुषङ्गिकविचारोद्योगादिजन्यानामल्पीयसामपि पापानां यथा निवृ–

त्तिस्तथेहापि तस्याभ्यनुज्ञावचनेन महतः प्रत्यवायस्य निवृत्ते- रनुषङ्गसिद्धसाधारणानृतवचनावचननिषेधातिक्रमजन्यस्वल्पप्र- त्यवाययोरपि निवृत्तिः स्यादिति तदर्थं प्रायश्चित्तोपदेशो व्यर्थ एवेत्याशयेन शङ्कते *यद्यपीति । *प्रत्यवायस्य, तस्यापि । *त- थापीहेति । वचनद्वयकरणादिह तथा न, अन्यथाऽन्यतरवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अभ्यनुज्ञावचनात्तथासिद्धावेव प्रायश्चित्तवचनादेत- त्सिध्यतीत्युभयोरुल्लेखः ।

११। साक्षिग्रहणमुपलक्षणमित्याह *एतदेवेति। स्वान्तःक- णानुक्तत्वात् । * अन्यत्र, साक्षिभिन्नेषु । * अनृतेति । सामा- न्यवचनानिषिद्धेत्यादिः । अत एव तत्र प्रत्यवायाभावात् एवं तौल्येऽपि कश्चन विशेषमाह *न चेति । मूलोक्तं तु साक्षि- विषयकमिति भावः । [illegible]माह *प्रतिषेधेति । ननु भव- दुक्तरीत्या तदभावः तथाप्यनृतवचनादिप्रयुक्तो राजदण्डस्तु स्यादेव, अत आह * निमित्तान्तरेणेति। * अन्येषां च,पान्थादी- नाम् । * अस्मादेव, अभ्यनुज्ञावचनादेव । अपराधे सति दण्ड- शास्त्रतस्तदभ्यनुज्ञानेऽपराधाभावेन तदभावः । यदि तु दण्डः स्यात्तदा तद्धेत्वपराधकल्पना स्यादिति वचनवैयर्थ्यं तदवस्थ- मेवेति भावः ॥ ८३ ॥

इति साक्षिप्रकरणम् ॥

अथ लेख्यप्रकरणम् ॥ ६ ॥

मि० भुक्तिसाक्षिणौ निरूपितौ। सांप्रतं लेख्यं निरूप्यते। तत्र लेख्यं द्विविधं, शासनं जानपदं चेति। तत्र शासनं निरूपितं, जानपदमभिधीयते। तच्च द्विविधम्, स्वहस्तकृतमन्यकृतं चेति। तत्र स्वहस्तकृतमसाक्षिकम्, अन्यकृतं ससाक्षिकम्। अनयोश्च देशाचारानुसारेण प्रामाण्यम्।

यथाह नारदः, (व्य० प० १।१३५)

लेख्यं तु द्विविधं ज्ञेयं स्वहस्तान्यकृतं यथा।
असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः॥ इति।

तत्रान्यकृतमाह।

या० यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरुच्या तु परस्परम्।
लेख्यं वा साक्षिमत् कार्यं तस्मिन्धनिकपूर्वकम्॥८४॥

मि० धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थो हिरण्यादिः परस्परं स्वरुच्या इयता कालेन एतावद्देयम् इयती प्रतिमासं वृद्धिरिति निष्णातो व्यवस्थितः तस्मिन्नर्थे कालान्तरे विप्रतिपत्तौ वस्तुतत्त्वनिर्णयार्थं लेख्यं साक्षिमत् उक्तलक्षणसाक्षियुक्तं धनिकपूर्वकं धनिकः पूर्वो यस्मिंस्तत् धानिकपूर्वकं धनिकनामलेखनपूर्वकमिति यावत् कार्यं कर्तव्यम्। उक्तलक्षणाः साक्षिणो वा कर्तव्याः।

कर्त्रा तु यत्कृतं कार्यं सिद्ध्यर्थं तस्य साक्षिणः।
प्रवर्तन्ते विवादेषु स्वकृतं वाऽथ लेख्यकम्॥

इति स्मरणात् ॥ ८४ ॥

बा० १।व्यवहितसङ्गतिं प्रदर्शयन् स्वल्पमुपोद्घातमाह * भुक्तीति। * तत्र, निरूपणीये लेख्ये। तत्र शासनमिति पाठः। तयोर्मध्ये इत्यर्थः। * तच्च, जानपदं च। अन्यकृतमिति पाठो नारदानुरोधात्। * तत्र, तयोर्मध्ये। * असाक्षिकं, साक्षिनिरपेक्षम्। देशव्यवहाराविरोधाय व्यवस्थामाह * अनयोश्चेति। क्रमस्य विवक्षितत्वात् स्वहस्तेत्यस्य पूर्वनिपातो द्वन्द्वे, मध्यमपदलोपिसमासो वा। यथेति पाठः। लेख्यं तु यथा स्वहस्तकृतमन्यकृतं चेत्येवं द्विविधं ज्ञेयं, तथा यथाक्रमम् असाक्षिमत्साक्षिमच्चेत्येवं तदुभयं ज्ञेयमित्यर्थः। तथेति पाठे पूर्वत्र तथेतिवत् यथेत्यस्याध्याहारेणोक्त एवार्थः। * सिद्धिरिति। तयोर्देशस्थितेस्तदाचारात्प्रामाण्यमित्यर्थः। अथ मूलमवतारयति *तत्रेति। तयोर्मध्ये इत्यर्थः। तस्य प्रामाण्यस्य बहूपायसाध्यत्वादादावुक्तिः।

२। * यः कश्चिदिति। उक्तनारदाद्वक्ष्यमाणमूलाच्चास्य अन्यकृतपरत्वम्। कश्चिदर्थमाह * हिरण्येति। तामेवाह * इयतेति। रुच्यन्तरमाह *इयतीचेति। निष्णात इत्यस्य व्याख्या * व्यवस्थित इति। तस्मिन्नित्यस्य व्याख्या * अर्थे इति। विषयसप्तमीयं, विप्रतिपत्तावन्वयः। यथाश्रुतेऽनुपपत्तेः शेषमाह * कालान्तरे इति। * विप्रतिपत्तौ, सम्भावितायाम् इति शेषः। लेख्ये साक्षियुक्तत्वं तन्नामवैशिष्ट्येन। अत एवाग्रेऽपि यथाश्रुतासम्भवादाह * नामेति। कार्यमित्यस्य व्याख्या * कर्तव्यमिति। लेख्यं वेतिवाशब्दसूचितं लाघवाद्विशेषपक्षान्तरमाह * उक्तलक्षणा इति। ते एव वेत्यर्थः। नारदमेवाह * कर्त्रात्विति। * विवादेषु, सत्सु। पक्षान्तरमाह * स्वकृतमिति। * वाऽथ, अथवा ॥ ८४ ॥

अपिच ।

या० समामासतदर्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः ।
सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम् ॥ ८५ ॥

मि० **समाः संवत्सरः । मासश्चैत्रादिः । तदर्धः पक्षः, शुक्लः कृष्णो वा । अहस्तिथिः प्रतिपदादिः । नाम धनिकाधमर्णयोः। जातिर्ब्राह्मणत्वादिः । स्वगोत्रं वासिष्ठादिगोत्रम् । एतैः समादिभिश्चिह्नितम् । तथा सब्रह्मचारिकं बह्वृचादिशाखाप्रयुक्तं गुणनाम बह्वृचः कठ इति । आत्मीयपितृनाम धनिकर्णिकापितृनाम । आदिशब्दात् द्रव्यजातिसंख्यावारादेर्ग्रहणम् । एतैश्च चिह्नितं, लेख्यं कार्यमिति गतेन संबन्धः ॥८५॥**

बा० १। नैतावन्मात्रेण तस्य पूर्त्तिरित्याह *अपि चेति। अत्र समादीनां व्याप्यव्यापकभावः । अत एव क्रमस्य प्रतिपाद्यत्वात्तस्य प्रागुक्तिः। एवं क्रमो नामादावपि बोध्यः। समाशब्दः स्त्रीलिङ्गो बहुवचनान्त इत्याह *समा इति । तदर्द्धः पक्ष इति पाठः । अक्लीबत्वादेकदेशिसमासाभावात्षष्ठीतत्पुरुषः। अविनिगमकत्वादाह *कृष्णोवेति । अहःशब्दोऽत्राहोरात्रपर इत्याह * तिथिरिति।प्राग्वदाह *धनिकेति । स्वार्थे क इत्याह *वासिष्ठादीति । अयं द्वन्द्वः, तदाह *एतैरिति । अग्रे सत्त्वादत्रापि अध्याहरति *चिह्नितमिति । अन्यदप्याह * तथेति । सब्रह्मेत्यस्य तत्साधारणमित्यर्थः । तदाह * बह्वृचेति । बह्वृचादेर्या शाखा तदध्ययनप्रयुक्तमित्यर्थः । अत एवाह * गुणेति । प्राग्वदाह *धनिकेति । एतैश्चिह्नितमिति पाठः । वाक्यपूर्त्तये आह * लेख्यमिति ॥ ८५ ॥

मि० किञ्च ।

या० समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् ।
मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम् ॥ ८६ ॥

मि० धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थः पूर्वोक्तो व्यवस्थितस्तस्मिन्नर्थे समासे लिखिते ऋणी अधमर्णो नाम आत्मीयं स्वहस्तेनास्मिंल्लेख्ये यदुपरि लेखितं तत् ममामुकपुत्रस्य मतमभिप्रेतमिति निवेशयेत्पत्रे लिखेत् ॥ ८६ ॥

बा० १। प्राग्वदाह * किञ्चेति । अर्थोऽत्र प्रागुक्त एवेत्याह * धनिकेति । यथाश्रुतासङ्गतेराह * लिखिते इति । अत्रेत्यस्य व्याख्या * अस्मिन्निति । प्रकृतत्वादाह * लेखितमिति । अमुकपुत्रस्येत्यार्षम् । एवमग्रेऽपि । * इतीति । एवं प्रकारेण नाम निवेशयेदित्यर्थः । यथाश्रुतासङ्गतेराह * लिखेदिति ॥ ८६ ॥

मि० तथा ।

या० साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।
अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥८७॥

मि० तस्मिंल्लेख्ये ये साक्षिणो लिखितास्तेऽप्यात्मीयपितृनामलेखनपूर्वकमस्मिन्नर्थेऽहममुको देवदत्तः साक्षीति स्वहस्तेनैकैकशो लिखेयुः । ते च समाः संख्यातो गुणतश्च कर्तव्याः । यद्यधमर्णः साक्षी वा लिपिज्ञो न भवति तदाऽधमर्णोऽन्येन साक्षी च साक्ष्यन्तरेण सर्वसाक्षिसन्निधौ स्वमतं लेखयेत् ।

यथाह नारदः,

अलिपिज्ञ ऋणी यः स्यात्स्वमतं तु स लेखयेत् ।
साक्षी वा साक्षिणाऽन्येन सर्वसाक्षिसमीपतः ॥
इति ॥ ८७ ॥

बा० १। प्राग्वदाह * तथेति । साक्षिमति पत्रे प्रतिपादितमर्थमाह * अस्मिन्निति । चार्थमाह * तेऽपीति । स्वार्थे कः । लिखने नामपूर्वत्वाभावादाह * लेखनेति । अत्रार्थमाह * अस्मिन्निति । समुदायनिरासायाह * अमुक इति । अमुक इत्युक्तिस्वारस्यादाह *एकैकश इति ।

२। वैषम्यस्य प्रागुक्तत्वादत्र विषये विशेषमाह *ते चेति । विनिगमनाविरहादाह *संख्यात इति । एतेन असमा इत्यकारप्रश्लेष इत्यपास्तम् ।

३। उभयत्र स्वहस्तेनेत्यंशे विशेषमाह * यद्यधमर्ण इति । * साक्षीवा साक्षिणेति । अलिपिज्ञ इति भावः । स्वमतमित्यादेरनुषङ्गः । * समीपतः, समीपे ॥ ८७ ॥

मि० अपि च ।

या० उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुकसूनुना ।
लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत् ॥८८॥

मि० ततो लेखको धनिकाधमर्णिकाभ्यामुभाभ्यां प्रार्थितेन मयाऽमुकेन देवदत्तेन विष्णुमित्रसूनुना एतत् लेख्यं लिखितमित्यन्ते लिखेत् ॥ ८८ ॥

बा० १। प्राग्वदाह *अपि चेति । *ततः, साक्षिलिखनान-

१ एतत्समानार्थकः अर्धः- (व्य० प० १।१६७)
आत्मनैव लिखेज्जानन् न चेदन्येन लेखयेत् ।
इति नारदस्मृतौ उपलभ्यते ।

न्तरम् । * अन्ते, सर्वाधः । नतूपरि ॥ ८८ ॥

मि० सम्प्रति स्वकृतं लेख्यमाह ।

या० विनाऽपि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् ।
तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं बलोपधिकृताद्दते ॥ ८९ ॥

मि० यल्लेख्यं स्वहस्तेन लिखितमधमर्णेन, तत् साक्षिभिर्विनाऽपि प्रमाणं स्मृतं मन्वादिभिः । बलोपधिकृताद्दते—बलेन बलात्कारेण, उपधिना छललोभक्रोधभयमदादिलक्षणेन यत्कृतं तस्माद्विना ।

नारदोऽप्याह, (व्य० प० १।१३७)

मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतं च यत् ।
तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृतं तथा ॥ इति ।

तच्चैतत्स्वहस्तकृतं परहस्तकृतं च यल्लेख्यं देशाचारानुसारेण सबन्धकव्यवहारेऽबन्धकव्यवहारे च युक्तम् अर्थक्रमापरिलोपेन लिप्यक्षरापरिलोपेन च लेख्यमित्येतावत्, न पुनः साधुशब्दैरेव । प्रातिस्विकदेशभाषयाऽपि लेखनीयम् ।

यथाह नारदः, (व्य० प० १।१३६)

देशाचाराविरुद्धं यद्व्यक्ताधिविधिलक्षणम् ।
तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरम् ॥ इति ।

विधानं विधिः आधेर्विधिराधिविधिराधीकरणं तस्य लक्षणं गोप्याधिभोग्याधिकालकृतमित्यादि, तद् व्यक्तं विस्पष्टं यस्मिंस्तद् व्यक्ताधिविधिलक्षणम् । अर्थानां क्रमः, क्रमश्चाक्षराणि च क्रमाक्षराणि अविलु-

सानि क्रमाक्षराणि यस्मिंस्तद् अविलुप्तक्रमाक्षरम्। तदेवंभूतं लेख्यं प्रमाणम्। राजशासनवत् न साधुशब्दानियमोऽत्रेत्यभिप्रायः॥ ८९॥

बा० १। *विनापीति। तुरुक्तवैलक्षण्ये। यत् लेख्यं स्वहस्तलिखितं तत्तु लेख्यं साक्षिभिर्विनाऽपि प्रमाणं स्मृतं मन्वादिभिरित्यन्वयः। लेख्यमित्यस्य पुनरुक्तिः स्पष्टार्था। अग्रे तत्र सर्वमिति पाठस्तु युक्त एव। तदाह * यदिति। मुख्यमुपधिशब्दार्थमाह * छलेति। न्यूनतानिरासायेदमुपलक्षणम् इत्याह * लोभेति। एतत्सूचनार्थमेव नारदमाह *नारद इति। * मत्तेति। अत्र स्त्र्यादेर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनः सः। * मत्तः, पानादिना। * अभियुक्तः, आक्षिप्तः। चः त्वर्थे। प्रागुक्तमेव सविशेषमुपपादयन्नाह * तच्चैतदिति। तदेतच्चेत्यर्थः। इदमेव प्रत्यासत्त्या व्युत्क्रमेणाह * स्वहस्तेति। * अबन्धकव्यवहारे च युक्तमिति। तत्र च यथाक्रमं नियतं सम्बन्ध्यम् इत्यर्थः। अग्रेऽन्वयः। इत्येतावदिति व्याचष्टे *नपुनरिति। साधुशब्दैरेवेति। किन्त्विति शेषः। * प्रातिस्विकेति। प्रतिनियतेति पाठान्तरम्। आपिना तेषामपि समुच्चयः। व्यक्ताधीति विशेषमेव व्याकर्त्तुं कर्मप्रत्ययेऽर्थासङ्गतेराह * विधानमिति। भावे किरिति भावः। गोप्याधीति समाहारद्वन्द्वः। आदिनाऽकालकृतादिपरिग्रहः। सबन्धकव्यवहारविषयमिदम्। स्पष्टं बन्धकप्रकारलक्षणं यत्र तत् तथेति तु कल्पतरुः। क्रमस्य साकाङ्क्षत्वादाह * अर्थानामिति। अविलुप्तेति व्याचष्टे * क्रमश्चेति। एवं पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह * तदेवमिति। नारदतात्पर्यार्थं प्रागुक्तमेवाह * राजेति। व्यतिरेके दृष्टान्तः॥ ८९॥

मि० लेख्यप्रसङ्गेन लेख्यारूढमप्यृणं त्रिभिरेव दे-

यामित्याह ।

या० ऋणं लेख्यकृतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु ।

मि० यथा साक्ष्यादिकृतमृणं त्रिभिरेव देयं तथा लेख्यकृतमप्याहर्तृतत्पुत्रतत्पुत्रैस्त्रिभिरेव देयं, न चतुर्थादिभिरिति नियम्यते ।

ननु पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यविशेषेण ऋणमात्रं त्रिभिरेव देयमिति नियतमेव । बाढम् । अस्यैवोत्सर्गस्य पत्रारूढर्णविषये स्मृत्यन्तरप्रभवामपवादशङ्कामपनेतुमिदं वचनमारब्धम् ।

तथा हि । पत्रलक्षणमभिधाय—

कात्यायनेनाभिहितम्,

एवं कालमतिक्रान्तं पितॄणां दाप्यते ऋणम् । इति ।

इत्थं पत्रारूढमृणमतिक्रान्तं कालमपि पितॄणां संबन्धि दाप्यते । अत्र पितॄणामिति बहुवचननिर्देशात्कालमतिक्रान्तमिति वचनाच्च चतुर्थादिर्दाप्यते इति प्रतीयते ।

तथा हारीतेनापि,

लेख्यं यस्य भवेद्धस्ते लाभं तस्य विनिर्दिशेत् । इति ।

अत्रापि यस्य हस्ते लेख्यमस्ति तस्य ऋणलाभ इति सामान्येन चतुर्थादिभ्योऽप्यृणलाभोऽस्तीति प्रतीयते । अतश्चैतदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमेतद्वचनमिति युक्तम् । वचनद्वयं च योगिवचनानुसारेण योजनीयम् ।

मि० अस्यापवादमाह ।

या० आधिस्तु भुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयते ॥९०॥

मि० सबन्धकेऽपि पत्रारूढे ऋणे त्रिभिरेव देयमिति

नियमात् ऋणापाकरणानधिकारेण आध्याहरणेऽप्यनधिकारप्राप्ताविदमुच्यते । यावत् चतुर्थेन पञ्चमेन वा ऋणं न दीयते तावदेवाधिर्भुज्यते इति वदता सबन्धकर्णापाकरणे चतुर्थादेरप्यधिकारो दर्शितः । नन्वेतदप्युक्तमेव, फलभोग्यो न नश्यति इति । सत्यम् । तदपि एतस्मिन् अपवादवचनेऽसति पुरुषत्रयाविषयमेव स्यादिति सर्वमनवद्यम् ॥ ९० ॥

बा० १।सङ्गतिमाह *लेख्येति । प्रागुक्तं दृष्टान्तयति *यथेति। एवंच तत्सजातीय एवायमर्थो नत्वपूर्व इति भावः । अतएवाह * आहर्त्रिति । ए[illegible]ह * न चतुर्थादिभिरिति । एवोक्तिं सफलयति * नियम्यतइति ।

२। अतएवाह* नन्विति । *अविशेषेणेति । साक्षिलेख्यसाधारण्येनेत्यर्थः । * नियतं, नियमितम् । क्वचित्तथैव पाठः । * अस्यैव, पुत्रपौत्रैरित्युक्तस्यैव सामान्यस्य । *प्रभवां, जन्याम् । * इदम्, ऋणंलेख्यक[illegible] ।

३।तदेव स्मृत्यन्तरं प्रकरणशुद्धिपूर्वकमाह *तथाहीत्यादिना । तद्व्याचष्टे * इत्थमिति ।एवमित्यस्य व्याख्येयम्। एतदर्थमेव तदुक्तं प्राक् । अतिक्रान्तं कालमपीति पाठः।कालम् अतिक्रान्तमपीत्यर्थः । क्वचित्समस्तपाठः । अव्यवहितान्वयनिरासायाह * सम्बन्धीति । * दाप्यते, राज्ञेति शेषः । दापयेदिति पाठान्तरमुभयत्र ।

४। इतो यथा तदाशङ्का तामाह * अत्रेति । तदुक्तावित्यर्थः । प्रतीयते इत्यत्रान्वयः । पत्रारूढऋणविषये पुत्रपौत्रैरेव देयमिति नास्यार्थः । किं तु बहुवचनात् अवरतः ऋणे त्रितयसम्बन्धित्वे सति देयत्वप्रतीत्या ऽर्थात्प्रपौत्रादिभिरेव देयमिति

प्रतीयते। तथा पौत्रे मृते तत्पुत्रस्य तेनादातृत्वप्राप्तावपि अतिक्रान्तामित्युक्तेस्तेषां दातृत्वप्राप्तिर्भवतीति भावः।

५। * तथा, तद्वत्। अभिहितमित्यस्यानुषङ्गः। प्राग्वदाह *अत्रापीति। प्रतीयते इत्यत्रान्वयः। सामान्योक्तैवात्र प्राग्वन्नावधारणमित्याह * चतुर्थादिभ्योऽपीति। आक्षेपसमाधिमुक्तमुपसंहरति * अतश्चेति। नन्वेवं हारीतकात्यायनयोः का गतिरत आह * वचनद्वयंचेति। चस्त्वर्थे। आद्ये पितॄणामिति बहुत्वमविवक्षितम्। उद्देश्यगतत्वात्। कालातिक्रमस्यापि तावत्पर्यन्तस्यैव सम्भवेन ग्रहणं नत्वग्रिमस्य। द्वितीयमपि तावत्परमेवेति भावः।

उ० ६। नन्वेतदभावे कथं पूर्वप्राप्तिरतआह *सबन्धके इति। अपिना द्वितीयसमुच्चयः। अस्य नियमेऽन्वयः। अयौगपद्यायाह * क्रमेणेति। ऋणापाकरणेति। चतुर्थादेरित्यादिः। नन्वेतावताऽपि स्फुटं न तत्त्वप्रतीतिः, अतः अपवादत्वमुपपादयति *यावदिति। अस्यार्थमाह * चतुर्थेनेति। दिक्प्रदर्शनमिदम्। तत्पदार्थमाह * ऋणमिति। सर्वमिति न्यायेनाह * तावदेवेति।

६। प्राग्वत्प्राप्तपौनरुक्त्यं निराचष्टे * नन्वित्यादिना। * स्यादिति। अत इदमप्यावश्यकं तस्य तत्प्राप्त्यर्थमिति भावः॥ ९०॥

मि० **प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमेवानुसरति।**

या० देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हृते तथा।
भिन्ने दग्धेऽथवा छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत्॥९१॥

मि० **व्यवहाराक्षमे पत्रे पत्रान्तरं कुर्यादिति विधीयते। व्यवहाराक्षमत्वं चात्यन्तव्यवहितदेशान्तर-**

स्थे पत्रे, दुर्लेख्ये–दुष्टानि संदिह्यमानानि अवाचकानि वा लेख्यानि लिप्यक्षराणि पदानि वा यस्मिंस्तत् दुर्लेख्यं तस्मिन्दुर्लेख्ये, नष्टे कालवशेन, उन्मृष्टे मषीदौर्बल्यादिना मृदितालिप्यक्षरे, हृते तस्करादिभिः, भिन्ने विदलिते, दग्धे प्रज्वलिते, छिन्ने द्विधाभूते सति भवति। एतच्चार्थिप्रत्यर्थिनोः परस्परानुमतौ सत्याम्। विमत्यां तु व्यवहारप्राप्तौ देशान्तरस्थपत्रानयनाय अध्वापेक्षया कालो दातव्यः । दुर्गदेशावस्थिते नष्टे वा पत्रे साक्षिभिरेव व्यवहारनिर्णयः कार्यः ।

यथाह नारदः, (व्य. प. १ । १४२)

लेख्ये देशान्तरन्यस्ते शीर्णे दुर्लिखिते हृते ।
सतस्तत्कालकरणमसतो द्रष्टृदर्शनम् ॥ इति ।

सतो विद्यमानस्य पत्रस्य देशान्तरस्थस्यानयनाय कालकरणं कालावधिर्दातव्यः । असतः पुनरविद्यमानस्य पूर्वं ये द्रष्टारः साक्षिणस्तैर्दर्शनं व्यवहारपरिसमापनं कार्यम् । यदा तु साक्षिणो न सन्ति तदा दिव्येन निर्णयः कार्यः ।

अलेख्यसाक्षिके दैवीं व्यवहारे विनिर्दिशेत् ।

इति स्मरणात् ।

एतच्च जानपदं व्यवस्थापत्रम् । राजकीयमपि व्यवस्थापत्रमीदृशमेव भवति । इयांस्तु विशेषः,

राज्ञः स्वहस्तसंयुक्तं स्वमुद्राचिह्नितं तथा ।
राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्वेष्वर्थेषु साक्षिमत् ॥इति।

तथाऽन्यदपि राजकीयं जयपत्रकं वृद्धवसिष्ठेनोक्तम्,

यथोपन्यस्तसाध्यार्थसंयुक्तं सोत्तरक्रियम् ।
सावधारणकं चैव जयपत्रकमिष्यते ॥
प्राड्विवाकादिहस्ताङ्कं मुद्रितं राजमुद्रया ।
सिद्धेऽर्थे वादिने दद्याज्जयिने जयपत्रकम् ॥इति ।

तथा, सभासदोऽपि मतं मेऽमुकपुत्रस्येति स्वहस्तं दद्युः ।

सभासदश्च ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः ।
यथा लेख्यविधौ तद्वत्स्वहस्तं दद्युरेव ते ॥
इति स्मरणात् ।

सभासदां च परस्परानुमतिव्यतिरेकेण न व्यवहारो निःशल्यो भवति ।

यथाह नारदः, (अ. ३ । १७)

यत्र सभ्यो जनः सर्वः साध्वेतदिति मन्यते ।
स निःशल्यो विवादःस्यात्सशल्यस्त्वन्यथा भवेत् ॥
इति ।

एतच्च चतुष्पाद्व्यवहारे एव ।

साधयेत्साध्यमर्थं यत् चतुष्पादान्वितं च यत् ।
राजमुद्राङ्कितं चैव जयपत्रकमिष्यते ॥
इति स्मरणात् ।

यत्र तु हीनता, यथा, (ना. अ. २ । ३३)

अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः ।
आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥इति,

तत्र न जयपत्रकमस्ति, अपि तु हीनपत्रकमेव । तच्च कालान्तरे दण्डप्राप्त्यर्थम् । जयपत्रं तु प्राङ्न्यायविधिसिद्ध्यर्थमिति विशेषः ॥ ९१ ॥

बा०१। संगतिमाह*प्रासङ्गिकमिति। नष्टोन्मृष्टे इति समाहारद्वंद्वः । नन्वत्र देशान्तरस्थादि उद्दिश्य पत्रान्तरकरणविधिः प्रतीयते। तत्र किं तेषां प्रत्येकं निमित्तत्वमुत समुदायस्य । तत्र न तावदाद्यः । तथाशब्दासंगतेः । सकृच्छ्रुतस्य विधेयस्य सर्वैरन्वयासंभवाच्च । नचावृत्त्या तथा । प्रधानानुरोधेन गुणावृत्तावपि वैपरीत्यस्य सकलतन्त्रविरुद्धत्वात् । वाक्यभेदापत्तेश्च । न द्वितीयः । अथवेत्यस्यासंगतेः । स्मृत्यन्तरविरोधेनापसिद्धान्ताच्च । अतआह * व्यवहाराक्षमेइति ।* पत्रे, पूर्वपत्रे सति । अन्यथानुपपत्त्या सकलसाधारणानुगतधर्माक्षेपेणास्योद्देश्यत्वं, न तस्येति न कोऽपि उक्तदोष इति भावः । णिजर्थाविवक्षयाऽऽह *कुर्यादितीति। पादत्रयार्थस्यैवं सति अन्वयं कथयन्व्यवहाराक्षमत्वमेव विशदयति * व्यवहाराक्षमत्वंचेति । एतेन तदेव कथमिति शङ्का निरस्ता ।*अक्षमत्वं च, अक्षमत्वं तु। अस्य भवतीत्यत्रान्वयः। क्रमेण निमित्तानि व्याचष्टे *अत्यन्तेति। निकटे आनयनस्य सुकरत्वाल्लक्ष्यार्थोऽयम् । पत्रे इत्यस्याग्रे सर्वत्रान्वयः। दुष्टानीत्यस्यार्थद्वयं, लेख्यानीत्यस्यापि। तयोः यथासंख्यमन्वयः। नष्टादेरौपाधिकभेदमाह * कालेत्यादि । आदिना जलपातादिना । * विदलिते, संचूर्णिते । * दग्धे प्रज्वलिते । दग्धेऽग्निनेति पाठान्तरम् । सर्वपाठोऽपि क्वचित्स्पष्टार्थः । एतेषामपि विकल्पो बोध्यः । अतएव अथवेत्यस्य संगतिः । तथेतितु सादृश्ये, न तु समुच्चये ।

२। नारदविरोधं मूलस्य परिहरन् विशेषमाह * एतच्चेति। पत्रान्तरकरणं चेत्यर्थः। तत्र तस्यावश्यकत्वादाह * व्यवहारप्राप्ताविति । तादृशे स्थले आह * देशान्तरेति । * दुर्गदेशावस्थितेइति । दुःखेनापि गन्तुमशक्यदेशेत्यर्थः । दुर्देशेति पाठा-

न्तरम् । अयं प्रकारोऽन्यथापीत्याह * नष्टे वेति । वा चार्थे । तेनान्येषामपि समुच्चयः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * सत इति । तेषां मध्ये इत्यादिः । तत्पदार्थमाह * आनयनायेति । समासस्तु संबन्धसामान्यषष्ठ्या कार्यस्तत्र । * पुनः, तु । अन्यनिरासायाह * पूर्वमिति । तत्कर्मकं दर्शनमिति नार्थ इत्याह * तैरिति । लक्ष्यार्थमाह * व्यवहारपरिसमापनमिति ।

३। [illegible] * यदा त्विति । कात्यायनमाह * अलेख्येति । लेख्यसाक्ष्युभयरहिते व्यवहारे इत्यर्थः । * दैवीं, क्रियाम् ।

४। विशेषान्तरं वक्तुमुक्तमेवाह * एतच्चेति । जानपदमिति लौकिकमित्यस्यैव नामान्तरम् ।

लौकिकं राजकार्यं च लेख्यं कुर्यात् द्विलक्षणम् ।

इति वसिष्ठोक्तेः,

राजकीयं जानपदं लिखितं द्विविधं स्मृतम् ।

इति संग्रहोक्तेश्च । अत्रोभयत्र राजकार्यं राजकीयमित्याभ्यां प्रत्येकं त्रयाणां ग्रहणमिति न न्यूनता । अतएवाह *राजकीयमपीति । कात्यायनमाह * राज्ञ इति ।

५। तथेति समुच्चये ।

राजकीये तथा राजा स्वहस्तेन लिखेत्स्वयम् ।
मतं मेऽमुकपुत्रस्य ह्यमुकस्य महीपतेः ॥

इति व्यासः ।

अर्थेष्विति विषयसप्तमी । साक्षिमदिति साधारणोक्तिः । * यथोपन्यस्तेति । येन प्रकारेणोपन्यस्तो यः साध्यार्थः प्रतिज्ञातार्थस्तेन संयुक्तम् । अनेनाद्यपादप्रदर्शनम् । उत्तरं च क्रिया च ताभ्यां सहितं, क्रिया पत्रादिरूपा । अनेन द्वितीयतृतीयपा-

दप्रदर्शनम् । अवधारणं निर्णयाद्वेद सहितम् । स्वार्थे कः। अनेन तुर्यपादप्रदर्शनम् । * हस्ताङ्कं, तदक्षराङ्कम् । एवमग्रेऽपि । *वादिनेइति ।

पूर्वोत्तरक्रियावादनिर्णयान्ते यदा नृपः ।
प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते ॥
इति बृहस्पत्युक्तेरिदमुपलक्षणम् ।

६ । अत्रादिग्राह्यं सूचयन्नेवाह * तथेति । कात्यायनमाह * सभासदश्चेति । * तत्र, व्यवहारे । * यथेति । क्रियमाणे राजकीयव्यवस्थापत्रे यथा तद्वज्जयपत्रेऽपीत्यर्थः । एवेन तस्यावश्यकता सूचिता ।

७ । व्यवहारस्य निःशल्यत्वोपायं प्रतिपादयन्नत्र हेतुभूतं विशेषान्तरमाह * सभासदांचेति । चेनान्येषामपि तत्रत्यानां समुच्चयः । * यत्र, निर्णयविवादे ।

८। विशेषान्तरमाह * एतदिति । जयपत्रम् इत्यर्थः । कात्यायनमाह साधयेदिति । साध्यार्थसाधकं तदन्वितं च यद् व्यवहारस्वरूपं यत् यतोऽतस्तदेव तदङ्कितं तदिष्यते इत्यर्थः। चेनान्यसमुच्चयः । यद्यपीदं सभासदां चेत्यतः प्रागुचितं तथापि सभासदां प्रसङ्गात्तद्विषयकं तद् आदावुक्तम् । एवव्यवच्छेद्यमाह *यत्रत्विति । तस्योपयोगमाह * तच्चेति । हीनपत्रं चेत्यर्थः । *विशेषः, हीनपत्रतः ॥ ९१ ॥

मि० लेख्यसन्देहे निर्णयनिमित्तान्याह ।

या० सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात्स्वहस्तलिखितादिभिः ।
युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसंबन्धागमहेतुभिः ॥ ९२ ॥

मि० शुद्धमशुद्धं चेति सन्दिग्धस्य लेख्यस्य शु-

द्धिः स्वहस्तलिखितादिभिः स्यात् । स्वहस्तेन लिखितं यल्लेख्यान्तरं तेन शुद्धिः । यदि सदृशान्यक्षराणि भवन्ति तदा शुद्धिः स्यादित्यर्थः । आदिशब्दात्साक्षिलेखकहस्तालिखिताक्षरसंवादाच्छुद्धिरिति । युक्त्या प्राप्तिर्युक्तिप्राप्तिः । देशकाले पुरुषाणां द्रव्येण सह संबन्धः प्राप्तिः । अस्मिन्देशेऽस्मिन्कालेऽस्य पुरुषस्येदं द्रव्यं घटते इति युक्तिः । क्रिया तत्साक्ष्युपन्यासः । चिह्नमसाधारणं श्रीकारादि । संबन्धः अर्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्वमपि परस्परविश्वासेन दानग्रहणादिसंबन्धः । आगमोऽस्यैतावतोऽर्थस्य संभावितः प्राप्त्युपायः । एते एव हेतवः । एभिर्हेतुभिः सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यादित्यर्थः । यदा तु लेख्यसन्देहे निर्णयो न जायते तदा साक्षिभिर्निर्णयः कार्यः ।

यथाह कात्यायनः,

दूषिते पत्रके वादी तदारूढांस्तु निर्दिशेत् । इति।

साक्षिसंभवविषयमिदं वचनम् । साक्ष्यसंभवविषयं तु—

हारीतवचनम्,

न मयैतत्कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितम् ।

अधरीकृत्य तत्पत्रमथ दिव्येन निर्णयः ॥इति॥९२॥

बा० १ । संशयकोटिद्वयमाह * शुद्धमिति । [illegible] वेत्यर्थः ।

तथाच नारदः, (व्य. प. १ । १४३ । १४४)

यस्मिन्स्यात्संशयो लेख्ये भूताभूतकृते क्वचित् ।

तत् स्वहस्तक्रियाचिह्नयुक्तिप्राप्तिभिरुद्धरेत् ॥

लेख्यं यच्चान्यनामाङ्कं हेत्वकृतं भवेत् ।
विप्रत्यये परीक्षेत संबन्धागमहेतुभिः॥ इति ॥

* विप्रत्यये, विप्रतिपत्तौ। लिखितमिति कर्मणि भूते निष्ठा। तेनेदानींतनव्यावृत्तिः । तदाह * स्वहस्तेनेति । तत्त्वस्यात्रापि सत्त्वादाह * लेख्यान्तरमिति । पत्रान्तरमित्यर्थः । ननु द्वयोर्भेदेन तेनास्य कथं शुद्धिः, अत आह * यदीति। * साक्षीति।साक्षिलेखकयोर्ये स्वहस्ताभ्यां लिखितान्तरे एतदपेक्षया भिन्ने लिखिते तत्संवादात् एतल्लेख्यीयाक्षरस्य तदक्षरसादृश्यादेतत्पत्रस्य शुद्धिरित्यर्थः । तथाचेदमन्यकृतमित्यम् । श्रौतं तु स्वकृतविषयमिति भावः । इतिः पूर्वार्धार्थसमाप्तौ ।

२। देशकाले इति समाहारद्वंद्वात्सप्तमी । कालपुरुषाणामिति पाठे समस्तत्रयाणां तेन सम्बन्ध इति यावत्। तदेवाह * अस्मिन्निति। युक्तिपदार्थमाह * घटतेइति। योग्यं भवतीत्यर्थः। सम्भवतीति यावत्। कल्पतरुरप्येवम् । युक्तिरर्थापत्तिः, प्राप्तिर्द्वयोरेकत्रावस्थानमित्यन्ये । *तत्साक्षीति। प्राप्तिसाक्ष्युपन्यास इत्यर्थः। अतएव वक्ष्यमाणविरोधो न। कल्पतरुरप्येवम् । संव्यवहारः क्रियेत्यन्ये। श्रीकारादीति आदिना स्वस्तिकमुद्रादिपरिग्रहः । * पूर्वमिति । विवादात्प्रागित्यर्थः । * दानेति । धनस्येत्यादिः । आदिनाऽऽध्यादिपरिग्रहः * । *अर्थस्य, धनस्य । आगमः क्रयादिरित्यन्ये । आगमान्तद्वन्द्वस्य हेतुशब्देन कर्मधारय इत्याह एते एवेति । उत्तरार्धस्य क्रियान्तराध्याहारेणान्वयभ्रमनिरासायाह * एभिरिति । सोऽप्येवं, हेतुरनुमानमित्यन्ये ।

३। विशेषमाह * यदात्विति । * तदारूढास्त्विति। पत्रारूढान्साक्षिणस्त्वित्यर्थः । पत्रके इत्यत्र स्वार्थे कन् ।

---

१ संदिग्धलेख्यशुद्धिः स्यादितिमूलवचनोपात्तम् इत्यर्थः ।

४। अस्य वक्ष्यमाणविरोधं परिहरति * साक्षिसंभवाविषयमिति । *इदं, कातीयम् । तदेवाह * न मयैतादिति ।*एतेन, अन्येन केनचित् । अतएवाह * कारितमिति । * तत्पत्रमिति । तत्पत्रं प्रमाणत्वेनानाश्रित्य अथ अनन्तरं दिव्येन निर्णयः कार्य इत्यर्थः । अथ दिव्येनेति पाठः । अर्थे इति पाठे तद्विषये इत्यर्थः ॥ ९२ ॥

मि० एवं शोधिते पत्रे ऋणे च दातव्ये प्राप्ते यदा कृत्स्नमेव दातुमृणमसमर्थस्तदा किं कर्तव्यमित्यत आह।

या० लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेद्दत्त्वा दत्त्वर्णिको धनम् ।
धनी वोपगतं दद्यात्स्वहस्तपरिचिह्नितम् ॥ ९३ ॥

मि० यदाऽधमर्णिकः सकलमृणं दातुमसमर्थस्तदा शक्त्यनुसारेण दत्त्वा पूर्वकृतस्य लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत्, एतावन्मया दत्तमिति । अधमर्णो वा उगपतं प्राप्तं धनं तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे दद्यादभिलिखेत्, एतावन्मया लब्धमिति । कथं, स्वहस्तपरिचिह्नितम् । स्वहस्तलिखिताक्षरचिह्नितम् । यद्वा उपगतं प्रवेशपत्रं स्वहस्तलिखितचिह्नितमधमर्णायोत्तमर्णो दद्यात् ॥ ९३ ॥

वा० १। अवतरणमाह* एवमिति । *दातुमिति । युगपदिति शेषः । एवमग्रेऽपि । आर्थिकमाह * शक्त्यनुसारेणेति । उत्तरार्धार्थमाह *उत्तमर्णो वेति । स्वहस्तशब्दो लाक्षणिक इत्याह * लिखितेति । तथाच क्रियाविशेषणमिदमिति भावः ।

२। अत्र पक्षे तत्पृष्ठभागे तल्लिखने ऐच्छिकविकल्पो लब्धः । स च न युक्तः । तस्याष्टदोषदुष्टत्वात् । प्रकारान्तरेणोत्तरार्द्धस्य

साफल्ये तथोक्तेरयुक्तत्वात्। लक्षणाद्यापत्तेश्च। अत आह * य द्वोपगतमिति । भावक्तान्त दर्शआद्यजित्याह *प्रवेशपत्रमिति। परः उत्कर्ष इतरव्यावर्तकत्वरूपो यस्यास्तीति परि, लिखनं स्वहस्तस्य परि, तेन चिह्नितमिति पत्रविशेषणं, तादृशं लेख्यान्तरं कृत्वेति भावः । तदाह * स्वहस्तालिखितेति। भावे क्तः। * उत्तमर्ण इति। प्राप्ताल्पधन इति भावः। तथाचात्र न लक्षणा क्वापि।

३। लेख्यासन्निधिविषयं चेदम्।

तदाह विष्णुः, असमग्रदाने लेख्यासन्निधाने चोत्तमर्णः स्वहस्तलिखितं दद्यादिति।

नाव्यवहितमात्राविषयमिदं, किन्तु साधारणमिति ॥ ९३ ॥

मि० ऋणे तु कृत्स्ने दत्ते लेख्यं किंकर्तव्यमित्यत आह।

या० दत्त्वर्णं पाटयेल्लेख्यं शुद्ध्यै वाऽन्यत्तु कारयेत्।

मि० क्रमेण सकृदेव वा कृत्स्नमृणं दत्त्वा पूर्वकृतं लेख्यं पाटयेत्। यदा तु दुर्गदेशावस्थितं लेख्यं नष्टं वा तदा शुद्ध्यै अधमर्णत्वनिवृत्त्यर्थमन्यल्लेख्यं कारयेदुत्तमर्णम् अधमर्णः । पूर्वोक्तक्रमेणोत्तमर्णो विशुद्धिपत्रमधमर्णाय दद्यादित्यर्थः।

मि० ससाक्षिके ऋणे कृत्स्ने दातव्ये किं कर्तव्यमित्यत आह।

या० साक्षिमच्च भवेद्यद्वा तद्दातव्यं ससाक्षिकम् ॥ ९४॥

यच्च ससाक्षिकमृणं तत् पूर्वसाक्षिसमक्षमेव द-

ष्यात् ॥ ९४ ॥

इति लेख्यप्रकरणम् ॥

वा० १। सान्निध्याद् व्युत्क्रमेणाह * क्रमेणेति । द्वितीयपादं व्याचष्टे*यदात्विति । वा चार्थे । तेनान्येषामपि संग्रहः । मौलस्तु विकल्पे एव । * अधमर्णत्वेति । स्वाधमर्णत्वेत्यर्थः । *अन्यत्, पूर्वकृतात् भिन्नम् । णिजर्थमाह * उत्तमर्णम् । इति । उत्तमर्णेनेति पाठान्तरम् । हृक्रोरिति वा कर्मत्वम् । तात्पर्यार्थमाह * पूर्वोक्तेति । प्रागुक्तरीत्येत्यर्थः ।

उ० ३। एवं लेख्यस्थले उक्त्वा साक्षिमात्रप्रमाणकऋणग्रहणविषये आह * ससाक्षिके इति । साक्षिणां सर्वदा सांनिध्यासंभावादिदं यौगपद्यविषयकमित्याह * कृत्स्ने इति । चस्य व्युत्क्रमान्वयादाह * यचेति । यत्त्वित्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । पूर्वेति बहुव्रीहिः । तत्साक्षिसमक्षमित्यर्थः । क्वचिदेवमेव पाठः । वा एवार्थे व्युत्क्रमे चेत्याह * एवेति ॥ ९४ ॥

इति लेख्यप्रकरणम् ।

अथ दिव्यप्रकरणम् ॥ ७ ॥

मि० लिखितसाक्षिभुक्तिलक्षणं त्रिविधं मानुषप्रमाणमुक्तम् । अथावसरप्राप्तं दिव्यं प्रमाणमभिधास्यन् तुलाग्न्याप इत्यादिभिराद्यैः पञ्चभिः श्लोकैर्दिव्यमातृकां कथयति । तत्र तावद्दिव्यान्युपदिशति ।

या० तुलाग्न्यापो विषं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये ।

मि० तुलादीनि कोशान्तानि पञ्च दिव्यानीह धर्मशास्त्रे विशुद्धये संदिग्धस्यार्थस्य संदेहनिवृत्तये दातव्यानीति ।

ननु अन्यत्रान्यान्यपि तण्डुलादीनि दिव्यानि सन्ति ।

घटोऽग्निरुदकं चैव विषं कोशस्तथैव च ।
तण्डुलाश्चैव दिव्यानि सप्तमस्तप्तमाषकः ॥

इति पितामहस्मरणात् । अतः—

कथमेतावन्त्येवेत्यत आह ।

या० महाभियोगेष्वेतानि

मि० एतानि महाभियोगेष्वेव नान्यत्रेति नियम्यते, न पुनरिमान्येव दिव्यानीति । महत्त्वावधिं च वक्ष्यति । नन्वल्पाभियोगेऽपि कोशोऽस्त्येव । कोशमल्पेऽपि दापयेदिति स्मरणात् । सत्यम् । कोशस्य तुलादिषु पाठो न महाभियोगेष्वेवेति नियमार्थः,

किंतु सावष्टम्भाभियोगेऽपि प्राप्त्यर्थः। अन्यथा शङ्काभियोगे एव स्यात्।

अवष्टम्भाभियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत्।
तण्डुलाश्चैव कोशश्च शङ्कास्वेव न संशयः॥

इति स्मरणात्।

महाभियोगेषु शङ्कितेषु सावष्टम्भेषु चाविशेषेण प्राप्तावपवादमाह।

या० शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि ॥ ९५ ॥

मि० एतानि तुलादीन्यभियोक्तरि शीर्षकस्थेऽभियुक्तस्य भवन्ति। शीर्षकं शिरः, व्यवहारस्य चतुर्थः पादो जयपराजयलक्षणः। तेन च दण्डो लक्ष्यते। तत्र तिष्ठतीति शीर्षकस्थः। तत्प्रयुक्तदण्डभागित्यर्थः॥९५॥

बा० १। सङ्गतिमाह * लिखितेति। अभ्यर्हितत्वात्प्रवृत्तिक्रमस्य विवक्षितत्वाच्चास्य पूर्वनिपातः। अथेत्यस्य कथयतीत्यत्रान्वयः। प्रतिबन्धकाशिष्यजिज्ञासानिवृत्तौ सत्यामवश्यवक्तव्यत्वरूपावसरसङ्गतिप्राप्तमित्यर्थः। दिव्यमिति जातावेकवचनं, तुलाधारणेत्यादिना। *दिव्यमातृकां, दिव्योपोद्घातम्। तत्राद्यश्लोकमवतारयति * तत्रेति। दिव्यमातृकायां कथनीयायामित्यर्थः। * तावत्, आदौ। नाम्ना वस्तुसंकीर्तनमुद्देशः। कर्मत्वस्य विवक्षितत्वात्तुलाशब्दस्य पूर्वनिपातः। त्रयाणामितरेतरद्वन्द्वः। समासान्तविधेरनित्यत्वान्न सः। विशुद्धिपदार्थमाह *संदिग्धस्येत्यादिचतुर्थ्यन्तेन। नित्यसापेक्षत्वादाह *सन्देहनिवृत्तयेइति। योग्यतयाऽऽकाङ्क्षाशान्तये आह * दातव्यानीति।

२। एतान्येव दिव्यानीत्याशयेनावतरणमाह * नन्विति।

*घट इति । घटः स्यात्तु तुलाकाष्ठमिति कोशः । *पितामहेति ।
बृहस्पतिरपि,

धटोऽग्निरुदकंचैव विषं कोशश्च पञ्चमः ।
षष्ठं च तण्डुलाः प्रोक्ताः सप्तमं तप्तमाषकः ॥
अष्टमं फाल इत्युक्तं नवमं धर्मजं स्मृतम् ।
दिव्यान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयंभुवा ॥ इति ।

अतएव शङ्कायां बहुवचनसङ्गतिः । * एतावन्ति, पञ्च।
यद्यपि त्रेधा नियमः सम्भवति, अपराधविशेषे दिव्यस्वरूपे उभयत्रापि, तद्यथा महाभियोगरूपापराधेष्वेव दिव्यानीत्याद्यः, इयन्त्येव दिव्यस्वरूपाणीति द्वितीयः, मिलितस्तृतीयः, तथाप्याद्य एव नियमः स्वीक्रियते, न द्वितीयतृतीयौ, पितामहोक्तिविरोधादित्याह * एतानीति । तुलेत्यत्र निर्दिष्टानि दिव्यानि महाभियोगेष्वेवेति नियम इत्यर्थः। नपुनरित्यनेनार्थात्तृतीयस्यापि निरासः । पुनःशब्देन तन्निरास इतित्वयुक्तम् । उदक्षरत्वात् । * नपुनरिति । नत्वित्यर्थः । अनेन शङ्का समाहिता । नियम्यते इत्यस्यानुषङ्गः । ननु महत्त्वस्य सावधिकत्वेनानियमापत्तिरत आह * महत्त्वेति । नासहस्रादित्यादिनेति भावः । तथाच नानियम इति बोध्यम् ।

३। स्मृत्यन्तरविरोधापत्त्या प्रोक्तनियमो न घटते इत्याशङ्क्य परिहरति * नन्वल्पेत्यादि । पितामहमाह * कोशमल्पेऽपीति । *सत्यमिति । उक्तवचनाविरोधाय विधिनियमयोर्विधेर्ज्यायस्त्वेन तथैव स्वीक्रियते, न तु तस्य नियमशरीरे प्रवेशः। तथाच तस्य तैः सह पाठो न तदर्थोऽपितु यथा तुलादीनि सावष्टम्भाभियोगेषु एवमयमपीत्येवमर्थ इति भावः । * सावष्टम्भेति । अवष्टम्भेन सहितः सावष्टम्भः । स्वोपरि दण्डाङ्गीकारश्चावष्टम्भः ।

निश्चयः स इति कल्पतरुः । * अन्यथा, मूले कोशस्यानुपादाने । कोश इति शेषः । मूलानुक्तत्वात्स्मृत्यन्तरमाह *अवष्टम्भेति । सावष्टम्भेति [illegible] । पितामहोक्तिरियम् । * घटादीनि, चत्वारि । *श[illegible]ति । शङ्कास्वेतानि योजयेदिति पाठान्तरम् ।

४। तथाच महाभियोगो महाभिशापः । स च द्विविधः, शङ्कितःसावष्टम्भश्च। स्वोपरि दण्डमङ्गीकृत्य लापितः सावष्टम्भः । [illegible]वमल्पाभियोगेऽपि बोध्यम् । अत एवाह *महाभियोगेष्विति । तद्भेदमाह *शङ्कितेष्विति।उभयविधमहाभियोगेष्वविशेषेण प्रोक्ततृतीयपादे विशेषानादरेणैतेषां तुलादिचतुर्णां प्राप्तावित्यर्थः । अनुवृत्त्या आह*एतानीति । चत्वारीत्यर्थः । अर्थादाह *अभि[illegible]क्तस्येति । शक्यार्थमाह *शिर इति । प्रकृते व्यवहारपुरुषस्य तदाह * व्यवहारस्येति । स्पष्टार्थं पुनस्तत्स्वरूपमाह *जयेति । प्रकृते तु पराजय एव विवक्षितः । अतएव तत्संबन्धाल्लक्ष्यार्थमाह *तेनचेति । तिष्ठतिरत्र अहानौ । समये तिष्ठ सुग्रीवेतिवत् । अङ्गीकृतदण्डनं न जहातीत्यर्थः । अतएवाह * तदिति । पराजयेत्यर्थः । *इत्यर्थइति । तस्मिन्सतीत्यादिः ।अभिशापदातरि शीर्षकस्थे पराजयहेतुकदण्डभाजि सत्येव एतानि भवन्ति। यद्यनेनेदं न कृतं स्यात्तदा मह्यं दण्डो देय इति वादी शीर्षकस्थस्तादृशे तस्मिन्सतीत्यर्थः । तथाच सावष्टम्भेष्वेव तेषु एतेन शङ्कितेष्विति विशेषोक्त्या तदपवादत्वमित्यर्थः ॥ ९९ ॥

मि० ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्— इति भावप्रतिज्ञावादिन एव क्रियेति व्यवस्था दर्शिता । तदपवादार्थमाह ।

या० रुच्या वाऽन्यतरः कुर्यादितरो वर्तयेच्छिरः ।

१ अस्य विशेषोक्त्या इत्यत्रान्वयः ।

मि० रुच्या ऽभियोक्त्रभियुक्तयोः परस्परसंप्रतिपत्त्याऽन्यतरोऽभियुक्तोऽभियोक्ता वा दिव्यं कुर्यात्। इतरोऽभियुक्तः शिरः शारीरमर्थदण्डं वा वर्तयेदङ्गीकुर्यात्। अयमभिसन्धिः। न मानुषप्रमाणवद्दिव्यं प्रमाणं भावैकगोचरम्, अपितु भावाभावावविशेषेण गोचरयति। अतश्च मिथ्योत्तरे प्रत्यवस्कन्दने प्राङ्न्याये वाऽर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्येच्छया दिव्यं भवतीति।

मि० अल्पाभियोगे महाभियोगे शङ्कावष्टम्भयोरप्यविशेषेण कोशो भवतीत्युक्तम्। तुलादीनि विषान्तानि तु महाभियोगेष्वेव सावष्टम्भेष्वेवेति च नियमो दर्शितः। तत्रावष्टम्भाभियोगेष्वेवेत्यस्यापवादमाह।

या० विनापि शीर्षकात्कुर्यान्नृपद्रोहेऽथ पातके ॥९६॥

मि० राजद्रोहाभिशङ्कायां ब्रह्महत्यादिपातकाभिशङ्कायां च शिरःस्थायिना विनाऽपि तुलादीनि कुर्यात्, महाचौर्याभिशङ्कायां च।

यथाह,

राजभिः शङ्कितानां च निर्दिष्टानां च दस्युभिः।
आत्मशुद्धिपराणां च दिव्यं देयं शिरो विना॥ इति।

तण्डुलाः पुनरल्पचौर्यशङ्कायामेव।

चौर्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः।

इति पितामहवचनात्। तप्तमाषस्तु महाचौर्याभिशङ्कायामेव।

चौर्यशङ्काभियुक्तानां तप्तमाषो विधीयते।

इति स्मरणात् । अन्ये पुनः शपथा अल्पार्थविषयाः ।

सत्यवाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च ।
देवतापितृपादांश्च दत्तानि सुकृतानि च ॥
स्पृशेच्छिरांसि पुत्राणां दाराणां सुहृदां तथा ।
अभियोगेषु सर्वेषु कोशपानमथापि वा ॥
इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे ।

इति नारदादिस्मरणात् । यद्यपि मानुषप्रमाणानिर्णेयस्य निर्णायकं यत् तद्दिव्यमिति लोकप्रसिद्ध्या शपथानामपि दिव्यत्वं तथापि कालान्तरनिर्णयनिमित्तत्वेन समनन्तरनिर्णयनिमित्तेभ्यो धटादिभ्यो दिव्येभ्यो भेदेन व्यपदेशो ब्राह्मणपरिव्राजकवत् । कोशस्य तु शपथत्वेऽपि धटादिषु पाठो महाभियोगविषयत्वेनावष्टम्भाभियोगविषयत्वेन च धटादिसाम्यात्, न तु समनन्तरनिर्णयनिमित्तत्वेन । तण्डुलानां तप्तमाषस्य च समनन्तरनिर्णयनिमित्तत्वेऽप्यल्पविषयत्वेन शङ्काविषयत्वेन च धटादिवैलक्षण्यात्तेष्वपाठ इति सन्तोष्टव्यम् ।

एतानि च दिव्यानि शपथाश्च यथासंभवमृणादिषु विवादेषु प्रयोक्तव्यानि ।

यत्तु पितामहवचनम्,

स्थावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्जयेत् ।

इति, तदपि लिखितसामन्तादिसद्भावे दिव्यानि परिवर्जयेदिति व्याख्येयम् । ननु विवादान्तरेष्वपि प्रमाणान्तरसंभवे दिव्यानामनवकाश एव । सत्यम् ।

ऋणादिषु विवादेषु उक्तलक्षणसाक्ष्युपन्यासे अर्थिना कृतेऽपि प्रत्यर्थी यदि दण्डाभ्युपगमावष्टम्भेन दिव्यमवलम्बते तदा दिव्यमपि भवति। साक्षिणामाशयदोषसंभवात्, दिव्यस्य च निर्दोषत्वेन वस्तुतत्त्वविषयत्वात्, तल्लक्षणत्वाच्च धर्मस्य।

यथाह नारदः,

तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिणि।
दैवसाध्ये पौरुषेयीं न लेख्यं वा प्रयोजयेत्॥इति।

स्थावरेषु विवादेषु प्रत्यर्थिना दण्डावष्टम्भेन दिव्यावलम्बने कृतेऽपि सामन्तादिदृष्टप्रमाणसद्भावे न दिव्यं ग्राह्यमिति विकल्पनिराकरणार्थं स्थावरेषु विवादेष्वित्यादिपितामहवचनं, नात्यन्तिकदिव्यनिराकरणार्थम्। लिखितसामन्ताद्यभावे स्थावराविवादेष्वनिर्णयप्रसङ्गात्॥ ९६॥

बा० १। यद्यप्यव्यवहितसङ्गतिस्तत्र विकल्पमाहेत्येवं सम्भवति तथापि विशेषप्रतिपादनाय व्यवहितसङ्गतिमाह * तत इति। वस्तुतस्तदपवादत्वाभावादाह * तदपवादार्थमिति। तदर्थमुक्तापेक्षया विकल्पमाहेत्यर्थः। रुचिरत्र न प्रसिद्धेत्याह * अभियोक्त्रभियुक्तयोरिति। अन्यतरः इत्यत्र अल्पाच्तरमितिवत्स्वार्थे तरप्। उक्तादन्य इत्यर्थः। तदाह *अभियोक्ता वा दिव्यं कुर्यादिति। मौलविकल्प एवायम्। अतएवाह *इतरोऽभियुक्तइति। दण्डविकल्पमाह * अर्थदण्डं वेति। एतेन तरपो यथाश्रुतत्वेन तस्याभियोक्ताऽभियुक्तो वेति व्याख्यानम् अग्रेचैवमेवेति क्वचिदुपलभ्यमानमयुक्तं वेदितव्यम्।

२। ननु दिव्यतत्त्वे शीर्षकस्थे इत्यनेनाभियोक्तुः शिरोवर्त्ति-

त्वाभिधानादभियुक्तस्य दिव्यमित्युक्तं, रुच्येत्यनेन तु अभियुक्ते शिरोवर्त्तिनि तदिच्छया अभियोक्तुरपि दिव्यमुच्यते इत्युक्तमिति तथैव कुतो नोक्तम्, अत आह * अयमभिसंधिरिति । अभिप्राय इत्यर्थः । * भावैकेति । भावमात्रेत्यर्थः । इतिः तत्समाप्तौ । अयं भावः । अयं च विकल्पोऽभियोक्त्रिच्छायामेव । तदनिच्छायां त्वभियोज्यस्यैव दिव्यम् ।

न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् ।
अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः ॥
इति दिव्यतत्वे कात्यायनोक्तेरिति ।

उ० ३। उत्तरपद्यमवतारयितुमुक्तसर्ववचनसिद्धमर्थमनुवदति * अल्पाभियोगेइति । यथाक्रमं कोशमल्पेऽपीत्यनेन, महाभियोगेष्वेतानीत्यनेन, शङ्कास्वेव न संशय इत्यनेन, तुलाग्न्याप इत्यत्र तुलादिसहपाठेन च चतुर्षु स इत्युक्तमित्यर्थः । यथासंख्याभावाय व्याससमासाभ्यामुक्तिः । एतत्सूचक एव अपिः । *नियम इति । जातावेकवचनम् । चो व्युत्क्रमे, दर्शितश्चेत्यर्थः । तत्राद्यो महाभियोगेष्वेतानीत्यनेन, शीर्षकस्थे इत्यनेन द्वितीयो दर्शित इति बोध्यम् । शङ्कास्वेवेत्येवकारस्तु तण्डुलान्वयाशयक इत्यपि बोध्यम् । * तत्र, तयोर्मध्ये ।

४। मूले अथशब्दः समुच्चये पातकपदं महापातकपरमित्याह * ब्रह्महत्यादीति । शीर्षकादित्यस्य व्याख्या * शिरःस्थायिनेति । तथाच राजद्रोहमहापातकयोः शङ्कायामपि तुलादीनि कार्याणीति तदपवादत्वमिति भावः । अथसमुच्चयमेवाह* महाचौर्याभिशङ्कायामिति। तन्मध्ये तत्रचेत्यर्थः।पितामहनारदावाह * यथाहेति । साजात्यादेकवचनम् । * राजभिरिति । अत्र राजभिरिति शङ्कामुपक्रम्यात्मशुद्धिपराणां च दिव्यमित्य-

नेन निरवष्टम्भाभियोगे च दिव्यदानस्योपसंहारात्तन्मध्यपातिशिरोवर्तित्यस्यापि शङ्काविषयत्वं बोध्यम् ।

दिव्यतत्त्वे कालिकापुराणे,

परदाराभिशापे च चौर्यागम्यागमेषु च ।

महापातकशस्ते च स्याद्दिव्यं नृपसाहसे ॥

विप्रतिपत्तौ विवादे अवर्णास्थापने कृते ।

तत्रैव दापयेद्दिव्यं शिरःपूर्वं महीपतिः ॥

परदाराभिमर्शे च बहवो यत्र वादिनः ।

शिरोहीनं भवेद्दिव्यमत्र तु शुद्धिकारणात् ॥ इति ।

*अगम्याः, परदारभिन्नाः साधारणवेश्यादयः । *शस्ते, अभिशस्ते । साहसं बलादन्यायः । विप्रतिपत्तौ परदाराभिशापादिविषयायाम् । विवादे ऋणादानादिविषये । अवर्णो निन्दा । परेति विशेषणमविवक्षितम् । अभिशापस्यानुवाद्यत्वात् । एवं बहव इत्याद्यपि । परदाराभिमर्शेचेति चौर्यादीनामप्युपलक्षणम् । तेन वाद्यभावेऽपि सर्वाभिशापे दिव्यं भवति । अत एव शुद्धिकारणादिति हेतूक्तिः, विनापीति मौलसामान्योक्तिश्च सङ्गच्छते ।

विष्णुरपि,

राजद्रोहे साहसेषु विनापि शीर्षकार्पणमिति ।

नारदोपि, (व्य० प० १।२७०)

अशिरांसि च दिव्यानि राजा भृत्येषु दापयेत् ।

अभियोगाभियुक्तानामन्येषां तु यथाक्रमम् ॥ इति ।

८। शङ्कास्त्वेवेत्येवकारं सफलयन्विरोधपरिहाराय विशेषमाह *तण्डुलाः पुनरिति । तण्डुलास्त्वित्यर्थः । *चौर्येत्विति । यद्यप्यत्र चौर्ये इत्येवोक्तं तथापि तण्डुलरूपाल्पादिव्यानुरोधेन

निमित्तस्याप्यल्पत्वकल्पनमिति भावः ।

६। प्राग्वदाह * तप्तेति । * चौर्यशङ्केति पितामहोक्तिः । यद्यप्यत्र चौर्यश[illegible]त्यविशेषेणोक्तं तथापि तप्तमाषस्य तीक्ष्णत्वेन महादिव्यत्वान्नैमित्तिकतप्तमाषानुसारेण निमित्तस्य चौर्यशङ्काया महत्त्वं युक्तमिति भावः । इदं च तृतीये व्यक्तीभविष्यति ।

७। *अन्ये, उक्तेभ्यः । *पुनः, तु । *वाहनम्, अश्वादि । *बीजं, धान्यम् । देवता च पिता च तयोश्चरणान् । *दत्तानि, [illegible]न्यादीनि । *सुकृतानि, सदाचरणानि । स्पृशेदित्यस्य सर्वत्रान्वयः । *सह्येषु, सहनयोग्येषु । स्वल्पे[illegible]ति यावत् । *कोशपानम्, कोशस्य जलविशेषस्य भक्षणम् ।

८। ननु तुलादीनां दिव्यत्वमुक्तं मूलादौ, सत्यादीनां तु शपथत्वमुक्तं नारदेन, तदयुक्तं, तेषामपि दिव्यलक्षणाक्रान्त[illegible]ादित्याशङ्कते * यद्यपीति । दिव्यलक्षणमाह * मानुषेति । * अनिर्णेयस्य, अर्थस्य । लोकेत्यनेन शास्त्रोक्तत्वव्यवच्छेदः । उक्तलक्षणं दिव्यं द्विविधं, तत्कालनिर्णायकं कालान्तरनिर्णायकं च । तत्राद्यं तुलादि, द्वितीयं सत्यादि । तत्राद्यस्य अनामान्तरत्वेऽपि द्वितीयस्य नामान्तरं शपथ इति । एवं सति भेदेनोक्तिर्विशेषधर्मानिमित्तिकेत्याशयेन समाधत्ते * तथापीति । निर्णयनिमित्तेत्यादिः षष्ठीतत्पुरुषः । गोबलीवर्दन्यायस्यासत्त्वादाह * ब्राह्मणेति । ब्राह्मणानामन्त्रयस्वेत्युक्त्यैव तत्त्वस्य तत्राविशिष्टत्वात्तदामन्त्रणेऽपि प्राप्ते पुनः परिव्राजकमामन्त्रयस्वेति कथनं तत्प्राधान्यप्रतिपादनार्थं यथा तथा तुलादीनां सत्यादीनां च दिव्यत्वे तुल्येऽपि ततस्तेषां भेदेन कथनं कालान्तरनिर्णयनिमित्तत्वद्योतनार्थम् इत्यर्थः । यथा तस्य तत् फलान्तरानुरोधेनैवमत्रापीति यावत् । यद्वा ब्राह्मणानामन्त्रय

परिव्राजकं चेत्युक्ते प्रोक्तरीत्या सिद्धे पुनस्तदुक्त्या यथा तस्य तदन्यपरत्वं तथाऽत्रापीत्यर्थः ।

९। ननु यदि कालान्तरनिर्णयनिमित्तानि शपथास्तर्हि कोशस्य सद्योनिर्णयनिमित्तेषु तुलादिषु पाठोऽनुपपन्नः, तस्य तदन्तर्गतत्वात्, अतः प्रागुक्तमनुस्मृत्यैवाह *कोशस्यत्विति । *विषयत्वेन चेति साम्ये हेतुः । *निमित्तत्वेनेति । धटादिसाम्यादित्यनुषज्यते ।

१०। ननु एवमपि तण्डुलतप्तमाषयोः सद्योनिर्णयनिमित्तत्वेन मूले तुलादिषु पाठः स्मृत्यन्तरवदुचितोऽत आह *तण्डुलानामिति । * अल्पेति । अल्पाभियोगेत्यर्थः । नन्वैकरूप्यमेव सर्वत्रोचितं न तु क्वचित् किञ्चित्कृतं वैलक्षण्यं क्वचित् किञ्चित् कृतं साम्यमिति वैरूप्यम्, अत आह *सन्तोष्टव्यमिति । सिद्धस्य गतिश्चिन्तनीयेति भावः । कोशस्याल्पश ोभयाविषयत्वेऽपि तन्मात्राविषयकत्वाद्युक्तस्तेषु पाठ इति तात्पर्य ।

११। विशेषं वक्तुं प्रतिजानीते *एतानि चेति । चो वाक्यालङ्कारे । *ऋणादिष्विति । ऋणादानादिरूपाष्टादशविवादेष्वित्यर्थः। नन्विदमयुक्तं, पितामहाविरोधादित्याशङ्क्य प्रागुक्तरीत्यैव परिहरति *यत्त्वित्यादि । स्थावरेष्विति विषयसप्तमी । सामन्तास्तत्राग्रे स्फुटीभविष्यन्ति । *व्याख्येयमिति । स्थावरविवादेषु नात्यन्तिकदिव्यनिषेधार्थमिदम् । दृष्टप्रमाणाभावेऽनिर्णयप्रसङ्गात् । किन्त्वर्थिनो दृष्टप्रमाणसत्त्वे प्रत्यर्थिनि दण्डावष्टम्भेन दिव्यमवलम्बत्यपि दृष्टेन अदृष्टेन वा निर्णय इति प्रागुक्तरीत्या प्राप्तविकल्पनिरासेन दिव्यनिषेधार्थं, विवादान्तरे तु विकल्प एवेति भावः ।

१२। इदमेव ध्वनयन्स्थावरपदानर्थक्यमुक्तयुक्तेस्तुल्यत्वात्प्रा-

तं परिहर्तुं शङ्कते *नन्विति । * विवादान्तरेष्वपीति । स्थावरविषयान्येष्वपीत्यर्थः । * प्रमाणेति । दिव्यान्यमानुषप्रमाणेत्यर्थः । ऋणादिष्विति विषयसप्तमी । * दण्डाभ्युपगमेति । दण्डाभ्युपगमपूर्वकेत्यर्थः । अपिना तस्यापि समुच्चयः । ननु सम्भवतीतिन्यायविरोधोऽत आह *साक्षिणामिति।आशयोऽन्तःकरणम् । हेत्वन्तरमाह *दिव्यस्यन्वेति । चोऽन्ते योज्यः । हेत्वन्तरमाह *तल्लक्षणत्वादिति । धर्मस्य वस्तुतत्त्वविषयकत्वाच्चेत्यर्थः ।

१३। अत्र हेतौ मानमाह *यथाहेति । *तत्र, दिव्ये । *सत्ये, तद्रूपे । *साक्षिणि [illegible], तन्मात्रं तु । * दैवसाध्ये, तदेकसाध्ये । *पौरुषेयीं, क्रियां साक्षिरूपाम् । नेत्युभयान्वयि । अयं च दोषसम्भावनामात्रेण साक्ष्यादिनिषेधो, न वास्तव इति बोध्यम् ।

१४। [illegible] स्थावरेषु कथयन् स्थावरपदसार्थक्यं तत्राह * स्थावरेष्विति । *सामन्तादिदृष्टेति । तद्रूपदृष्टेत्यर्थः । नेत[illegible]तरान्वयि । * विकल्पेति । स्थावरेषु मानुषदिव्यप्रमाणयोर्न विकल्प इति विकल्पनिराकरणार्थः स्थावरशब्द इति भावः । * आत्यन्तिकेति । सर्वथेत्यर्थः । निषेधे हेतुमाह * लिखितेति ॥ ९६ ॥

मि० किंच ।

या० सचैलस्नातमाहूय सूर्योदयउपोषितम् ।
कारयेत्सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसन्निधौ ॥ ९७ ॥

मि० पूर्वेद्युरुपोषितमुदिते सूर्ये सचैलस्नातं दिव्यग्राहिणमाहूय नृपस्य सभ्यानां च ब्राह्मणानां सन्निधौ

सर्वाणि दिव्यानि कारयेत्प्राड्विवाकः ।
त्रिरात्रोपोषिताय स्युरेकरात्रोषिताय वा ।
नित्यं दिव्यानि देयानि शुचये चार्द्रवाससे ॥

इत्युपवासविकल्पः पितामहेनोक्तो बलवदबलवन्महाकार्याल्पकार्यविषयत्वेन व्यवस्थितो द्रष्टव्यः । उपवासनियमश्च कारयितुः प्राड्विवाकस्यापि ।

दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राड्विवाकः समाचरेत् ।
अध्वरेषु यथाऽध्वर्युः सोपवासो नृपाज्ञया ॥

इति पितामहवचनात् । अत्र च यद्यपि सूर्योदये इत्[illegible]ेणोक्तं तथापि शिष्टसमाचाराद्भानुवारे दिव्यानि देयानि । तत्रापि—

पूर्वाह्णेऽग्निपरीक्षा स्यात्पूर्वाह्णे च धटो भवेत् ।
मध्याह्ने तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभीप्सता ॥
दिवसस्य तु पूर्वाह्णे कोशशुद्धिर्विधीयते ।
रात्रौ तु पश्चिमे यामे विषं देयं सुशीतले ॥

इति पितामहोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः । अनुक्तवेलाविशेषाणां तण्डुलतप्तमाषप्रभृतीनां पूर्वाह्णे एव प्रदानम् ।

पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानं परिकीर्तितम् ।

इति सामान्येन नारदस्मरणात् ॥ (व्य. प. १।२६८)

अहनि त्रिधा विभक्ते पूर्वो भागः पूर्वाह्णो मध्यो मध्याह्नः उत्तरोऽपराह्णः । तथाऽपरोऽपि कालविशेषो विधिप्रतिषेधमुखेन दर्शितः ।

विधिमुखस्तावत्—

अग्नेः शिशिरहेमन्तौ वर्षाश्चैव प्रकीर्तिताः ।

शरद्ग्रीष्मे तु सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् ॥
चैत्रो मार्गशिरश्चैव वैशाखश्च तथैव च ।
एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ॥
कोशस्तु सर्वदा देयस्तुला स्यात्सार्वकालिकी। इति।

कोशग्रहणं सर्वशपथानामुपलक्षणम् । तण्डुलानां दुर्दिनेऽभिधानात्सार्वकालिकत्वम् ।

प्रतिषेधमुखोऽपि, (ना. व्य. प. १ । २५९)

न शीते तोयशुद्धिः स्यान्नोष्णकालेऽग्निशोधनम् ।
न प्रावृषि विषं दद्यात्प्रवाते न तुलां तथा ॥
नापराह्णे न सन्ध्यायां न मध्याह्ने कदाचन । ३२० इति।

न शीते तोयशुद्धिः स्यादित्यत्र शीतशब्देन हेमन्तशिशिरवर्षाणां ग्रहणम्, नोष्णकालेऽग्निशोधनमित्यत्रोष्णकालशब्देन च ग्रीष्मशरदोः। विधानलब्धस्यापि पुनर्निषेध आदरार्थः । प्रयोजनं तु वक्ष्यते ॥९७॥

बा० १। * किञ्चेति। दिव्यस्य कालाद्युच्यते इत्यर्थः । * सचैलस्नातमिति बहुव्रीहिः । सचैलं स्नातमिति पाठान्तरम् । भूतप्रत्ययादिसूचितमाह * पूर्वेद्युरिति । अर्धबिम्बनिरासायाह *उदिते इति । सूर्योदये इति बहुव्रीहिरिति भावः । ब्राह्मणपदार्थमेवाह * सभ्यानां चेति । नृपस्योक्तत्वेनार्थादाह * प्राड्विति । अत्रोपोषित इति सामान्येनोक्तावपि पितामहोक्तं विशेषमाह * त्रिरात्रोपोषितायेति । * शुचये, कृतस्नानाय । * आर्द्रवाससे, सचैलस्नानाय । त्रिरात्रोपोषिताय अथवा एकरात्रोपोषिताय नित्यमवश्यं दिव्यानि देयानि स्युरित्यर्थः । नित्यमित्यनेन अदाने प्रत्यवायः सूचितः । त्रिरात्रोपोषितायैवहेति पाठान्तरम् ।

एकरात्रोपोषिताय त्रिरात्रोपोषिताय वा ।

इति मयूखादिधृतपाठस्तु मुनिशैलीविरुद्धत्वादुपेक्ष्यः। ननु बलवदिति न युक्तं, कार्यतारतम्येऽपि तथापत्तेः। अत आह * महेति।

२। विशेषमाह * उपवासनिग्मश्चेति। चेनार्द्रवासस्त्वादिसमुच्चयः।

तदाह नारदः,

प्राड्विवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः।
श्रुतवृत्तोपसम्पन्नः शान्तचित्तो विमत्सरः॥
सत्यसन्धः शुचिर्दक्षः सर्वप्राणिहिते रतः।
उपोषितश्चार्द्रवासाः कृतदन्तानुधावनः॥

सर्वासां देवतानां च पूजां कृत्वा यथाविधि। इति।

* शिष्टेति। वस्तुतस्तु सूर्यस्य तद्वारस्योदयो यत्रेति, सूर्ये तद्वारे उदयेऽर्थाद्रवेरिति वाऽर्थ इति स्मार्त्तमेवेदमिति बोध्यम्।

३। * तत्रापि, भानुवारेऽपि। विशेष इत्यत्रान्वयः। दिवसस्येत्यस्य सर्वत्र सम्बन्धः। स्पष्टार्थं विषान्यदिव्यमात्रे दिवसस्य प्राधान्यसूचनार्थमिदं विशेषणम्। सुशीतले इति हेतुगर्भं यामविशेषणम्। तु शीतले इति पाठान्तरम्। सुशीतलमिति पाठस्त्वयुक्तः।

४। विशेषमाह * अनुक्तेति। एतेन न्यूनता निरस्ता। कालस्योक्तत्वादाह * वेलेति। प्रभृतिशब्देन फालादिग्रहणम्। * पूर्वाह्णे इति।

अहोरात्रोषिते स्नाते त्वार्द्रवाससि मानवे–(ना.व्य.प.१।२६८)

इति अस्य पूर्वार्द्धम्। पूर्वाह्णादीनामनेकत्वादाह * अहनीति।

५। पितामहोक्तमेव विशेषान्तरमाह * तथेति। मासादिरित्यर्थः। * मुखेन, तदुभयद्वारा। * विधीति। तत्रेत्यादिः। बहुव्रीहिः। एवमग्रेऽपि। शिशिरहेमन्तावि-

त्यार्षम् । ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येणेत्युक्तेः । एवं शरद्ग्रीष्मे इत्यपि बोध्यम् । अतएवाग्रे तथैव प्रयोगद्वयम् । अन्त्ये समाहारद्वन्द्वः । वर्षाण्येवेति कल्पतरुधृतोऽपपाठः । तस्य स्त्रीत्वात् । प्रकीर्तित इति पाठे काल इत्यस्य विशेष्यत्वं बोध्यम् ।

यो यस्य विहितः कालो विधिर्यस्य च यो यथा ।
तं प्रवक्ष्यामि तत्त्वेन वादिनश्च बलाबलम् ॥

इति इतः प्रागुक्तेः । अतएव—

अग्निः शिशिरहेमन्तवर्षासु परिकीर्तितः ।

इति मयूखधृतपाठोऽप्ययुक्तः । * कोशस्त्वाति । अस्य स्थाने—

धटः सर्वर्तुकः प्रोक्तो ऽवाते वाति विवर्जयेत्— इति पाठः कल्पतरौ । इदं नारदीयमिति केचित् ।

६ । न्यूनतां निराचष्टे * कोशेति । चतुर्णां दिव्यानां प्रत्येकमुक्तत्वात्तन्मध्यपाठसत्त्वादिति भावः । तत्रापाठात् भेदेनाह * तण्डुलेति । अतएव पुनस्त्वर्थः । * विशेषेति । अग्न्यादेरिवेति भावः । शङ्काविषयतया सहपाठाच्चेत्यपि बोध्यम् । तप्तमाषादेस्तु चैत्रादिरेव काल इति बोध्यम् ।

७ । द्वितीयमाह * प्रतिषेधेति । * नशीते इति ।

विचार्य धर्मनिपुणैर्धर्मशास्त्रविशारदैः ।
धर्मं सर्वर्तुकं प्रोक्तं पण्डितैर्धटधारणम् ॥ (२६०)
वर्षासु समये वह्निर्हेमन्ते शिशिरे तथा ।
ग्रीष्मे सलिलमित्युक्तं विषं काले तु शीतले ॥ (२५४)

इति इतः प्राक् नारदोक्तिः । * प्रवाते, प्रकृष्टे वाते स-

१ न शीते इत्यनन्तरं विचार्यधर्मनिपुणैरिति श्लोक उपलभ्यते । वर्षासुसमये इति तु श्लोकचतुष्टयव्यवहितं पूर्वमुपलभ्यते । तत्रापि— वर्षासु वह्निरित्युक्तः शिशिरेतु धटः स्मृतः—इति पूर्वार्धे पाठः ।

ति । न मध्याह्ने इति निषेधो जलान्यपरः । अतः प्रागुक्तपितामहविरोधो न ।

८। विध्येकवाक्यतायै विरोधनिरासाय चाह * नशीते इत्यादि । * हेमन्तेति । मार्गशीर्षान्येत्यादिः। * उष्णकालशब्देन च, उष्णकालशब्देनापि । * ग्रीष्मशरदोः, ग्रहणमित्यनुषज्यते । एवं प्रावृट्शब्दो ग्रीष्मशरदोरप्युपलक्षणमिति बोध्यम् ।

अव्यवस्थितमर्यादं विषं प्रावृषि जायते। इति पितामहः ।

९। ननु ग्रीष्मादिकालविधेरेवान्यकालनिवृत्तौ सत्यां पुनर्निषेधोऽफलोऽतआह * विधानलब्धस्यापीति । निषेधविषयकालस्येत्यर्थः । यथाश्रुतेऽनुपपत्तिः स्पष्टैव ।

१०। ज्योतिःशास्त्रे विशेष उक्तः,

सिंहस्थे मकरस्थे च जीवे चास्तमिते तथा ।
मलमासे न कर्त्तव्या परीक्षा जयकाङ्क्षिणा ॥
रविशुद्धौ गुरोश्चैव न शुक्रेऽस्तं गते पुनः ।
सिंहस्थे च रवौ नैव परीक्षा शस्यते बुधैः ॥
नाष्टम्यां न चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणम् ।
न परीक्षाधिवासश्च शनिभौमदिने भवेत् ॥
नो शुक्रास्तेऽष्टमार्के गुरुसहितरवौ जन्ममासेऽष्टमेन्दौ ।
विष्टौ मासे मलाख्ये कुजशनिदिवसे जन्मतारासु चाथ॥
नाडीनक्षत्रहीने गुरुरविरजनीनाथताराविशुद्धौ ।
प्रातः कार्या परीक्षा द्वितनुचरग्रहांशोदये शस्तलग्ने ॥

इति । * वक्ष्यतइति । अनुपदमेव कालान्तरे त्वित्यादिना ॥९७॥

मि० अधिकारिव्यवस्थामाह ।

या० तुला स्त्रीबालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम् ।

अग्निर्जलं वा, शूद्रस्य यवाः सप्त विषस्य वा॥९८॥

मि० स्त्री स्त्रीमात्रं जातिवयोऽवस्थाविशेषानादरेण। बाल आषोडशाद्वर्षाज्जातिविशेषानादरेण। वृद्धोऽशीतिकः। अन्धो नेत्रविकलः। पङ्गुः पादविकलः। ब्राह्मणो जातिमात्रम्। रोगी व्याधितः। एतेषां शोधनार्थं तुलैवेति नियम्यते। अग्निः फालस्तप्तमाषश्च क्षत्रियस्य। जलमेव वैश्यस्य। वाशब्दोऽवधारणे। विषस्य यवा उक्तपरिमाणाः सप्तैव शूद्रस्य शोधनार्थं भवन्ति। ब्राह्मणस्य तुलाविधानात्, शूद्रस्य यवाः सप्त विषस्य वेति विषविधानात्, अग्निर्जलं वेति क्षत्रियवैश्यविषयं युक्तम्। एतदेव स्पष्टीकृतम्—

पितामहेन,

ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः।
वैश्यस्य सलिलं प्रोक्तं विषं शूद्रस्य दापयेत्॥ इति।

यत्तु स्त्र्यादीनां दिव्याभावस्मरणम्, (ना. व्य. प. १। २५६)

सव्रतानां भृशार्तानां व्याधितानां तपस्विनाम्।
स्त्रीणां च न भवेद्दिव्यं यदि धर्मस्त्वपेक्षितः॥ इति,

तद् रुच्या वाऽन्यतरः कुर्यादिति विकल्पनिवृत्त्यर्थम्। एतदुक्तं भवति। अवष्टम्भाभियोगेषु स्त्र्यादीनामभियोक्तृत्वेऽभियोज्यानामेव दिव्यम्, तेषामभियोज्यत्वेऽप्यभियोक्तॄणामेव दिव्यम्। परस्पराभियोगे तु विकल्प एव। तत्रापि तुलैवेत्यनेन वचनेन नियम्यते। तथा, महापातकादिशङ्काभियोगे स्त्र्यादीनां तुलैवेति। एतच्च वचनं सर्वदिव्यसाधार-

णेषु मार्गशिरश्चैत्रवैशाखेषु स्त्र्यादीनां सर्वदिव्यसमवधाने नियामकतयाऽर्थवत् । न च सर्वकालं स्त्रीणां तुलैवेति ।

स्त्रीणां च न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम् ।
धटकोशादिभिस्तासामतस्तत्त्वं विचारयेत् ॥

इति विषसलिलव्यतिरिक्तधटकोशाग्न्यादिभिः शुद्धिविधानात् । एवं बालादिष्वपि योजनीयम् । तथा, ब्राह्मणादीनामपि न सार्वकालिकस्तुलादिनियमः ।

सर्वेषामेव वर्णानां कोशशुद्धिर्विधीयते ।
सर्वाण्येतानि सर्वेषां ब्राह्मणस्य विषं विना ॥

इति पितामहवचनात् । तस्मात्साधारणे काले बहुदिव्यसमवधाने तुलादिनियमार्थमेवेदं वचनम् । कालान्तरे तु तत्तत्कालविहितं सर्वेषाम् । तथाहि । वर्षास्वग्निरेव सर्वेषाम् । हेमन्तशिशिरयोस्तु क्षत्रियादित्रयाणामग्निविषयोर्विकल्पः । ब्राह्मणस्य त्वग्निरेव न कदाचिद्विषम् । ब्राह्मणस्य विषं विनेति प्रतिषेधात् । ग्रीष्मशरदोस्तु सलिलमेव । येषां तु व्याधिविशेषेणाग्न्यादिनिषेधः—

कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्वासकासिनाम् ।
पित्तश्लेष्मवतां नित्यं विषं तु परिवर्जयेत् ॥ इति,

तेषामग्न्यादिकालेऽपि साधारणं तुलाद्येव दिव्यं भवति ।

तथा—

तोयमग्निर्विषं चैव दातव्यं बलिनां नृणाम् ।

इति वचनाद् दुर्बलानामपि । सर्वथा विधिप्रतिषेधात् ऋतुकालानतिक्रमेण जातिवयोवस्थाश्रितानि दिव्यानि देयानि ॥ ९८ ॥

बा० १ । * अधीति । वर्णादीत्यर्थः । तथोक्तिस्वारस्यादाह *स्त्रीमात्रमिति । मात्रार्थं यावत्त्वं विशदयति * जातीति । एवमग्रेऽपि । ब्राह्मणीत्वादिर्जातिः । वर्षादिर्वयः । तत्कृता एवावस्थाः बाल्यादयः । * नेत्रेति । लोकप्रसिद्ध्यनुरोधेनेदम् । यथातु भाष्यं तथा अपूर्णेत्यादिः । महाभियोगेषु सावष्टम्भेषु प्रागुक्तवाक्येभ्यः सर्वेषां प्राप्तेराह * तुलैवेतीति ।

२ । तृतीयपादार्थं व्याचष्टे * अग्निरिति । पूर्ववदनियमेन एवासम्बन्धात्स्मृत्यन्तरानुरोधाच्चेदमुपलक्षणमित्याह * फालइति । तत्रावशिष्टार्थमाह * जलमिति । ननु जलंवेत्यस्य जलमेवेति कथमर्थो ऽत आह * वाशब्द इति ।

वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये । इति कोशात् ।
एतस्याग्रेऽप्यन्वयो बोध्यः । अतएव सप्तैवेत्युक्तिरग्रे ।

३ । अवशिष्टं व्याचष्टे * विषस्येति । * उक्तेति । पूर्वाध्यायान्ते इति भावः । नन्वग्निजलविषाणां श्रौतानां श्रौतशूद्रे एव विकल्पोऽस्तु. किमित्यश्रौतक्षत्रवैश्यविषयतास्वीकारोऽतआह *ब्राह्मणस्येति । *युक्तमिति । परिशेषादिति, अन्यथा न्यूनतापत्तेरेकस्य वाशब्दस्याधिक्यात्स्मृत्यन्तरानुरोधाच्चेति भावः । एतेन विषस्य चेति क्वाचित्कः पाठः प्रत्युक्तः । एतदेवाह * एतदेवेति । * दापयेत्, नृप इति शेषः । नारदोऽप्येवम् । गोरक्षकादिद्विजानामप्येवं बोध्यम् । तेषां तत्समत्वस्योक्तत्वात् ।

४ । विरोधं परिहरति * यत्त्विति । नारदमाह * सव्रतानामिति । * भृशेति । आतिशयिताधिग्रस्तानामित्यर्थः । कृशार्ता-

नामिति पाठस्तु कल्पतरौ स्थितो न युक्तः । पौनरुक्त्यापत्तेः । * अपेक्षित इति । अपेक्ष्यते इति द्वितीयः पाठः । अवेक्ष्यतेइति तृतीयः पाठः । * इति विकल्पेति । इतिपक्षप्राप्तदिव्येत्यर्थः ।

५। ननु कथमनेन तन्निवृत्तिरत आह * एतदिति । स्त्र्यादीनामिति पूर्वान्वय्यपि । अन्यैः सहेति शेषस्तत्र । वैपरीत्ये ऽप्याह * एतेषामिति । स्त्र्यादीनामित्यर्थः । ननु स्त्र्यादीनामन्यैः सह तदभियोगे पक्षद्वयेऽपि तदन्येषामेव दिव्यमित्यस्तु अन्यतरविकल्पः, तथापि तेषां मिथोऽभियोगे कथम्, अत आह * परस्परेति । * विकल्प इति । ऐच्छिकविकल्प इत्यर्थः । ननु दिव्यकर्तृविकल्पवद्दिव्यविकल्पोऽप्यास्त्विति चेन्न । तस्य न्यायतः प्राप्तत्वेऽपि तुलास्त्रीति वाक्येन नियामकेन बाधात्। * तत्रापीति। दिव्यानां मध्येऽपीत्यर्थः । *अनेन, तुलास्त्रीति मूलवचनेन। नायं नियमः सावष्टम्भाभियोगे एव, किंत्वन्यत्रापीत्याह * तथेति । अयं समुच्चये, न सादृश्ये । तच्छङ्काभियोगे सर्वथा सावष्टम्भाभियोगसाम्याभावात् । तुलानियमसाम्यभावाद्योतको वा तथाशब्दः । नियम्यते इत्यस्यानुषङ्गः ।

६। नन्वेवं तुलानियमस्य स्त्रीणां सार्वकालिकत्वापत्तिः, तस्याप्यनेन बाधात्, अत आह * एतच्चेति। स्त्रीबालेत्यादिमूलवाक्यं चेत्यर्थः । अर्थवदित्यत्रान्वयः । मासक्रमस्य विवक्षितत्वादाह * मार्गेति । अयमकारान्तः शब्दः । * अर्थवत्, सफलं सम्भावितम् । अन्यथा सार्थक्यं निराचष्टे * नचेति । नास्तित्यर्थः । * तुलैवेतीति । नियामकतयेत्यादेरनुषङ्गः । नारदः। * स्त्रीणान्त्विति ।

क्लीबान्नरान्सत्त्वहीनान् परितश्चार्दितान्तरान् ।
बालवृद्धातुरांस्त्रीश्च परीक्षेत धटे सदा ॥ इति–

अस्य पूर्वपद्यम् । * अतः, यतो निषेधस्तयोः अत इत्यर्थः अन्तरत्वमिति पाठे आन्तरं वस्तुतत्त्वमित्यर्थः । आदिसङ्ग्राह्य-माह *अग्न्यादिभिरिति । आदिना तण्डुलादि ।

७। वर्णविषये विशेषमाह * तथेति । उक्तं सर्वमुपसंहरति स्पष्टार्थं * तस्मादिति । चैत्रादिमासत्रये इत्यर्थः । *बहुदिव्येति । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वं न । * इदंवचनमिति । स्त्रीबालेत्यादिमूलवाक्यमित्यर्थः ।

८। एवन्यवच्छेद्यं दर्शयन् प्रयोजनं तु वक्ष्यते इति प्रागुक्तं प्रयोजनं दर्शयति * कालान्तरे त्वित्यादि । * सलिलमेवेति । सर्वेषामिति भावः ।

९। अयं च कालविशेषेऽग्न्यादिनियमः कुष्ठाद्यनुपेतविषये इति विशेषान्तरमाह * येषां त्विति । अपिना साधारणकाल-समुच्चयः । वर्णाद्याशयेनाह *तुलाद्येवेति ।

१०। किञ्च स बलिष्ठविषयक इत्याह *तथेति । * दुर्बलानामपीति । अग्न्यादीत्यादेरनुषङ्गः । उक्तं प्रयोजनमुपसंहरति * सर्वथापीति । विधिप्रतिषेधाद्दतुकालानतिक्रमेणेति पाठः॥९८॥

मि० महाभियोगेष्वेतानीत्युक्तं, तत्राभियोगस्य यदपेक्षं महत्त्वं तदिदानीमाह ।

या० नासहस्राद्धरेत्फालं न विषं न तुलां तथा ।

मि० पणसहस्रादर्वाक् फालं विषं तुलां वा न कारयेत् । मध्यवर्ति जलमपि ।

यथोक्तम्,

तुलादीनि विषान्तानि गुरुष्वर्थेषु दापयेत् । इति ।

अत्र कोशस्याग्रहणम् । कोशमल्पेऽपि दापयेदि-

त्यल्पाभियोगेऽपि तस्य स्मरणात्। एतानि चत्वारि दिव्यानि पणसहस्रादूर्ध्वमेव भवन्ति, नार्वागित्यर्थः। नन्वर्वागप्यग्न्यादीनि पितामहेन दर्शितानि,

सहस्रे तु धटं दद्यात्सहस्रार्द्धे तथाऽऽयसम्।
अर्धस्यार्द्धे तु सलिलं तस्यार्द्धे तु विषं स्मृतम्॥ इति।

सत्यम्। तत्रेत्थं व्यवस्था। यद्द्रव्यापहारे पातित्यं भवति तद्विषयं पितामहवचनम्, इतरद्रव्यविषयं योगीश्वरवचनमिति। एतच्च वचनद्वयं स्तेयसाहसविषयम्। अपह्नवे तु विशेषो दर्शितः—

कात्यायनेन,

दत्तस्यापह्नवो यत्र प्रमाणं तत्र कल्पयेत्।
स्तेयसाहसयोर्दिव्यं स्वल्पेऽप्यर्थे प्रदापयेत्॥
सर्वद्रव्यप्रमाणं तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत्।
हेमप्रमाणयुक्तं तु तदा दिव्यं प्रयोजयेत्॥
ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां शतनाशे विषं स्मृतम्।
अशीतेस्तु विनाशे वै दद्यादेव हुताशनम्॥
षष्ट्या नाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै धटम्।
विंशद्दशविनाशे तु कोशपानं विधीयते॥
पञ्चाधिकस्य वा नाशे ततोऽर्द्धार्द्धस्य तण्डुलाः।
ततोऽर्द्धार्द्धविनाशे हि स्पृशेत्पुत्रादिमस्तकान्॥
ततोऽर्द्धार्द्धविनाशे तु लौकिक्यश्च क्रियाः स्मृताः।
एवं विचारयन् राजा धर्मार्थाभ्यां न हीयते॥ इति।

ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानामित्यत्र सुवर्णशब्दः षोडश माषाः सुवर्ण इत्युक्तपरिमाणवचनः। नाशशब्दश्चात्रापह्नववचनः। नासहस्राद्धरेत्फालमित्यत्र तु ता-

दिव्यग्रहणं बोद्धव्यम् ।

मि० ननु नृपद्रोहे महापातके चैतानि दिव्यान्युक्तानि, तत्कथं नास्त्याद्ध्रेत्फालमित्यत्राह ।

या० नृपार्थेष्वभिशापे च वहेयुः शुचयः सदा ॥९९॥

मि० नृपद्रोहेषु महापातकाभियोगे च सदा द्रव्यसंख्यामनपेक्ष्यैवैतानि दिव्यानि कुर्युरुपवासादिना शुचयः सन्तः । तथा देशविशेषोऽपि—

नारदेनोक्तः, (व्य० प० १।२६९)

सभाराजकुलद्वारदेवायतनचत्वरे ।

निखेयो निश्चलः पूज्यो धूपमाल्यानुलेपनैः ॥ इति ।

निखेयो घटः । व्यवस्था च—

कात्यायनेनोक्ता,

इन्द्रस्थानेऽभिशस्तानां महापातकिनां नृणाम् ।
नृपद्रोहे प्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥
प्रातिलोम्यप्रसूतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे ।
अतोऽन्येषु च कार्येषु सभामध्ये विदुर्बुधाः ॥
अस्पृश्याधमदासानां म्लेच्छानां पापकारिणाम् ।
प्रातिलोम्यप्रसूतानां निश्चयो न तु राजनि ॥
तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि संशये तेषु निर्दिशेत् ।

इति ॥ ९९ ॥

इति दिव्यमातृका ॥

बा० १। व्यवहितसङ्गतिमाह * महेति । * तत्र, महाभियोगेषु । पश्चम्युपपत्तये आह * अर्वागिति । * फालमिति । सादृश्यादग्निमित्यर्थः । तस्य मूलकृता नैवोक्तत्वात् ।

तथैव वाच्ये एवमुक्तिस्तु तस्यापि प्रसङ्गतोऽभिमतत्वसूचनाय । केनैवेष्टसिद्धावधिकं स्पष्टार्थमिति सूचयितुमाह * नेति । हरेदित्यस्यान्तर्भावितण्यर्थतया लक्ष्यार्थमाह * कारयेदिति । ...नतानिरासाय आह *मध्येति । अग्नेस्तु फालत्वेनैव ग्रहणसम्भवस्योक्तत्वादाह *जलमिति । तुलाग्न्याप इत्यत्र तुलाविषयोर्मध्ये स्थितत्वात्तस्यापि तत्त्वमित्यर्थः । नेत्यादेर...पक्षः । *यथोक्तमिति । पितामहेनैवेति भावः । *अत्र, नासहस्रादित्यत्र । तदेकवाक्यतापत्तेः । *अग्रहणमिति । न ग्रहणमित्यर्थः । *अल्पेऽपीति । तथाचैतेषां गुरुष्वेवेत्यादिनियमात्तस्य च साधारण्याद्वैलक्षण्येनाग्रहणमिति भावः ।

२। तमेव नियमं फलितमाह * एतानि चत्वारीति । तुलाग्निजलविषाणीत्यर्थः । संज्ञायाः प्रागुक्तत्वादाह * पणेति । सहस्रादिति अभिव्याप्तौ आङो योगे पञ्चमी । तमभिव्याप्येत्यर्थः । तत्राग्रिमानिरासाय अर्वागिति शेषो व्याख्याने उक्तः । तथाच व्युत्क्रमः सूचितः । तदाह * सहस्रादूर्ध्वमेवेति । * नार्वागिति । तदूर्ध्वतो नार्वागित्यर्थः ।

३। अत एव सहस्रेऽपि नेत्याशयेनाह * नन्विति। अर्वागपीति । ऊर्ध्वत एवार्वागपीत्यर्थः । आयसं फालम् । * तत्र, विरोधे सति । * यद्द्रव्येति । सुवर्णेत्यर्थः ।

४। तथासति फलितं विशेषमाह *एतच्चेति । नासहस्रादिति मौलम्, सहस्रेत्विति पैतामहं चेत्यर्थः । *स्तेयेति । स्तेयसाहसोभयविषयमित्यर्थः। ननु कल्पतरुणा नासहस्रादिति वाक्यं पणसहस्रादूर्ध्वमेवापह्नवे फालादिक्रियेत्येवमपह्नवविषयतया व्याख्यातमिति तथैव कुतो नोक्तमिति चेन्न । उपस्थितपूर्वोक्तसङ्गतिसम्भवेऽनुपस्थितपरतया व्याख्यानस्यानौचित्यात् । त-

थाच स विषयो मूले नोक्त एव ।

५। तदेतत् ध्वनयन्नाह *अपह्नवेत्विति। * प्रमाणम्, अपह्नुतद्रव्यानुसारेण दिव्यानि । * स्तेयेति । अत्र ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन स्तेयान्यसाहसपरं साहसपदम् । स्वल्पेऽप्यर्थे इत्यपिना महतः समुच्चयः । तत्प्रकारमेवाह * सर्वेति । * युक्तं, तत्सम्बद्धं नासंबद्धं, तत्तुल्यमिति यावत् । * ज्ञात्वा संख्यामिति पूर्वान्वयि । *संख्यां, प्रमाणम् । सुवर्णानामित्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः । *चत्वारिंशतीति । तत्संख्याकेषु सुवर्णेषु अपह्नुतेष्वित्यर्थः । * विंशेति । विंशतिः प्रमाणमस्येति विंशं तत्र दश च तेषां विनाशे इत्यर्थः । विंशद्दशेति पाठान्तरम् । विंशति दशेति तृतीयः पाठः । पञ्चार्धिकस्येति पाठः । पञ्चैवार्धं, स्वार्थे ठक्, तस्येत्यर्थः। पूर्वान्वयीदं, वाशब्दस्वारस्यात् ।तदर्धेत्यत्र तच्छब्देन दश परामृश्यन्ते। तत इत्यनेन पञ्च। अग्रे तत इत्यनेन पूर्वतदर्धम् । * लौकिक्यः, लोकभवा अन्ये शपथादयः। * विचारयन्, तत्पूर्वकं कुर्वन्नित्यर्थः । कल्पतरौ तु पाठान्तरम् ।

प्रयोजयेदित्यः—

शते विषं तु पादोने हुतभुक् तत्र दृश्यते ।
आपस्त्रिभागहीने तु शतार्द्धे तु तुला स्मृता ॥
कोशपानं तदर्धे वा दशपञ्चकसप्तसु ।
तदर्धे तण्डुला देयास्तदर्धे तप्तमाषकः ॥ इति ।

* शते, सुवर्णस्येति शेषः ।

वृद्धकात्यायनः,

ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णस्य शतनाशे विषं स्मृतम् ।
अशीतेस्तु विनाशे तु दद्याच्चैव हुताशनम् ॥
षष्ट्या नाशे जलं देयं स्याच्चत्वारिंशतो धटम् ।

त्रिंशद्दशविनाशे वा कोशपानं बृहस्पतिः ॥

पञ्चार्द्धिकस्य वा नाशे तदर्धस्य च तण्डुलाः ।

*पञ्चार्द्धिकस्य, पञ्चार्धं सार्धद्वयम् इति ।

६ । महत्त्वसम्पत्तये आह * ज्ञात्वेति । तत्पदस्वारस्या. । नन्वत्र नाशपदोक्त्या कथमस्यापह्नवविषयत्वमित्यत आह * नाशेति । मिथोऽनयोर्विरोधं परिहरति * नासहस्रादिति । सामान्योक्त्या सामान्यपरिभाषासञ्चारात् ।

अन्योऽपि विशेषः कात्यायनेनो..:,

देशकालाविरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्पये. ।

अन्येन हारयेद्दिव्यं विधिरेष विपर्यये ॥ इति ।

*हारयेत्, कारयेत् । *विपर्यये, दिव्यकारिणो ऽभियुक्तस्यासामर्थ्ये ।

कालदिव्यविरोधे तु यथायुक्तं विरोधयेत् ।

अन्येन हारयेद्दिव्यं विधिरेष विवर्जयेत् ॥

इति तु कल्पतरौ पाठः । अतएव म[illegible]न्यद्वारा—

दिव्यमाह स एव,

मातापितृद्विजगुरुबालस्त्रीराजघातिनाम् ।

महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः ॥

लिङ्गिनां प्रसवानां तु मन्त्रयोगक्रियाविदा. ।

वर्णसङ्करजातीनां पापाभ्यासप्रवर्तिनाम् ॥

एतेष्वेवाभियोगेषु निन्द्येष्वेव प्रयत्नतः ।

दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्मपरायणः ॥

एतैरेव नियुक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति ।

नेच्छन्ति साधवो यत्र तत्र शोध्यः स्वकैर्नरः ॥ इति ।

तथाच दिव्यकारिणोऽशक्तौ अयं प्रतिनिधिर्विपर्यये इत्यन्तेनोक्तः। *अन्येन हारयेत्, प्रतिनिधिना कारयेत्। माता-पित्रित्यादिना पूर्वं पित्रादि[illegible]णं न कृतमिति निश्चये कालान्तरे [illegible] सन्देहेऽपि प्रतिनिधिद्वारैव दिव्यमुक्त[illegible]। वृद्धस्त्रीबालेति पाठान्तर[illegible]। प्रसवानां तु इत्यत्र प्रमदानां चेति पाठान्तरम्। नेच्छन्ति इत्यत्र [illegible], तत्र शोध्यः स्वकैर्नर इत्यत्र स्वकैर्नरैः इति च पाठान्तर[illegible]। *स्वकैः, आप्तैः।

उ० ७। नृपार्थेष्वित्यस्य नृपोऽर्थो विषयो येषां द्रोहाणां तेष्वित्यर्थः। तदाह * नृपद्रोहेष्विति। अभिशापे चेत्यस्य वास्तवे तत्रेत्यर्थः। तदाह * महेति। सदेति व्याचष्टे *द्रव्येति। प्रक्रान्तत्वादाह * एतानीति। शुचित्वं तत्र निमित्तमित्याह * उपवासादिनेति। आदिना स्नानादिपरि[illegible]हः।

८। विशेषमाह * तथेति। सभा च राजगृ[illegible] च देवायतनं च चत्वरश्चेति समाहारद्वन्द्वः। व्यस्तपाठे तत्र द्वन्द्वद्वयम्। *कुलं, गृहम्। चत्वरश्चतुष्पथः। साका[illegible]ह *घट-इति। व्यवस्थाचेति चस्त्वर्थे। उक्तदेशानामिति भावः। इन्द्रस्थानमिन्द्रप्रतिमा यत्र तत्रेत्यर्थ इति केचित्। इन्द्रध्वजयूपस्थानामिति कल्पतरुः। इन्द्रध्वजपूजास्थानामित्यन्ये। इन्द्रस्य परेश्वरस्य स्थानं तत्रेति वयम्। अभिशस्तानामित्यैव व्याख्या *महापातकिनामिति। चस्त्वर्थो तथापाठ एववा। दिव्यमित्यस्यानुषङ्गः। विषयसप्तमी च। देशव्यवस्थामुक्त्वा दिव्यव्यवस्थामाह *अस्पृश्येति। अस्पृश्याश्चाण्डालादयः। अधमाः शूद्रादयः। *न तु, न हि। * तत्प्रसिद्धानि, घटसर्पादीनि।

नारदः, (व्य० प० १।२८९)

नार्तानां तोयशुद्धिः स्यान्न विषं पित्तरोगिणाम्।

श्वित्र्यन्धकुनखादीनां नाग्निकर्म विधीयते ॥
न मज्जनीयाः स्त्रीबाला धर्मशास्त्रविचक्षणैः ।
रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः पुमांसो ये च दुर्बलाः ॥(३१३)
निरुत्साहान् व्याधिक्लिष्टान्नार्तांस्तोये निमज्जयेत् ।
सद्यो म्रियन्ते मज्जन्तः स्वल्पप्राणा हि ते स्मृताः॥(३१४)
साहसेनागतानेतान्नैव तोये निमज्जयेत् ।
नचापि हारयेदग्निं न विषेण विशोधयेत् ॥ (३१५)
विष्णुः,
न श्लेष्मिकव्याधितानां भीरूणां श्वासकासिनाम् ।
न लोहशिल्पिनामग्निः सलिलं नाम्बुसेविनाम् ॥
मन्त्रयोगाविदां चैव विषं दद्यात्तु न क्वचित् ।
तण्डुलैर्न नियुञ्जीत व्रतिनं मुखरोगिणम् ॥
व्रती पयोव्रतादिमान् ।
पितामहः,
मद्यपस्त्रीव्यसनिनां कितवानां तथैवच ।
कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः ॥
नारदः, (व्य० प० १।३३२)
महापराधे निर्धर्मे कृतघ्ने क्लीबकुत्सिते ।
नास्तिके दृष्टदोषे च कोशदानं विवर्जयेत् ॥
नारदबृहस्पतिकात्यायनाः,
यथोक्तविधिना देयं दिव्यं दिव्यविशारदैः ।
अयथोक्तं प्रदत्तं चेत् न दत्तं साध्यसाधने ॥
अदेशकालदत्तानि बहिर्वादिकृतानि च ।
व्यभिचारं सदाऽर्थेषु कुर्वन्तीह न संशयः ॥
वादिनमभियोक्ता बहिर्वादी । * मातृकेति । परिभाषे·

त्यर्थः ॥ ९९ ॥

इति दिव्योपोद्घातः ।

मि० एवं सर्वदिव्योपयोगिनीं दिव्यमातृकामभिधायेदानीं घटादिदिव्यानां प्रयोगमाह ।

या० तुलाधारणविद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।
प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वाऽवतारितः ॥ १०० ॥
त्वं तुले सत्यधामाऽसि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।
तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय ॥ १०१ ॥
यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय ।
शुद्धश्चेद्गमयोर्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥ १०२ ॥

मि० तुलाया धारणं तोलनं ये विदन्ति सुवर्णकारप्रभृतयः तैः प्रतिमानेन मृदादिना समीभूतः समीकृतस्तुलामाश्रितोऽधिरूढोऽभियुक्तोऽभियोक्ता वा दिव्यकारी रेखां कृत्वा येन सन्निवेशेन प्रतिमानसमीकरणदशायां शिक्यतलेऽवस्थितस्तस्मिन् पाण्डुलेखेनाङ्कयित्वाऽवतारितस्तुलामभिमन्त्रयेत प्रार्थयेत अनेन मन्त्रेण । हे तुले त्वं सत्यस्य स्थानमसि । पुरा आदिसृष्टौ देवैर्हिरण्यगर्भप्रभृतिभिर्विनिर्मितोत्पादिता । तत्तस्मात्सत्यं संदिग्धस्यार्थस्य स्वरूपं वद दर्शय । कल्याणि शोभने अस्मात्संशयान्मां विमोचय । हे मातः यद्यहं पापकृत् असत्यवाद्यस्मि ततो मां त्वमधो नय । अथ शुद्धः सत्यवाद्यस्मि ततो मामूर्ध्वं गमयेति । प्राड्विवाकस्य तुलाभिमन्त्रणमन्त्राः स्मृत्यन्तरोक्ताः ।

अयं तु दिव्यकारिणः । जयपराजयलक्षणं तु मन्त्रलिङ्गादेवावगम्यते इति न पृथगुक्तम् । घटनिर्माणं पुनः आरोहणार्थसिद्धमेव पितामहनारदादिभिः स्पष्टीकृतम् ।

तद्यथा,

छित्त्वा तु यज्ञियं वृक्षं यूपवन्मन्त्रपूर्वकम् ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनीषिभिः ॥
मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यश्छेदने जप्य एव च ।
चतुरस्रा तुला कार्या दृढा ऋज्वी तथैव च ॥
कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु चार्थवत् ।
चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ चोपरि तत्समौ ॥
प्रान्तरं तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्धमेव वा ।
हस्तद्वयं निखेयं तु पादयोरुभयोरपि ॥
तोरणे च तथा कार्ये पार्श्वयोरुभयोरपि ।
घटादुच्चतरे स्यातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः ॥
अवलम्बौ च कर्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ ।
मृन्मयौ सूत्रसंबद्धौ घटमस्तकचुम्बिनौ ॥
प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुचौ देशे घटस्तथा ।
शिक्यद्वयं समासज्य पार्श्वयोरुभयोरपि ॥
प्राङ्मुखान्कल्पयेद्दर्भान् शिक्ययोरुभयोरपि ।
पश्चिमे तोलयेत्कर्तृनन्यस्मिन्मृत्तिकां शुभाम् ॥
पिटकं पूरयेत्तस्मिन्निष्टकाग्रावपांसुभिः ।

अत्र च मृत्तिकेष्टकाग्रावपांसूनां विकल्पः ।

परीक्षका नियोक्तव्यास्तुलामानविशारदाः ।
वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव च ॥

कार्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्बसमो घटः ।
उदकं च प्रदातव्यं घटस्योपरि पण्डितैः ॥
यस्मिन्न प्लवते तोयं स विज्ञेयः समो घटः ।
तोलयित्वा नरं पूर्वं पश्चात्तमवतार्य तु ॥
घटं तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम् ।
तत आवाहयेद्देवान् विधिनाऽनेन मन्त्रवित् ॥
वादित्रतूर्यघोषैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः ।
प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राड्विवाकस्ततो वदेत् ।
एह्येहि भगवन्धर्म ह्यस्मिन् दिव्ये समाविश ।
सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः ॥
आवाह्य तु घटे धर्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत् ।
इन्द्रं पूर्वे तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा ॥
वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरं चोत्तरे तथा ।
अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ॥
इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः ।
कुबेरस्तु सुवर्णाभो वह्निश्चापि सुवर्णभः ॥
तथैव निर्ऋतिः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रशस्यते ।
ईशानस्तु भवेद्रक्त एवं ध्यायेत्क्रमादिमान् ॥
इन्द्रस्य दक्षिणे भागे वसूनाराधयेद्बुधः ।
धरो ध्रुवस्तथा सोम आपश्चैवानिलोऽनलः ॥
प्रत्यूषश्च प्रभातश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ।
देवेशेशानयोर्मध्ये आदित्यानां तथाऽर्चनम् ॥
धाताऽर्यमा च मित्रश्च वरुणोंऽशो भगस्तथा ।
इन्द्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ॥
ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः ।

इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्तिताः ॥
अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः ।
वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महायशाः ॥
अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी चापराजितः ।
भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशांपतिः ॥
स्थाणुर्भवश्च भगवान् रुद्रास्त्वेकादश स्मृताः ।
प्रेतेशरक्षोमध्ये तु मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ॥
ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।
वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डा गणसंयुता ॥
निर्ऋतेरुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः ।
वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते ॥
गगनः स्पर्शनो वायुरनिलो मारुतस्तथा ।
प्राणः प्राणेशजीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥
घटस्योत्तरभागे तु दुर्गामावाहयेद् बुधः ।
एतासां देवतानां तु स्वनाम्ना पूजनं विदुः ॥
भूषावसानं धर्माय दत्त्वा चार्घ्यादिकं क्रमात् ।
अर्घ्यादि पश्चादङ्गानां भूषान्तमुपकल्पयेत् ॥
गन्धादिकां निवेद्यान्तां परिचर्यां प्रकल्पयेत्। इति।

अत्र च तुलां पताकाध्वजालङ्कृतां विधाय तस्याम् एह्येहीति मन्त्रेण धर्ममावाह्य धर्मायार्घ्यं कल्पयामि नम इत्यादिना प्रयोगेणार्घ्यपाद्याचमनीयमधुपर्काचमनीयस्नानवस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयमुकुटकटकादिना भूषान्तं दत्त्वा इन्द्रादीनां दुर्गान्तानां प्रणवाद्यैः स्वनामभिश्चतुर्थ्यन्तैर्नमोऽन्तैरर्घ्यादिभूषान्तं पदार्थानुसमयेन दत्त्वा धर्माय गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि

दत्त्वा इन्द्रादीनां गन्धादीनि पूर्ववद्दद्यात् । गन्धपुष्पाणि च घटपूजायां रक्तानि कार्याणि ।

यथाह नारदः,

रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्यपूपाक्षतादिभिः ।
अर्चयेत्तु घटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेत् ॥ इति

इतरेषां तु विशेषानभिधानाद्यथालाभं रक्तैरन्यैर्वा पूजनमिति पूजाक्रमः ।

एतच्च सर्वं प्राड्विवाकः कुर्यात् ।

यथोक्तम्,

प्राड्विवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः ।
श्रुतवृत्तोपसंपन्नः शान्तचित्तो विमत्सरः ॥
सत्यसन्धः शुचिर्दक्षः सर्वप्राणिहिते रतः ।
उपोषितः शुद्धवासाः कृतदन्तानुधावनः ॥
सर्वासां देवतानां च पूजां कुर्याद्यथाविधि ।

तथा,

ऋत्विग्भिश्चतुर्भिश्चतसृषु दिक्षु लौकिकाग्नौ होमः कार्यः ।

यथा,

चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्तव्यो वेदपारगैः ।
आज्येन हविषा चैव समिद्भिर्होमसाधनैः ॥
सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव होमयेत् ।

प्रणवादिकां गायत्रीमुच्चार्य पुनः स्वाहाकारमन्ते प्रणवमुच्चार्य समिदाज्यचरून्प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयादित्यर्थः । एवं हवनान्तां देवपूजां विधायानन्तरमाभियुक्तमर्थं वक्ष्यमाणमन्त्रसहितं पत्रे लिखित्वा

तत्पत्रं शोध्यशिरोगतं कुर्यात् ।

यथाह,

यं चार्थमभियुक्तः स्याल्लिखित्वा तं तु पत्रके ।
मन्त्रेणानेन सहितं तत्कार्यं तु शिरोगतम् ॥

मन्त्रश्च,

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ इति ।

एतच्च धर्मावाहनादि शिरसिपत्रारोपणान्तमनुष्ठानकाण्डं सर्वदिव्यसाधारणम् ।

यथोक्तम्,

इमं मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्वदिव्येषु योजयेत् ।
आवाहनं च देवानां तथैव परिकल्पयेत् ॥ इति ।

अनन्तरं प्राड्विवाको घटमामन्त्रयेत् ।

घटमामन्त्रयेच्चैव विधिनाऽनेन शास्त्रवित् ।

इति स्मरणात् । मन्त्राश्च दर्शिताः,

त्वं घट ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।
धकाराद्धर्ममूर्तिस्त्वं टकारात्कुटिलं नरम् ॥
धृतो भावयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयसे ।
त्वं वेत्सि सर्वजन्तूनां पापानि सुकृतानि च ॥
त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ॥
तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि । इति ।

शोध्यस्तु,

त्वं तुले इत्यादिना पूर्वोक्तेन मन्त्रेण तुलामामन्त्रयेत्। अनन्तरं प्राड्विवाकः शिरोगतपत्रकं शोध्यं यथास्थानं यथासंनिवेशं च घटमारोपयति।

पुनरारोपयेत्तस्मिन् शिरोऽवस्थितपत्रकम्।

इति स्मरणात्। आरोपितं च विनाडीपञ्चकं यावत्तथैवावस्थापयेत्। तत्कालपरीक्षां च ज्योतिःशास्त्राभिज्ञः कुर्यात्।

ज्योतिर्विद्ब्राह्मणश्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणम्।

विनाड्यः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदैः॥

इति स्मरणात्। दशगुर्वक्षरोच्चारणकालः प्राणः। षट्प्राणा विनाडी।

उक्तं च,

दशगुर्वक्षरः प्राणः, षट् प्राणाः स्याद्विनाडिका, तासाम्।
षष्ट्या घटी, घटीनां षष्ट्याऽहः, खाग्निभिर्दिनैर्मासः॥

इति।

तस्मिंश्च काले शुद्ध्यशुद्धिपरीक्षणार्थं शुचयः पुरुषा राज्ञा नियोक्तव्याः। ते च शुद्ध्यशुद्धी कथयन्ति।

यथोक्तं पितामहेन,

साक्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठा यथादृष्टार्थवादिनः।
ज्ञानिनः शुचयोऽलुब्धा नियोक्तव्या नृपेण तु॥
शंसन्ति साक्षिणः श्रेष्ठाः शुद्ध्यशुद्धी नृपे तदा। इति।

शुद्ध्यशुद्धिनिर्णयकारणं चोक्तम्,

तुलितो यदि वर्द्धेत स शुद्धः स्यान्न संशयः।
समो वा हीयमानो वा न स शुद्धो भवेन्नरः॥

इति॥ (ना० व्य० प० १।२८३)

यत्तु पितामहवचनम्,

अल्पदोषः समो ज्ञेयो बहुदोषस्तु हीयते । इति,

तत्र यद्यपि अभियुक्तस्यार्थस्याल्पत्वं बहुत्वं च न दिव्येनावधारयितुं शक्यते तथापि सकृदमतिपूर्वत्वेनाल्पत्वम् असकृन्मतिपूर्वत्वेन च महत्त्वमिति दण्डप्रायश्चित्ताल्पत्वमहत्त्वमवधार्यते । यदा चानुपलक्ष्यमाणदृष्टकारण एव कक्ष्यादीनां छेदो भङ्गो वा भवति तदाऽप्यशुद्धिरेव ।

कक्ष्यच्छेदे तुलाभङ्गे धटकर्कटयोस्तथा ।
रज्जुछेदेऽक्षभङ्गे च तथैवाशुद्धिमादिशेत् ॥

इति स्मरणात्। कक्ष्यं शिक्यतलम् । कर्कटौ तुलान्तयोः शिक्याधारावीषद्वक्रावायसकीलकौ कर्कटशृङ्ग[illegible]भौ । अक्षः पादस्तभयोरुपरि निवेष्टस्तुलाधारपट्टः । यदा तु दृश्यमानकारणक एषां भङ्गस्तदा पुनरारोपयेत् ।

शिक्यादिच्छेदभङ्गेषु पुनरारोपयेन्नरम् ।

इति स्मरणात् । ततश्च ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ।

एवं कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान्मनोरमान् ।
महतीं कीर्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

यदा तूक्तलक्षणं धटं तथैव स्थापयितुमिच्छति तदा वायसाद्युपघातनिरासार्थं कपाटादिसहितां शालां कुर्यात् ।

विशालामुन्नतां शुभ्रां धटशालां तु कारयेत् ।
यत्रस्थो नोपहन्येत श्वभिश्चाण्डालवायसैः ॥

तत्रैव लोकपालादीन् सर्वान् दिक्षु निवेशयेत् ।
त्रिसन्ध्यं पूजयेच्चैतान् गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥
कपाटबीजसंयुक्तां परिचारकरक्षिताम् ।
मृत्पानीयाग्निसंयुक्तामग्र्यां कारयेन्नृपः ॥
इति स्मरणात् । बीजानि यवव्रीह्यादीनाम् ।
इति घटविधिः ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥

बा० १। सङ्गतिमाह *एवमिति । * मातृकां, तत्परिभाषाम् । *प्रयोगमिति । सर्वसाधारणमित्यर्थः । यद्वा जातावेकवचनम् । प्रयोगानित्यर्थः । क्रमेणेत्यादिः । ईदृशोऽवतारितः प्राड्विवाककृत्योत्तरम् इति अनेन मन्त्रेण तुलामभिमन्त्रयेदित्यन्वय इत्याह *तुलाया इत्यादिना । तृतीयान्तस्य व्यवहितान्वय इत्याह * तैः प्रतिमानेनेति । अन्तर्भावितण्यर्थत्वेनाह * समीकृत इति । इदमुक्तरीत्योपलक्षणमित्याह * अभियोक्ता वेति । तात्पर्यार्थमाह *दिव्येति। *रेखामिति । लेखामिति पाठान्तरम् । किञ्चिच्चिह्नविशेषमित्यर्थः । तमेवाह *येनेति । पाण्ड्विति । अपक्वलेखेनेत्यर्थः । खडीति भाषाप्रसिद्धः। अभिमन्त्रयेदित्यस्य व्याख्या *प्रार्थयेतेति । इतीत्यस्यार्थमाह *अनेनमन्त्रेणेति । त्वमित्यादिमामित्यन्तेनेत्यर्थः । तदर्थमाह *हे इत्यादि । धामार्थः *स्थानमिति । तदित्यस्य व्याख्या *तस्मादिति । सत्यमित्यस्यार्थः *सन्दिग्धेति। भाषणासंभवादाह * दर्शयेति । प्रकृतत्वादाह * अस्मादिति । अस्मीत्युक्तेरध्याहारेण तस्य तदर्थान्वयत्वेन वाऽऽह * अहमिति । प्राग्वदाह *असत्येति । एवमग्रेऽपि । निपातानामनेकार्थत्वात् चेदर्थमाह * अथेति । मामस्मीत्युक्तिस्वारस्यादस्याप्रवृत्तेराह * प्राडिति । धर्माधिकारिण इत्यर्थः । इदमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । न्यूनतां निराचष्टे * जयेति । तयोः स्वरूपे

इत्यर्थः । जपादिकमाह । लिङ्गमूर्ध्वगमनादिकम् ।

२। एतदर्थमेवाह *घटेत्यादिना। पुनस्त्वर्थे । आरोहणादीति आदिना अवतारणम् । नारदादीति आदिना व्यासादिपरिग्रहः। तत्रादौ पितामहमाह *छित्त्वात्वित्यादिना । *यज्ञियं, खादिरादिकम् ।* मन्त्रेति । ओषधे त्रायस्वैनमित्यादिमन्त्रपूर्वकम् इत्यर्थः । छेदनक्रियाविशेषणमिदम्। यूपवदित्यस्य तुला कार्येत्यत्रान्वयः । यूपवदित्यातिदेशसिद्धमन्त्रवादित्युक्तमेवानुवदति * मन्त्र इति । वानस्पत्यच्छेदने इति समस्तम् । तच्छेदनकाले सोमदेवताकः सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमित्यादिमन्त्रो जप्य एवेत्यर्थः । व्यस्तपाठे वानस्पत्यो मन्त्रो वनस्पते शतवल्शो वि रोहेति । अनयोर्जपमन्त्रत्वेनादृष्टार्थत्वात्समुच्चयः । चो भिन्नक्रमः । छेदने तुलाकाष्ठच्छेदने स स च जप्य एवेत्यर्थ इत्यन्ये । तुलास्वरूपमाह * चतुरस्रेति। * त्रिषु, पार्श्वद्वये मध्ये च । तत्फलमाह * अर्थवदिति । क्रियाविशेषणमेतत् । यथा तुलायाः सामर्थ्यं भवेत्तथा देयानीत्यर्थः। यव्रत इति पाठान्तरम्। तत्प्रमाणमाह *चतुर्हस्तेति । भूमेः *उपरि, ऊर्ध्वम् । *तत्समौ, तुलासमौ । चतुर्हस्तौ पादौ कार्यावित्यर्थः । पादौ कार्यौ तथाविधाविति पाठान्तरम् । तयोः पादयोरन्तरं व्यवधानं तु हस्तौ हस्तद्वयपरिमितं भवेदित्यर्थः । द्वेरन्यत्रानियमान्नानुपपत्तिः। पक्षा-

१ ननु आरोप्यविशेष्यार्थकपदसमानवचनकत्वस्य व्याख्यातस्य,

" गृह्णाति वाचकः संख्यां प्रकृतेर्विकृतेर्नहि"

इत्यनुशासनात् । अत एव एको वृक्षः पञ्च नौका भवति इत्यादौ एकवचनं सङ्गच्छते । ततश्च-

"प्रान्तरं तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्द्धमेववा"

इत्यत्रैकवचनोपपत्तावपि, षष्ठो भागो दश माषा दश यवाश्च भवन्तीति त्वंविषेत्युत्तरश्लोकव्याख्याने बहुवचनं नोपपद्येत। यदि पुनः "स्वर्ण-

न्तरमाह * अध्यर्द्धमेववेति । सार्द्धहस्तो वेत्यर्थः । उपरीत्येतत्सूचितमेवाह * हस्तद्वयमिति । उभयोरपि पादयोर्हस्तद्वयं हस्त [illegible]ष्टं भूम्यन्तः प्रवेशनीयमित्यर्थः । * तोरणे चेति । तथेत्यनेन हस्तद्वयान्तरालतोक्ता । भूमेरुपरि समता समागतैव । [illegible] यथासंभवम् । अतएव विशेषमाह *घटादिति । तथाच तुलायाः पार्श्वद्वये हस्तद्वयान्तरालं दक्षिणोत्तरयोः स्तम्भस्य द्वयं निखाय तयोरुपरि उत्तराग्रं काष्ठं देयं, तदेतत्तोरणमिति बोध्यम् । तस्य फलं कथयन् तच्चावश्यं घटादशाङ्गुलोच्चमित्याह * अवलम्बाविति । तोरणाभ्यां सम्बद्धौ तदधः प्रदेशे लम्बमानौ अधोमुखौ मृन्मयौ तद्गोलकरूपौ सूत्रसम्बद्धौ घटमस्तकचुम्बिनौ तुलाप्रान्तद्वयोपरिभागस्पृशौ अवलम्बौ तत्संज्ञकौ कार्यावित्यर्थः । घटमस्तकचुम्बिताविति पाठान्तरे बहुव्रीहिः । सम्यग्ज्ञानार्थमेवावलम्बद्वयकरणम् । एतत्फलमनुपदमेवाग्रे स्फुटीभविष्यति, स विज्ञेयः समो घट इति । तस्याग्रं तदाधारदेशं चाह * प्रागिति । * कल्पयेत्, स्थापयेत् । आस्तरणमिदम् । *पश्चिमे, शिक्ये । * अन्यस्मिन्, पूर्वे । *शुभामिति । इष्टकाभस्मपाषाणकपालास्थिदुर्गन्धादिविवर्जितामित्यर्थः । पिटकं शिक्यम् । * तस्मिन्, उपविष्टे सति । चयनीयत्वे-

---

पिण्डःखदिराङ्गरसदृशे कुण्डले भवत" इति भाष्यप्रयोगात् च्व्यन्तातिरिक्तस्थले आरोप्यार्थकपदसमानवचनत्वमाख्यातस्योच्येत, तदा एको वृक्ष इत्यादौ प्रान्तरं तु तयोरित्यादौ च एकवचनानुपपत्तिः, अत आह *च्वेरन्यत्रेति । च्व्यन्तस्थले सङ्घीभवन्ति ब्राह्मणा इत्यादौ आख्यातस्य प्रकृत्यनुरोधित्वेऽपि अन्यत्रानियमः । तेन न काचिदनुपपत्तिः । अनियमे च स्वर्णपिण्डः खादिराङ्गसदृशे कुण्डले भवत इति पस्पशास्थः, अत्वं त्वं सम्पद्यते इति युष्मद्युपपदे इति सूत्रस्थश्च भाष्यप्रयोगौ मानम् । ध्वनितं चेदं कृभ्वस्तिसूत्रे शेखरे ।

नाभ्यर्हितत्वात्पूर्वानिपातः । समुच्चये फलाभावात्तुल्यार्थत्वाच्चाह * अत्रचेति । मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतेः उक्तक्रमादाह * मृत्तिकेष्टकेति।परीक्षाप्रकारमाह *परीक्षका इति। *पश्चादिति । तस्मादिति पाठान्तरम् । * पताकेति। पताकासहितध्वजशोभितामित्यर्थः । अल्पत्वमहत्त्वकृतोऽनयोर्भेदः । एवमग्रेऽपि । परित इति भावः । * मन्त्रवित्, धर्मविदिति पाठान्तरम् । तृतीयाद्वयमुपलक्षणे । * अनुलेपनं, स्नानचूर्णम् । अनेन विधिनेत्युक्तविधिमेवाह * एह्येहीति । अनेन धर्मदेवतास्वरूपमपि कथितम् । * अस्मिन्, तुलाख्ये । वसवश्चादित्याश्च मरुतश्च गणाश्चेति द्वन्द्वः । *अङ्गानि, लोकपालादीनि । तत्प्रकारमेवाह *इन्द्रमित्यादिना। एतेषां ध्येयरूपाण्याह*इन्द्र इत्यादि।*भागे इति । पार्श्वे वसूनावाहयेदिति पाठान्तरम् ।तेषां संख्यामाह * धर इति । देवेश इन्द्रः । * तथाऽर्चनम् । तथाऽयनमिति पाठान्तरम् । प्राग्वदाह *धातेति । वरुणोंऽश इति पाठः । अन्योऽपपाठः । अजघन्येत्यादि क्रमादुभयविशेषणम् । गणपदार्थानाह * अग्नेरित्यादि । *अयनं, स्थानम् । तानाह * वीरेति । अत्र महायशा इति गिरिशविशेषणम् । विशांपतिरिति कपालिविशेषणम् । द्वौ विशौ वैश्यमनुजाविति कोशः । भगवानिति भवविशेषणम् । भग इति पाठान्तरम्। क्रमस्य विवक्षितत्वात्प्रेतेशस्य पूर्वनिपातः । मातृस्थानमिति समस्तपाठः । ता आह * ब्राह्मीत्यादि । गणसंयुतेति विशेषणं चामुण्डायाः । तथाच सप्त बोध्याः । गणेश एक एव । * मरुतां, वायूनाम् । तानाह * गगन इति । प्राणेशजीवावित्यार्षम् । चसमुच्चयमाह * धटस्योत्तरेति । पूजाक्रममाह *भूषेति । अर्घप्रभृत्यलंकारान्तं क्रमेण धर्माय प्रधानदेवतायै दत्त्वा पश्चादिन्द्रादीनां तथैव कुर्यादित्यर्थः । निवेद्यो नैवेद्यः । सर्वथो-

क्रमेणेति भावः।

३। अस्यार्थमाह *अत्रेति। तुलाख्यदिव्यविषये इत्यर्थः। पूजाक्रम इत्यत्रान्वयः। काण्डानुसमयस्याभावादाह * पदार्थेति। तद्रीत्येत्यर्थः। गन्धादौ विशेषमाह * गन्धेति। * शिष्टान्, शेषभूतान्। अङ्गानीति यावत्। * अन्यैर्वा, गन्धपुष्पैः।

४। * यथोक्तमिति। नारदेनेति भावः। *ततः, तस्याः पताकाद्यलंकारविधानानन्तरम्। * श्रुतं, वेदशास्त्रे। *वृत्तम् आचचरणम्। *सत्यसंधः, सत्यसंकल्पः। *शुद्धवासाः, श्वार्द्रवासा इति पाठान्तरम्।

५। अन्यदप्याह * तथेति। * यथाहेति। पितामह इति शेषः। *प्रतीति। चतुर्दिक्षु इति पाठान्तरम्। तथेति समुच्चये। कथं कार्य इत्याकाङ्क्षायां तत्र द्रव्याण्याह * आज्येनेति। उभयत्र इतरनिरासाय सामान्यनपुंसकत्वेन सामिद्विशेषणतयैव सार्थक्यं ध्वनयन्नाह * होमेति। एतत्त्रितयरूपहोमसाधनैरित्यर्थः फलितः। उत्तरार्द्धेऽन्वयोऽस्य। मन्त्रमाह * सावित्र्येति। अथशब्द आनन्तर्ये। एवेन तदभावव्यवच्छेदः। प्रणवेनेत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः। आदियुक्तत्वं तृतीयार्थः। तदाह * प्रणवादीति। अथशब्दार्थः, * पुनरिति। पश्चादित्यर्थः। * स्वाहाकारेणेति। उच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्यनेन सामान्यापेक्षज्ञापकेनाय साधुः। प्रसिद्धत्वाद्धविःशब्दार्थमाह * चरूनिति। चर्वाज्यसमिध इत्युचितम्।

६। अत्राज्यहविःसामिधां संप्रातिपन्नदेवताकत्वात् मिलितानामेव होमः सान्नाय्ययोरिवेति कश्चित्। तन्न। आज्ये स्रुवेणावद्यतीति स्रुवस्य, चरौ सकृदुपस्तृणाति मध्यात्पूर्वार्द्धाच्च द्विर्हविषोऽवद्यति अभिघारयति हविः अवत्तं चैषोऽवदानधर्म इत्याश्वलाय-

नादिसूत्रात् स्रुचः, सामित्सु असामर्थ्याद्धस्तस्यैव तत्त्वाग्निः सा-धनकत्वात्तन्त्रताऽनुपपत्तेः । सान्नाय्यपक्षयोस्तु जुह्वा एव साधनत्वात्तन्त्रता युक्ता । तदेतत् ध्वनयन्नाह * प्रत्येकमिति ।

७ । अन्यदाह * एवमिति । * शोध्येति । दिव्यकारिणः शिरसि बध्नीयादित्यर्थः । * यथाहेति । पितामह इति शेषः । * यश्चार्थमिति । यदर्थकर्मकाभियोगविषयीकृतो दिव्यकारी स्यात् इत्यर्थः । पितामहोक्तमेव मन्त्रमाह * मन्त्रश्चेति । * आदित्येति । अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः ।

८। यथोक्तमिति । पितामहोक्तमिति भावः । आदित्येत्यग्रिममिदं पद्यम् । चेनाग्रिमसर्वसमुच्चयः ।

९ । पितामहमेवाह * धटमिति । * दर्शिताः, तेनैव । *धृतः, शुचौ देशेऽवस्थापितः । त्वं यस्मात् कुटिलं नरं भावयसे प्रतिपादयसि तेनेत्याद्यन्वयः । तमेवाह * पुनरिति ।

१०। विशेषमाह *आरोपितं चेति । *तत्कालेति । विनाडीपञ्चकेत्यर्थः। तमेवाह *ज्योतिरिति । ज्योतिःशास्त्रविदो ये ब्राह्मणास्तेः श्रेष्ठ इत्यर्थः । पदत्रयमित्यन्ये । * परीक्षाकालेति । कालस्य परीक्षा परीक्षाकालः । राजदन्तादिः । तत्र कोविदैरित्यर्थः । परीक्ष्याः कालेति पाठान्तरम् । तैः परीक्ष्याः सत्या एव विज्ञेया नान्यथेत्यर्थस्तत्र । * दशेति । तथाचात्र विनाडीशब्देन पलमुच्यते । *अहः खाग्निभिर्दिनैरिति । अहोरात्रैस्त्रिंशता दिनैरिति पाठान्तरम् । *तस्मिन्निति । पलपञ्चकरूपे इत्यर्थः । अलुब्धा इति पाठान्तरम् ।

११ । *चोक्तमिति । नारदेनेति शेषः । * स शुद्ध इति । विशुद्ध इति पाठान्तरम् । अत्र वृद्धिरूर्ध्वं गतिः । हानिरधोगतिः । अतो न पूर्वविरोधः । अतएवान्यविरोधं परिहर-

ति * यस्त्विति । * न दिव्येनेति । तथा नियमाभावात् ।*महत्त्वमिति । इदं च शिरःस्थापितपत्रेणैवावगतमिति भावः । एवं चैतत्परं तत्, न तत्परमिति न विरोध इति भावः । विशेषमाह * यदाचेति । चस्त्वर्थे । अनुपलक्ष्यमाणेति बहुव्रीहिः । छेदादिविशेषणम् । तमेवाह * कक्ष्येति । अस्पष्टत्वादिना भेदानाह * कक्ष्यमिति । धटस्य कर्कटाविति समासः। अन्यथा दोषापत्तेरित्याह * कर्कटाविति । * तुलान्तयोः, संबद्धौ ।

१२। वैलक्षण्यादाह * यदात्विति । तमेवाह * शिक्यादीति। अतएव शिक्यमिति व्याख्यातं व्यक्त्यभिप्रायं बहुवचनम् । अन्यथाऽनयोर्मिथोविरोधः स्पष्ट एवेति भावः ।

व्यासोऽपि,

कक्ष्यच्छेदे तुलाभङ्गे धटकर्कटयोस्तथा ।
रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे च दद्याच्छुद्धिं पुनर्नृपः ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि,

शिक्यच्छेदे तुलाभङ्गे तथावापि गुणस्य वा ।
शुद्धेश्च संशये चैव परीक्षेत पुनर्नरम् ॥

अनेन कारणान्तरमप्युक्तम् । आवृत्तिस्तोलनमात्रस्य न राज्ञःप्रयोगस्ये ति प्राच्याः । एवं तु वैगुण्यपापापरिहारात्साङ्गः प्रयोग आवर्तनीय इति मदनः । अत्राद्यमेव मूलसंमतम् । शेषं पितामहोक्त्यैव पूरयितुं चूर्णिकामाह * ततश्चेति । दिव्यकारीत्यर्थः । उपसंहरति * एवमिति । * ब्रह्मभूयाय, ब्रह्मत्वाय ।

१३। * इच्छति, राजा । पितामहमाह *विशालामिति । विस्तृतामित्यर्थः । * उच्छ्रिताम्, उन्नताम् । * यत्रस्थः, धटः । * तत्रैव, शालायामेव । * एतान्, लोकपालादीन् । कपाटबीजेति शाकपार्थिवादिः । कपाटेत्यत्रार्शआद्यच्, ततः कर्मधारयो वा ।

परमतात्पर्यमाह * अशून्याविति । * व्रीह्यादीनाम् । व्रीह्यादी-
नीति पाठान्तरम् ॥१०० ॥ १०१ ॥ १०२॥

इति घटविधिः ।

मि० इदानीं क्रमप्राप्तमग्निदिव्यमाह ।

या० करौ विमृदितव्रीहेर्लक्षयित्वा ततो न्यसेत् ।
सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि तावत्सूत्रेण वेष्टयेत् ॥ १०३ ॥

मि० दिव्यमातृकोक्तसाधारणधर्मेषु सत्सु तुला-विधानोक्तधर्मावाहनादिशिरःपत्रारोपणान्ते च विधौ सति अयमग्निविधौ विशेषः। विमृदितव्रीहेः-विमृदिता विघर्षिता व्रीहयः कराभ्यां येनासौ विमृदितव्रीहिस्त-स्य करौ लक्षयित्वा तिलकालकव्रणकिणादिस्थानेष्व-लक्तकरसादिनाऽङ्कयित्वा ।

यथाह नारदः, (ना.व्य.प. १ । ३०१)

हस्तक्षतेषु सर्वेषु कुर्यादङ्कसपदानि तु । इति ।

अनन्तरं सप्ताश्वत्थस्य पर्णानि हस्तयोरञ्जलीकृ-तयोर्न्यसेत् ।

पत्रैरञ्जलिमापूर्य आश्वत्थैः सप्तभिः समैः ।

इति स्मरणात् ।

तानि च हस्तसहितानि सूत्रेण तावद्वेष्टयेत् या-वन्त्यश्वत्थपत्राणि, सप्तकृत्वो वेष्टयेदित्यर्थः । सूत्रा-णि च सप्त शुक्लानि भवन्ति ।

वेष्टयीत सितैर्हस्तौ सप्तभिः सूत्रतन्तुभिः ।

इति नारदवचनात् ।

तथा सप्त शमीपत्राणि सप्तैव दूर्वापर्णानि अक्ष-

तांश्च दध्यक्तानक्षतांश्चाश्वत्थपत्राणामुपरि विन्यसेत् ।

सप्त पिप्पलपत्राणि शमीपत्राण्यथाक्षतान् ।
दूर्वाथाः सप्त पत्राणि दध्यक्तांश्चाक्षतान्न्यसेत् ॥

इति स्मरणात् । (ना.व्य.प. १।२८७)

तथा कुसुमानि च विन्यसेत् ।

सप्त पिप्पलपत्राणि अक्षतान्सुमनोदधि ।
हस्तयोर्निक्षिपेत्तत्र सूत्रेणावेष्टनं तथा ॥

इति पितामहवचनात् । सुमनसः पुष्पाणि ।

यदपि स्मरणम्,

अयस्तप्तं तु पाणिभ्यामर्कपत्रैस्तु सप्तभिः ।
अन्तर्हितं हरन् शुद्धस्त्वदग्धः सप्तमे पदे ॥ इति,

तदप्यश्वत्थपत्राभावे अर्कपत्रविषयं वेदितव्यम् । अश्वत्थपत्राणां पितामहप्रशंसावचनेन मुख्यत्वावगमात् ।

पिप्पलाज्जायते वह्निः पिप्पलो वृक्षराट् स्मृतः ।
अतस्तस्य तु पत्राणि हस्तयोर्विन्यसेद्बुधः ॥ इति ॥१०३॥

बा० १ । सङ्गतिमाह *इदानीं क्रमेति । उद्देशक्रमेत्यर्थः । अत्र प्रागुक्तं सर्वं सामान्यमपेक्षितमित्याह *दिव्येति । पत्रारोपणान्ते च विधौ सतीति पाठः । विधिः प्रकारः । पत्रारोपणान्तविध्यन्ते सति अयमिति पाठान्तरम् । लक्षयित्वेत्यस्य व्याख्या *तिलकालकेति । लक्ष दर्शनाङ्कनयोरिति धात्वर्थानुसारादाह *अङ्केति । अङ्कयित्वेति तत्र पाठान्तरम् । हंसपदानीति पाठः । तदाकाराणि चिह्नानीत्यर्थः । तत इत्यस्य व्याख्या * अनन्तरमिति । पूर्वं द्विवचनस्यैव सत्त्वादाह * हस्तयोरिति । तत्र विशेषमाह * अञ्जलीति । नारदमेवाह * पत्रैरिति । तावदिति क्रिया-

विशेषणमित्याह * तावदिति । तात्पर्यार्थमाह * सप्तकृत्वइति । तावतां सूत्राणां समाहारः तावत्सूत्रं, पात्रादिः । तेन तावत्सूत्र्या सकृद्वेष्टयेदित्यर्थ इति मदनः । वेष्टनसंख्यामुक्त्वा तथैव च स्पष्टार्थं सूत्रस्य संख्यां वर्णं चाह * सूत्राणि चेति । वेष्टननिष्ठसंख्यारोपेण सप्त सूत्राणि चेत्यर्थः ।

२ । विशेषमाह * तथेति । नारदमेवाह * सप्तेति । अथशब्दः समुच्चये । सप्तेत्यस्योभयत्रान्वयः । अक्षतानां स्पष्टं द्वैविध्यमुक्तमनेन । अत एव * दधि, दध्यक्षतान् । तथाच पूर्वैकवाक्यता । आवेष्टितमित्यत्र भावे क्तः । आवेष्टनमिति पाठान्तरम् । सुमनइति ज[illegible]नमित्याह * पुष्पाणीति ।

३ । पितामहविरोधं मूलस्य निराचष्टे * यदपीति । अतुल्यार्थत्वेन विकल्पो नेति सूचयन्नाह * अश्वत्थेति । *पितामहप्रशंसेति । पितामहकर्तृकतत्प्रशंसावचनेनेत्यर्थः । तदेवाह * पिप्पलादिति ॥ १०३ ॥

मि० कर्तुरग्न्यभिमन्त्रणमाह ।

या० त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ।
साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे मम ॥ १०४ ॥

मि० हेअग्ने त्वं सर्वभूतानां जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जानाम् अन्तः शरीराभ्यन्तरे चरसि उपयुक्तान्न[illegible] पाचकत्वेन वर्त्तसे । हेपावक शुद्धिहेतो कवे क्रान्तदर्शिन् साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यः सत्यं ब्रूहि । पुण्य-

---

१ अक्षतानां स्पष्टं द्वैविध्यस्यात्र प्रतिपादितत्वादेव उत्तरत्र पितामहवचने दधिपदं दधिसंसृष्टाक्षतार्थपरम् । अतएव पितामहवचनस्य पूर्वोक्तेन नारदवचनेनैकवाक्यता इत्यर्थः ।

पापेभ्य इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । पुण्यपापान्यवेक्ष्य सत्यं ब्रूहि द[illegible]येत्यर्थः । अयःपिण्डे त्रिभिस्तापैः संतप्ते सन्दंशेन पुरत आनीते कर्ता प[illegible]मण्डले प्रा[illegible]मुखस्तिष्ठ[illegible] अनेन मन्त्रेण अग्निम् अभिमन्त्रयेत् ।

यथाह नारदः, (व्य० प० १ । २८९)

अग्निवर्णमयःपिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरञ्जितम् ।
तापे तृतीये [illegible]ताप्य ब्रूयात्सत्यपुरस्कृतम् ॥ इति ।

अस्यार्थः । लोहशुद्ध्यर्थं सुतप्तं लोहपिण्डमुदके निक्षिप्य पुनः संताप्योदके निक्षिप्य तृतीये तापे संताप्य सन्दंशेन गृहीत्वा पुरत आनीते सत्यपुरस्कृतं सत्यशब्दयुक्तं त्वमग्ने सर्वभूतानामित्यादिमन्त्रं कर्ता ब्रूयादिति ।

प्राड्विवाकस्तु [illegible]भागाद्द[illegible] लौकिकमग्निमुपसमाधाय अग्नये पावकाय स्वाहेति आज्येनाष्टोत्तरशतवारं जुहुयात् ।

शान्त्यर्थं जुहुयादग्नौ घृतमष्टोत्तरं शतम् ।
इति स्मरणात् ।

हुत्वा च तस्मिन्नग्नावयःपिण्डं प्रक्षिप्य तस्मिंस्ताप्यमाने धर्मावाहनादिहवनान्तं पूर्वोक्तविधिं विधाय तृतीये तापे वर्तमाने अयःपिण्डस्थमाग्निमेभिर्मन्त्रैरभिमन्त्रयेत् ।

त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्वं च यज्ञेषु हूयसे ।
त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥
जठरस्थो हि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम् ।
पापं पुनासि वै यस्मात्तस्मात्पावक उच्यसे ॥

पापेषु दर्शयात्मानमर्च्चिष्मान् भव पावक ।
अथवा शुद्धभावेषु शीतो भव हुताशन ॥
त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।
त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।
तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि॥इति॥९०४॥

बा० १। *कर्त्तुरिति । प्राड्विवाकस्य तु अग्रे वक्तव्यमिति भावः । ममेत्युक्तिरत्र बीजम् । सर्वपदोक्तेराह *जरायुजेत्यादि । चरसीत्यस्य लक्ष्यार्थमाह *उपयुक्तेति । भुक्तादीत्यर्थः । साभिप्रायं विशेषणद्वयमित्याह * पावकेत्यादि । * साक्षिवत्, साक्षिणो यथा कथयन्ति । अनेनास्याग्रे एवान्वयो न पूर्वत्रापीति सूचितम् । यथाश्रुते पञ्चम्यनुपपत्तेराह * पुण्येति । साक्ष्यनुरोधेन तथोक्तावपि प्रकृते तदर्थासम्भवादाह * दर्शयेत्यर्थ इति । ममेतितु शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ।

२। विशेषमाह * अयःपिण्डे इति । * तापैः, क्रियारूपैः । *अनेन, प्रागुक्तेन । तापत्रयफलमाह *लोहेति । तृतीये इति करणस्याधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । सत्यपुरस्कृतत्वमाविवक्षितमित्याह * सत्यशब्दयुक्तमिति । मन्त्रो विशेष्य इत्याह *त्वमिति । अत्र सुरञ्जितत्वम् अतिशयिततापकृतमेव । अतएव तस्य सस्फुलिङ्गत्वम् । सुरक्षितमिति पाठान्तरम् ।

जात्यैव लोहकारो यः कुशलश्चाग्निकर्मणि ।
दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र तेनायोऽग्नौ प्रतापयेत् ॥

इति अग्निवर्णमित्यतः पूर्वपद्यम् ।

३। विशेषान्तरमाह *प्रागिति । मण्डलेति । यावति भूप्रदेशे मण्डलानि तत इत्यर्थः। नारदमेवाह *शान्त्यर्थमिति। तापत्रयमप्य-

नारदादिरुक्तात् * हुत्वाचेति । * विधिमिति । पूर्वोक्तप्रकारं कृत्वे त्यर्थः। सतिसप्तम्युभयत्र। अयः पिण्डस्थमिति विशेषणेन मुख्याग्नि निरासः। प्राड्विवाक एवात्र कर्ता,क्त्वाबलात्,नारदमेवाह * त्वमग्ने वेदा इत्यादि । *त्वंमुखं ब्रह्मेति । त्वयि होमेन देववत्तेषामपि तृप्तेरिति भावः। पापेषु पुरुषेषु चरसि वर्तसे । *साक्षिवत्, अन्तर्यामिवत् । * देवेति। तानीतिशेषः । तत्स्थाने तत्पाठो वा ॥१०४॥

मि० अपिच ।

या० तस्येत्युक्तवतो लौहं पञ्चाशत्पलिकं समम् ।
अग्निवर्णं न्यसेत्पिण्डं हस्तयोरुभयोरपि ॥ १०५ ॥

मि० तस्य कर्तुः इत्युक्तवतः त्वमग्ने सर्वभूतानामित्याद्यभिमन्त्रणं कृतवतो लौहं लोहविकारं पिण्डं पञ्चाशत्पलिकं पञ्चाशत्पलसम्मितम्। समम् अस्त्रिरहितम्, सर्वतश्च समं वृत्तं श्लक्ष्णं च । तथाऽष्टाङ्गुलायामम्।

अस्त्रिहीनं समं कृत्वा अष्टाङ्गुलमयोमयम् ।
पिण्डं तु तापयेदग्नौ पञ्चाशत्पलिकं समम् ॥

इति पैतामहस्मरणात् । अग्निवर्णमग्निसदृशम् । उभयोर्हस्तयोरश्वत्थपत्रदधिदूर्वाद्यन्तरितयोर्न्यसेत् निक्षिपेत्प्राड्विवाकः ॥ १०५ ॥

बा० १। मूलकृदन्यदप्याहेत्याह * अपि चेति । सममित्यस्य व्याख्या * अस्त्रिरहितमिति । कोणरहितमित्यर्थः। अर्थान्तरमाह * सर्वतश्च सममिति । तदर्थद्वयमाह * वृत्तं श्लक्ष्णं चेति ।

२। विशेष माह * तथेति । पैतामहे सममित्यस्य द्विरुक्तिः अस्त्रिहीनमित्यस्य चोक्तिरिति प्रागुक्तार्थलाभः । अत्राग्निहीनमिति

१ तस्मिंस्ताप्यमाने इत्यत्र तृतीये तापे वर्तमाने इत्यत्रचेत्यर्थः ।

पाठं धृत्वाऽग्निकोपरक्तामिति व्याख्यातवान्कल्पतरुः । अग्निवर्णत्वस्य प्रकारान्तरेणापि संभवादाह * अग्निसदृशमिति । दाहकतया तत्तुल्यमित्यर्थः । न्यासस्यासंभवादाह * निक्षिपेदिति । प्राड्विवाक एवात्र कर्त्तेत्याह * प्राडिति ॥ १०५ ॥

मि० ततः किं कुर्यादित्यत आह ।

या० स तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्व्रजेत् ।

मि० स पुरुषस्तं तप्तं लोहपिण्डम् अञ्जलिना गृहीत्वा सप्त मण्डलानि शनैर्व्रजेत् । एवकारेण मण्डलेष्वेव पदन्यासं मण्डलानतिक्रमणं च दर्शयति ।

यथाह पितामहः,

न मण्डलमतिक्रामेन्नाप्यर्वाक् स्थापयेत्पदम् । इति ।

मि० सप्तैव मण्डलानि शनैर्व्रजेदित्युक्तं, तत्रैकैकं मण्डलं कियत्प्रमाणं मण्डलयोरन्तरं च कियत्प्रमाणकमित्यत आह ।

या० षोडशाङ्गुलकं ज्ञेयं मण्डलं तावदन्तरम् ॥१०६॥

मि० षोडश अङ्गुलानि यस्य तत् षोडशाङ्गुलकम् । षोडशाङ्गुलप्रमाणं मण्डलं बोद्धव्यम् । मण्डलयोरन्तरं मध्यं च तावदेव षोडशाङ्गुलकमेव । सप्त मण्डलानि व्रजेदिति वदता प्रस्थानस्थानमण्डलमेकमुक्तम् । अतश्चाष्ट मण्डलानि षोडशाङ्गुलानि, मण्डलान्तराणि तु सप्त तावत्प्रमाणानि । एतदेव—

नारदेन परिसंख्यायोक्तम्,

द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राहुर्मण्डलात् मण्डलान्तरम् ।
अष्टाभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् ॥

चत्वारिंशत्समधिकं भूमेरङ्गुलमानतः। इति।

अयमर्थः। अवस्थानमण्डलात्षोडशाङ्गुलात् मण्डलान्तरमन्यन्मण्डलम् द्वितीयाद्येकैकं द्वात्रिंशदङ्गुलं सान्तरालम्। तदेवमवस्थानमण्डलं षोडशाङ्गुलम्, गन्तव्यानि च सप्त मण्डलानि सान्तरालानि द्वात्रिंशदङ्गुलानि। एवमष्टाभिर्मण्डलैश्चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं भूमेः अङ्गुलमानतोऽङ्गुलमानामिति। सार्वविभक्तिकस्तासिः। अस्मिन्पक्षेऽवस्थानमण्डलं षोडशाङ्गुलं विधाय द्वात्रिंशदङ्गुलप्रमाणानां सप्तानां सान्तरालमण्डलभूभागानामेकमेकं भूभागं द्विधा विभज्यान्तरालभूभागान् षोडशाङ्गुलप्रमाणान् विहाय मण्डलभूभागेषु षोडशाङ्गुलप्रमाणेषु गन्तृपदप्रमाणानि सप्त मण्डलानि कार्याणि।

यथा तेनैवोक्तम्,

मण्डलस्य प्रमाणं तु कुर्यात्तत्पदसंमितम्। इति।

यत्तु पितामहेनोक्तम्,

कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्तान्नवमं तथा।
आग्नेयं मण्डलं चाद्यं द्वितीयं वारुणं स्मृतम्॥
तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं यमदैवतम्।
पञ्चमं त्विन्द्रदैवत्यं षष्ठं कौबेरमुच्यते॥
सप्तमं सोमदैवत्यं सावित्रं त्वष्टमं तथा।
नवमं सर्वदैवत्यमिति दिव्यविदो विदुः॥
द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम्।
अष्टाभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम्॥
षट्पञ्चाशत्समधिकं भूमेस्तु परिकल्पना।

कर्तुः पदसमं कार्यं मण्डलं तु प्रमाणतः ॥
मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः ।

इति, तत्र नवमं सर्वदैवत्यमपरिमिताङ्गुलप्रमाणं मण्डलं विहायाष्टाभिर्मण्डलैरष्टाभिश्चान्तरालैः प्रत्येकं षोडशाङ्गुलप्रमाणैरङ्गुलानां षट्पञ्चाशदधिकं शतद्वयं सम्पद्यते । तत्रापि गन्तव्यानि सप्तैव मण्डलानि । यतः प्रथमे तिष्ठति नवमे क्षिपतीति न विरुध्यते ।

अङ्गुलप्रमाणं च—

तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्ध्वा वा व्रीहयस्त्रयः ।
प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ॥
हस्तो वितस्तिद्वितयं दण्डो हस्तचतुष्टयम् ।
तत्सहस्रद्वयं क्रोशो योजनं तच्चतुष्टयम् ॥

इति बोद्धव्यम् ॥ १०६ ॥

बा० १। * तत इति । तत्र तान्निक्षेपानन्तरमित्यर्थः । कर्त्रेति शेषः । एवाधिक्यं परिहरति * एवकारेणेति ।

उ० २। ंगतिमाह *सप्तैवेति । *किंप्रमाणं, कियत्प्रमाणम् । तस्योभयप्रतियोगिकत्वादाह * मण्डलयोरिति । प्रमाणार्थकाङ्गुलशब्दोऽदन्तो नित्यक्लीबः । सर्वमिति न्यायेनाह * तावदेवेति ।

३। न्यूनतां विरोधं च परिहरति *सप्तेति । * उक्तम्, उक्तप्रायम् । फलितमाह * अतश्चेति । * मण्डलान्तराणीति । मण्डलानामन्तराणीत्यर्थः । तुरुक्तवैलक्षण्ये । तदेवाह * सप्तेति । तेषामेव सप्तत्वादिति भावः । * परिसंख्यायेति । उभयसंख्यामेकीकृत्येत्यर्थः । मण्डलान्तरम्, अन्यत् मण्डलम् । उक्तरीत्या मण्डलस्य द्वात्रिंशदङ्गुलत्वस्य बाधितत्वादाह * अयमर्थ इति । [illegible]वाह * सान्तरालमिति । पर्यवसितमाह * तदेवमि-

ति। अष्टाभिरित्याद्यर्थमाह * एवमिति। उक्तप्रकारेणेत्यर्थः। चत्वारिंशदधिकमिति बहुव्रीहिः। विभक्त्यन्तरायोग्यत्वाद ह * अङ्गुलमानमिति। इतिरर्थसमाप्तौ। तदुपपत्तिमाह * सार्वविभक्तिक इति। आद्यादित्वात्। * अस्मिंस्तु पक्षे इति। द्वितीयादिमण्डलानां द्वात्रिंशदङ्गुलत्वमिति नारदोक्तपक्षे त्वित्यर्थः। * कार्याणीति। अन्यथा प्रागपि ततः पादप्रक्षेपसंभवान्मूलोक्तपक्षतो भेदापत्त्या तद्विरोधापत्तिरिति भावः। * तेनैव, नारदेनैव। *संमितं, तुल्यम्। यदि शोध्यपदं षोडशाङ्गुलाधिकं तदाऽन्तरालं षोडशाङ्गुलन्यूनमेव भवति, यदि शोध्यपदं षोडशाङ्गुलाल्पं तदा विपरीतं कार्यम् इति भावः। एवं मूलोक्तपक्षेऽपि पदप्रमाणमेव आन्तरमण्डलं तन्मध्ये कार्यमिति बोध्यम्।

४। अन्यविरोधं परिहरति * यस्त्विति। * कारयेदिति।

अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचोदितम्।

इत्यादिः। मदनरत्ने तु—

अष्टमं सर्वदैवतम्।

पुरस्तान्नवमं यत्तु तन्महत्पार्थिवं विदुः॥

मृद्गोमयेन कृतान्येतान्यद्भिः पर्युक्षितानि च।

इति पाठः। मण्डलानां परिमाणमाह * द्वात्रिंशदिति। इदं प्रागुक्तरीत्या बोध्यम्। * प्रचोदिता इति।

विन्यसेच्च पदं तेषु कर्ता नित्यमिति स्थितिः। इति शेषः।

५। ननु नवानां मण्डलानां स्वयमुक्तत्वादष्टाभिरित्ययुक्तम्। किं च प्रागुक्तरीत्या योजने चत्वारिंशदधिकमित्युचितम्। अन्यथा ततोऽप्याधिक्यापत्तिः, अतआह * तत्र नवमामिति। तत्संख्याऽनुक्तेः पाठान्तरानुरोधाच्चाह *अपरिमिताङ्गुलेति।

६। मूलादिविरोधं समाधत्ते *तत्रापीति। नवस्वपीत्यर्थः।

एवंच चत्वारिंशदिति नारदीयम् अ[illegible]ण्डलान्तरालं भूभागं विहाय बोध्यम् । तस्य [illegible] । एवं—

चतुर्विंशतिराख्याता भूमेस्तुपरिकल्पना ।

इति कल्पतरूक्तपाठेऽपि आद्यमवस्थानमण्डलं विहायाङ्गुलपरिमाणं योज्यम् । * अङ्गुलप्रमाणं चेति । बोद्धव्यमित्यत्रान्वयः ॥ १०६ ॥

मि० सप्त मण्डलानि गत्वा किं कर्तव्यमित्यत आह ।

या० मुक्त्वाऽग्निं मृदितव्रीहिरदग्धः शुद्धिमाप्नुयात् ।

मि० अष्टमे मण्डले स्थित्वा नवमे मण्डले अग्निं तप्तमयःपिण्डं त्यक्त्वा कराभ्यां व्रीहीन्मर्दयित्वा अदग्धहस्तश्चेच्छुद्धिमाप्नुयात् । दग्धहस्तश्चेदशुद्ध इत्यर्थसिद्धम् । यस्तु सञ्चार[illegible] हस्ताभ्यामन्यत्र दह्यते तथाप्यशुद्धो न भवति ।

यथाह कात्यायनः,

प्रस्खलन्नभिशस्तश्चेत्स्थानादन्यत्र दह्यते ।

अदग्धं तं विदुर्देवास्तस्य भूयोऽपि दापयेत् ॥ इति ।

मि० किंच

या० अन्तरा पतिते पिण्डे संदेहे वा पुनर्हरेत् ॥१०७॥

मि० यदा गच्छतोऽन्तराऽष्टममण्डलादर्वागेव पिण्डः पतति दग्धादग्धत्वे वा संशयस्तदा पुनर्हरेदित्यर्थप्राप्तमुक्तम् । तत्र चायमनुष्ठानक्रमः । पूर्वेद्युर्भूतशुद्धिं विधाय परेद्युर्मण्डलानि यथाशास्त्रं निर्माय मण्डलाधिदेवताश्च मन्त्रैस्तत्र तत्र संपूज्याग्निमुपसमा-

धाय ग्रहादिहोमं निर्वर्त्य उपोषितस्य स्नातस्यार्द्रवाससः पश्चिमे मण्डले तिष्ठतो व्रीहिमर्दनादिकं करसंस्कारं विधाय प्रतिज्ञापत्रं समन्त्रकं कर्तुः शिरसि बध्वा ग्रहादिवदभ्यर्चिताये तापेऽग्निमभिमन्त्र्य तप्तमयःपिण्डं सन्दंशेन गृहीत्वा कर्त्रभिमन्त्रितं तस्याञ्जलौ निदध्यात्। सोऽपि मण्डलानि सप्त गत्वा नवमे मण्डले प्रक्षिप्यादग्धः शुद्धो भवतीति। इत्याग्निविधिः॥ १०७॥

बा० १। *सप्तेति। नन्वियादिः। सप्त मण्डलानीति भिन्ने पदे। मुख्यस्य तस्याभावादाह * अग्निं तप्तमयःपिण्डमिति। तात्पर्यार्थमाह * व्रीहीनिति। शाब्दस्तु प्रागुक्त एव। प्रकृतत्वादाह * अदग्धहस्तश्चेदिति। विनापि प्रत्ययमिति मूले तस्य साधुत्वम्।

२। विशेषमाह यास्त्विति। * प्रस्खलन्निति। अभिशस्तः संत्रासात् प्रस्खलन् सन् यदि हस्ताभ्यामन्यत्रेत्याद्यन्वयः। मूले हस्तादिति जातावेकवचनम्। तस्येति शेषत्वविवक्षया षष्ठी। अयःपिण्डमिति शेषः। राजेति भावः।

उ० ३। मूलोक्तमन्यदप्याह *किं चेति। *गच्छत इति। हस्ताभ्यामिति शेषः। नायमपूर्वो विधिरित्याह * अर्थप्राप्तमिति। स्पष्टार्थमाह * तत्र चेति। अग्निविधिविषये इत्यर्थः। अधिदेवताः अग्न्यादयः। * विधाय, कारयित्वा। * गृहीत्वेति। तत्पुरतः समानीतमिति शेषः। * सोपि, कर्त्ताऽपि। एवं प्रागपि॥ १०७॥ इत्यग्निविधिः॥

मि० संप्रत्युदकविधिमाह।

या० सत्येन माऽभिरक्ष त्वं वरुणेत्याभिशाप्य कम्।

नाभिदघ्नोदकस्थस्य गृहीत्वोरू जलं विशेत् ॥१०८॥

मि० हे वरुण सत्येन मामभिरक्ष त्वम् इति अनेन मन्त्रेण क[illegible]दकमभिशाप्याभिमन्त्र्य नाभिदघ्नोदकस्थस्य नाभिप्रमाणोदकस्थितस्य [illegible]रू गृहीत्वा शोध्यो जलं प्रविशेत् जले निमज्जेत् । एतच्च वरुण[illegible]जायां सत्याम् ।

गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधुक्षीरघृतादिभिः ।
वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः ॥

इति नारदस्मरणा[illegible] ।

तथा साधारणधर्मेषु धर्मावाहनादिसकलदेवतापूजाहोम[illegible]ज्ञापत्रशिरोनिवेशनान्ते[illegible] सत्सु च ।

तथा,

तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यं तु निर्मितम् ।
शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ॥
अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे ।

इति प्राड्विवाकेनोदकाभिमन्त्रणे कृते शोध्यः सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुणेत्युदकं प्रार्थयते । उदकस्थानानि च—

नारदेनोक्तानि, (व्य० प० १।३०५)

नदीषु तनुवेगासु सागरेषु वहेषु च ।
ह्रदेषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ॥ इति ।

तथा पितामहेनापि,

स्थिरतोये निमज्जेत्तु न ग्राहिणि न चाल्पके ।

तृणशैवालरहिते जलौकामत्स्यवर्जिते ॥
देवखाते तु यत्तोयं तस्मिन् कुर्याद्विशोधनम् ।
आहार्यं वर्जयेन्नित्यं शीघ्रगासु नदीषु च ॥
आविशेत्सलिले नित्यमूर्मिपङ्कविवर्जिते । इति ।

आहार्यं तडागादिभ्य आहृतं ताम्रकटाहादिक्षिप्तं जलम् । नाभिप्रमाणोदकस्थश्च यज्ञियवृक्षोद्भवां धर्मस्थूणामवष्टभ्य प्राङ्मुखस्तिष्ठेत् ।

उदके प्राङ्मुखस्तिष्ठेद्धर्मस्थूणां प्रगृह्य च ।
इति स्मरणात् ॥ १०८ ॥

बा० १। सङ्गतिमाह * संप्रतीति। मामित्यस्य मेत्यादेश इत्याह *मामिति । अत एव कर्त्तुरयं मन्त्रः । इतीत्यस्य व्याख्या *अनेन मन्त्रेणेति, कमित्यस्य च *उदकमिति। धातूनामनेकार्थत्वादाह * अभिमन्त्र्येति । * पुरुषस्येति । यस्यकस्याचित् । बलीयस इत्यर्थः । अतएव— (व्य० प० १।३०८ उ०)

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो रागद्वेषविवर्जितः ।
नाभिमात्रे जले स्थाप्यः पुरुषः स्थाणुवत् बली ॥इति नारदः।

तद्ग्रहणोत्तरं प्रवेशस्यासंभवादाह * निमज्जेदिति ।

२। क्रममाह प्राग्वत् *एतच्चेति। कार्यमिति शेषः। एवमग्रेऽपि। *प्रकुर्वीतेति । दद्यादित्यर्थः। अतएव वरुणायेति चतुर्थी। उक्तहेतोरेवोक्तम् * आदाविति।समाहित इति। प्राड्विवाक इत्यर्थः। प्राग्वदेवाह * तथेति । अत एव—

स्थापयेत्प्रथमं तोये स्तम्भवत् पुरुषं नृपः ।
आगतं प्राङ्मुखं कृत्वा तोयमध्ये तु कारिणम् ॥
ततस्त्वावाहयेद्देवान् सलिलं चानुमन्त्रयेत्। इति पितामहः।

देवान् धर्मादीन् । धर्मावाहनादिशिरःपत्रारोपणान्तं कुर्या-

दित्यर्थः । अन्यदप्याह *तथेति । *इति, अनेन मन्त्रेण । उदकस्थानानि चेति चस्त्वर्थे । *वहेषु, प्रस्रवणेषु । चेति पाठः । वेति पाठेऽग्रिमचोऽपि तत्रैव ।

३। *तथा, तद्वत् । * पितामहेनापि, उक्तानीत्यस्यानुषङ्गः । ग्राहो मकरः । अल्पक इति कुत्सायां कन् । जलौकेति मध्यमपदलोपी समासः । * नित्यं, सर्वथा । * आहृतम्, आनीतम् ।

४। विशेषमाह *नाभीति । *धर्मस्थूणां, धर्मायःप्रतिमाम् । सूर्मी स्थूणा ऽयः प्रतिमेत्यमरः । अवष्टम्भश्च धारणात्मकः संयोगविशेषः । नारदमाह * उदके इति । नाभिदघ्ने इत्यर्थः । तथाच साऽपि कृत्वा तत्रादौ स्थाप्येति भावः ॥ १०८ ॥

मि० ततः किं कर्तव्यमित्यत आह ।

या० समकालमिषुं मुक्तमानीयान्यो जवी नरः ।
गते तस्मिन्निमग्नाङ्गं पश्येच्चेच्छुद्धिमाप्नुयात् ॥ १०९ ॥

मि० निमज्जनसमकालं गते तस्मिन् जविन्येकस्मिन्पुरुषे अन्यो जवी शरपातस्थानस्थितः पूर्वमुक्तमिषुमानीय जले निमग्नाङ्गं यदि पश्यति तदा स शुद्धो भवति ।

एतदुक्तं भवति । त्रिषु शरेषु मुक्तेष्वेको वेगवान् मध्यमशरपातस्थानं गत्वा तमादाय तत्रैव तिष्ठति । अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षस्थाने तोरणमूले तिष्ठति । एवं स्थितयोस्तयोस्तृतीयस्यां करतालिकायां शोध्यो निमज्जति । तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुततरं मध्यमशरपातस्थानं गच्छति ।

शरग्राही च तस्मिन्प्राप्ते द्रुततरं तोरणमूलं प्राप्या-न्तर्जलगतं यदि न पश्यति तदा शुद्धो भवतीति।
एतदेव स्पष्टीकृतः—

पितामहेन,

गन्तुश्चापि च कर्तुश्च समं गमनमज्जनः।
गच्छेत्तोरणमूलात्तु लक्ष्यस्थानं जवी नरः॥
तस्मिन्गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय सायकम्।
गच्छेत्तोरणमूलं तु यतः स पुरुषो गतः॥
आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले।
अन्तर्जलगतं सम्यक्तदा शुद्धिं विनिर्दिशेत्॥इति।

जविनोश्च पुरुषयोर्निर्धारणं कृतम्—

नारदेन,

पञ्चाशतो धावकानां यौ स्यातामधिकौ जवे।
तौ च तत्र नियोक्तव्यौ शरानयनकारणात्॥इति।

तोरणं च निमज्जनसमीपस्थाने समे शोध्यकर्ण-प्रमाणोच्छ्रितं कार्यम्।

गत्वा तु तज्जलस्थानतटे तोरणमुच्छ्रितम्।
कुर्वीत कर्णमात्रं तु भूमिभागे समे शुचौ॥

इति नारदस्मरणात्।

शरत्रयं वैणवं च धनुर्मङ्गलद्रव्यैः श्वेतपुष्पादि-भिः प्रथमं सम्पूजयेत्।

शरान् सम्पूजयेत्पूर्वं वैणवं च धनुस्तथा।
मङ्गलैर्धूपपुष्पैश्च ततः कर्म समाचरेत्॥

इति पितामहवचनात्।

धनुषः प्रमाणं लक्ष्यस्थानं च—

नारदेनोक्तम्, (व्य० प० १)

क्रूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्मृतम् ।
मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयमेष ज्ञेयो धनुर्विधिः ॥ (३०७)
मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेच्च शरत्रयम् । (३०६)
हस्तानां तु शते सार्द्धे लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ।
न्यूनाधिके तु दोषः स्यात्क्षिपतः सायकांस्तथा ॥ इति ।

अङ्गुलानां सप्ताधिकं शतं सप्तशतं क्रूरं धनुः । एवं षट्शतं पञ्चशतं च । एवं चैकादशाङ्गुलाधिकं हस्तचतुष्टयं क्रूरस्य धनुषः प्रमाणम्, मध्यमस्य दशाङ्गुलाधिकम्, मन्दस्य नवाङ्गुलाधिकमित्युक्तं भवति । शराश्चानायसाग्रा वैणवाः कार्याः ।

शरांश्चानायसाग्रांस्तु प्रकुर्वीत विशुद्धये ।
वेणुकाण्डमयांश्चैव क्षेप्ता तु सुदृढं क्षिपेत् ॥

इति स्मरणात् । क्षेप्ता तु क्षत्रियस्तद्वृत्तिर्वा ब्राह्मणः सोपवासो नियोक्तव्यः ।

यदाह,

क्षेप्ता च क्षत्रियः प्रोक्तस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणोऽपि वा ।
अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवासस्ततः क्षिपेत् ॥ इति ।

त्रिषु मुक्तेषु मध्यमः शरो ग्राह्यः ।

तेषां च प्रेषितानां च शराणां शास्त्रचोदनात् ।
मध्यमस्तु शरो ग्राह्यः पुरुषेण बलीयसा ॥

इति वचनात् । तत्रापि पतनस्थानादानेतव्यो न सर्पणस्थानात् ।

शरस्य पतनं ग्राह्यं सर्पणं तु विवर्जयेत् ।
सर्पन् सर्पन् शरो यायाद् दूराद् दूरतरं यतः ॥

इति वचनात्। वाते च प्रवाति विषमादिदेशे च शरमोक्षो न कार्यः।

इषुं न प्रक्षिपेद्विद्वान्मारुते चातिवायति।
विषमे भूप्रदेशे च वृक्षस्थाणुसमाकुले॥
तृणगुल्मलतावल्लीपङ्कपाषाणसंयुते।

इति (पैतामहवचनात्)। निमग्नाङ्गं पश्येच्चेच्छुद्धिमाप्नुयादिति वदता उन्मज्जिताङ्गस्याशुद्धिर्दर्शिता। स्थानान्तरगमने चाशुद्धिः—

(पैतामहेनोक्ता),

अन्यथा न विशुद्धः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात्।
स्थानाद्वाऽन्यत्र गमनाद्यस्मिन्पूर्वं निवेशितः॥ इति।

एकाङ्गस्यापि दर्शनादिति च कर्णाद्यभिप्रायेण।

शिरोमात्रं तु दृश्येत न कर्णौ नापि नासिका।
अप्सु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमपि निर्दिशेत्॥

इति विशेषाभिधानात्।

अयमत्र प्रयोगक्रमः। उक्तलक्षणजलाशयसन्निधाने सलक्षणं तोरणं विधाय उक्तप्रमाणे देशे लक्ष्यं निधाय तोरणसन्निधौ सशरं धनुः संस्थाप्य जलाशये वरुणमावाह्य पूजयित्वा तत्तीरे धर्मादींश्च देवान् हवनान्तमिष्ट्वा शोध्यस्य शिरसि प्रतिज्ञापत्रमाबध्य प्राड्विवाको जलमभिमन्त्रयते, तोय त्वं प्राणिनां प्राण इत्यादिना मन्त्रेण। अथ शोध्यः सत्येनेत्यादिना मन्त्रेण जलमभिमन्त्र्य गृहीतस्थूणस्य नाभिमात्रोदकावस्थितस्य बलीयसः पुरुषस्य समीपमुपसर्पति। अथ शरेषु त्रिषु मुक्तेषु मध्यमशरपातस्थाने

मध्यमशरं गृहीत्वा जविन्येकस्मिन्पुरुषे स्थिते अन्यस्मिंश्च तोरणमूले स्थिते प्राड्विवाकेन तालत्रये दत्ते युगपद् गमनमज्जनम् अथ शरानयनमिति। इत्युदकविधिः ॥ १०९ ॥

बा० १। समकालमिति गमनक्रियाविशेषणम्। तच्च साकाङ्क्षमिति प्रकृतत्वादाह *निमज्जनेति। * गते इति। मध्यमशरपातस्थानं प्रतीति भावः। तस्मिन्नित्यस्य व्याख्या *जविन्येकास्मिन्पुरुषे इति। नर इति लब्धमिदम्। अत एवाह * अन्य इति। तदर्थमाह *शरेति। भूतानिष्ठालब्धमाह *पूर्वमिति। *आनीयेति। यतः स गतस्तदानीयेत्यर्थः। * जलनिमग्नाङ्गमिति। सप्तम्यर्थे बहुव्रीहिः। जले निमग्नाङ्गमिति पाठेऽपि अर्शआद्यच्। तत्र तथा तद्विशिष्टं जलं पश्यतीत्येवार्थः। यद्वा निमज्जनं कर्णाद्यभिप्रायं दर्शनं मस्तकाभिप्रायमित्यनुपदं स्फुटीभविष्यति।

२। स्पष्टतया सर्वाप्रतीतेराह *एतदिति। *त्रिष्विति। अतएव—

अप्सु प्रवेश्य पुरुषं प्रक्षिपेत्सायकत्रयम्।

इति बृहस्पतिः। * एकः, पुरुषः। पञ्चम्यर्थबहुव्रीहिणा लब्धं स्थानं विशिनष्टि * तोरणेति। तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारमित्यमरः। * स्थितयोरिति। तयोस्सतोरिति भावः। * तृतीयस्यामिति। तोरणमूलस्थितप्राड्विवाकसंबन्धितृतीयकरतालिकासमकालमित्यर्थः। *तत्समकालमिति।

कात्यायनोऽपि,

क्षिप्तेषु मज्जनं कार्यं गमनं समकालिकम्। इति।

क्षिप्तेषु शरेषु सत्सु मज्जनं गमनं च तृतीयकरतालिकासमकालिकं कार्यमित्यर्थः। * प्राप्ते, सति। * प्राप्य, लब्ध्वा।

अदर्शने हेतुमाह *अन्तर्जलगतमिति। सम्यगन्तर्जलगतमित्यर्थः। मस्तकस्यापि निमज्जनादिति भावः । एतदाशयेनैव यदि न पश्यतीत्युक्तम् । अतएव मूलविरोधो नेति भावः ।

नारदोपि, (व्य० प० १।३०९।३१०)

शरप्रक्षेपणस्थानाद्युवा जवसमन्वितः ।
गच्छेत्परमया शक्त्या यत्रासौ मध्यमः शरः ॥
मध्यमं शरमादाय पुरुषो यस्तथाविधः ।
प्रत्यागच्छेत्तु वेगेन यतः स पुरुषो गतः ॥

आगत इत्यादि प्राग्वत् इति ।

३। विशेषानेवाह *जविनोश्चेत्यादिना । चस्त्वर्थे । एवमग्रेऽपि । तत्र हेतुमाह *शरेति फलमपीह हेतुः । तद्रूपहेतोस्तावेव नियोक्तव्यावित्यर्थः। *संशोध्येति। तस्य यौ कर्णावित्यर्थः। शोध्यकर्णेति पाठान्तरम् । *तज्जलेति। दिव्यजलसमीपभूप्रदेशमित्यर्थः। अतएवाह *तटे इति। शोध्यकर्णप्रमाणमुच्छ्रितमित्यर्थः । विशेषमाह * शरेति । वैणवं धनुश्चेत्यर्थः । मङ्गलेत्यस्य व्याख्या *श्वेतेति । एवमग्रेऽपि । *तत इति । अतएव प्रथममिति पूर्वमुक्तम् ।

४। विशेषमाह * धनुषः प्रमाणमित्यादिना । *विधिः, प्रकारः । त्रैविध्यफलमाह * मध्यमेनेति । चस्त्वर्थे । एवमग्रेऽपि। एवार्थो वा। द्वितीयः पादपूरणे । किं कृत्वेत्यत आह *हस्तानामिति । * तथा, किञ्च । न्यूनाधिके तस्मिन् सति सायकान् क्षिपतो दोषः स्यादित्यर्थः । सप्तशतमित्यादेर्भिन्नपदत्वे बहुवचनापत्तिः, समाहारद्विगौ ङीबापत्तिः, असंभवापत्तिश्च, अतः सप्ताधिकशताङ्गुलप्रमाणकमित्यादिः वाच्योऽर्थः। तत्फलितमाह *अङ्गुलानामिति।*शतमिति । यस्य तादिति शेषः । ता-

त्पयार्थमाह *एवंचेति । *अनायसाग्रा इति । अयोविकाररूपाग्रभागरहिता इत्यर्थः । कात्यायनमाह * शरांश्चेति । सुदृढमिति प्रकृतिं विशेषमाह * क्षेप्तेति । पितामहमाह * यथाहेति । *ततः क्षिपेदिति । तथा शुचिरिति पाठान्तरम् । विशेषमुक्तमेवाह *त्रिष्विति । एवमग्रेऽपि । अग्रे सर्वा पितामहोक्तिरेव । *प्रेषितानां, प्रक्षिप्तानाम् । *तेषामिति । उक्तलक्षणानाम् । *तत्रापि, मध्यमशरविषयेऽपि । सर्पन्निति शत्रन्तम् । वीप्सायां द्वित्वम् । अतिवायतीत्यार्षम् । अतिव्ययतीति पाठो वा । स्थाणुर्वृक्षविशेषः । स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुरित्यमरः । उत्तरसङ्गतये आह *निमग्नाङ्गमिति । *वदता, मूलकृता । चोऽप्यर्थे । *अन्यथेति ।

आगतस्तु शरग्राही न पश्यति तथा जले ।
अन्तर्जलगतं सम्यक् तदा शुद्धं विनिर्दिशेत् ॥ इत्यादिः ।

४। अन्यथेत्यस्यैवार्थमाह * एकाङ्गेति । स्थानपदार्थमाह *यस्मिन्निति । मिथोऽविरोधायाह *एकाङ्गेति । चस्त्वर्थे । अपिरुक्तसमुच्चये । *विशेषाभिधानादिति । तेनैवेति भावः । *सन्निधौ, पश्चिमतीरदेशे । *तत्तीरे, अश्मपुञ्जादौ । *अथ, तदभिमन्त्रणानन्तरम् । *गृहीतस्थूणस्येति । प्राङ्मुखस्येति शेषः । *प्रागिति । तोरणमूलस्थितेनेत्यादिः । *दत्ते इति । तृतीयतालिकासमकालमिति भावः ॥ १०९ ॥

मि० इदानीं विषविधिमाह ।

या० त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितम् ।
त्रायस्वास्मादभीशापात्सत्येन भव मेऽमृतम् ॥ ११० ॥

एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्धिमशैलजम् ।
यस्य वेगैर्विना जीर्येच्छुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥१११॥

मि० त्वं विषेत्यादिमन्त्रेण विषमभिमन्त्र्य कर्ता विषं हिमशैलजं शृङ्गप्रभवं भक्षयेत् । तच्च भक्षितं यस्य विषं वेगैर्विना जीर्यति स शुद्धो भवति । विषवेगो नाम धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिः ।

धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिर्विषवेग इति स्मृतः ।

इति वचनात् । धातवश्च—

त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणीति सप्त । एवं च सप्तैव विषवेगा भवन्ति । तेषां च लक्षणानि पृथगेव विषतन्त्रे कथितानि ।

वेगो रोमाञ्चमाद्यो रचयति विषजः स्वेदवक्त्रोपशोषौ
तस्योर्ध्वस्तत्परौ द्वौ वपुषि जनयतो वर्णभेदप्रवेपौ।
यो वेगः पञ्चमोऽसो नयति विवशतां कण्ठभङ्गं च हिक्कां
षष्ठो निश्वासमोहौ वितरति च मृतिं सप्तमो भक्षकस्य॥
इति ।

अत्र च महादेवस्य पूजा कर्तव्या ।

यथाह नारदः,

दद्याद्विषं सोपवासो देवब्राह्मणसन्निधौ ।
धूपोपहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् ॥ इति ।

प्राड्विवाकः कृतोपवासो महादेवं पूजयित्वा तस्य पुरतो विषं व्यवस्थाप्य धर्मादिपूजां हवनान्तां विधाय प्रतिज्ञापत्रं शोध्यस्य शिरसि निधाय विषमभिमन्त्रयते ।

त्वं विष ब्रह्मणा सृष्टं परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।
पापानां दर्शयात्मानं शुद्धानाममृतं भव ॥
मृत्युमूर्ते विषं त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितम् ।
त्रायस्वैनं नरं पापात्सत्येनास्यामृतं भव॥ इति ।
एवमभिमन्त्र्य दक्षिणाभिमुखाय स्थिताय दद्यात्।
नारदवचनात् ।
द्विजानां सन्निधावेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते ।
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा विषं दद्यात्समाहितः ॥
इति ।

विषं च वत्सनाभादि ग्राह्यम् ।
शृङ्गिणो वत्सनाभस्य हिमजस्य विषस्य वा ।
इति पितामहवचनात् । वर्ज्यानि च तेनैवोक्तानि,
चारितानि च जीर्णानि कृत्रिमाणि तथैव च ।
भूमिजानि च सर्वाणि विषाणि परिवर्जयेत् ॥ इति ।
नारदेनापि, (व्य० प० १।३२१)
भृष्टं च चारितं चैवं धूपितं मिश्रितं तथा ।
कालकूटमलाबुं च विषं यत्नेन वर्जयेत् ॥ इति ।
कालश्च नारदेनोक्तः, (व्य० प० १।३१९)
तोलयित्वेप्सितं काले देयं तद्धि हिमागमे ।
नापराह्णे न मध्याह्ने न सन्ध्यायां तु धर्मवित् ॥ इति।
कालान्तरे तूक्तप्रमाणादल्पं देयम् ।
वर्षे चतुर्यवा मात्रा ग्रीष्मे पञ्चयवा स्मृता ।
हेमन्ते सा सप्तयवा शरद्यल्पा ततोऽपि हि ॥
इति स्मरणात् । अल्पेति षड्यवेत्यर्थः । हेमन्तग्रहणेन शिशिरस्यापि ग्रहणम् । हेमन्तशिशिरयोः स-

मासेनेति श्रुतेः। वसन्तस्य च सर्वदिव्यसाधारण-[illegible]पि सप्तयवा। विषं च घृतप्लुतं देयम्।

नारदवचनात्। (व्य० प० १।३२३)

विषस्य पलषड्भागाद्भागो विंशतिमस्तु यः।
तमष्टभागहीनं तु शोध्ये दद्याद् घृतप्लुतम् ॥ इति।

पलं चात्र चतुःसुवर्णिकम्।

तस्य षष्ठो भागो दश माषाः दश यवाश्च भवन्ति। त्रियवं त्वेककृष्णलम् पञ्चकृष्णलको माषः इत्येको माषः पञ्चदश यवा भवन्ति। एवं दशानां माषाणां यवाः सार्द्धं शतं भवन्ति। पूर्वे च दश यवा इति षष्ट्यधिकं शतं यवाः पलस्य षष्ठो भागः। तस्माद्विंशतितमो भागोऽष्टौ यवाः। तस्याष्टमभागहीनः एकयवहीनः, तं विंशतितमं भागं सप्तयवं घृतप्लुतं दद्यात्। घृतं च विषात् त्रिंशद्गुणं ग्राह्यम्।

पूर्वाह्णे शीतले देशे विषं देयं तु देहिनाम्।
घृतेन योजितं श्लक्ष्णं पिष्टं त्रिंशद्गुणान्वितम् ॥

इति कात्यायनवचनात्। त्रिंशद्गुणेन घृतेनान्वितं विषम्। शोध्यश्च कुहकादिभ्यो रक्षणीयः।

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पुरुषैः स्वैरधिष्ठितम्।
कुहकादिभयाद्राजा रक्षयेद्दिव्यकारिणम् ॥
ओषधीर्मन्त्रयोगांश्च मणीनथ विषापहान्।
कर्त्तुः शरीरसंस्थांस्तु गूढोत्पन्नान्परीक्षयेत् ॥

इति पितामहस्मरणात्। तथा विषमपि रक्षणीयम्। (व्य० प० १।३२२)

शार्ङ्गं हैमवतं शस्तं गन्धवर्णरसान्वितम्।

अकृत्रिममसंमूढममन्त्रोपहतं च यत् ॥

इति नारदस्मरणात् । तथा, विषे पीते यावत्करतालिकाशतपञ्चकं तावत्प्रतीक्षणीयोऽनन्तरं चिकित्सनीयः ।

यथाह नारदः,

पञ्चतालशतं कालं निर्विकारो यदा भवेत् ।
तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ इति ।

पितामहेन तु दिनान्तोऽवधिरुक्तोऽल्पमात्राविषयः ।

भक्षिते तु यदा स्वस्थो मूर्च्छाछर्दिविवर्जितः ।
निर्विकारो दिनस्यान्ते शुद्धं तमपि निर्दिशेत् ॥ इति ।

अत्र च प्राड्विवाकः सोपवासो महादेवं संपूज्य तत्पुरतो विषं स्थापयित्वा धर्मादीनिष्ट्वा शोध्यस्य शिरसि प्रतिज्ञापत्रं निधाय विषमभिमन्त्र्य दक्षिणाभिमुखाय स्थिताय विषं प्रयच्छति । स च शोध्यो विषमभिमन्त्र्य भक्षयतीति क्रमः । इति विषविधानम् ॥ ११० ॥ १११ ॥

बा० १। सङ्गतिमाह *इदानीमिति । व्यवस्थितमिति पाठः। विषशब्दस्य क्लीबत्वात् । एवमग्रेऽपि । विषमित्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयेन एवमुक्त्वेत्यस्यार्थमाह *विषमभीति । प्रकृतत्वादाह *विषं वेगैरिति । लिङ्गार्थाविवक्षया आह *जीर्यतीत्यादि । वेगैरितिबहुवचनसूचितमाह *विषवेग इति । पितामहमाह *धातोरिति । *च लक्षणानीति । लक्षणानित्वित्यर्थः। तदेवाह *वेग इति। तस्योर्ध्व इति पूर्वान्वयि । तस्येति शेषत्वविवक्षया षष्ठी । *तत्पराविति । यथाक्रममिति भावः । *नय-

तीति । त[illegible]श्चलतां कण्ठभङ्गं हिक्कां चेत्यर्थः ।
वितरतिचेति चस्त्वर्थे व्युत्क्रमे च ।

२। विशेषमाह *अत्रचेति । तदानन्तर्याभावात् यथाश्रुतासङ्गतेर्नारदार्थं स[illegible]माह *प्राडित्यादि । तद्दिने उपवासाभ्रमाय सोपवास इत्यस्य व्याख्या *कृतोपवास इति । शेषमाह *तस्येत्यादि । *निधाय, बध्वा । पूर्वमन्त्रः कर्त्तुरिति अत्र पैतामहमेव तन्मन्त्रमाह *त्वं विषेति । विशेषोक्तौ हेतुमाह *नारदेति । तदेवाह *द्विजानामिति । स्थिते इति उद्देश्यस्याधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी। *प्राङ्मुखो वा, प्राड्विवाकः।

विषस्येत्यस्य प्रत्येकं सम्बन्धः, विकल्पे वा।
यवाः सप्त प्रदातव्याः शुद्धिहेतोरसंशयः ।
इति अस्य पूर्वार्द्धम् । भेदस्तु—
कात्यायनेनोक्तः,
अजाशृङ्गनिभं श्यामं सुपीतं शृङ्गसम्भवम् ।
भङ्गे च शृङ्गवेराभं ख्यातं तच्छृङ्गिणां विषम् ॥
रक्तस्थमासितं कुर्यात्कठिनं चैव तत्क्षणात् ।
अनेन विधिना ज्ञेयं विषं दिव्यविशारदैः ॥
वत्सनाभनिभं पीतं वर्णज्ञानेन निश्चयः ।
शुक्तिशृङ्गाकृतिर्भङ्गे वि[illegible]भकम् ॥
मधुक्षीरसमायुक्तं स्वच्छं कुर्वीत तत्क्षणात् ।
बाह्यमेवं समाख्यातं लक्षणं धर्मसाधकैः ॥ इति ।

३। *तेनैव, पितामहेनैव। एवः प्रागुक्त्या स्फुटप्रत्यासत्तौ। *चारितानि, सञ्चारितानि कस्मैचिद्दत्तानि । *च जीर्णानि, अतिजीर्णानीति पाठान्तरम् । उक्तहेतोरेवाह *नारदेनेति । उक्तानीत्यस्यानुषङ्गः। तथाच नारदेनापीति पाठे तद्वत् तेनाप्युक्ता-

नीत्यर्थः । *ईप्सितं, सप्तयवात्मकम् ।

४। *हिमेति । हेमन्तशिशिरयोरित्यर्थः । नारदमेवाह *वर्षे इति । इदमार्षम् ।

वर्षासु षड्यवा मात्रा ग्रीष्मे पञ्चयवा स्मृता ।
हेमन्ते सा सप्तयवा शरद्यल्पाततोऽपिहि ॥

इति कल्पतरौ पाठः । मात्राशब्दः परिच्छिन्नपरिमाणके वर्त्तते । सा मात्रा अल्पा त्रियवेति कश्चित् । न्यूनतां निराचष्टे *हेमन्तेत्यादि ।

५। नारदमेवाह *विषस्येति । शोध्ये इति तस्य तत्त्वविवक्षया। तदर्थमाह *पलं चेत्यादिना । पक्षान्तरनिरासायाह *अत्रेति । षडादिशब्दाः षष्ठादिपरा इत्याह * षष्ठ इत्यादि । च्वेरन्यत्रानियमान्न दोषः । अतएवात्र मिथो विरोधो न । तस्मादिति संबन्धिनस्तत्त्वविवक्षया पञ्चमी तत्रेति भावः । शोध्ये इति प्राग्वत् । तामित्यस्य व्याख्या * विंशतीति ।

६। विशेषं तत्राह *घृतंचेति । देहिनामित्यपि तस्य तत्त्वविवक्षया । *श्लक्ष्णं पिष्टमिति । तद् यथा स्यात्तथा पिष्टमित्यर्थः । सम्यक् पिष्टमिति पाठान्तरम् । घृतपरिमाणमाह *त्रिंशदिति । यथाश्रुतासंगतेः तदर्थमाह * त्रिंशदिति । त्रिंशद्ग्रहणेन त्विति कल्पतरौ पाठः ।

७। विशेषान्तरमाह * शोध्यश्चेत्यादिना । * कुहकेति । तन्त्रादिभ्य इत्यर्थः । कुहकादीत्युक्तमेव विशदयति * ओषधीरिति । *गूढोत्पन्नानिति । गुप्ततया संजातानित्यर्थः । विषमिति पाठे तथाशब्दः समुच्चये । अपीति पाठे तद्वदित्यर्थे ।

८। विशेषमाह *तथेति । पञ्च तालशतानि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । कालविशेषणम् । कालाध्वनोरिति द्वितीया । *चिकि-

त्सितमिति। चिकित्सनमिति पाठान्तरम्। अनर्थान्तरम्। विरोधं परिहरति * पितामहेनेति। तमेवाह * भक्षितेत्विति। विषे इति भावः। स्वस्थ इत्यस्यैव व्याख्या * मूर्छेति। सर्वसंग्रहायाह *निर्विकार इति।

९। कंचन विशेषं कथयन्प्रागुक्तमपि किंचित् स्पष्टयन्नाह *अत्र चेति। क्रमेऽन्वयः। *निधाय, आबध्य ॥११०॥१११॥

इति विषविधिः ॥

मि० अथ कोशविधिमाह।

या० देवानुग्रान्समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकमाहरेत्।
संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलं तु प्रसृतित्रयम् ॥ ११२ ॥

मि० उग्रान्देवान् दुर्गादित्यादीन् समभ्यर्च्य गन्धपुष्पादिभिः पूजयित्वा संस्नाप्य तत्स्नानोदकमाहरेत्। आहृत्य च "तोय त्वं प्राणिनां प्राण" इत्यादिना तत्तोयं प्राड्विवाकः संश्राव्य शोध्येन च तत्तोयं पात्रान्तरे कृत्वा सत्येन माऽभिरक्ष त्वं वरुणेत्यनेनाभिमन्त्रितं पाययेत्प्रसृतित्रयम्। एतच्च साधारणधर्मेषु धर्मावाहनादिसकलदेवतापूजाहोमसमन्त्रकप्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशनान्तेषु सत्सु च। अत्र च स्नाप्यदेवतानियमः कार्यनियमोऽधिकारिनियमश्च पितामहादिभिरुक्तः।

भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम्।
समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥
दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शस्त्रोपजीविनः।
भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तन्न पाययेत् ॥
दुर्गायाः स्नापयेच्छूलमादित्यस्य तु मण्डलम्।

अन्येषामपि देवानां स्नापयेदायुधानि तु ॥
इति देवतानियमः।
विस्रम्भे सर्वशङ्कासु सन्धिकार्ये तथैव च।
एषु कोशः प्रदातव्यो नित्यं चित्तविशुद्धये ॥
इति कार्यनियमः। (ना० व्य० प० १।३२८)
पूर्वाह्णे सोपवासस्य स्नातस्यार्द्रपटस्य च।
सशूकस्याव्यसानिनः कोशपानं विधीयते ॥
सशूक आस्तिकः।
मद्यपस्त्रीव्यसनिनां कितवानां तथैव च।
कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः ॥
महापराधे निर्धर्मे कृतघ्ने क्लीबकुत्सिते।
नास्तिकव्रात्यदाशेषु कोशपानं विवर्जयेत् ॥ इति।

महापराधो महापातकम्। निर्धर्मो वर्णाश्रमधर्मरहितः पाखण्डी। कुत्सितः प्रतिलोमजः। दाशाः कैवर्ताः। इत्यधिकारिनियमः।

तथा, गोमयस्य मण्डलं कृत्वा तत्र शोध्यमादित्याभिमुखं स्थापयित्वा पाययेदिति नारदवचनादवगन्तव्यम्।

यथाह,

तमाहूयाभिशस्तं तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम्।
आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत्प्रसृतित्रयम् ॥ इति ॥ ११२ ॥

बा० १। *कोशेति। कोशोऽर्थदिव्ययोरित्यनेकार्थः। कोशः कोष इवाण्डजे। कुड्मले चषके दिव्येऽर्थचये योनिशम्बयोः। जातीकोशे ऽसिपिधाने इति हैमश्च। तत्रापि प्रकृतेऽपां वाचकत्वात् तत्र रूढिः। *संश्राव्य, अभिमन्त्र्य। *तस्मात् आहृतात् जलात्।

लमितिपाठेऽग्रिमविशेष्यम् । वक्ष्यमाणलब्धमाह *संस्राप्येति। *इत्यादिना, मन्त्रेण । संश्राव्येत्यस्य पाययेदित्यत्रान्वयः । प्राग्वदाह *एतच्चेति । पितामहादिभिरिति आदिना नारदादयः। ते चान्यत्र स्पष्टाः ।

२ । विशेषमाह * अत्रचेत्यादिना । * समभावे तु देवानां, देवताविषयकभक्तिसाम्ये । * ये चेति । तांश्चेत्यर्थः । * तन्नेति । ब्राह्मण्यादेस्तन्मूलकत्वात् । *विस्रम्भे, विश्वासे । * आस्तिक इति । सत्येन दिव्यकरणे निष्ठाशङ्कावानित्यर्थः । * मद्यपेति । द्वन्द्वगर्भोऽत्र द्वन्द्वः । * ये चेति । तेषां चेत्यर्थः । क्लीबेति समाहारद्वन्द्वः । * नास्तिकेति । पूर्वं तद्वृत्तिरुक्त इति-न पौनरुक्त्यम् ।

विशेषमाह * तथेति । *यथाहेति । स एवेति शेषः ॥ ११२ ॥

मि० **ननु तुलादिषु विषान्तेषु समनन्तरमेव शुद्ध्यशुद्धिभावना कोशे तु कथमित्यत आह ।**

या० अर्वाक् चतुर्दशादह्नो यस्य नो राजदैविकम् ।
व्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः ॥ ११३ ॥

मि० **चतुर्दशादहः पूर्वं यस्य राजिकं राजनिमित्तं दैविकं दैवप्रभवं व्यसनं दुःखं घोरं महत् नो नैव जायते, अल्पस्य देहिनामपरिहार्यत्वात्, स शुद्धो वेदितव्यः । ऊर्ध्वं पुनरवधेर्न दोषः ।**

यथाह नारदः, (व्य० प० १।३३१)
ऊर्ध्वं यस्य द्विसप्ताहाद्वैकृतं तु महद्भवेत् ।
नाभियोज्यः स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात् ॥
इति। अर्थसिद्धमेवोक्तम् इदम्। अर्वाक् चतुर्दशादह

इत्येतन्महाभियोगविषयम् । महाभियोगेष्वेतानीति प्रस्तुत्याभिधानात्। अवध्यन्तराणि पितामहेनोक्तानि अल्पविषयाणि।कोशमल्पेऽपि दापयेदिति स्मरणात्। तानि च—

त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा द्वादशाहाद्विसप्तकात् ।
वैकृतं यस्य दृश्येत पापकृत्स उदाहृतः ॥ इति ।

महाभियोगद्रव्यादर्वाचीनं द्रव्यं त्रिधा विभज्य त्रिरात्राद्यपि पक्षत्रयं व्यवस्थापनीयम् । इति कोशविधिः॥ ११३ ॥

मि० तुलादीनि कोशान्तानि पञ्च महादिव्यानि यथोद्देशं योगीश्वरेण व्याख्यातानि । स्मृत्यन्तरे त्वल्पाभियोगविषयाण्यन्यानि दिव्यानि कथितानि ।

यथाह पितामहः,

तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणचोदितम् ।
चौरे तु तण्डुला देया नान्यस्येति विनिश्चयः ॥
तण्डुलान्कारयेच्छुक्लान् शालेर्नान्यस्य कस्यचित् ।
मृन्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ॥
स्नानोदकेन संमिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ।
प्राङ्मुखोपोषितं स्नातं शिरोरोपितपत्रकम् ॥
तण्डुलान् भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्ततः ।
पिप्पलस्य तु नान्यस्य अभावे भूर्जे एव तु ॥
लोहितं यस्य दृश्येत हनुस्तालु च शीर्यते ।
गात्रं च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ॥इति।

शिरोरोपितपत्रकं तण्डुलान् भक्षयित्वा निष्ठीवयेत्प्राड्विवाकः । भक्षयित्वेति च ण्यन्ताण्णि-

चि रूपम् । सर्वदिव्यसाधारणं च धर्मावाहनादि पूर्ववदिहापि कर्तव्यम् । इति तण्डुलविधिः ।

तप्तमाषविधिः पितामहेनोक्तः । तथाहि ।

सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं वा षोडशाङ्गुलम् ।
चतुरङ्गुलखातं तु मृन्मयं वाऽथ मण्डलम् ॥

वर्तुलमित्यर्थः ।

पूरयेद् घृततैलाभ्यां विंशत्या तु पलैस्तु तत् ।
सुवर्णमाषकं तस्मिन् सुतप्ते निक्षिपेत्ततः ॥
अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन उद्धरेत्तप्तमाषकम् ।
कराग्रं यो न धुनुयाद्विस्फोटो वा न जायते ॥
शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारकराङ्गुलिः ।

उद्धरेदिति वचनात्पात्रादुत्क्षेपणमात्रं न बहिः प्रक्षेपणमादरणीयम् । अपरकल्पः ।

सौवर्णे राजते ताम्रे आयसे मृन्मयेऽपि वा ।
गव्यं घृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः ॥
सौवर्णीं राजतीं ताम्रीमायसीं वा सुशोधिताम् ।
सलिलेन सकृद्धौतां प्राक्षिपेत्ताम्रमुद्रिकाम् ॥
भ्रमद्वीचि तरङ्गाढ्ये ह्यनखस्पर्शगोचरे ।
परीक्षेतार्द्रपर्णेन चुरुकारं सुघोषकम् ॥
ततश्चानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् ।
परं पवित्रममृतं घृत त्वं यज्ञकर्मसु ॥
दह पावक पापं त्वं हिमशीतं शुचौ भव ।
उपोषितं ततः स्नातमार्द्रवाससमागतम् ॥
ग्राहयेन्मुद्रिकां तां तु घृतमध्यगतां तथा ।
प्रदेशिनीं च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः ॥

यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाऽशुचिः।
इति ।

अत्रापि धर्मावाहनाद्यनुसन्धातव्यम् । घृतानुमन्त्रणं प्राड्विवाकस्य । त्वमग्ने सर्वभूतानामिति शोध्यस्याग्न्यभिमन्त्रणमन्त्रः । प्रदेशिन्यां परीक्षेयुरिति वचनात् प्रदेशिन्यैव मुद्रिकोद्धरणम् ॥

इति तप्तमाषविधिः ॥

धर्माधर्माख्यदिव्यविधिश्च पितामहेनोक्तः ।

तथाच—

अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् ।
हन्तॄणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणाम् ॥

हन्तॄणामिति साहसाभियोगेषु । याचमानानामिति अर्थाभियोगेषु । प्रायश्चित्तार्थिनामिति पातकाभियोगेषु ।

राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकायसम् ।

इति । प्रतिमाविधानं सीसकं वा आयसं वेति ।

पक्षान्तरमाह,

लिखेद् भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ ।
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ॥
सितपुष्पस्तु धर्मः स्यादधर्मोऽसितपुष्पधृक् ।
एवंविधायोपलिख्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ॥
गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्यौ समं ततः ।
मृद्भाण्डकेऽनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ॥
उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ ।
आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् ॥

धर्मावाहनपूर्वं तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् । ततो-
यदि पापविमुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे ।
अशुद्धश्चेन्मम करे पापमायातु धर्मतः ॥ इति-
अभिशस्तोऽभिमन्त्रयते ।
अभियुक्तस्तयोश्चैकं प्रगृह्णीतविलम्बितः ।
धर्मे गृहीते शुद्धः स्यादधर्मे तु स हीयते ॥
एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणम् । इति ।

इति धर्माधर्मदिव्यविधिः ॥

अन्ये च शपथा द्रव्याल्पत्वमहत्त्वविषया जाति-
विशेषविषयाश्च मन्वादिभिरुक्ताः ।
यथा,
निष्के तु सत्यवचनं द्विनिष्के पादलम्भनम् ।
त्रिकादर्वाक्तु पुण्यं स्यात्कोशपानमतः परम् ॥
(मनु. अ. ८. श्लो. ११३)
सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥
इत्यादयः । अत्र च शुद्धिविभावना—
मनुनोक्ता, (अ. ८. श्लो. ११५ उ०)
न चार्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः । इति ।

आर्तिरपि यस्य नो राजदैविकं व्यसनं जायते घोरमित्युक्तैव । कालनियमश्च त्रिरात्रप्रभृतिः कार्यलाघवगौरवपर्यालोचनया द्रष्टव्यः । एवं दिव्यैर्जयपराजयावधारणे दण्डविशेषोऽपि दर्शितः—

कात्यायनेन,
शतार्द्धं दापयेच्छुद्धमशुद्धो दण्डभाग्भवेत् । इति ।

तं दण्डमाह,

विषे तोये हुताशे च तुलाकोशे च तण्डुले ।
तप्तमाषकदिव्ये च क्रमाद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥
सहस्रं षट्शतं चैव तथा पञ्चशतानि च ।
चतुस्त्रिद्व्येकमेवं च हीनं हीनेषु कल्पयेत् ॥ इति ।

निह्नवे भावितो दद्यादित्युक्तदण्डेनायं दिव्यनिबन्धनो दण्डः समुच्चीयते ॥

इति दिव्यप्रकरणम् ॥

बा० १। मूलमवतारयति *नन्विति। अर्वागित्यस्यार्थः *पूर्वमिति । राजदैविकमित्यत्र द्वन्द्वात्तस्य निमित्तमिति ठञित्याह * राजिकामित्यादि । महदित्यस्य फलमाह * अल्पस्येति । आर्थिकमाह * ऊर्ध्वमिति । अनेन नारदीये ऽपि ऊर्ध्वमित्यत्रावधेरिति शेषो द्विसप्ताहादित्यत्र प्रभृतीति सूचितम्, अतो न विरोध इति बोध्यम्।*वैकृतं, विकृतमेव वैकृतं विकार इत्यर्थः । *कृतेति । कृतावधीत्यर्थः । इतिर्नारदसमाप्तौ । ननु नेदमवश्यवाच्यम् अत आह * अर्थेति । मौलावध्युपादानसिद्धमेव नारदेनोक्तमित्यर्थः ।

२। विरोधं परिहरति * अर्वागिति । *प्रस्तुत्य, प्रक्रम्य । *अवध्यन्तराणि, तानि तु । पितामहमेवाह *त्रिरात्रादिति । क्वचित् तानि चेति अस्यादिः। नन्वेवमनयोर्व्यवस्थायामपि तदुक्तपक्षाणामवान्तरव्यवस्था कथम्, अत आह *महेति । *अर्वाचीनं, व्युत्क्रमेण सहस्रान्न्यूनम् ॥ ११३ ॥

३। न्यूनतां निराचष्टे *तुलादीनीति। यथोद्देशमिति । उद्देशानतिक्रमेणेत्यर्थः । नाम्ना वस्तुसंकीर्त्तनमुद्देशः । *भक्षणचोदितमिति । भक्षणे चोदितं शास्त्रविहितं विधिं प्रकारमित्यर्थः । ल-

क्षणबोधितमिति पाठान्तरम्, भक्षणवर्जने इति च । कृत्वेत्यस्य संमिश्रानित्यत्रान्वयः । स्नानोदकश्चादित्यस्यैव, प्रत्यासत्तेः । * ततः, भक्षणकारणानन्तरम् । * शीर्यते, विशीर्णं भवति । हनुजालं च सीदतीति कल्पतरौ पाठः । हनुजालम् उत्तराधरदक्षिणं हनुजालसमूह इति तदर्थः । कर्त्रनुपादानादर्थमाह * शिरोरोपितेति । *तं, शोध्यम् । असम्बद्धत्वनिरासायाह * भक्षयित्वेति । चौरादिकत्वादिति भावः । इति तण्डुलविधिः ॥

४। * तथाहि, तदेवोच्यते । विस्तारमाह *षोडशेति । निम्नतामाह *चतुरिति । बहुव्रीहिः । अथेत्यस्याग्रेऽन्वयः । अनेन कारयित्वेति तत्र शेषः सूचितः । मण्डलमित्यस्यार्थमाह *वर्तुलमिति। घृततैलयोरेकार्थत्वाद्विकल्पः।*धुनुयात्, कम्पयेत् । सर्वसंग्रहाय तत् उपसंहरति * निर्विकारेति । बहुव्रीहिः । यावद्वचनं वाचानिकमिति न्यायेनाह * उद्धरेदिति । तत्सत्त्वेऽप्याह * आदरणीयमिति । स्थलविशेषे इति भावः ।

५ । तदुक्तमेव प्रकारान्तरमन्यऽन्थानुक्तमाह * अपरेति । *उपादायेति । स्थापयित्वेत्यर्थः । *सुशोधितामिति । भग्नादिनिरासायेति भावः । सुशोभितामिति पाठान्तरम् । *धौतां, प्रक्षालिताम् । *भ्रमद्वाचीति । भ्रमन्ती वाक् शब्दो यस्मिन्नित्यर्थः । तरङ्गैर्वीचिभिः पूर्णे । न नखस्पर्शस्यापि विषये । * चुरुकारामिति । तैलादिपक्वतापरीक्षा चुर इति शब्देन भवतीत्यनुकरणमिदं ध्वनेः । तत्रापि सुघोषकं महाशब्दयुक्तम् । क्रियाविशेषणमिदं द्वयम् । * अनेन, वक्ष्यमाणेन । प्राड्विवाक इति शेषः । सुतप्तत्वात् पवित्रत्वाच्चाह * पावकेति । * प्रदेशिनी, तर्जनी । *यस्य, कर्तुः । तस्यामिति शेषः । घृतानुमन्त्रणमिति । परमित्याद्युक्तमित्यर्थः । अत एवाह *त्वमग्ने इति । प्राग्वदाह *अग्न्यभी-

ति। प्रागूवदाह *प्रदेशिनीमिति। इति तप्तमाषकाविधिः।

६। चोऽप्यर्थे। *तथाचेति। स आहेति शेषः।वचने न्यूनतां परिहरति * हन्तॄणामित्यादि। इतिर्वचनसमाप्तौ। इतराश्रमायाह * प्रतिमेति। एकार्थत्वादाह * सीसकं वेति। अर्शआद्यजन्तमिति भावः। कनन्तं वा। आहेति शेष एवेति भावः।

७। *अभ्युक्ष्य, प्रोक्ष्य। सितपुष्प इति बहुव्रीहिः। *पुष्पधृत् इति। धृञः क्विबन्तस्य रूपम्। धृगिति पाठे धृष्णोतेस्तदन्तस्य रूपम्। भृदिति पाठे भृञस्तस्य। एवंविधायेत्यस्य व्याख्या *...लिख्येति। एवंविधावुपलिख्येति पाठान्तरं सुगमम्। एवंविधायोपलिप्येति पाठे तु एवं संलिख्य चन्दनेनोपलिप्येत्यर्थः। समं यथा स्यात् तथा कार्यौ इत्यर्थः। तत इत्यग्रिमान्वयि। * अनुपहते, अभग्नादौ। अनुपलक्षितावित्यनेन पिधानं तस्य सूचितम्। मध्ये चूर्णिकामाह * तत इति। * तयोश्चैकमिति। ततश्चैकमिति द्वितीयः पाठः। अविलम्बित इति। *अविलम्बितमिति पाठे क्रियाविशेषणम्। * समासतः, संक्षेपतः।

बृहस्पतिरपि,

पत्रद्वये लेखनीयौ धर्माधर्मौ सितासितौ।
जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्गायत्राद्यैश्च सामभिः॥
आमन्त्र्य पूजयेत् गन्धैः कुसुमैश्च सितासितैः।
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन मृत्पिण्डान्तरितौ ततः॥
समौ कृत्वा नवे कुम्भे स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ।
ततः कुम्भात्पिण्डमेकं प्रगृह्णीताविलम्बितः॥
धर्मे गृहीते शुद्धः स्यात्संपूज्यश्च परीक्षकैः। इति।

जीवदानादिकैः ताःप्रजामिथुनीत्यादिभिरिति कल्पतरुः। प्राणप्रतिष्ठापूर्वमित्यन्ये। इति धर्माधर्मविधिः॥

८। फालविधिर्बृहस्पतिनोक्तः,

आयसं द्वादशपलं घटितं फालमुच्यते ।
अष्टाङ्गुलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गुलविस्तृतम् ॥
अग्निवर्णं तु तच्चौरो जिह्वया संलिहेत्सकृत् ।
न दग्धश्चेच्छुद्धिमियादन्यथा तु स हीयते ॥ इति ।

मन्वादिभिरिति आदिना नारदादिपरिग्रहः ।

तथाच नारदः, (व्य० प० १।२४३।२४४)

शपथा अपि देवानामृषीणां च महात्मनाम् ।
वासिष्ठः शपथं शेपे यातुधानेन शङ्कितः ॥
सप्तर्षयस्तथेन्द्रेण पुष्करार्थेन शङ्किताः ।
शेपुः शपथमव्यग्राः परस्परविशुद्धये ॥ इति ।
महर्षिभिश्च देवैश्च कार्यार्थे शपथाः कृताः ।
वसिष्ठश्चापि शपथं शेपे वै यवने नृपे ॥

इति मनुरपि।(८।११०) *सत्यवचनं, सत्यमिति कथनम्। *पुष्पमिति। पुण्यमिति पाठान्तरम्। आद्यविषयमुक्त्वा द्वितीयमाह *सत्येनेति। * अत्र च, शपथविषये । आर्तिः पीडा सा च नान्येत्याह *आर्तिरपीति। पूर्वोक्तैवेति भावः। एवं कालनियमोऽपि प्रागुक्त एवेत्याह * कालेति।

कात्यायनः,

आचतुर्दशकादह्नो यस्य नो राजदैविकम् ।
व्यसनं जायते घोरं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ॥

अत्राङ् मर्यादायाम् ।

मनुः, (८।१११।११२)

न वृथाशपथं कुर्यात्स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः ।

वृथा हि शपथं कुर्वन्प्रेत्य चेह च नश्यति ॥
कामिनीषु विवाहेषु गवांभक्ष्ये तथेन्धने ।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ॥

यमः,

कृत्वा मृषा तु शपथं कीटस्य वधसंयुतम् ।
अनृतेन तु युज्येत वधेन च तथा नरः ॥
तस्मान्न मिथ्याशपथं नरः कुर्याद्बधेप्सितम् । इति ।

सर्वदिव्यशेषमाह * एवमिति । *शुद्धं, पुरुषम् । *तम्, अशुद्धसंबन्धिनम् । *आहेति । कात्यायन एवेति भावः । तुलेति समाहाद्वन्द्वः । कल्पनामेवाह * सहस्रमिति । षट्शतमिति बहुव्रीहिः । दण्डो विशेष्यः । चतुरिति समाहारद्वन्द्वः । क्रमविवक्षया न दोषः । अग्रेऽपि आतिदिशन्नाह * एवंचहीनमिति । उक्तप्रकारेण कल्पनायाश्चाग्रेऽपि उत्तरोत्तरन्यूनमित्यर्थः ।

९। विरोधं परिहरति * निह्नवे इति । मूलमिदं सर्वसाधारणम् । अतएव न विकल्पः । अतएवाह * अयं दिव्येति । कात्यायनोक्तो दिव्यमात्रविषय इत्यर्थः। एवञ्च तुलाग्निसलिलविषकोशतण्डुलतप्तमाषधर्माधर्मशपथदण्डरूपैरवान्तरप्रकरणैर्विशिष्टमिदं महादिव्यप्रकरणं संपन्नमिति बोध्यम्।तदाह*इतिदिव्येति॥

इति दिव्यप्रकरणं संपूर्णम् ॥

अथ दायविभागप्रकरणम् ॥ ८ ॥

दायविभागोपोद्घातः ॥

मि० प्रमाणं मानुषं दैवमिति भेदेन वर्णितम् ।
अधुना वर्ण्यते दायविभागो योगमूर्तिना ॥

तत्र दायशब्देन यद्धनं स्वामिसंबन्धादेव निमित्तादन्यस्य स्वं भवति तदुच्यते । स च द्विविधः,

अप्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्च । तत्र पुत्राणां पौत्राणां च पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च पितृधनं पितामहधनं च स्वं भवतीत्यप्रतिबन्धो दायः । पितृव्यभ्रात्रादीनां तु पुत्राभावे स्वाम्यभावे च स्वं भवतीति पुत्रसद्भावः स्वामिसद्भावश्च प्रतिबन्धः तदभावे पितृव्यत्वेन भ्रातृत्वेन च स्वं भवतीति सप्रतिबन्धो दायः । एवं तत्पुत्रादिष्वप्यूहनीयः ।

विभागो नाम द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्यानां तदेकदेशेषु व्यवस्थापनम् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं—

नारदेन, (व्य० प० १३।१)

विभागोऽर्थस्य पैत्रस्य तनयैर्यत्र कल्प्यते ।
दायभाग इति प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ॥ इति ।

पैत्रस्येति स्वत्वनिमित्तसंबन्धोपलक्षणम् । तनयैरित्यपि प्रत्यासन्नोपलक्षणम् ।

इदमिह निरूपणीयम् । कस्मिन्काले कस्य कथं

कैश्च विभागः कर्तव्य इति । तत्र कस्मिन्काले कथं कैश्चेति तत्र तत्र श्लोकव्याख्याने एव वक्ष्यते ।

कस्य विभाग इत्येतावदिह चिन्त्यते । किं विभागात्स्वत्वमुत स्वस्य सतो विभाग इति । तत्र स्वत्वमेव तावन्निरूप्यते, किं शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वमुत प्रमाणान्तरसमधिगम्यमिति । तत्र शास्त्रैकसमधिगम्यमिति तावद्युक्तम् ।

गौतमवचनात्,

स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु, ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं, क्षत्रियस्य विजितं, निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति । प्रमाणान्तरगम्ये स्वत्वे नेदं वचनमर्थवत्स्यात् । तथा स्तेनातिदेशो—

(मनुः अ० ८ श्लो. ३४०)

योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम् ।
याजनाध्यापनाद्वाऽपि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥

इति अदत्तादायिनः सकाशात् याजनादिद्वारेणापि द्रव्यमर्जयतां दण्डविधानमनुपपन्नं स्यात्स्वत्वस्य लौकिकत्वे । अपि च । लौकिकं चेत्स्वत्वं मम स्वमनेनापहृतमिति न ब्रूयात् । अपहर्तुरेव स्वत्वात् । अथ अन्यस्वं तेनापहृतमिति नापहर्तुः स्वम्, एवं तर्हि सुवर्णरजतादिस्वरूपवदस्य वा स्वमस्य वा स्वमिति संशयो न स्यात् । तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वमिति ॥

अत्रोच्यते । लौकिकमेव स्वत्वं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् व्रीह्यादिवत् । आहवनीयादीनां हि शा-

...गम्यानां न लौकिकक्रियासाधनत्वमस्ति । नन्वाहवनीयादीनामपि पाकादिसाधनत्वमस्त्येव । नैतत् । न हि तत्राहवनीयादिरूपेण पाकादिसाधनत्वम्, किं तर्हि प्रत्यक्षादिपरिदृश्यमानाग्न्यादिरूपेण । इह तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादिसाधनत्वम् अपि तु स्वत्वेनैव । न हि यस्य यत्स्वं न भवति तत्तस्य क्रयाद्यर्थक्रियां साधयति । अपि च । प्रत्यन्तवासिनामप्यदृष्टशास्त्रव्यवहाराणां स्वत्वव्यवहारो दृश्यते । क्रयविक्रयादिदर्शनात् । किंच । नियतोपायकं स्वत्वं लोकसिद्धमेवेति न्यायविदो मन्यन्ते ।

तथाहि । लिप्सासूत्रे तृतीये वर्णके द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात् स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति पूर्वपक्षासम्भवमाशङ्क्य द्रव्यार्जनस्य प्रतिग्रहादिना स्वत्वसाधनत्वं लोकसिद्धमिति पूर्वपक्षः समर्थितो गुरुणा "ननु द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न भवतीति याग एव न संवर्तेत, प्रलपितमिदं केनापि अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्धम्" इति वदता । तथा सिद्धान्तेऽपि स्वत्वस्य लौकिकत्वमङ्गीकृत्यैव विचारप्रयोजनमुक्तम्, अतो नियमातिक्रमः पुरुषस्य न क्रतोरिति । अस्य चार्थ एवं विवृतः । यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वं तदा नियमार्जितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिरिति नियमातिक्रमार्जितेन द्रव्येण न क्रतुसिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे । राद्धान्ते तु अर्जननियमस्य पुरुषार्थत्वात्तदतिक्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्भ-

वति पुरुषस्यैव नियमातिक्रमदोष इति नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्वत्वमङ्गीकृतम् । अन्यथा क्रतुसिद्ध्यभावात् । न चैतावता चौर्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति वाच्यम् । लोके तत्र स्वत्वप्रसिद्ध्यभावात् व्यवहारविसंवादात् ।

एवं प्रतिग्रहाद्युपायके स्वत्वे लौकिके स्थिते ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादय उपायाः, क्षत्रियस्य विजितादयो, वैश्यस्य कृष्यादयः, शूद्रस्य शुश्रूषादय इत्यदृष्टार्था नियमाः। रिक्थादयस्तु सर्वसाधारणाः, स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेष्वित्युक्ताः। तत्राप्रतिबन्धो दायो रिक्थम् । क्रयः प्रसिद्धः । संविभागः सप्रतिबन्धो दायः । परिग्रहोऽनन्यपूर्वस्य जलतृणकाष्ठादेः स्वीकारः । अधिगमो निध्यादेः प्राप्तिः । एतेषु निमित्तेषु सत्सु स्वामी भवति, ज्ञातेषु ज्ञायते स्वामी। ब्राह्मणस्याधिकं लब्धमिति । ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं तदधिकमसाधारणम् । क्षत्रियस्य विजितमित्यत्राधिकमित्यनुवर्तते । क्षत्रियस्य विजयदण्डादिलब्धमसाधारणम् । निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरित्यत्राप्यधिकमित्यनुवर्तते । वैश्यस्य कृषिगोरक्षादिलब्धं निर्विष्टं तद् असाधारणम्, शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिना भृतिरूपेण यल्लब्धं तद् असाधारणम् ।

एवमनुलोमजानां प्रतिलोमजानां च लोकप्रसिद्धेषु स्वत्वहेतुषु यद्यदसाधारणमुक्तं, सूतानामश्वसारथ्यमित्यादि, तत्तत्सर्वं निर्विष्टशब्देनोच्यते । सर्वस्यापि भृतिरूपत्वात् । निर्वेशो भृतिभोगयोरिति

[illegible]स्मरणात् । तत्तदसाधारणं वेदितव्यम् ।

यदपि पत्नी दुहितरश्चेत्यादिस्मरणं, तत्रापि स्वामिसम्बन्धितया बहुषु दायविभागितया प्राप्तेषु लोकप्रसिद्धेऽपि स्वत्वे व्यामोहनिवृत्त्यर्थं क्रमस्मरणमिति सर्वमनवद्यम् ।

यदपि मम स्वमनेनापहृतमिति न ब्रूयात्स्वत्वस्य लौकिकत्वे इति । तदप्यसत् । स्वत्वहेतुभूतक्रयादिसन्देहात्स्वत्वसन्देहोपपत्तेः ।

विचारप्रयोजनं तु— (मनु० ११।१९३)

यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।
तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥ इति ।

शास्त्रैकसमधिगम्ये स्वत्वे गर्हितेनासत्प्रतिग्रहवाणिज्यादिना लब्धस्य स्वत्वमेव नास्तीति तत्पुत्राणां तदविभाज्यमेव । यदा तु लौकिकं स्वत्वं तदाऽसत्प्रतिग्रहादिलब्धस्यापि स्वत्वात् तत्पुत्राणां तद्विभाज्यमेव । तस्योत्सर्गेण शुध्यन्तीति प्रायश्चित्तमर्जयितुरेव । तत्पुत्रादीनां तु दायत्वेन स्वमिति न तेषां दोषसंबन्धः ।

(अ० १० श्लो० ११५)

सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।
प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥

इति मनुस्मरणात् ।

इदानीमिदं संदिह्यते, विभागात्स्वमुत स्वस्य सतो विभाग इति । तत्र विभागात्स्वमिति तावद्युक्तम् । जातपुत्रस्याधानविधानात् । यदि जन्मनैव

स्वत्वं पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्यापि तत्स्वं साधारणमिति द्रव्यसाध्येष्वाधानादिषु पितुरनधिकारः स्यात्। तथा, विभागात्प्राक् पितृप्रसादलब्धस्य विभागप्रतिषेधो नोपपद्यते। सर्वानुमत्या दत्तत्वाद्विभागप्राप्त्यभावात्।

यथाह, (ना० व्य० प० १३।६)

शौर्यभार्याधने चोभे यच्च विद्याधनं भवेत्।
त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च पैतृकः॥ इति।

तथा,

भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत्।
सा यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते॥

इति प्रीतिदानवचनं नोपपद्यते जन्मनैव स्वत्वे। न च स्थावरादृते यद्दत्तमिति संबन्धो युक्तो, व्यवहितयोजनाप्रसङ्गात्। यदपि,

मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः।
स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः॥

तथा,

पितृप्रसादाद् भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च।
स्थावरं तु न भुज्येत प्रसादे सति पैतृके॥

इति स्थावरस्य प्रसाददानप्रतिषेधवचनं, तत् पितामहोपात्तस्थावरविषयम्। अतीते पितामहे तद्धनं पितापुत्रयोः साधारणमपि मणिमुक्तादि पितुरेव, स्थावरं तु साधारणमित्यस्मादेव वचनादवगम्यते। तस्मान्न जन्मना स्वत्वं किन्तु स्वामिनाशाद्विभागाद्वा स्वत्वम्। अत एव पितुरूर्ध्वं विभा-

त्प्राग्द्रव्यस्वत्वस्य प्रहीणत्वादन्येन गृह्यमाणं न निवार्येत इति चोद्यस्यानवकाशः । तथैकपुत्रस्यापि पितृप्रायणादेव पुत्रस्य स्वमिति न विभागमपेक्षते इति।

अत्रोच्यते । लोकप्रसिद्धमेव स्वत्वमित्युक्तम्। लोके च पुत्रादीनां जन्मनैव स्वत्वं प्रसिद्धतरं नापह्नवमर्हति। विभागशब्दश्च बहुस्वामिकधनविषयो लोकप्रसिद्धो नान्यदीयविषयो न प्रहीणविषयः। तथा, उत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं लभेतेत्याचार्या इति गौतमवचनात्। मणिमुक्ताप्रवालानामित्यादि वचनं च जन्मना स्वत्वपक्षे एवोपपद्यते। न च पितामहोपात्तस्थावरविषयमिति युक्तम्। न पिता न पितामह इति वचनात्। पितामहस्य हि स्वार्जितमपि पुत्रे पौत्रे च सति अदेयमिति वचनं जन्मना स्वत्वं गमयति। यथा परमते मणिमुक्तावस्त्राभरणादीनां पैतामहानामपि पितुरेव स्वत्वं वचनात्, एवमस्मन्मतेऽपि पित्राऽर्जितानामप्येतेषां पितुर्दानाधिकारो वचनादित्यविशेषः।

यत्तु भर्त्रा प्रीतेनेत्यादिविष्णुवचनं स्थावरस्य प्रीतिदानज्ञापनं, तत्स्वोपार्जितस्यापि पुत्राद्यभ्यनुज्ञयैवेति व्याख्येयम्। पूर्वोक्तैर्मणिमुक्तादिवचनैः स्थावरव्यतिरिक्तस्यैव प्रीतिदानयोग्यत्वनिश्चयात्। यदप्यर्थसाध्येषु वैदिकेषु कर्मस्वनधिकार इति, तत्र तद्विधानबलादेवाधिकारो गम्यते। तस्मात्पैतृके पैतामहे च द्रव्ये जन्मनैव स्वत्वम्। तथापि पितुरावश्यकेषु धर्मकृत्येषु वाचनिकेषु प्रसाददानकुटुम्बभरणापद्विमो-

क्षादिषु च स्थावरव्यतिरिक्तद्रव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति स्थितम् । स्थावरे तु स्वार्जिते पित्रादिप्राप्ते च पुत्रादिपारतन्त्र्यमेव ।

स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।
असंभूय सुतान्सर्वान्न दानं न च विक्रयः ॥
ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।
वृत्तिं च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः ॥

इत्यादिस्मरणात् ।

अस्यापवादः,

एकोऽपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् ।
आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषतः ॥ इति ।

अस्यार्थः । अप्राप्तव्यवहारेषु पुत्रेषु पौत्रेषु वा अनुज्ञानादावसमर्थेषु भ्रातृषु वा तथाविधेष्वविभक्तेष्वपि सकलकुटुम्बव्यापिन्यामापदि तत्पोषणे चावश्यं कर्तव्येषु पितृश्राद्धादिषु च स्थावरस्य दानाधमनविक्रयमेकोपि समर्थः कुर्यादिति ।

यत्तु वचनम्,

विभक्ता वाऽविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः ।
एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥ इति,

तदपि अविभक्तेषु द्रव्यस्य मध्यकत्वादेकस्यानीश्वरत्वात् सर्वाभ्यनुज्ञाऽवश्यं कार्या, विभक्तेषूत्तरकालं विभक्ताविभक्तसंशयव्युदासेन व्यवहारसौकर्याय सर्वाभ्यनुज्ञा न पुनरेकस्यानीश्वरत्वेन, अतो विभक्तानुमतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिद्ध्यत्येवेति व्याख्येयम् ।

यदपि,

स्वग्रामज्ञातिसामन्तदायादानुमतेन च ।

हिरण्योदकदानेन षड्भिर्गच्छति मेदिनी ॥ इति,

तत्रापि ग्रामानुमतिः—

प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्स्थावरस्य विशेषतः ।

इति स्मरणात् व्यवहारप्रकाशनार्थमेवापेक्ष्यते न पुनर्ग्रामानुमत्या विना व्यवहारासिद्धिः । सामन्तानुमतिस्तु सीमाविप्रतिपत्तिनिरासाय । ज्ञातिदायादानुमतेस्तु प्रयोजनमुक्तमेव । हिरण्योदकदानेनेति ।

स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुज्ञया ।

इति स्थावरस्य विक्रयप्रतिषेधात्,

भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति ।

उभौ तौ पुण्यकर्माणौ नियतं स्वर्गगामिनौ ॥

इति दानप्रशंसादर्शनाच्च, विक्रयेऽपि कर्तव्ये सहिरण्यमुदकं दत्त्वा दानरूपेण स्थावरविक्रयं कुर्यादित्यर्थः ।

पैतृके पैतामहे च धने जन्मनैव स्वत्वेऽपि विशेषं भूर्या पितामहोपात्तेत्यत्र वक्ष्यामः ।

बा० १। निबन्धकारः पद्यबन्धेन सङ्गतिमाह *प्रमाणमिति । *इति भेदेनेति । इति एवंप्रकारेण द्विविधं प्रमाणमवान्तरभेदेन वर्णितमित्यर्थः । * योगेति । योगीश्वरेण याज्ञवल्क्येनेत्यर्थः । निरूपणीयव्यवहारपदानां मध्ये केषांचिन्निरूपणानन्तरं मध्ये प्रसक्तप्रमाणनिरूपणं कृत्वा ऽवसरसङ्गत्या प्राप्तावशिष्टव्यवहारपदनिरूपणप्रसङ्गे तावत् सर्वोपयोगित्वेन दायविभागो निरूप्यते इत्यर्थः ।

२। दायशब्दार्थं तावदाह *तत्रेति। निरूपणीये दायविभागे इत्यर्थः। एवेन लोकप्रसिद्धक्रयादिरूपनिमित्तान्तरमात्रव्यवच्छेदः। सम्बन्धश्च जन्यजनकभावादिर्धनस्वामिना सहान्यस्य पुत्रादेर्बोध्यः। एतेन पूर्वद्रव्यस्वामिसम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्युपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्वं तत्र निरूढो दायशब्द इति प्राच्योक्तमपास्तम्। विभागंचेदित्यादिवक्ष्यमाणमूलादिविरोधापत्तेः। तत्र जन्मना स्वत्वाङ्गीकारात्। *स च, दायश्च। अप्रतिबन्ध इत्यादिर्बहुव्रीहिः। तत्राद्यस्वरूपमाह * तत्रेति। तयोर्मध्ये इत्यर्थः। भूर्या पितेत्यादिना वक्ष्यमाणसिद्धान्तमभिप्रेत्याह *पौत्राणां चेति। यथाक्रममन्वयः। तेषां स्वामिसत्त्वेऽपि जननमात्रेणान्योपायं विनापि स्वाम्यस्य सत्त्वात् दायस्य अप्रतिबन्धत्वमिति भावः। द्वितीयस्वरूपमाह *पितृव्यभ्रात्रादीनामिति। पितृव्यश्च भ्राता च तत्प्रभृतीनामित्यर्थः। अभ्यर्हितत्वात्तस्य पूर्वनिपातः। पितृव्यत्वादिकं च धनस्वामिनिरूपितमेव। अत्र वस्तुकथने तात्पर्यं न तु क्रमे। पितृभ्रात्रादीनामिति पाठान्तरम्। तत्र क्रम एव। पितरौ च भ्रातरश्च आदिर्येषां तेषामिति तदर्थः। विशेषान्तरमाह *स्वाम्यभावेचेति। *तदभावे, उभयोस्तत्तद्रूपेणाभावे। *तत्पुत्रादिष्वपीति। पितृव्यादिपुत्रादिष्वपीत्यर्थः। तत्रापि विद्यमानेषु धनस्वामिसम्बन्धिषु यस्य तेनाव्यवहितः सम्बन्धस्तस्याद्यो यस्य व्यवहितस्तस्य द्वितीय इति भावः।

३। एवं दायशब्दार्थमुक्त्वा विभागशब्दार्थमाह *विभागो नामेति। अविभक्तद्रव्यसमुदायनिरूपितानामनेकेषां पुत्रादिनिष्ठस्वाम्यानां तदेकदेशेषु समुदितद्रव्यैकदेशेषु तद्विषयतया तन्निरूपिततया व्यवस्थापनं विशेषेण प्रत्येकमवस्थापनं यत् तत् वि-

भागशब्दवाच्यमित्यर्थः ।

४। उक्तार्थं समूलयति *एतदेवेति । * पैत्रस्येति । तस्येदमित्यण् । पित्र्यस्येति कल्पतरुधृतपाठस्तु न युक्तः । यतो देवताधिकारपठितत्वात् । *यत्र, व्यवहारे । तद्विवादपदं बुधैरिति पाठान्तरम् । तत्र तादिति विधेयविशेषणम् ।

५। तत्र न्यूनतां परिहरन् तस्य स्वोक्तार्थपरत्वमाह *पैत्रस्येतीति । स्वत्वे निमित्तभूतो यः संबन्धः स्वामिसम्बन्धः प्रागुक्तस्तदुपलक्षणार्थमित्यर्थः । तेन पैतामहादेरपि ग्रहणम् । अत एवाह * तनयैरिति । *प्रत्यासन्नेति । अव्यवहितसम्बन्धीत्यर्थः । एतेनैकदेशगतस्यैव भूहिरण्यादावुत्पन्नस्यैव स्वत्वस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारानर्हतया अवस्थितस्य गुटिकापातादिना स्वत्वव्यञ्जनं विभाग इति प्राच्योक्तमपास्तम् । निमित्तभूतसम्बन्धस्य साधारणत्वेन नियतैकदेशग्रहणे विनिगमकाभावेन च तथा दुर्वचत्वात् । अन्यथा तदाऽपि यथेच्छव्यवहारापत्तेर्मिथोविरोधाच्च ।

६। एवं सङ्गतिमुक्त्वा विचारं कर्तुमादौ विभागप्रकरणार्थं निष्कृष्याह *इदमिति । *इह, विभागप्रकरणे । अत्र कस्येति द्रव्यनिर्देशः । कथमिति इतिकर्त्तव्यतायाः । कैश्चेति कर्तॄणाम् । *तत्र, चतुर्णां मध्ये । *इह, आदौ । तस्य मूलानारूढत्वात्सकलदायप्रकरणोपयोगित्वाच्चेति भावः । तत्रापि द्विविधो विचारः । तत्राद्यविचारस्य विभज्यमानं द्रव्यं विषयः । तत्र सन्देहः—

---

१ विनिगमना इदममुकस्य नान्यस्येत्यवधारणरूपा तत्प्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारः परस्परनैरपेक्ष्येण दानविक्रयादिलक्षणः तदनर्हतया अवस्थितस्य सतोऽप्यसत्कल्पस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जनम् इदममुकस्येत्यवधारणं विभाग इत्यर्थः ।

किम् अस्वस्य विभागः स्वत्वहेतुः तथाच विभागेन स्वत्वं न ततः प्राक् स्वत्वहेतुभूतविभागाभावात्, उत विभागो न स्वत्वे हेतुः किं तु जन्मैव तथाच तत एव स्वत्वात् स्वस्य विभाग इति। अयमेको विचारः। तदाह *किं विभागादिति। *स्वं, स्वीयम्। *स्वस्येति। स्वीयस्य सत इत्यर्थः। एतदुपयोगिद्वितीयविचारं तावदाह *तत्रेति। उक्ते विचारविषये इत्यर्थः। एवेन एतद्विचारं विना तस्य दुष्करत्वं सूचितम्। यथाचैतत् तथाऽनुपदमेव स्फुटीभविष्यति। अत्र विचारे स्वत्वं विषयः।

७। तत्र संशयमाह *किमिति। *शास्त्रैकेति। तन्मात्रेत्यर्थः। *प्रमाणान्तरेति। लौकिकेत्यर्थः। तत्र पूर्वपक्षमाह *तत्रेति। तयोर्मध्ये इत्यर्थः। तदेवाह *स्वामीति। व्याख्यातमिदं प्राक्। स्फुटीभविष्यति चानुपदं मूले एव। यथैतस्तल्लाभस्तमाह *प्रमाणान्तरेति। लौकिकत्वे इत्यर्थः। *इदं, गौतमवाक्यम्। अनुवादे फलाभावात्। वचनान्तरविरोधमाह *तथेति। स्वत्वस्य लौकिकत्वे इत्याग्रिममत्र योज्यम्। अदत्तादायिन इति षष्ठ्यन्तं हस्तान्वायि। अन्येनादत्तं परकीयमाददाति तस्य हस्तादित्यर्थः। अग्रे तु फलितार्थ उक्तः। याजनेति समाहारद्वन्द्वः। अपिना प्रतिग्रहसमुच्चयः। स्तेनत्वातिदेशस्तद्दण्डप्राप्त्यर्थ इत्याह *दण्डेति।

८। स्वत्वस्यालौकिकत्वे युक्तिमप्याह *अपिचेति। *स्वत्वमिति। तदेति शेषः। तत्र हेतुमाह *अपहर्तुरेवेति। तत्सम्बन्धस्यैव प्रत्यक्षविषयत्वात्। उक्तदोषं परिहरन् विशेषमाशङ्कते *अथेति। परिहरति *एवन्तर्हीति। स्वत्वस्य लौकिकत्वेऽन्यस्य स्वेऽन्येनापहृते स यदि ब्रूयान्मम स्वमनेनापहृतमिति तदा श्रोतॄणां सभासदामुक्तसंशयो न स्यात्। यथा लौ-

किंके सुवर्णरजतादिस्वरूपे दृष्टे सुवर्णादिकं भवति न वेति न संशयः तद्वत्स्वत्वेऽपि तदभावः स्यात् । लोकतः तत्कोटिनिश्चयसत्त्वात् । जायते च संशयः । तस्मादपहर्तुः स्वं न भवतीति वक्तुमशक्यमिति भावः ।

९। यद्वा । अथेति पूर्वपक्षवादी प्रष्टव्योऽपहर्त्तुः स्वं न भवतीति प्रमितिरुत्पद्यते नवेति । तत्राद्ये आह *एवन्तर्हीति । यथेदं सुवर्णमिदं रजतमित्युत्पन्नायां प्रमितौ सुवर्णादिस्वरूपे संशयो न भवति तथा प्रकृतेऽपीति भावः । नापि द्वितीयः । प्रमित्यनुदयादेवापहर्तुः स्वं न भवतीति वक्तुं शक्यत्वादिति । पूर्वपक्षमुपसंहरति[1] *तस्मादिति ।

१०। सिद्धान्तमाह *अत्रोच्यतइति । स्वत्वस्य लौकिकत्वमनुमानेन तावत्साधयति * लौकिकमेवेति । स्वत्वं पक्षः, लौकिकत्वं साध्यं, लौकिकार्थेति हेतुः । तत्रान्वयव्याप्तौ दृष्टान्तमाह *व्रीह्यादिवदिति । तथाच स्वत्वं लौकिकं, लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात्, यद्यल्लौकिकार्थक्रियासाधनं तत्तल्लौकिकं यथा व्रीह्यादिस्वरूपं, तथाचेदं, तस्माल्लौकिकमिति बोध्यम् । यद्यल्लौकिकं न भवति तत्तल्लौकिकार्थक्रियासाधनमपि न भवति यथाऽऽहवनीयादिरिति व्यतिरेकव्याप्तिमप्याह * आहवनीयादीनामिति । * हि, यतः ।

११। संभवे व्यतिरेकापरिशुद्धमनुमानं न प्रमाणमित्याक्षेपं सूचयन् व्याप्तौ व्यभिचारमाह * नन्वाहवनीयादीनामपीति । अलौकिकस्यापि तस्य लौकिकपाकादिसाधनत्वादुक्तव्यतिरेकव्याप्तौ व्यभिचारादनुमानं दुष्टमिति भावः।समाधत्ते *नैतदिति। आहवनीयादौ स्वरूपद्वयसत्त्वेऽपि पाकसाधनत्वं न शास्त्रसमधिग-

१ प्रकरणप्रतिपाद्यस्यान्ते प्रतिपादनमुपसंहारः ।

न्यम्। अलौकिकाहवनीयादिस्वरूपहीनलौकिकाग्नेरेव तत्स्वरूपेण पाकसाधनत्वाङ्गीकारात् । न चालौकिकाहवनीयादिस्वरूपेणैव तदस्तु । तथाहि सति अलौकिकाहवनीयादिस्वरूपहीनलौकिकाग्नेः पाकसाधनत्वं न स्यात् । न च सामान्यस्वरूपेण सार्वत्रिकं तदस्तु । तथासति तस्यापि लौकिकत्वापत्त्या शास्त्रानर्थक्यापत्तेः। अतएव साधनत्वं फलोपहितत्वं निविष्टम्। तस्मान्न व्याप्तौ व्यभिचार इति भावः। नन्वेवं प्रकृतेऽपि सुवर्णादेः सुवर्णादिस्वरूपेणैव लौकिकक्रयविक्रयाद्यर्थक्रियासाधनत्वमास्तां न स्वत्वरूपेणेति कथं तस्य लौकिकत्वासिद्धिरत आह * इहत्विति। * स्वत्वेनैव, तद्रूतैव। तदेव ध्वनयन् उक्तमुपपादयति * नहीति।

१२। लोकविशेषव्यवहारोऽपि स्वत्वस्यालौकिकत्वेऽनुपपद्यमानस्तस्य तत्त्वे प्रमाणमित्याह * अपिचेति। प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यात्। सर्वथा शास्त्रज्ञानाभावसूचकमिदम्। तदाह *अदृष्टेति। अज्ञातेत्यर्थः। म्लेच्छादीनामिति यावत्। ननु तद्व्यवहारस्य तस्य तत्कल्पकत्वमुक्तम्, तत्र कल्पकसत्त्वे एव न मानमिति कथमर्थापत्त्या तत्सिद्धिः, अत आह * क्रयेति।

१३। स्वत्वस्य तत्त्वं न्यायवित्संमतमपीत्याह * किंचेति। *नियतोपायकमिति। प्रतिग्रहार्जनादीत्यर्थः। * न्यायविदः, तेऽपि। कथमित्याशङ्कायामुक्तमुपपादयति* तथाहीत्यादिना। *लिप्सेति। तत्पदघटितसूत्रे इत्यर्थः।

चतुर्थाध्याये प्रथमपादे द्वितीयाधिकरणसूत्रम्,

यस्मिन्प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्साऽर्थलक्षणा विभक्तत्वात्।

इति। तत्र प्रथमवर्णके क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्लक्षणविचारः, द्वितीये वर्णके गोदोहनादिकं क्रत्वर्थमुत पुरुषार्थमित्यादिविचारः।

तृतीये वर्णके त्वयं विचारः। अनारभ्य पठ्यन्ते द्रव्यार्जननियमाः—ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिना धनमर्जयेत्, राजन्यो जयादिना, वैश्यः कृष्यादिनेति । तत्र सन्देहः, किमेते क्रत्वर्था उत पुरुषार्था इति।

१४। तत्र पूर्वपक्षः । तेषां तत्त्वेऽपि क्रत्वर्थत्वानङ्गीकारेऽधिकारिणः अभावाद्विध्यानर्थक्यापत्तेः कर्तृप्रयुक्तद्रव्यद्वारा क्रत्वर्थत्वमेव युक्तमिति। अयं भावः। यथा क्रतुविधिना आक्षिप्ते द्रव्यार्जने सोमं क्रीणातीत्यादिर्द्रव्यार्जननियमः क्रत्वर्थस्तथैव प्रतिग्रहादिनियमोऽपि । अन्यथा तन्नियमस्य द्रव्यप्राप्तिस्वरूपे तत्कार्य्ये क्षुत्प्रतीघातादौ चानुपयोगाद्वैयर्थ्यं स्यात् । न च तत्र प्रकरणं क्रत्वर्थताबोधकमस्ति नात्रेति वैषम्यमिति वाच्यम्। अदृष्टोपायापेक्षक्रतुसामर्थ्येनादृष्टप्रयोजनापेक्षनियमसामर्थ्येनवाऽङ्गत्वसिद्धेः। नचैवं सर्वस्य द्रव्यस्य क्रत्वर्थत्वाज्जीवनं न स्यादिति वाच्यम्। अनियमोपार्जितेन तत्सिद्धेः। यद्वा जीवनं विना क्रत्वसिद्धेः क्रतुविधिभिरेव स्वार्थसिद्ध्यर्थं नियमोपार्जितस्य जीवनार्थत्वमभ्युपगतमिति । द्रव्यप्राप्तिरूपद्रव्यार्जनमत्रोदाहरणमिति तन्त्ररत्नकृदुक्तं तु वार्तिकविरुद्धं युक्तिविरुद्धं च। विधेयस्यैव मीमांसायां विचारादिति बोध्यम्।'

१५। एवमाक्षिपति, * द्रव्येत्यादिना आशङ्क्येत्यन्तेन। द्रव्यार्जनानियमानां क्रत्वर्थत्वे स्वत्वस्यालौकिकत्वेन लौकिकहेत्वजन्यत्वेन वैदिकहेत्वन्तराभावेन नियतप्रतिग्रहादिहेतूनां च क्रत्वर्थत्वेनान्यार्थत्वेनाकारणककार्योत्पत्त्यभावेन च स्वत्वानुत्पत्त्या स्वस्याभावात् अस्वेन च क्रत्वसिद्धेः क्रत्वर्था नियमा इति पूर्वपक्षासम्भव इत्यर्थः।

१६। तमुज्जीवयति, *द्रव्यार्जनस्येति। वैपरीत्येनान्वयः।

अतएव याजनादिद्वारेण द्रव्यमर्जयतामिति शङ्कावसरे उक्तम् । तत्र प्रतिग्रहो नाम स्वीकारविशेषः । अर्जनं च द्रव्यप्राप्तिरूपम् । अतएव याजनादिना लिप्सेतेति प्राक् स्मृत्युक्तम् ।

ईश्वरं चाप्युपासीत योगक्षेमार्थसिद्धये । (याज्ञ० १।१००)

इति मौलम् अर्जनोपायबोधकं,

षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाऽध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥

इति मानवं च (१०।७६) संगच्छते । प्रतिग्रहादिनियमाः स्वत्वं साधयन्त एव क्रतूपयुक्तधनद्वारा क्रत्वर्था भविष्यन्ति, यथाऽवघातो वितुषीभावं कुर्वन्नेव क्रतूपयुक्तव्रीहिद्वारा क्रत्वर्थस्तद्वत् । तच्च स्वत्वं जन्मना पुत्रत्वादिकवत् अर्जनेनार्जकार्ज्ययोः तादृशस्वत्ववत् स्वस्वामिभावसंबन्धरूपं लौकिमेव मन्यन्ते वृद्धाः ।

यतः,

संबन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः ।

श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायामभिधीयते ॥

इति हर्युक्तेः क्रियामूलकः कर्तृकर्मणोः सम्बन्धो लोकसिद्धो न मानान्तरापेक्षः । नचैवमर्जनक्रियापाये तज्जन्यस्य तस्याप्यपायः । संबन्धिनोराश्रययोः सत्त्वात् । नहि पितुः क्रियापाये पितृत्वमपैति । तथाच लौकिकत्वात्स्वत्वस्य स्वेन च क्रतुसिद्धेर्न तद्भाव इति सिद्धं तेषां तत्त्वमिति भावः ।

१७। ननु तथाऽर्जनस्य स्वत्वसाधनत्वेऽपि तन्नियमानां क्रत्वर्थत्वादर्जनस्यापि क्रत्वर्थत्वेनान्यार्थत्वात् स्वमेव नेति क्रत्वभा-

---

१ अर्जकार्ज्ययोः स्वस्वामिभावसम्बन्धरूपस्य लौकिकस्य स्वत्वस्य अर्जनक्रियाजन्यत्वाङ्गीरे ।

२ स्वत्वत्यागात्मकक्रत्वभावः ।

वस्तदवस्थ एवेति पूर्वपक्षासिद्धिरेवेत्याह * ननुचेत्यादिवर्त्ततेत्यन्तेन। उपहसन् परिहरति * प्रलपितमिति। अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति वदता केनापि प्रलपितमिदं, यतो मिथो विप्रतिषिद्धमित्यर्थः। यद्वा केनापि प्रलपितमिदम्। तत्र हेतुमाह *अर्जनमिति। यत इत्यादिः। इति वदतेत्यस्य गुरुणेत्यत्रान्वयः। अर्जनं नामार्जकधर्मः प्रागुक्तरूपस्तत्प्रयुक्तः स्वस्वामिभावः संबन्धः। स च द्विनिष्ठः पितापुत्रवत्। तथाचार्ज्यं विनाऽर्जनस्यानिष्पत्तेर्मे माता वन्ध्येतिवत् अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति वचनं मिथो विरुद्धमित्यर्थः।

१८। ननु पूर्वपक्ष्युक्तत्वादेव नायं तत्सिद्धान्तोऽत आह *सिद्धान्तेऽपीति। इत्थं हि सः। धनार्जनप्रवृत्ते ह्यधिकारिणि अर्थलभ्ये सति तन्नियमानां क्रतुनिवेशकल्पना न युक्ता। धनकामाधिकारे च रागात्प्रवृत्तो न नियतं प्रवर्त्तते। अनियमप्रवृत्तेर्न तद्विध्यानर्थक्यम्। किंचार्जनमात्रस्य क्रत्वर्थत्वे कृत्स्नमेवार्जितं क्रत्वर्थमिति जीवनोपायाभावात्सर्वक्रतुलोपः स्यात्। किञ्च लिङ्गस्य क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वबोधकत्वे साधारण्यान्न तेन क्रतुमात्रार्थत्वम्। अतो न क्रतोः क्रतुत्वेन द्रव्यार्जनाक्षेपकता किं तु पुरुषार्थत्वेन। अन्यथा "त्रयाणां द्रव्यसंपन्नः कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात्" इति षाष्ठाधिकरणोक्तेन क्रतूनां द्रव्यार्जनाक्षेपकत्वेन विरोधः स्यात्। द्वादशरात्रीर्दीक्षितो भृतिं चिन्वीतेति भृतिचयनादिकं तु पुरुषार्थार्जितद्रव्यबाधेन क्रत्वर्थतया विधीयते इति वैषम्यम्। तथाचोपायान्तरेण द्रव्यार्जने प्रत्यवायः कल्प्यते। न च हिरण्यं धार्यम् इतिवत् द्रव्यार्जनमेव फलार्थमस्त्विति वाच्यम्। दृष्टार्थत्वे सम्भवति अदृष्टार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्। तस्मात्पुरुषार्था नियमा इति।

१९। यद्यप्येवं न्यायेन तत्र स्थापितं तथापि यज्ञोपवीतादिवदुभयार्थता बोध्या । अतएव—

न्यायोपार्जितवित्तेन कर्तव्यं तु सदा द्विजैः ।

इति चतुर्विंशतिमतमुपपद्यते । अतएव जीविकेतिप्रागुक्तमानवसङ्गतिरिति बोध्यम् । अतएव द्रव्यस्य सर्वकार्यार्थत्वेन पुरुषार्थत्वात्तदाश्रितद्रव्यस्यापि तदर्थत्वमिति सिद्धान्तसूत्रं सङ्गच्छते इति तत्त्वम् ।

२०। *विचारेति । अधिकरणविचारप्रयोजनमित्यर्थः । सिद्धान्तप्रयोजनस्वरूपमेवाह *अतो नियमातिक्रम इति । तत्प्रयुक्तदोष इत्यर्थः । अतएव विशदयति *अस्यचेति । प्रयोजनपरग्रन्थस्य श्लोकस्येत्यर्थः । * विवृतः, गुरुणेति शेषः । यदेत्यादिना नियमातिक्रमदोष इतीत्यन्तेन ग्रन्थेनेति भावः । पूर्वपक्षे पुरुषस्य न ततो दोषः किंतु ततो न क्रतुसिद्धिः क्रतुवैगुण्यं ततः, सिद्धान्ते तु तेषां पुरुषार्थत्वात् व्यतिक्रमे पुरुषस्य दोषो न क्रतुवैगुण्यमिति तात्पर्यम् । एवव्यवच्छेद्यमेवाह *नियमातिक्रमार्जितेनेति । पूर्वपक्षे इति पूर्वान्वयि । भवतीति पाठः ।

२१। वस्तुतस्तु पूर्वपक्षे द्रव्यार्जनस्य [illegible]ले एवादौ तदुपयुक्तद्रव्यार्जनम् । स्वतन्त्रकाले मानाभावात् । तत्काले द्रव्यालाभेन कर्मलोपेऽपि न प्रत्यवायः । अर्थिन एवाधिकारात् । सिद्धान्तेतु पूर्वार्जितेन यष्टव्यमिति । एतेन पूर्वपक्षे प्रतिग्रहाद्यर्जितमेव क्रतौ ग्राह्यम्, सिद्धान्ते यथाकथंचित्सिद्धमिति राणकोक्तमपास्तम् । तन्नियमवाक्यतस्तदकरणे पुरुषस्यानिष्टभवनलाभेन प्रत्यवायवत् क्रतुफलाभावस्यापि कृतकष्टं प्रति कष्टजन्येष्टाभावस्याप्यनिष्टत्वेन दोषात् । अतएवापशूद्राधिकरणे शूद्रेण नाध्येयमिति निषेधातिक्रमे शूद्रस्य क्रतुफलासिद्धिः

प्रत्यवायश्चेत्युक्तं भाष्यकृतेति बोध्यम् ।

२२ । प्रकृतोपसंहारं सूचयन् फलितमाह *नियमातिक्रमार्जितस्यापीति । तथाचेत्यादिः । सिद्धान्तिनेतिभावः । अपिः कैमुतिकन्यायसूचकः । * अन्यथा, नियमातिक्रमार्जितस्य स्वत्वानङ्गीकारे । नियमानां क्रत्वर्थत्वेन तदर्जितस्यापि तत्त्वेन स्वत्वस्यालौकिकत्वे स्वत्वाभावेन जीवनदौर्लभ्यात्तदभावात्तदभाव इत्यर्थः ।

२३। ननु तदतिक्रमार्जितेऽपि स्वत्वाङ्गीकारे चौर्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वप्रसङ्गोऽतः प्रसंगान्मध्यमदोषपरिहारं सूचयन्नाह * नचैतावतेति । नहीत्यर्थः । हेत्वसिद्धिं परिहरति * व्यवहारविसंवादादिति । प्रसिद्धक्रयाद्यदर्शनादित्यर्थः ।

२४। एवं स्वत्वस्य लौकिकत्वे साधिते असाधारणविध्यानर्थक्यं परिहरति *एवंप्रतीत्यादिना । विजितेत्यत्र भावे क्तः । विजयादयः । उपाया इत्यस्याग्रे सर्वत्रानुषङ्गः । *अदृष्टेति । द्रव्याद्यदृष्टेत्यर्थः । इति नियमा अदृष्टार्था इत्यन्वयः । अथ साधारणविध्यभावेऽपि तत्परिगणनगौतमवाक्यानर्थक्यरूपालौकिकत्वसाधकप्रागुक्ताद्ययुक्तिं खण्डयति * रिक्थादयस्त्वित्यादिना वेदितव्यमित्यन्तेन । *सर्वेति । वर्णसङ्करेत्यर्थः ।

तदर्थं वक्तुं तानेवाह*स्वामीति । *तत्र, तेषां मध्ये ।

*अनन्येति । अनन्यस्वामिकस्येत्यर्थः । एवं पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह * एतेष्विति । यथाश्रुते साकाङ्क्षत्वादाह *भवतीति । सर्वतदर्थमाह *ज्ञातेषु ज्ञायते स्वामीति । एतेषु निमित्तेषु ज्ञातेषु स्वामीति ज्ञायते इत्यर्थः । अनेन पूर्वपक्ष्यभिमतार्थनिरासः । एतदर्थत्रया साफल्यात् ।

अग्रिमार्थमाह * ब्राह्मणस्येत्यादि सप्रतीकम् । लब्धमि-

त्येतत्स्वारस्याद्वचनान्तरैकवाक्यत्वादत एव साहचर्याच्च शेषपूरणेनाह * प्रतिग्रहेति । अधिकमित्यस्योत्कृष्टमित्यर्थस्तद ह * [illegible]ीति । विजितमित्यत्र विजय उपलक्षणम् इत्याह * विजयदण्डेति । अधिकमित्यनुवर्तते इति पाठः । भोगरूपनिर्वेशाश्रयेनाह * कृषीति । आदिना वाणिज्यादिपरिग्रहः ।

२५। न्यूनतानिरासायोक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति *एवमिति । षष्ठ्यन्तयोस्तत्तदसाधारणमित्यत्राप्यन्वयः । *स्वत्वहेतुषु, तेषां मध्ये । *तत्तत्सर्वमिति । तेषामित्यादिः ।

२६। ननु स्वत्वस्य लौकिकत्वे पत्नी दुहितर इत्यादिवचनज तं विरुद्धं, तेन स्वामिनोऽभावे पत्न्यादेः स्वामित्वप्रतिपादनात् इति गौतमोक्त्योक्तप्रायं प्रागनुक्तमपि दोषं तत्प्रसङ्गेनोद्धर्तु[illegible] आह *यदपीति । * तत्रापि, वचनेऽपि । तदभावे इति शेषः । *क्रमस्मरणमिति पाठः । अन्यथा तत्रापीत्यसंगतेः । एवमन्यस्मृतिविरोधाभासोऽपि निरसनीय इति न कोऽपि वचनविरोधः ।

२७।अत्रेदं बोध्यम् । ननु किं तावत्स्वत्वं यस्य लौकिक[illegible] सिद्धान्तिनोच्यते । न च शास्त्रानिषिद्धं यथेष्टविनियोगोपायभूतक्रयप्रतिग्रहादिविषयत्वं तत्, तच्च न बहिरिन्द्रियवेद्यं प्रतिग्रहादेर्मानसज्ञानविशेषस्य तदयोग्यत्वाभिप्रायोक्तमेवेति वाच्यम् । प्रतिग्रहादिनाशोत्तरमपि स्वत्वव्यवहारा[illegible], दानादितः स्वत्वं नश्यति प्रतिग्रहादितश्चोत्पद्यते इति व्यवहाराच्च । इति चेन्न । दानादिनाश्यस्य प्रतिग्रहादिजन्यस्य पदार्थविशेषस्यैव स्वीकारात् । तदपि बहिरिन्द्रियवे[illegible] स्वं पश्यामीत्यादिव्यवहारात् । अतिप्रसङ्गस्तु न । तत्साक्षात्कारे तदीयस्वत्वव्याप्यतदीययथेष्टविनियोज्यत्ववदिदमिति ज्ञानस्य हेतुत्वात् । अतस्तदग्रहे तदीययथेष्टविनियोज्यत्वे तदीयस्वत्वव्यभिचारित्वग्रहे च न तद्ग्रहः । एतेनानु-

मेयमेव स्वत्वं, स्वं पश्यामीति तु सुरभिचन्दनं पश्यामीतिवन्न लौकिकविषयतावगाहीति परोक्तमपास्तम् । तस्या अन्यत्र खण्डितत्वात् ।

२८। तत्र दानं द्विविधं दृष्टार्थमदृष्टार्थं च। द्विविधमपि द्विविधं प्रतिग्रहसहितं तद्रहितं च। यद्यपि प्रतिग्रहः स्वीकारमात्रं तथापि ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिना धनमर्जयेदित्यत्र तिलतुरगादिप्रतिग्रहे दोषबोधकस्मृतिवाक्येषु च प्रतिग्रहशब्देनादृष्टार्थदत्तस्वीकार एवेति परितोषदत्ततिलतुरगादिस्वीकारे न कस्यापि दोषो नापि क्षत्रियाद्यर्जनानियमानर्थक्यम् । पारितोषिकमेव दृष्टार्थमित्युच्यते । दाधात्वर्थश्च स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरमात्रस्वत्वापत्त्यनुकूलत्यागः। न च त्यागस्य स्वत्वनिवृत्तिहेतुत्वेऽपि न परस्वत्वोत्पत्तिहेतुत्वं, प्रतिग्रहादेरेव तत्त्वादिति वाच्यम् । विप्रोद्देशेन त्यक्तमात्रायां गवि गौरियं विप्रस्य न ममेत्यादिसर्वजनप्रतीत्या त्यागस्यैव तस्या अपि हेतुत्वाङ्गीकारात् । अत एव पितृभ्यः श्राद्धं दद्यादित्यादौ स्वत्वे पितृनिरूपितत्वस्य प्रतिग्रहाभावात् बाधेऽपि उक्तरूपदाधात्वर्थे पितॄणामुद्देश्यत्वसत्त्वाच्चतुर्थ्युपपत्तिः। विदेशस्थपात्रमुद्दिश्य त्यक्तधनस्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणेऽपि उद्देश्यपुत्रादिभिरेव पितृदायत्वेन तद्धनं विभज्य गृह्यते नान्यैरिति व्यवहारसङ्गतिश्च । अन्यथा तैरिवोदासीनैरपि तद्धनस्यारण्यककुशादेरिवोपादाने प्रत्यवायो न स्यात्। नचैवं प्रतिग्रहो व्यर्थ इति वाच्यम् । लब्धावष्टगुणं पुण्यमित्युक्तेस्तस्य तादृशप्रतिगृहीतधनदाने फलातिशयजनकत्वात्।मात्रपदं तु वक्ष्यमाणसंसृष्टिस्थलेऽसाधारणस्वत्वनाशोत्तरं साधारणस्वत्वोत्पादेऽपि ददातीति प्रयोगाभावसंरक्षणार्थम्। न च तत्र न स्वत्वनाश इति स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकेत्यनेनैवातिप्रसङ्गवारणे मात्रपदं व्यर्थमिति वाच्यम् । तत्रा-

पि [illegible]ति स्वत्वानुत्पत्त्या पूर्वस्वत्वनाशाङ्गीकारात् । इच्छा-
या उत्तेजकत्वाङ्गीकारे तु गौरवम् । एतेन न तत्र स्वत्वनाशः
किन्तु परस्वत्वोत्पत्तिमात्रं, स्वत्ववति स्वत्वोत्पत्तिस्तु तत्रत्येच्छा-
याः उत्तेजकत्वादित्यपास्तम् । नचैवमप्युपेक्षायां दोष एवेति वा-
च्यम् । तस्या नियमतः परस्वत्वानुत्पादकत्वेन ददातीति तत्र
प्रयोगाभावः । अत एव विक्रयस्थलेऽपि न तथा प्रयोगः ।
तस्य नियमतः परस्वत्वानापादकत्वात् । तादृशस्थले ऽनतिप्रस-
ङ्गाय मूल्यदानपूर्वकस्वीकार [illegible] स्वत्वजनकत्वा[illegible] । एवं च
दानादीत्यादिपदेन तादृशक्रय इति तयोरेव तन्नाशकत्वं तज्जनक-
त्वं च । नचैवं प्रतिग्रहादिजन्यमिति व्यर्थमयुक्तं चेति वाच्यम् ।
लौकिककारकजन्यत्वेऽपि तत्प्रमाणगम्यत्वेऽपि शास्त्रगम्यत्वस्य
तदीयहेतुजन्यत्वस्य च प्रतिपादनार्थं तदुक्तेः ।

२९। तथाहि ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिनेत्यादिना स्वामी
रिक्थेत्यादिना च प्रतिग्रहादेस्तत्त्वं स्पष्टमुक्तम् । न चान्त्ये-
न तथोक्तत्वेऽपि आद्येनार्जने तस्य तत्त्वमुक्तं न स्वत्वे,
अर्जनं च लाभापरपर्यायं द्रव्यप्राप्तिरूपं प्रागुक्तमेवेति वाच्यम् ।
प्रतिग्रहादिमताऽर्जनेन धनं स्वं कुर्यादिति वाक्यार्थेन तद्वत्
तस्यापि तद्द्वारा तज्जनकत्वलाभात् । अत एव याजना-
दिद्वारेण द्रव्यमर्जयतामिति प्रतिग्रहादिना द्रव्यार्जनस्य स्वत्व-
साधनत्वमिति च व्याख्याकृतोक्तम् । तस्मात्प्रतिग्रहादिकमर्जनं च
तद्वत् तत्साधकम् ।

३०। तत्रायं क्रमः। संभवे आदौ त्यागः ततः प्रतिग्रहः ततो-
ऽर्जनं ततः स्वत्वम् । मध्ययोरसंभवे तु आद्यादेव । एवमन्यत्रा-
ऽपि। एवं च प्रतिग्रहादिजन्यमित्यत्र जन्यत्वं साक्षात्परम्परासा-
धारणम् । आदिना याजनाध्यापनविजयादिकृष्यादिसेवादिषु-

तादृशत्यागस्य,साधारणस्य रिक्थादेश्च तादृशक्रयघटितस्य ग्रहणमृतत्र प्रतिग्रहादेस्त्यागक्रययोश्च तत्त्वमुक्तम्। प्रतिग्रहाधिगमयोरपि तद्गतत्वं स्पष्टम्। रिक्थशब्देन दायशब्दार्थघटकस्वामिसंबन्धमा॰, संविभागशब्देन तादृशः प्रतिबन्धकाभावविशिष्टः स इति तयोरपि तत्त्वमविरुद्धं प्रागुक्तं चेति न कोऽपि दोषः। प्रागुक्तविभागस्तु न स्वत्वजनकः। तस्य शरीरे तन्निवेशात्। अत एव गौतमादिना कारकहेतुषु न पठितः। विभागात्स्वत्वमित्यादिविचारोऽपि परमतस्य गौतमीये संविभागशब्देन विभागः स च न प्रागुक्तरूपः किं तु प्रसिद्ध इति भ्रमस्य च निराकरणद्वारोक्तसिद्धान्तार्थप्रतिपादक एवेति न विरोधः। एवं च विभागाजन्यं दानक्रयनाश्यवद्विभागनाश्यं साधारणासाधारणोक्तनिमित्तप्रयोज्यं लोकप्रमाणप्रत्यक्षगम्यं भोगाद्यनुमेयं च स्वत्वमिति निष्कृष्टार्थ इति सर्वमनवद्यम्। स्पष्टं चेदं मञ्जूषादाविति तदाह * स्वमिति।

३१। एवं सर्ववचनदोषपरिहारे कृतेऽवशिष्टं युक्तिविरोधरूपमपि प्रागुक्तं तृतीयदोषमुद्धरति * यद्यपीति। * न ब्रूयादिति। अपहर्तुरेव स्वत्वात् यदि ब्रूयात्तर्हि मध्यस्थानां संशयो न स्यात् सुवर्णादिस्वरूपे इवेति शेषः। * स्वत्वहेत्विति। तादृशस्थले आवेदकवचनादन्यदीयमनेनापहृतमितिज्ञानमात्रोत्पत्तावपि तस्याप्रमात्वेन विप्रतिपत्तिकारणात् वादिना तथाऽभिहिते प्रतिवादिना चान्यथाऽभिहिते मध्यस्थानाम् "अनेन अपहारलब्धमथवा क्रयादिलब्धम्" इति स्वत्वकारणभूतक्रयादिषु संदेहात्तत्कार्यभूतस्वत्वेऽपि संदेहसंभवादित्यर्थः।

३२। ननु स्वत्वस्य तत्त्वनिरूपणमत्र प्रकरणे नोपयुक्तं तद्गतलौकिकत्वालौकिकत्वयोर्विभागाद्यप्रयोजकत्वात् अत आह * वि-

चारप्रयोजनं त्विति। *उत्सर्गेण,त्यागेन। न केवलं तावन्मात्रमित्याह * जप्येनेति। * इतीति। अनेन मानवेन त्यागविधानादित्यर्थः। पूर्वपक्षे आह *शास्त्रेकेति। गर्हितत्वं द्वेधा निषिद्धत्वमविहितत्वं चेत्याह *असत्प्रतिग्रहेत्यादि। सिद्धान्ते तद्वचनविरोधं परिहरति *तस्योत्सर्गेणेति। एवव्यच्छेद्यमेव सूचयन्नाह* तत्पुत्रेति। ननु दायत्वेन तत्त्वेऽपि परम्पराया दोषसंबन्धोऽस्त्येव अत आह * सप्तेति। वित्तलाभोपाया इत्यर्थः। अत्र दायपदेन रिक्थसंविभागयोर्ग्रहणं, लाभपदेन परिग्रहाधिगमयोः, जयेन दण्डस्यापि, प्रयोग इत्यनेन कृष्यादेः, कर्मयोग इत्यनेन सेवादिनः, प्रतिग्रह इत्यनेन तयोरपीति बोध्यम्।

३३। ननु प्रतिज्ञानुरोधेन प्रतिज्ञातविषयाविचारो युक्तो नान्यथेति कथमत्र वैपरीत्यम्। न च कारणान्तरेणाऽ तथा। तस्यादर्शनात्। नच हेतुहेतुमद्भावः। वक्ष्यमाणाविचारस्य स्वत्वगतलौकिकत्वानपेक्षत्वात्। नच सूचीकटाहन्यायः। लौकिकत्वस्य बहुयुक्तिसाध्यत्वात्। अन्यस्य कस्यचिददर्शनाच्च। अतः कृतकरिष्यमाणविचारावावसरदुःस्थाविति चेन्न। स्वत्ववाद्विभागस्यापि लौकिकत्वेन तद्गतनियमानामेवालौकिकत्वेन जन्मादेरपि लौलिकत्वेनोक्तरीत्या स्वत्वस्य लौकिकत्वे सिद्धे एव लौकिकविभागादिजन्यत्वस्य तत्र घटमानत्वं नान्यथेति कृतविचारो हेतुः करिष्यमाणविचारो हेतुमानिति तस्यैतत्प्रकरणार्थसूचितमित्याशयात्।

३४। तदेतत् ध्वनयन्नाह * इदानीमिति। तदनन्तरमित्यर्थः। तथाच उक्ताशयेनैवेदानीमित्यस्यात्रोक्तिरिति बोध्यम्। *इदं संदिह्यतइति। पूर्वं विचारप्रतिज्ञायामुक्तसंदेहानुवादपूर्वकं प्रतिज्ञातं प्रतिपाद्यते इत्यर्थः। यद्यप्युक्तप्रतिज्ञायां स्वस्यास्वस्य वेत्येव शाब्दः सन्देहस्तथाप्यार्थिकमुक्तमेवाह * किं विभा-

दिति । *तत्र, तयोर्मध्ये । * जातेति । जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यनेनेति भावः । तत्र पुत्रशब्दोऽपत्यमात्रोपलक्षणम् । कृतैकशेषद्विवचनान्तेन बहुव्रीहिर्वा । कृष्णाः केशा यस्येत्यनेन पूर्ववयस्कत्वं, समर्थत्वमिति यावत् । एवंविधोऽधिकारी आधानं कुर्यादिति तदर्थः । नन्वस्य तद्विधायकत्वेऽपि विभागात्स्वत्वस्य कथमितो लाभोऽतआह * यदि जन्मनेति । एवेन तद्व्यवच्छेदः । * उत्पन्नेति । तन्मात्रस्येत्यर्थः । तस्यापि द्रव्यस्वाम्येन द्रव्यस्य साधारणत्वादिति भावः । तदाह * तत्स्वामिति । * आधानादिष्विति । पतिपत्नीमात्रसाध्येष्वित्यर्थः । आदिना अवश्यकर्तव्यश्राद्धजातकर्मादिपरिग्रहः ।

३५। ननु वचनात्तत्राधिकारो वक्ष्यमाण इतिचेत्तर्हि निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात्तत्र पक्षे प्रीतिदत्तस्य विभागप्राप्तिरेव नेति तन्निषेधस्यासङ्गतिरित्याह * तथेति । विप्रतिपत्तिरूपकारणान्तरनिरासायाह * सर्वेति । तत्र पक्षे ततः स्थिते एव स्वत्वे द्वयोर्दानप्रतिग्रहयोरधिकारात्तेनैव तत्सिद्ध्या विभागकारणाभावात्तदप्राप्तिरेवेति तदनुपपत्तिरित्यर्थः। ननु तद्वचनमेव खपुष्पायमाणम् अतो नारदमाह *यथाहेति । शौर्यभार्यासंबन्धिधने इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । अतएव शौर्यादिना वाऽऽप्तमिति बृहस्पतिर्विद्याप्राप्तं शौर्यधनामिति व्यासश्च सङ्गच्छते । *यस्येति । यच्चेति पाठान्तरं युक्तम् । * पैतृक इति । पितुरागत इत्यर्थे पितुर्यच्चेति ठञ् । ननु सर्वानुमतिरेव यत्र न, तद्विषयकमिति नायं दोष इति चेत्,

३६। दोषान्तरमाह * तथेति । वैष्णवमाह * भर्त्रेति । अत्र दानद्वैविध्यादाह * प्रीतीति । सामान्येनेत्यादिः । तत्र पक्षे जातमात्रस्यापि स्वत्वसत्त्वात्तस्यानुज्ञायामप्यसामर्थ्यात् तद्द्रव्यस्य सर्वसाधारणत्वेन एकेन दातुमशक्यत्वात् प्रीतिदानस्याप्यसं-

भवात् प्रतिषेधकमिदं वचनं विरुध्येतेत्यर्थः । ननु स्थावरादित्यस्योत्तरार्द्धोपात्तान्वयएव एवं स्यात्, स एव नेति न तद्वचनाविरोधः किंतु अनुकूलमेव तदिति शङ्कते * नचेति । तथाचाशनादावसंबन्धेन तदनिषेधेन प्रीतिदाने संबन्धेन स्थावरांशे तन्निषेधेन तत्रैव वचनतात्पर्यं नान्यत्र तत्रेति तेन जन्मनैव स्वत्वं प्रतिपादितं भवतीति भावः । * व्यवहितेति । एवमन्वये तथा स्यात्, स एव न, व्यवधानस्य प्रतिबन्धकत्वेन तदन्वयालाभात् । नन्वेवमपि वचनान्तरयोरव्यवहितान्वयेनैव स्थावरस्य प्रतिषेधात्प्रतिषेधाज्जन्मैव स्वत्वहेतुः न विभाग इति आशयेनाशङ्कते * यद्पीति । इदं द्वयं नारदीयम् । प्रवालानामिति निर्धारणे षष्ठी । यद्वा सामानाधिकरण्येनान्वयः । तत्र समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वेऽपि समानवचनत्वस्यातन्त्रत्वात् । वेदाः प्रमाणमित्यादावन्यथा ऽगतेः । व्युत्क्रमेण एवव्यवच्छेद्यं, न स्थावरान्यदपि, किन्तु स्थावरमेव । अत एव सर्वपदसार्थक्यमिति तत् उपलक्षणमिति सूचयन्नाह * स्थावरेति । एकत्वमविवक्षितमिति सूचनायाह *सर्वस्येति । एवमग्रेऽपि । * पितृप्रसादात्, लब्धानि । * सति, सत्यपि । प्रसाददाने इति विषयसप्तमी । प्रतिषेधवचनमिति जातावेकवचनम् । एवमग्रेऽपि । ननु पैतामहे स्थावरे सर्वसाधारण्यं, तादृशेषु मणिमुक्तादिषु तु नेत्यर्धजरतीयमयुक्तम् अत आह*अतीते पितामहे इति । तथाच वचननियम्यमेतदिति न दोषः ।

३७। पूर्वपक्षमुपसंहरति । *तस्मादिति । अयं भावः । अर्जनादर्जकस्य स्वं,तच्च तत्संबाधिनां पुत्रादीनामपि विभागात्स्वामिनाशाद्वा स्वम् । तत्र स्वामिनि जीवति विभागः स्वत्वहेतुः । विनष्टे तु स्वामिनि तन्नाश एव स्वत्वहेतुः । तत्रान्योऽपि वि-

शेषः, स्वामिसंबन्धिनः पुत्रस्य पौत्रस्य वा एकत्वे स्वामिनश्च विभक्तत्वे एकत्वे वा स्वामिनाश एवासाधारणः स्वत्वहेतुः। तेषामेव बहुत्वे तु स्वामिनाशात्साधारणं स्वं भवति विभागाच्च प्रातिस्विकमिति। एवं सति स्वामिनि तादृशे पितामहे नष्टे विभागात्प्राक् पितामहधने पितुः प्रातिस्विकस्वत्वाभावादेव पैतामहं स्थावरं न प्रीत्या दद्यादिति तत्स्थावरप्रीतिदाननिषेधो, न स्वोपार्जितस्य, येन जन्मनैव स्वत्वं स्यादिति । यतः स्वामिनाशो ऽपि स्वत्वहेतुरतः पितरि मृते विभागात्प्रागन्यदीयद्रव्यमिवौदासीन्यविषयभूतं तत् द्रव्यं न भवतीत्याह *अत एवेति । तन्नाशस्यापि तत्त्वाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । *पितुः, मरणात् । *प्रहीणेति । निरूपकस्य स्वामिनोऽभावादिति भावः ।

३८। एवमनेकपुत्रस्थले तदावश्यकत्वमुक्त्वैकपुत्रस्थले तदावश्यकत्वमाह * तथैकेति । तद्वदित्यर्थः । *प्रायणात्,मरणात् । तादृशस्यैकपुत्रस्य स्वं पितृमरणादेव पुत्रस्यापि स्वमिति न तद्विभागमपेक्षते इति वाक्यार्थः । एवव्यवच्छेद्यमेव नेत्यादिनोक्तम् । इतिः पूर्वपक्षसमाप्तौ ।

३९। एवम् पूर्वपक्षे स्थिते सिद्धान्तमाह *अत्रोच्यते इत्यादि । पूर्वसिद्धान्तस्यात्र हेतुत्वसूचनाय तमनुवदति । * लोकेति । प्रकृते साधकं तदेवाह । * लोके चेति । तस्य तत्स्वीकारे सोत्कर्षस्य तत्त्वमत्यावश्यकमित्याह * नापह्नवमिति । युक्त्यन्तरमाह *विभागेति। प्रोक्तमिदं प्राक् । *न प्रहीणेति। नापि स्वत्वरहितेत्यर्थः । प्रसिद्धमित्यस्यानुषङ्गः । अत्र गौतमवचनमपि मानमाह *तथोत्पत्त्यैवेति । तथाशब्दः समुच्चये । उत्पत्त्यैव जन्मनैवांशे स्वामित्वात्तमर्थं लभेतेत्याचार्या मन्यन्ते इत्यर्थः । अर्थस्वामित्वमिति पाठान्तरं तु प्रचुरं युक्ततरं च । वचनाच्चेत्यपपाठः ।

४०। मणिमुक्तेत्याद्यपि सिद्धान्तपक्षे एवोपपद्यते इत्याह *मणीति। आदिना वचनजातपरिग्रहः। एवं सफलयन् अस्य पूर्वपक्ष्युक्तमन्यार्थपरत्वं निराचष्टे * न च पितामहेति। अनुपपत्तौ हेतुमाह * न पितेति। अयं भावः। स्वामिनाशस्यापि स्वत्वहेतुत्वेनातीते पितामहे तद्धने पितापुत्रयोः स्वाम्यस्य साधारण्येऽपि मण्यादिकं वचनात्पितुरेव स्थावरं तु साधारणमेवेति प्रागुक्तार्थो यदि तद्वचनात्प्रतीयेत तदा पूर्वोक्तव्यवस्था स्यात्। न च तथा। यदि पितामहेनार्जितमेव स्यात्स्थावरादिकं तदा तस्मिन् जीवति स्वोपार्जिते तस्य प्रभुत्वाभावबोधकतुरीयपादस्यानुपपत्तेः। तस्मादेवं वाच्यं, पितामहे जीवत्यपि स्थावरेषु सर्वसाधारण्यमिति अस्य तद्विषयत्वं तदुक्तमनुपपन्नमेवेति।

४१। नन्वेवं किंविषयं तद्वचनद्वयं येन प्रकृतार्थलाभोऽत आह *पितामहस्य हीति। *हि, यतः। *वचनं, वचनद्वयम्। तथाच जन्मना स्वत्वपरमेव तद्वचनद्वयमिति भावः।

४२। ननु जन्मनैव स्वत्वे सर्वसाधारणत्वात्स्वस्य मणिमुक्तादेरपि कथं प्रीतिदानमित्याशङ्कायां प्रतिबन्द्या वचनादित्याह *यथेति। *परः, पूर्वपक्षी। उक्ताशयेनैवाह * वस्त्रेति। * अस्मन्मतेऽपि, सिद्धान्तमतेऽपि। * पित्राऽर्जितेति। स्वार्जितेति पाठान्तरम्। तथाच स्थावराभिन्नं स्वोपार्जितं वस्तु अनुज्ञानार्हानुमतिं विनाऽपि पित्रा दातुं शक्यमिति भावः।

४३। नन्वेवमपि स्थावरस्य प्रीतिदानबोधकविष्णुवचनाविरोध एवेत्यत आह *यत्तु भर्त्रेति। भर्तृकर्तृकपत्नीसंप्रदानकतद्दानेत्यर्थः। *ज्ञापनम्। करणे ल्युट्। ज्ञापकम्। क्वचित्तथैव पाठः। *तत्स्वोपार्जितस्यापीति। स्वोपार्जितेष्वपि स्थावरेषु अनुज्ञासमर्थानुमतिं विना दानानाधिकारोऽन्यत्र तु नानुमत्यपेक्षेति भावः।

एवं च भर्तृदत्ते स्थावरे यावज्जीवं निवासो, न दानविक्रयौ आवश्यककार्य्यं विना । अत्र भर्तृग्रहणात् श्वशुरदत्ते स्वातन्त्र्यमपि । अत एव—

बृहस्पतिः,

स्थावरादिधनं स्त्रीभ्यो यद्दत्तं श्वशुरेण तु ।

न तच्छक्यमपाहर्तुं पुत्रैरपि हि कर्हिचित् ॥ इति ।

विष्णुवचनस्यैवमर्थपरत्वे हेतुमाह * पूर्वोक्तैरिति । बहुवचनेनानुक्तवचनसंग्रहो बोध्यः । तच्चाग्रे स्फुटीभविष्यति । वचनैरिति करणे तृतीया । अतो योग्यत्वनिश्चयादित्यत्र न समासानुपपत्तिः ।

४४। आद्ययुक्तिं खण्डयति *यदप्यर्थेति । वचनात्तत्राधिकार इत्यर्थः । सविशेषमुपसंहरति * तस्मादिति । स्थितमित्यत्रान्वयः । यद्यपीति शेषः । पितुरित्यस्य स्वातन्त्र्यमित्यत्रान्वयः । उक्तवक्ष्यमाणस्मृत्युक्तमाह । * आवश्यकेत्यादि । आवश्यकत्वे हेतुमाह । *वाचनिकेष्विति । श्राद्धादिष्वित्यर्थः । इदमुत्तरस्यैवाङ्गं वा । *स्थावरेति । तदन्यद्रव्यस्य विनियोगे स्वातन्त्र्यमित्यर्थः ।

४५। एवं स्थावरान्यत्रोक्त्वा स्थावरे सिद्धान्तमाह *स्थावरेत्विति । वैलक्षण्ये तुः । पारतन्त्र्यमेवेति । पित्रादेरिति भावः । अस्यार्थस्य पर्यवसानतो न्यायतो लाभेऽपि वचनमपि अपवादकमस्तीति आह * स्थावरमिति । * द्विपदं, दासादि । * स्वयं, स्वयमपि । *आर्जितं, तथापि तस्येति शेषः । *असंभूय, असंपृच्छ्य । सुतेत्युपलक्षणम् । अतएव * सर्वानिति । एकशेषस्तत्र प्राग्वत् । न केवलमेतावदेव किंत्वन्यदपीत्याह *येजाताइति। *अजाताः, जनिष्यमाणाः । *काङ्क्षन्ति, यतोऽत इति शेषः ।

४६। अस्येति। उक्तसामान्यवचनस्य विशेषवचनेनापवाद इत्यर्थः। स्थावरे इति विषयसप्तमी। आधमनमाधिः। समाहारद्वंद्वः। निमित्तविशेषमाह * आपादिति। वक्ष्यमाणार्थसिद्ध्यर्थमेवाह *अस्यार्थ इति। *अनुज्ञानादाविति। तत्समर्थत्वे तु [illegible] इति न विरोध इति भावः। तथेत्यनेनोभयपरामर्शः। अपिना विभक्तसमुच्चयः। विशेषत इत्यस्य सर्वशेषत्वात् ततोऽपि विशेषमाह *सकलेत्यादि। *तदिति। सकलकुटुम्बेत्यर्थः। विषयसप्तम्या फलितमाह * स्थावरस्येति। [illegible]ादित्यतएवैकत्वलाभे पुनः एकार्थमाह * समर्थ इति।

४७। यथाश्रुते प्राप्तं मनुवचनविरोधम् उक्ताशयेनैव परिहरति * यत्तु म[illegible]वचनमित्यादि। सपिण्डा इति प्रत्यासन्नोपलक्षणम्। *हि, यतः। सर्वत्रेति दानादिविशेषणम्। तदपीत्यस्य व्याख्येयमित्यत्रान्वयः। अपिः [illegible]र्वविष्णुसमुच्चये। अतएव व्युत्क्रमेण व्याचष्टे * अविभक्तेष्विति। * मध्यकत्वात्, साधारणत्वात्। *अनीशकत्वात्,उभयत्र स्वार्थे कः। मध्यस्थत्वात् अनीश्वरत्वात् इति पाठान्तरम्। * सर्वेति। अविभक्ताभ्यनुज्ञां विना दानाद्यसिद्धेरिति भावः। * व्यवहारसौकर्यायेति। प्रतिग्रहीत्रादीनामिति भावः। * न पुनः, नतु। फलितमाह * अत इति। तथाचाभ्यनुज्ञानादावसमर्थविषयकं तत्, इदं तु तत्समर्थविषयकम्। किञ्च तत्समर्थेष्वप्यविभक्तेषु तद्विना दानादिकमेव नेति अवश्यं तदपेक्षेत्येतस्यार्थः। तत्समर्थेषु विभक्तेषु तु तदनुमतिं विना दानादिकोपपत्तावपि प्रतिग्रहीत्रादेर्व्यवहारसौकर्यार्थं तदपेक्षेत्येतद् विषय इति नेदं सर्वात्मना दानाद्यधिकारनिरोधकम् एको ऽपीत्यस्याप्यपवादकं, येन विरोधो भवेदिति भावः। द्व्यांशे विभक्तानामप्यविभक्तक्षेत्राद्युत्पन्नस्य स्यादिदानादावनुमतिं

विमाऽविकारप्रतिषेधार्थमिदामितितु मदनः ।

४८। मः वचनान्तरविरोधं निराचष्टे *यदपीति। स्वेति सर्ववि-शेषणं स्पष्टार्थं, प्रत्यासत्तेरेव लाभात् । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वाद-नुमतेः सर्वत्र संबन्धः । तत्र च भावे क्तः । चोऽग्रे योज्य इति षड्भिरित्यर्थः । तदेतत् प्रतिपादयन् यथाक्रमेणोपयोगं प्रदर्श-यन्नादौ ग्रामजनानुमतेः फलमाह * तत्रापि ग्रामानुमतिरिति । मनुमाह*प्रतिग्रह इति ।*न पुनः,न तु। दायादानुमतेरिति जाता-वेकवचनम्। * उक्तमेवेति । व्यवहारसौकर्यमित्यर्थः। हिरण्यो-देत्यादेर्विलक्षणोपयोगं वक्तुं सप्रतीकमाह * हिरण्येति। ननु दानस्थले तयोर्दानसत्त्वेऽपि विक्रये तदभावाद्गमनस्य तत्रापि सत्त्वादिदमयुक्तम्, अत आह * स्थावरे इति । इदं द्वयं मनु-वत् सप्रतीकम् प्राग्वत् । आपिनां दानम् ।

४९। एवं स्थावरे सामान्येनोक्त्वा विशेषमुभयत्राह *पैतृके इति । एतेन पितुर्निधनमेव स्वत्वकारणम् ।

पितर्यूर्ध्वं गते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः। (व्य० प० १२।२)

इति नारदात् । न जन्म । ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्चेति मनुना,

पितर्युपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः ।

अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते ॥

इति देवलेन च विरोधात्। न च भार्या पुत्रश्चेत्यादिवदस्वा-तन्त्र्याशयमिदम्। तदानीं स्वामित्वे मानाभावात्। भार्यादिः यत्ते समधिगच्छन्तीति स्वत्वे सिद्धेऽयुक्तमस्वातन्त्र्यवर्णनम्। किंच स्वोपात्तेऽपि तेषामस्वामित्वे स्वधनसाध्यवैदिककर्मोच्छेदात् श्रुति विरोधात्। तथा सति पितुरनिच्छयाऽपि विभागापत्तेश्च। जन्म-नैव स्वत्वे मानाभावाच्च। अर्जनरूपतया जन्मनः स्मृतावनुक्तेः। तस्माज्जीवति पितरि विभागनिषेधार्थं न मन्वादिवचनम्, अस्वा-

र्थपरत्वापत्तेः। किं तु पित्रोः सतोः स्वामित्वमेव न। निधनपातित्यादौ तु स्वामित्वमिति प्राच्योक्तमपास्तम्। उक्तहेतुगणात्।

इत्युपोद्धातः।

मि० इदानीं यत्र काले येन च यथा विभागः कर्तव्यस्तद्दर्शयन्नाह।

या० विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान्।
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः॥११४॥

मि० यदा विभागं पिता चिकीर्षति तदा इच्छया विभजेत् पुत्रानात्मनः सकाशात् पुत्रं पुत्रौ पुत्रान्। इच्छाया निरङ्कुशत्वादनियमप्राप्तौ नियमार्थमाह। ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति। ज्येष्ठं श्रेष्ठभागेन मध्यमं मध्यभागेन कनिष्ठं कनिष्ठभागेन, विभजेदित्यनुवर्तते। श्रेष्ठादिभागश्च—

मनूक्तः, (अ. ९ श्लो. ११२)
ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम्।
ततोऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः॥ इति।

वाशब्दो वक्ष्यमाणपक्षापेक्षः। सर्वे वा स्युः समांशिन इति। सर्वे वा ज्येष्ठादयः समांशभाजः कर्तव्याः। अयं च विषमो विभागः स्वार्जितद्रव्यविषयः। पितृक्रमायाते तु समस्वाम्यस्य वक्ष्यमाणत्वान्नेच्छया विषमो विभागो युक्तः। विभागं चेत्पिता कुर्यादिति। यदा पितुर्विभागेच्छा स तावदेकः कालः। अपरोऽपि जीवत्यपि पितरि द्रव्यनिःस्पृहे निवृत्तरमणे, मातरि च निवृत्तरजस्कायां पितुरनिच्छायामपि

पुत्रेच्छयैव विभागो भवति,

यथा नारदेन— (व्य० प० १३।२।३)

अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्धनं समम्। इति-

पित्रोरूर्ध्वं विभागं प्रतिपाद्य,

मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ।

निवृत्ते वापि रमणे पितर्युपरतस्पृहे ॥

इति दर्शितः । अत्र पुत्रा धनं समं विभजेयुरित्यनुषज्यते ।

गौतमेनापि, ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्थं विभजेरन्नित्युक्त्वा निवृत्ते वापि रजसीति द्वितीयः कालो दर्शितः । जीवति वेच्छतीति तृतीयः । तथा सरजस्कायामपि मातरि अनिच्छत्यपि पितर्यधर्मवर्तिनि दीर्घरोगग्रस्ते च पुत्राणामिच्छया भवति विभागः ।

यथाह शङ्खः, अकामे पितरि रिक्थविभागो वृद्धे विपरीतचेतसि रोगिणि वेति ॥ ११४ ॥

बा० १। पूर्वं कस्मिन्नित्यादिना प्रकरणार्थं संगृह्य तत्र कस्येत्यंशो महता प्रपञ्चेन प्रतिपादितः। इदानीमितरानंशान्प्रतिपादयितुं मूलमवतारयति * इदानीमिति । मूले आवश्यकोपयोगितज्ञानुक्तपूरणानन्तरमित्यर्थः । * तदिति । त्रितयमित्यर्थः ।

२। पौनरुक्त्यादिदोषगणानुपपत्तिं परिहरन् व्याचष्टे *यदेति। चेदर्थोऽयम् । कुर्यादित्यत्र लिङर्थो न विवक्षितः। स च करणेच्छायां लाक्षणिक इत्याह *चिकीर्षतीति। आक्षेपादाह *तदेति। *इच्छया, स्वेच्छयैव। *विभजेत्, दायभागदानेन पृथक्कुर्यात् । तत्राबध्याअङ्गत्याग्ड *आत्मन इति । तदनन्तरं तेषां मिथ ऐक्यं भेदो वेत्यत्र नाग्रहोऽस्येति भावः । सुतानित्युक्तेर्बहुभिन्ने न

विभाग इतिश ानिरासाय तदर्थमाह * पुत्रमिति । कृतैकशेष-योस्तेन : बरेकशेष इत्यर्थः । अनुत्तानामितिवत् ।*निरङ्कुशेति। अनियतत्वादित्यर्थः । *नियमार्थमिति । शास्त्रीयत्वादिना।मन्वा-देकत्वात्पत्वात्तदुपलक्षणमित्याह * मध्यममित्यादि । साकाङ्क्ष-त्वादाह *विभजेदिति । उपलक्षणत्वे मानं सूचयन्नाह * श्रेष्ठा-दीति । चस्त्वर्थे । अस्य व्याख्या त्वनुपदमेवाग्रे स्फुटा ग्रन्थे एव ।

३। ननु उत्तरार्धस्य पूर्वव्यवस्थापकतया योजने सर्वे वेति-वासाङ्गत्येऽपि ज्येष्ठं वेतिवाशब्दासङ्गतिः । पूर्वतो विकल्पबोधने एव तत्स्वारस्यात् । न च तथैवास्तां, पूर्वेणैच्छिकविषमविभाग-स्यैव प्रतिपादनादिति वाच्यम् । न्यूनाधिकविभक्तानामित्यनु-पदवक्ष्यमाणमूलविरोधापत्तेः।अत आह *वाशब्द इति । मान-ववक्ष्यमाणोद्धाररहिताविषमाविभागपक्षापेक्ष इत्यर्थः। तथाच तस्य तत्त्वे न तदसङ्गतिरिति भावः । तुर्यपादं व्याचष्टे * सर्वेवेति । समांशिन इत्यत्र प्रशंसायामिनिः । अतएव बहुव्रीहिणा न गता-र्थत्वमित्याह * समांशभाज इति । प्राग्वदाह * कर्तव्या इति । पित्रेति भावः । अत्र विभागं चेत्कुर्यादित्यादिना यस्मिन्काले विभाग इत्यस्य संग्रहः, पितेत्यनेन येन विभाग इत्यस्य, उ-त्तरार्धेन यथा विभाग इत्यस्येति बोध्यम् ।

४। विशेषमाह *अयं चेति । पितृकर्तृकाविभागः । *पितृक्र-मायाते तु, द्रव्ये । *समस्वाम्येति । तस्य च समविभागे एव ता-त्पर्यम्।अन्यथोक्तरीत्या तदानर्थक्यमेवेति भावः।*इच्छया, पितुः। यद्यप्ययं समोऽपि स्वार्जितविषय एव तथाप्यग्रे तस्यैव प्रतिपाद्यत्वे-न तदंशे विशेषाभावात्तदनुक्तिरिति बोध्यम् । अत एव विभजेदिति साकाङ्क्षमाद्यमुक्तं, द्वितीयं तु तत्रैव तदन्यपक्षद्वयसाधारणम् । अत

इव तथोक्तं सर्वेवेति । तच्च तत्र पक्षद्वये समविभागे एव । चत्वारो विभागस्य कालास्तत्राद्यो मूलकृतोक्त इति प्रतीकपूर्वकमाह * विभागं चेदिति । * यदेति । जीवत्येव तस्मिन्निति भावः । द्वितीयं तदनुक्तं स्वयमाह * अपरोऽपीति । कालोऽस्तीति शेषः । तमेवाह * जीवत्येवेति । * निवृत्तेति । स्त्रीसुखानभिलाषिणीत्यर्थः । * पितुरिति । विभागे इति शेषः । * अनिच्छायामपीति । यदा पुत्रेच्छा तदेति शेषः । मूलानुक्तत्वादत्र मानमाह * यथा नारदेनेति । दर्शित इत्यत्रान्वयः । * अत इति । अत्र पितुरित्यस्य धनमित्यत्रान्वयः । अत ऊर्ध्वमित्यस्य मातापितृमरणोत्तरमित्यर्थः ।

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।
भजेरन्पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥

इति मनूक्तेः । तदाह * पित्रोरिति । *प्रत्तासु, विवाहितासु । वापीति पाठः । रमणं स्त्रीसम्भोगः । तदिच्छानिवृत्तौ सत्याम् । स्पृहा द्रव्यविषया बोध्या । अत्र तदुक्तेः फलमाह * अत्रेति । मातुर्निवृत्ते इत्यत्रेत्यर्थः । अनेन साकाङ्क्षत्वं निरस्तम् । मूलोक्त, नारदीयस्वयमुक्त, नारदप्रथमोक्तपक्षान्प्रथमद्वितीयतृतीयान् व्युत्क्रमेण मुन्यन्तरसंवादेनाह * गौतमेनापीति । तृतीय इत्यनेन दर्शित इत्यस्यानुषङ्गसहितेनास्यान्वयः । *ऊर्ध्वमिति । पित्रोरिति शेषः । पितुरिति प्राग्वत् । वापीति पक्षान्तरे । एवं नारदवाक्येऽपि बोध्यम् । वेच्छतीत्यत्राप्येवम् । * तृतीय इति । गौतमेन कालो दर्शित इत्यर्थः । प्रकृतक्रमे तु अस्याद्यत्वं बोध्यम् । एवं स्वयं पक्षद्वयमुक्तम् ।

५। अथ तृतीयं कालमाह *तथेति । [1]निरितिपाठे तु दर्शित

---

१ "जीवतिवेच्छतीति तृतीय" इत्यत्र "जीवति वेच्छति तृतीय" इति इतिशब्दरहिते पाठे इत्यर्थः ।

इत्यन्वेन गौतमसमाप्तिः । एवं कालद्वयं स्वयमुक्त्वा तृतीयमाह * जीवतिचेच्छति तृतीयस्तथेति । पितरि जीवत्येवेच्छति च विषयाभिलाषुके च सति तृतीयस्तथा तृतीयोऽपि विभागकाल इत्यर्थः । तमेवाह * सरजस्कायामिति । * वस्तुत आद्यपाठ एव तथा व्याख्यातो व्याख्यात्रभिमत इति बोध्यम् । * अनिच्छतीति । विभागमित्यादिः । * दीर्घेति । अचिकित्स्येत्यर्थः । येन तृ त्वसमुच्चयः । यदि पुत्रेच्छा तदेति शेषः । अस्यापि लघुत्वादाह * यथाह शङ्ख इति । * अकामे, विभागमनिच्छति । *विप तचेतसीति । अधर्मवर्त्तिनीत्यर्थः । रोगिणीत्यत्र भूम्नि इनिः । वेतीत्यनेन विकल्प उक्तः । एवं प्रागपि बोध्यम् । एतेन "कालद्वयमेव पितुरिच्छा तन्निधनं च, न तृतीयोऽपीति मातुर्निवृत्ते रजसीति पितामहादिधनविषयः" इति प्राच्योक्तमपास्तम् । शङ्खादिविरोधात् । तस्य तन्मात्रविषयत्वे मानाभावात् । तत्त्वेऽपि तत्त्वसंभवादुपक्रमविरोधाच्च । एवंचैवं कालत्रयं पितामहधनेऽपि बोध्यम् । एतेन तत्रान्यथा व्याख्यानं तदुक्तमपास्तम् ॥ ११४ ॥

मि॰ पितुरिच्छया विभागो द्विधा दर्शितः, समो विषमश्च । तत्र समविभागे विशेषमाह ।

या॰ यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समांशकाः ।
न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा ॥ ११५ ॥

मि॰ यदा स्वेच्छया पिता सर्वानेव सुतान् समविभागिनः करोति तदा पत्न्यश्च पुत्रसमांशभाजः कर्तव्याः । यासां पत्नीनां भर्त्रा श्वशुरेण वा स्त्रीधनं न दत्तम् । दत्ते तु स्त्रीधने अर्द्धांशं वक्ष्यति, दत्ते त्वर्द्धं

कल्पयेदिति । यदा तु श्रेष्ठभागादिना ज्येष्ठादीन् विभजति तदा पत्न्यः श्रेष्ठादिभागान् न लभन्ते किंतूद्धृतोद्धारात्समुदायात्समानेवांशान् लभन्ते स्वोद्धारं च।

यथा ऽऽपस्तम्बः, परीभाण्डं च गृहेऽलङ्कारो भार्याया इति ॥ ११९ ॥

बा० १ । *विभाग, आद्यः। * दर्शितः, मूलकृता। समस्यैव सिद्धान्तयिष्यमाणस्य मूलेष्टत्वमपि सूचयन् व्युत्क्रमेणाह *सम इति । तत्र, तयोर्मध्ये । यद्यर्थमाह * यदेति। फलितमाह * सर्वानेवेति। लिङ्ग्थाविवक्षयाऽऽह * करोतीति । * पत्न्यश्च, ता अपि । अत्र बहुवचनेन पत्नीपदस्वारस्येन च सुतसापत्नमातुरपि विभागः सूचितः। इदमग्रे स्फुटीभविष्यति । समांशका इत्यत्र अलौकिकप्रक्रियावाक्ये समासान्तप्रवृत्त्या तदा तत्र टाबभावान्नेत्वमिति ध्वनयन्नाह * समांशभाज इति । समांशिका इति पाठे तु वैकल्पिकत्वात्कबभावे टापि स्वार्थिके कनि कथंचिदिष्टसिद्धिः।

विष्णुरपि, मातरः पुत्रभागानुसारिभागहारिण्य इति ।

२। यासामिति शेषे षष्ठी तत्रेत्याह *यासां पत्नीनामिति। एवमग्रेऽपि वक्ष्यति योगीश्वर एव आधिवेदनिकस्थले । तथाच स न्यायः सर्वत्रान्यत्र बोध्यः। अत एव अर्धशब्दो न समांशविभागपरः किन्तु यावता समत्वं तत्पर इति बोध्यम्। अस्य वचनस्य विषमविभागे पत्न्यंशाभावे दंपत्योः पुत्रवद्विभागे च न तात्पर्यं गमकाभावादनियामकत्वाच्च, किंतु समांशे एव। एको वाशब्दो मिथोविकल्पे द्वितीयो वाशब्दो वक्ष्यमाणपित्रादिविकल्पे तत्रेत्यभिमेत्याह * भर्त्रेति । * स्त्रीधनं, तत्त्वेन मनुमूलक-

दादिना प्रतिपादितं वक्ष्यमाणं रिक्थादिभिन्नम्। नन्वेवं तद्दाने-ऽभावः स्यादत आह *दत्तेत्विति। तात्पर्यमयमेव विशेषः। तद्वैतदभिप्रेत्याह—

३। * यदा श्रेष्ठेति। उद्धृतोद्धारादिति बहुव्रीहिः। सुतानामिति भावः। समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायेन *समानेवेति। स्वं पत्नी। अतएव अत्र द्वितीये मानमाह * यथाहेति। गृहे यत्परीभाण्डं प... दि उपकरणं, अलङ्कारश्च आभूषणं धृतं, तत् भार्याया अंश इत्यर्थः। रथः पितुः परीभाण्डं च गृहे उभयं पितुः अलङ्कारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके इदं भार्याया इति तु हरदत्तः।

४। अत्र यदि कुर्यादित्यनेन पितुरिच्छया विभाग उक्तो न पत्नीच्छया। सोऽपि पुत्रांशपृथक्करणपर्यन्तो न स्वतः। जायापत्योर्न विभागो विद्यते इत्यादिप्रागुक्तापस्तम्बादिना तत्र सहत्वोक्त्या तस्यासम्भवात्। अर्द्धो वा एष आत्मनो यः पत्नीति श्रुतेश्च। अयमेवाशयोऽनीशास्ते हि जीवतोरिति मानवस्य। पुत्रतस्तस्या अन्तरङ्गत्वात्। किन्तु बहुवचनादनेकत्वे पत्नीनां प्रतिपत्नि पुत्रांशतुल्यांशान्संगृह्य स्वांशेन सह स्थाप्याः। एवं च ताभ्यः पृथक्कृत्यांशो देय इति न। अतएव समांशका इत्येवात्रोक्तं,न तु तद्वत् पत्नीश्च विभजेत् सममिति। अत एव धनाविभागाभावे नापस्तम्बादितात्पर्यं, किन्तूक्ते इति प्राक्प्रतिपादितं प्रतिभूप्रकरणे व्याख्यात्रा। मदनरत्नेऽप्येवम्। एवञ्च यथा जीवत्पितृकविभागे आद्यपक्षे एवमन्यपक्षद्वये दत्तेति न्यायेन निर्वाहवत् पुत्रेच्छयैव पितृवन्निर्वाहो बोध्यः॥ ११९॥

मि० ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः—

इति पक्षद्वयेऽप्यपवादमाह।

या० शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिद्दत्त्वा पृथक् क्रिया ।

मि० स्वयमेव द्रव्यार्जनसमर्थस्य पितृद्रव्यमनीहमानस्यानिच्छतो यत्किञ्चिदसारमपि दत्त्वा पृथक् क्रिया विभागः कार्यः पित्रा, तत्पुत्रादीनां दायजिघृक्षा माभूदिति ।

४ मि० ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति न्यूनाधिकविभागो दर्शितः । तत्र शास्त्रोक्तोद्धारादिविषमविभागव्यतिरेकेणान्यथाविषमविभागनिषेधार्थमाह ।

या० न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः॥ ११६॥

मि० न्यूनाधिकविभागेन विभक्तानां पुत्राणामसौ न्यूनाधिकविभागो यदि धर्म्यः शास्त्रोक्तो भवति तदाऽसौ पितृकृतः कृत एव न निवर्त्तते इति मन्वादिभिः स्मृतः । अन्यथा तु पितृकृतोऽपि निवर्त्तते इत्यभिप्रायः ।

यथाह नारदः,

व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः ।
अयथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः॥ इति ११६॥

बा० १।शक्तस्येत्यस्य व्याख्या * स्वयमेवेति।शेषमाह * पित्रेति । अस्यैव व्याख्या *अनिच्छत इति । तत्पदस्वारस्यादाह *असारमपीति । अपिना सारस्यापि समुच्चयः । तत्र हेतुमाह *तत्पुत्रेति । *इति, हेतोरित्यर्थः ।

उ० २।उत्तरसङ्गतिमाह * ज्येष्ठं वेति। * तत्र, तस्मिन्सति । उद्धारादीति तृतीयासमासः। अन्यथेत्यस्य प्रागेत्यादिः। शास्त्रोक्तेत्यनेन वक्ष्यमाणस्यापि सङ्ग्रहः। निषेधस्यास्पष्टत्वादाह *नि-

षेधार्थमिति । तच्चात्पर्यैकमित्यर्थः । अन्यथा "विभागं चेत्पिता-कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान्"इत्यर्थेनैव तृतीयकोटिसिद्धेरेतस्य मनूक्तोद्धारसहितविषमविभागपक्षस्य चानर्थक्यं स्पष्टमेव । एवञ्च पिता चेत्पुत्रान्विभजेत्तस्य स्वेच्छा स्वयमुपार्जितेऽर्थे इति वैष्णवम्

प्रदानं स्वेच्छया कुर्याद्भोगं चैव ततो धनात् ।

इति बार्हस्पत्यम्,

पिता चैव स्वयं पुत्रान्विभजेद्वयसि स्थितः ।

ज्येष्ठं श्रेष्ठविभागेन यथावा स्वमतेन तु ॥

इति नारदीयं च व्याख्यातवर्णितमूलाशयकमेव । एते-नेदं यथैच्छिकविभागपरं मोद्धारविभागपरमिति इच्छया विभजेत् सुतानित्येतत्परमिति विष्णुनारदादिविरोधात्तथा वि-भागस्यास्वर्ग्यत्वात् चिन्त्यमिति मन्दोक्तमपास्तम् । यत्तु तेन यदपि मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते इति स-मविभागसाधकं विषमविभागनिषेधकं चोक्तं तदपि नित्यानुवा-दमविधिमाहुर्न्यायविदः इत्यनेन निराकृतमित्युक्तं, तत् तत्सूत्रा-दर्शनमूलकमान्ध्यसूचकम् । तस्यान्यनिराकरणपरत्वं तत्र हि स्पष्टं प्रागुक्तं च । एतेन स्वार्जिते पितुरैच्छिकवैषम्यमपि शास्त्रीयत्वेन धर्म्यमित्यपि तदुक्तमपास्तम् ।

जीवद्विभागे तु पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत् ।

निर्भागयेत् न चैवैकमकस्मात्कारणं विना ॥

इति कातीयं तु निर्दोषपुत्रपरमिति तदपि न विरुद्धम्, भवदभिमतासाधकं च । न्यूनाधिकशब्दो विभागपर इत्याह

* न्यूनेति । अत एव—

समन्यूनाधिका भागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः ।

तथैव तैः पालनीया विनेयास्ते स्युरन्यथा ॥

इति बृहस्पतिः।

पित्रैवतु विभक्ता ये समन्यूनाधिकेन च।
तेषां स एव धर्म्यः स्यात्सर्वस्य हि पिता प्रभुः॥

इति नारदश्च(व्य०प०१३।१५)सङ्गच्छते। धर्म्य इत्यस्य व्याख्या *शास्त्रोक्त इति। अत्रासम्बद्धत्वाद् बहुशेषपूरणेन व्याख्यातम्। नन्वेवं तन्निषेधानुक्त्या प्रतिज्ञाभङ्गः, अत एवव्यवच्छेद्यमाह *अन्यथात्त्विति। तस्याशास्त्रोक्तत्वे त्वित्यर्थः। अयथाशास्त्रेति पाठः। अन्यथेति पाठेऽपि स एवार्थः॥ ११६॥

मि० इदानीं विभागस्य कालान्तं कर्त्रन्तरं प्रकारनियमं चाह।

या० विभजेरन् सुताः पित्रोरूर्ध्वं रिक्थमृणं समम्।

मि० पित्रोर्मातापित्रोरूर्ध्वं प्रायणादिति कालो दर्शितः। सुता इति कर्तारो दर्शिताः। सममिति प्रकारनियमः, सममेवेति। रिक्थमृणं च विभजेरन्। ननु ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्चेत्युपक्रम्य,

(मनु० अ० ९ श्लो० १०५)

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पित्र्यं धनमशेषतः।
शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा॥

इत्युक्त्वा (मनु० अ० ९ श्लो० ११२)

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम्।
ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः॥

इति सर्वस्माद् द्रव्यसमुदायाद्विंशतितमो भागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यच्छ्रेष्ठं तज्ज्येष्ठाय दातव्यम्, तदर्द्धं चत्वारिंशत्तमो भागो मध्यमं च द्रव्यं मध्यमाय दातव्यम्,

तुरीयमशीतितमो भागो हीनं द्रव्यं च कनिष्ठाय दातव्यमिति मातापित्रोरूर्ध्वं विभजतामुद्धारविभागो मनुना दर्शितः।

तथा, (मनु० अ० ९ श्लो० ११६।११७)

उद्धारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना। उ०
एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्द्धं ततोऽनुजः।
अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः॥ इति

ज्येष्ठस्य द्वौ भागौ, तदनन्तरजातस्य सार्द्ध एको भागः, ततोऽनुजानामेकैको भाग इत्युद्धारव्यतिरेकेणापि विषमो विभागो दर्शितः, पित्रोरूर्ध्वं विभजताम्। जीवद्विभागे च स्वयमेव विषमो विभागो दर्शितो, ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति। अतः सर्वस्मिन्नपि काले विषमो विभागोऽस्तीति कथं सममेव विभजेरन्निति नियम्यते।

अत्रोच्यते। सत्यम् अयं विषमो विभागः शास्त्रदृष्टः, तथापि लोकविद्विष्टत्वान्नानुष्ठेयः।

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु।

इति निषेधात्। यथा— (याज्ञ० अ० १।१०९)

महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्।

इति विधानेऽपि लोकविद्विष्टत्वादननुष्ठानम्। यथा वा मैत्रावरुणीं गां वशामनूबन्ध्यामालभेत इति गवालम्भनविधानेऽपि लोकविद्विष्टत्वादननुष्ठानम्।

उक्तं च,

यथा नियोगधर्मो नो नानूबन्ध्यावधोऽपि वा।
तथोद्धारविभागोऽपि नैव संप्रति वर्तते॥ इति।

आपस्तम्बोऽपि–जीवन्पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्स-मामिति स्वमतमुक्त्वा ज्येष्ठो दायाद इत्येके इति कृत्स्नधनग्रहणं ज्येष्ठस्यैकीयमतेनोपन्यस्य देशविशेषेण सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णभौमं ज्येष्ठस्य, रथः पितुः परीभाण्डं च गृहे, अलङ्कारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके इत्येकीयमतेनैवोद्धारविभागं दर्शयित्वा तं शास्त्रवि-प्रतिषिद्धमिति निराकृतवान्। तं च शास्त्रविप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शयतिस्म, मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदि-त्यविशेषेण श्रूयते इति। तस्माद्विषमो विभागः शा-स्त्रदृष्टोऽपि लोकविरोधाच्छ्रुतिविरोधाच्च नानुष्ठेय इति सममेव विभजेरन्निति नियम्यते।

मि० मातापित्रोर्धनं सुता विभजेरन्नित्युक्तम्। तत्र मातृधनेऽपवादमाह।

या० मातुर्दुहितरः शेषमृणात्।

मि० मातुर्धनं दुहितरो विभजेरन् ऋणाच्छेषं मा-तृकृतर्णापाकरणावशिष्टम्। अतश्च ऋणसमं न्यूनं वा मातृधनं सुता विभजेरन्नित्यस्य विषयः। एतदुक्तं भवति–मातृकृतमृणं पुत्रैरेवापाकरणीयं न दुहितृभिः, ऋणावशिष्टं तु धनं दुहितरो गृह्णीयुरिति। युक्तं चैतत्।

पुमान्पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः।

इति स्त्र्यवयवानां दुहितृषु बाहुल्यात् स्त्रीधनं दु-हितृगामि। पितृधनं पुत्रगामि, पित्र्यवयवानां पुत्रेषु बाहुल्यादिति।

तत्र च गौतमेन विशेषो दर्शितः, स्त्रीधनं दुहि-

णामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां चेति ।

अस्यार्थः । प्रत्ताऽप्रत्तासमवायेऽप्रत्तानामेव स्त्रीधनम् । प्रत्तासु चाप्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितासमवायेऽप्रतिष्ठितानां चेति । अप्रतिष्ठिता निर्धनाः ।

मि० दुहित्रभावे मातृधनमृणावशिष्टं को गृह्णीयादित्यत आह ।

या० ताभ्य ऋतेऽन्वयः ॥ ११७ ॥

मि० ताभ्यो दुहितृभ्यो विना दुहितॄणामभावे अन्वयः पुत्रादिर्गृह्णीयात् । एतच्च विभजेरन् सुताः पित्रोरूर्ध्वमित्यनेनैव सिद्धं स्पष्टार्थमुक्तम् ॥ ११७ ॥

बा० १। एवं पितरि जीवति विभागस्य कालत्रयमुक्तम् । अस्य पितरि जीवतीत्येतत्तात्पर्येणोक्तवचनेनैव सङ्ग्रहः । अधुना तन्मरणानन्तरमपि चतुर्थो विभागकालः तत्र संमतिमाह यथाहेति इति प्रतिपादकं मूलमवतारयति—

२। *इदानीमिति । तत्कथनानन्तरमित्यर्थः । एवं च मुनिना तेषां द्विधैव सङ्ग्रहः कृतः, पितृजीवनोपलक्षितः तन्मरणोपलक्षितश्च । तत्र पितरि जीवतीत्यत्र त्रयः पक्षाः पित्रिच्छा तदनिच्छा च अन्त्याऽप्युक्तरीत्या द्विधेति बोध्यम् । सर्वे वा स्युः समांशिन इत्यनेनापि सूचितमिदम् । अतस्तत्र पक्षद्वयं समविभागे एवेति बोध्यम् । तृतीयेऽपि पूर्वतो विशेषमाह *नियमं चाहेति । पिता च पिता चेत्यर्थनिरासायाह *मातेति । ऊर्ध्वमित्यस्य साकाङ्क्षत्वादाह * प्रायणादिति । मरणादित्यर्थः । *सुता इति । अत्रापि प्राग्वत् सुतश्च सुतौ च सुताश्चेत्येकशेषो बोध्यः । पितृव्यादितो विभागे आद्योपयोगो बोध्यः । कन्यासु

विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादत्र पूर्वत्र च न कन्याया ग्रहणमिति बोध्यम्। ननु एवकाराभावेन तावन्मात्रोक्त्या कथं नियमलाभः अतो नियमस्वरूपमेव निष्कृष्याह * सममेवेतीति । सर्वं वाक्यमिति न्यायेनेति भावः । अभेदभ्रमनिरासाय वक्ष्यमाणार्थसिद्धये च व्याचष्टे * रिक्थमिति ।

३। ननु जीवद्विभागे आद्यपक्षे मूलेन विषमविभाग उक्तः, पित्रोरूर्ध्वं विभागे मन्वादिभिः स उक्त इति तयोरुभयप्रामण्याद्विकल्पे समविषमविभागयोर्न्याय्ये सममित्यस्य सममपीत्येव व्याख्यानमुचितं न तु सममेवेतीति। तथा च प्रकारानियमपरतया व्याख्यानमयुक्तमिति शङ्कते *ननूर्ध्वमित्यादिना नियम्यते इत्यन्तेन। *ऊर्ध्वमिति । प्रागुक्तमिदं तस्य तदूर्ध्वत्वप्रतिपादकमिह लिखितम् । एवमग्रेऽपि । *पित्र्यं, पितुरागतम् । *अशेषतः, सार्वविभक्तिकः प्रथमान्तात्तासिः । *शेषाः, ज्येष्ठभिन्नाः । *उपजीवेयुः, पितृवत्तस्यानुसरणं कुर्युः । इदं ज्येष्ठेन जातमात्रेणेति च मानवं,

७ बिभृयाद्वेच्छतः सर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता ।
भ्राता शक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षा कुलस्थितिः ॥
सर्वेच्छया कनिष्ठोऽपि शक्तः सन् बिभृयात् परान् ।

इति नारदात् इच्छाविषयकम् । एवं च मानवे ज्येष्ठत्वमुपलक्षणम् । इदं व्याचष्टे * सर्वस्मात् द्रव्यसमुदायादिति । विभजनीयादित्यर्थः । उद्धार इति शेषः । कर्मणि घञ् । उद्ध्रियमाण इति तदर्थः । योगरूढोऽयम् । तस्य मध्यमणिन्यायेनाग्रेऽप्यन्वय इति । चादिस्वारस्यादाह*सर्वेति । यद्यपि स्[illegible]न्वयस्तत्र तथापि फलितमाह *ज्येष्ठायेति । तत्कर्तृभिरुदासीनैरित्यर्थः । मिथो वा । *इतीति । तथोक्त्वा इत्यर्थकेन तेन मानवेन ततस्तथा कुर्वतां स दर्शित इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । ततोऽव-

शिष्टं द्रव्यं सर्वे समं विभज्य गृह्णीयुरिति भावः। प्रकारान्तरेण मनूक्तमेव विषमविभागमाह * तथेत्यादिविभजतामित्यन्तेन। तथेत्यस्य दर्शित इत्यत्रान्वयः। * एषां, ज्येष्ठादीनाम्। * इयं, वक्ष्यमाणा। अस्य व्याख्या * ज्येष्ठस्येति। इदमपि प्रकरणाज्ज्येष्ठादेः कर्तृत्वाच्च तदनन्तरपरमेवेत्याह *पित्रोरिति। नन्वेवमपि मूला...कत्वान्नास्ति तत्र विषमविभाग इत्याशङ्कायां दृष्टान्ततयाऽऽह * जीवदिति। एतेनास्यात्रानुपयोग इत्यपास्तम्। * स्वयमेव, मूलकृतैव। एवंच मूलकृतः स नैवेष्टः क्वापीति दुर्वच...तात्पर्यकमिदमिति स्मार्तत्वाविशेषाद्विनिगमनाविरहाच्चत्र तदभावो दुर्वचः। तदाह * अतइति।

४। सत्यमित्यादिना तत्सत्ताऽङ्गीकृतेत्यसत्त्वलक्षणमप्रामाण्यं निरस्तं यद्यपि तथाप्यननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमेवेत्याह * लोकेति। ननु तस्य लोकविद्विष्टत्वेऽपि लोकतः शास्त्रस्य प्राबल्यात्कथमननुष्ठेयत्वम् अत आह *अस्वर्ग्यमिति। धर्म्यमपि लोकविद्विष्टं नाचरेत्, यतोऽस्वर्ग्यं तदित्यर्थः। अस्वर्ग्यत्वं तदभावे हेतुः। एवं च शास्त्रेणैव तथोक्तत्वान्नानुष्ठानं तस्येति भावः। अत्र स्मार्त्तं दृष्टान्तमाह * यथेति। मौलमेवेदम्। श्रौतं तमाह * यथावेति। मि...वरुणदेवताकां वशां वन्ध्याम् अनूबन्ध्यां गामालभेतेत्यर्थः। इयमनूबन्ध्येष्टिरापस्तम्बेन सोमे उदवसानीयोत्तरमाम्नाता। सांप्रतं तेनैव तत्स्थाने आमिक्षाया उक्तत्वात्तदननुष्ठानं याज्ञिकानामिति बोध्यम्।

५। एवं सामान्येनोक्तविषमविभागाभावः कलावेव न तु पूर्वत्र, दृष्टान्तबलेन तथैव लाभादिति सूचयन्सोद्धारविषमविभागः कलिनिषिद्धोऽपीति प्रतिपादयन् उक्तश्रौतस्मार्त्तदृष्टान्तयुतं विषमविभागप्रतिषेधकं स्मार्त्तभाट्टवचनमप्याह * उक्तं चेति। नियो-

मो विधिः। यथाऽन्यः श्रौतान्यो विधिवाक्याविहितधर्मो महोक्षावालम्भनरूपो नेत्यर्थः। नेत्यस्योभयत्रान्वयः। धर्मो नो इति पाठान्तरे नियोगधर्मोऽपुत्रां गुर्वनुज्ञात इत्यादिविहितो देवरादितः सुतोत्पत्तिरूपो बोध्यः। नो इति निषेधे। * अनूबन्ध्येति। वशालम्भनरूप इत्यर्थः। अपि वेति समुच्चये। * तथोद्धारेति। सोद्धारेत्यर्थः। अपिना द्वितीयसंग्रहः। * सम्प्रति, कलौ। अत एव माधवीये ब्रह्मपुराणम्,

ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा।
कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम्॥ इति।

आपस्तम्बोऽपीत्यस्य निराकृतवानित्यत्रान्वयः। यदपि जीवन्नित्यतः प्राक् एकधनेन ज्येष्ठं पुत्रं तोषयित्वेत्युक्तं तथापि न तद्विषमांशपरं किन्तु तत्परितोषपरम्। अत एवैकेन प्रधानेन केनचिद्धनेन गवादिना ज्येष्ठं पुत्रं तोषयित्वा तृप्तं कृत्वेति व्याख्यातम्। तदेतदभिप्रेत्याह * स्वमतमिति। क्षीबमुन्मत्तं च परिहाप्य पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः तदभावे आचार्य आचार्याभावेऽन्तेवासी हृत्वा तदर्थं धर्मकृत्येषु चोपयोजयेद् दुहिता वा सर्वाभावे राजा दायं हरेतेत्युक्त्वा चेति शेषः। *कृत्स्नेति। अत्र संवादी ज्येष्ठ एवेति मनुः प्रागुक्त एव। गौतमोऽपि,सर्वं वा पूर्वस्य स चेतरान् बिभृयादिति। *देशेत्यादि। कस्मिंश्चिद्देशविशेषे। सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णभौमम् कृष्णं भूमौ जातं भौमं धान्यमाषादि। कृष्णायसमित्यन्ये। इदं सर्वं ज्येष्ठस्य पुत्रस्यांशः। रथः यत् गृहे परीभाण्डमुपकरणं पीठादिकं तदपि पितुरंशः। धृतोऽलंकारो भार्याया अंशः। ज्ञातिभ्यः पित्रादिभ्यश्च यद्धनं लब्धं तच्च भार्याया अंश इत्येके मन्यन्ते इति हरदत्तः। * विप्रतिषिद्धं, विरुद्धम्। * स्वयमेव, आपस्तम्ब एव। * मनुरिति। तैत्तिरीय-

श्रुतिवाक्यमिदम् । तत्र पुत्रेभ्य इति बहुवचननिर्देशाद्दायमित्येकवचननिर्देशाच्चाविशेषेण ः वणमित्यर्थः । किञ्च तदग्रे अथापि तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययतीत्येकवच्छ्रूयते अथापि [illegible] यावद् इत्युक्तम् ।

६। सिद्धान्त. पसंहरति * तस्मादिति । * श्रुतीति । मनुरितिश्रुतीत्यर्थः । * सममेवेति । अतएव जीवद्विभागे स एवोत्तरपक्षत्वेनोक्तः स एवाग्रेऽवलम्बितश्च । ज्येष्ठं वेति तु तद्द्युगान्तरविषयकम् ।

जीवद्विभागे तु पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत् ।
निर्भाजयेन्नचैवैकमकस्मा. कारणं विना ॥

इति कातीयमप्यत्रानुकूलम् । अतएव न्यूनाधिकेति प्रागुक्तस्य नारदादेश्च तथा कर्त्तव्यत्वे न तात्पर्यं किंतु यदि विशेषादर्शी शा[illegible] दैवात्पिता शास्त्रोक्तप्रकारेण विषमविभागं करोति तदा न निवर्त्तते इत्यत्र तात्पर्यम् । परमतात्पर्यं तु प्रागुक्तमेव व्याख्यात्रेति न तद्विरोध इति बोध्यम् ।

७। यद्यप्यत्र पित्रोरूर्ध्वमित्युक्तं, मानवेऽपि ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्चेत्युक्तम्, इत्युभयमरणानन्तरकाल एव लभ्यते, प्रत्येकमरणानन्तर[illegible] तु पितरि जीवति मातृमरणोत्तरमपि विभागापत्तिः, तथाच पितरि मृते मातरि सत्याम् इष्टविभागानापत्तिः, तथापि प्रागुक्तयथाश्रुतगौतमात् पितुरूर्ध्वमिति वक्ष्यमाणमूलाच्च पितृमरणमेव मुख्यं निमित्तम् । अन्वाचयशिष्टं मातृमरण. । एवं च पितृमरणं मातृसत्त्वासत्त्वात् द्विविधमपि प्रमीतपितृकत्वेन गृह्यते इति तत्परमिदमिति न वक्ष्यमाणविरोधः । यथाचाद्येन तत्तात्पर्येण त्रयाणां संग्रहः तथाऽनेनद्वयोः अतएव जीवत्पितृकविभागः प्रमीतपितृकविभागश्चेति द्वेधैवाभियुक्तव्यवहारो न तु प्रमीतमातृक इति

तृतीयोऽपि । न चानीशास्ते हि जीवतोरिति मानवे उक्तत्वादुभयमरणयोरेव निमित्तत्वलाभ इति तदेकवाक्यतया यथाश्रुतमूलसौष्ठवे कथं तत्परत्वमिति वाच्यम् । सर्वथा ऽन्यथादुष्परिहरवक्ष्यमाणविरोधपरिहाराय जायापत्योरित्याद्यापस्तम्बस्य धनविभागसत्त्वेऽपि पुत्रवत्पृथक्करणाभावे अर्धाङ्गत्वेन सर्वत्र सहत्वेन तात्पर्यस्य प्रागुक्तत्वेन तद्रीत्या पुत्रतः पत्न्या अन्तरङ्गत्वेन तस्या अपि तद्वत्साधारणस्वत्वेन मातृसत्त्वे विभागाभावे यथेष्टविनियोगे स्वामित्वाभावस्तेषामिति मनुतात्पर्यात् । अयमेवाशयः पित्रोरूर्ध्वमिति वदतो मूलस्यापि । अस्वतन्त्राः पितृमन्तो मातर्यप्येवमेवेति शङ्खस्यापि ।

पितर्युपरते पुत्रा विभजेरन् पितुर्धनम् ।

अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते ॥

इति देवलात् । यद्वा पितरि जीवति आस्तां तत् तदर्जितविषयम् । एवं मातरि सत्यां तद्धनाविषयम् । किञ्च पित्रोरित्यस्याग्रे फलमनुपदं वक्ष्यते । एतेन दंपत्योर्धनविभागो नास्ति प्रागापस्तम्बेनानुक्तत्वादिति हरदत्तोक्तमपास्तम् । एवं च पितरि मृते मातरि सत्यामपि विभागोऽस्त्येव । परं तु न स मात्रिच्छयेति न तस्यास्तत्र कदापि कर्त्रीत्वमिति बोध्यम् ।

८। तदयमर्थः । जीवद्विभागे त्रयः कालाः । पितुरिच्छा द्विविधा यदेति द्वौ । आद्ये पिता कर्ता, तदन्ययोः पुत्रः सः । अंशसाम्यं सर्वत्र । आद्ये मातुः पितुश्च समांशौ, एवं तदन्ययोरपि । तत्र मातुः स्त्रीधनादाने । दत्तेत्वर्द्धम् । मृतविभागे द्वौ कालौ मातृसत्त्वासत्त्वाभ्याम् । तत्र कर्ता पुत्रः । अंशसाम्यमेव । आद्ये मातुरपि समांशः । सर्वथा मातुरिच्छा न नियामिका, नापि तस्याः कर्तृत्वम् । इदमपि अस्थावरविषयं,

शुद्धस्वार्जितविषयं, पैतामहमिश्रस्वार्जितविषयं च । शुद्धपैतामहे तु विशेषो वक्ष्यमाण इति न तत्र मातुरंश इति ।

९। तथाच प्रमीतापितृकाविभागः क्रमागतस्य पित्रार्जितरहितस्य, तन्मिश्रस्य, शुद्धपित्रर्जितस्य वा धनस्येति त्रेधा । पित्रर्जितस्यापि पाणिग्रहणतः पूर्वमूर्ध्वं वेति द्विधा । तत्राद्ये तद्विभागव्यवस्थावाक्येषु—

पैतृके न विभागार्हाः सुताः पितुरनिच्छतः ।
क्रमागते गृहे क्षेत्रे पितापुत्राः समांशिनः ॥
न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमार्जितम् ।
इति गौतमीये—
द्रव्ये पितामहोपात्ते स्थावरे जंगमेऽपिवा ।
सममंशित्वमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैवहि ॥
पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितम् ।
विद्याशौर्याद्यवाप्तं च तत्र स्वाम्यं पितुः स्मृतम् ॥
प्रदानं स्वेच्छया कुर्याद्भोगं चैव ततो धनात् ।
तदभावे तु तनयाः समांशाः परिकीर्तिताः ॥

इति बार्हस्पत्येषु च पुत्राणामेव पित्रा सह भोगितया निर्देशात् तदन्यविभागपरयोरेव "यदिकुर्यात्" "पितुरूर्ध्वम्" इत्यनयोर्वाक्ययोर्मातुर्विभागश्रवणाच्च माता न विभागहरणार्हा । युक्तंचैतत् । विभागशब्दो हि भावव्युत्पत्त्या रूढ्या चान्यस्वाम्यसहभावेन विभजनीयार्थसामान्यस्थितस्य स्वस्वाम्यस्य तदसहभावेन तदेकदेशे व्यवस्थापनमभिधत्ते । श्वशुरादिधने च स्नुषादीनां न जन्मतः स्वाम्यम् । मिथः संबन्धस्य प्रागभावात् । भाविन एव तस्य जन्मान्तरसाधारण्येनातिप्रसञ्जकत्वात् । नापि पाणिग्रहणतः । उत्तरपरिग्रहे एव ततः साहित्यासिद्धेः । नापि भर्तुर्मरणतः ।

स्य तद्जनकत्वात् । तत्त्वे वा पुत्रस्वाम्येन प्रतिबन्धात् । अन्यथा ऽपुत्रस्वपितृव्यपत्नीनां पौत्राणां च मिथो विभागप्रसक्तेरनेकपितृकाणामिति मूलं विरुध्येत । अतएव पाणिग्रहणतः प्राक् पित्रर्जिते द्रव्येऽपि न मातुर्विभागः । सममंशं हरेदिति सिद्धस्वाम्यस्यैव हरणप्रतीतेः । असिद्धस्वाम्ये हि दद्यादाप्नुयादित्यादिकमेव युक्तमिति बोध्यम् । स्थावरे उभयाविधेपि सत्सु पुत्रेषु तत्स्वाम्यस्य वक्ष्यमाणदिशाऽपायसंभवाच्चेति केचित् ।

१०। ऊर्ध्वं तु पित्रर्जितं स्थावरमस्थावरं चेति द्विधा । तत्र केचित् । तत्र यद्यपि माताऽप्यंशं समं हरेदिति उभयसाधारणं तथापि न दत्तं स्त्रीधनमित्यस्यात्राप्यन्वयादस्थावरे एव पर्यवस्यति । तथाहि । कारकविभक्तिस्तावन्नैरपेक्ष्यं गमयत्युत्सर्गत इति सर्वसंमतम् । एवं भर्त्रा श्वशुरेण वा निरपेक्षेण यस्यै न दत्तोऽशः सा अंशं हरेदित्युक्तौ यस्यै निरपेक्षेणामुनाऽमुना वा यद्दत्तं तस्याः स एव तादृशो भागो नान्य इत्युक्तं भवति । सोऽयं यदि पुत्रांशेन समस्तदा पूर्वं दत्तोऽप्यसाविदानीं वैभागिको भवति । यद्यधिकस्ततस्तदा तत्सम एव वैभागिको ऽधिकस्तु दत्त एव । अतएवाऽननुमतदत्ते तस्मिन् अकिञ्चित्करतया स्थितस्य पुत्रस्वामित्वस्य पुत्रांशसमानादेवांशादिदानीं निवृत्तिर्न त्वधिकारात् । यदि न्यूनस्तदा मात्रन्तरेण अवैषम्याय तादृशेन विभाज्यद्रव्येण समः कार्यः । अत्र च दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेदित्यस्य दत्तं यथा समम् अंशान्तरेण भवति तथा अंशतामापन्नं कुर्यादित्यर्थः । एवं च माता सममंशं हरेदित्यस्य पुत्रस्वाम्यासंसृष्टस्वाम्यकं कुर्यादित्यर्थः । तत्र स्थावरस्यायोग्यत्वादकर्मत्वम् । "भर्त्रा प्रीतेन" "मणिमुक्ता" "पितुः प्रसादात्" "स्थावरं द्विपदम्" इति व्याख्यातुक्तवाक्येभ्यः ॥

सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् ।
विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ॥
भर्तृदायं मृते पत्यौ विन्यसेत्स्त्री यथेष्टतः ।
विद्यमाने तु संरक्षेत् क्षपयेत्तु कुलेऽन्यथा ॥
अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती गुरौ स्थिता ।
भुञ्जीतामरणं दान्ता दायादा ऊर्ध्वमाप्नुयुः ॥

इति [illegible] जीवत्सु पुत्रेषु क्रमागते इव पित्रर्जितेऽपि स्थावरे तत्स्वाम्यस्य सर्वथा निवृत्तेरवगमात् कालान्तरे स्वाम्यान्तरोत्पत्तौ गौरवात् । एवं सति च दानविक्रययोरनुत्पत्तिमीदृग्विधे विषये न दानं नच विक्रय इत्यादीन्यनुवदन्तीत्यपि लाघवम् । अन्यथा निषेधं [illegible]र्वन्त्यतिक्रमे दुरितकल्पकानि स्युः ।

११।गौतमोऽपि, मातरः पुत्रभागानुसारभागहारिण्योऽनूढाश्च दुहितर इत्यत्र सुसदृशपर्यायं समशब्दमपहाय मन्दसदृशपर्यायमनुसारशब्दं प्रयुञ्जन् ऊढां दुहितरं च समुच्चिन्वन्नमुमर्थं द्योतयति स्म । मन्दसादृश्यस्यानूढासंस्कारस्य चास्थावरेणैव निर्वाहात् । मन्दसादृश्यमपि भागिभेदाद्भिद्यते इत्याह—

अङ्गिरा व्यासश्च,

तदभावे तु जननी तनयांशसमांशिनी ।
समांशा मातरस्त्वेषां तुरीयांशा च कन्यका ॥
असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीतिताः ।
पितामह्यश्च ताः सर्वा मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥ इति ।

जननी सवित्री। मातरोऽनपत्याः। कन्यकाऽनूढा भ्रातृभागचतुर्थांशं संस्काराय लभते इत्यर्थः । पितुरूर्ध्वमित्यत्र माताऽनपत्येति हलायुधः ।

१२। आपस्तम्बश्च, स्त्रियो भर्तुर्मातुः पुत्रेभ्यश्च भागं नेच्छन्ती-

त्यादिकं तु साम्प्रतव्यवहारविरुद्ध । इत्थंच पत्न्यः कार्या इत्यादावपि स्थावरे भर्तृधने पत्न्याः पुत्रैः सह विभागासंभवादंशशब्दः स्थावरान्यपर एवेति न स्थावरांशः पत्न्याः। भर्तृदायो भर्तृस्वत्वेन स्त्रीस्वत्वाश्रयो द्रव्यम्। तच्च द्विधा। मृते भर्तर्यधिकार्यन्तराभावात्स्त्रीस्वत्वाश्रयो, जीवत्येव भर्तरि तत्संबन्धाश्रयेण वा स्त्रीस्वत्वाश्रयः। तत्र प्रथमे स्थावरादन्यद्विषुञ्जीत गुरुसमीपे स्थिता भर्तुः शय्यां पालयन्ती समयं क्षिपेत्। स्थावरमाधिकृत्याह भुञ्जीतामरणादथ दायादा आप्नुयुः। द्वितीये त्वाह विद्यमाने तु संरक्षेत् क्षये भर्तुरनुज्ञां पालयन्ती तद्धनरक्षां कुर्यादिति कातीयं व्याकुर्वन्प्रकाशकारोऽप्यमुमेवार्थमनुमन्यतेस्मेत्याहुः। वस्तुतस्तु मूलाशुद्ध्या सर्वमशुद्धमित्युभयत्र तुल्यतैवेत्युक्तम्। स्फुटीभविष्यति चाग्रे इति दिक्॥

उ० १३। सङ्गतिमाह *मातेति। अनुवृत्त्या व्याचष्टे *मातुरिति। प्रकृतत्वादाह * मातृकृतेति। एतेन—

पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायां च पूर्वजः।
कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत्संशयो भवेत्॥
एकं वृषभमुद्धारं संहरेत स पूर्वजः।
ततोऽपरे ज्येष्ठवृषास्तदूनानां स्वमातृतः॥
ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायां हरेद् वृषभषोडशाः।
ततः स्वमातृतः शेषा भजेरन्निति धारणा॥
सदृशस्त्रीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः।
न मातृतो ज्यैष्ठ्यमस्ति जन्मतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते॥
जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम्।
यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता॥
इति मानवम्, (अ० ९।१२२।१२३।१२४।१२५।१२६)

समानजातिसंख्या ये जातास्त्वेकेन सूनवः ।
विभिन्नमातृकास्तेषां मातृतो भागकल्पना ॥
इति व्यासीयम्,
यद्येकजाता बहवः समाना जातिसंख्यया ।
सापत्नास्तद्विभक्तव्यं मातृभागेन धर्मतः ॥
इति बार्हस्पत्यम्,
सवर्णा भिन्नसंख्या ये स्वभागस्तेषु शस्यते ।

इत्यौभयं च ऽगान्तरविषयमिति सूचितम् । एतेनोद्धारं विना समांशबाधकत्वेन विषमांशपरतया व्यासपादादेर्व्याख्यानमर्वाक्कादपास्तम् । स्मृत्यर्थाज्ञानात् ।

१४। नन्वस्य तदपवादत्वे शेषमृणादिति व्यर्थम् । नच मात्रंशे तत्साफल्याय तदुपादानमिति वाच्यम् । ताभ्य ऋते इत्येकवाक्यतया तस्य दुहित्रभावविषयतया साफल्यात् । अत आह *अतश्चेति । तद्विशेषणोक्तेश्चेत्यर्थः । ऋणापाकरणावशिष्टमातृधनेऽपवादवशात् दुहितृसत्त्वे तत्संबन्धित्वलाभेन पुत्रकर्तृकविभागानर्हत्वेऽपि समत्वे न्यूनत्वे चावशेषाभावेनापवादाप्रवृत्त्या दुहितॄणां विद्यमानत्वेऽप्यनाधिकारात्तत्र सामान्यवचनस्यैव प्रवृत्तिरिति भावः । ननु दुहितृषु सतीषु ऋणावशिष्टं तत् पुत्रविभागानर्हं, तथा सति समं न्यूनं च सुतरां पुत्रविभागानर्हं, तस्यावश्यदेयत्वात्, अत आह *एतदिति । एवं च तैरेव गृहीत्वा ऋणं देयमिति भावः । एवं वाचनिकं वैषम्यं स्मृत्यन्तरलब्धयुक्त्या समर्थयते *युक्तमिति । शुक्रे इत्यस्योभयत्रान्वयः । एतेन वैपरीत्यादिशङ्का निरस्ता । एवं चास्य तन्मरणोत्तरं पुत्रादिकर्तृकविषयत्वेन पितरि जीवति पुत्रकर्तृकविभागवन्मातरि जीवति तद्धने जन्मतः स्वत्वेऽपि दुहितृकर्तृको न विभागो नापि मातृकर्तृको वच-

नाभावात् किंतु तया स्वेच्छया यद्दत्तं तत्तदीयमेव। अतएव वक्ष्यति पितृभ्यां यस्येति । भार्याधनमविभाज्यमिति प्रागुक्तं तु तत्पद-स्वारस्यात् पतिकर्तृकविभागविषयकमिति न विरोधः। तमभिप्रेत्य विशेषमाह *तत्रचेति । दुहितृविषयेऽपीत्यर्थः । ननु दुहितॄणा-मित्यस्योक्ततुल्यार्थत्वेन सामान्येन तेनैव सिद्धेःप्रत्तानामित्यादि व्यर्थमिति कथमस्य विशेषबोधकत्वमत आह *अस्यार्थः प्रत्तेति । प्रत्ता विवाहिता । अप्रत्ताऽनूढा। प्रतिष्ठिता सधना। अप्रतिष्ठिता निर्धना । तथाच तत्रापि विशेषबोधकत्वान्न वैयर्थ्यमिति भावः। एवार्थचशब्दस्योभयत्रान्वयइ इत्याह * एवेति ।

च० १५। शङ्कते *दुहित्रिति *क इति।सामान्यवचनं त्वन्यविषय-कमिति नात्र प्रवृत्तिरिति मन्यते।पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह *दु-हितॄणामिति । सूचितमेवाह * एतच्चेति । *सिद्धमिति। अर्था-त्सिद्धमित्यर्थः । तद्वदयमपि तस्यैव विषय इति भावः ॥११७॥

मि० अविभाज्यमाह ।

या० पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमर्जितम् ।
मैत्रमौद्वाहिकं चैव दायादानां न तद्भवेत् ॥ ११८ ॥
क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमप्युद्धरेत्तु यः ।
दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥ ११९ ॥

मि० मातापित्रोर्द्रव्याविनाशेन यत्स्वयमर्जितं–मैत्रं मित्रसकाशाद्यल्लब्धम्, औद्वाहिकं विवाहलब्धं, दा-यादानां भ्रातॄणां तन्न भवति ।

क्रमात् पितृक्रमादायातं यत् किञ्चित् द्रव्यम् अन्यै-र्हृतम् असामर्थ्यादिना पित्रादिभिरनुद्धृतं यः पुत्राणां

मध्ये इतराभ्यनुज्ञयोद्धरति तत् दायादेभ्यो भ्रात्रादिभ्यो न दद्यात्। उद्धर्तैव गृह्णीयात्। तत्र क्षेत्रे च तुरीयांशमुद्धर्ता लभते शेषं तु सर्वेषां समभेव।

यथाह शङ्खः,

पूर्वं नष्टां तु यो भूमिमेकश्चेदुद्धरेत्क्रमात्।
यथाभागं लभन्तेऽन्ये दत्त्वांऽशं तु तुरीयकम्॥इति।

क्रमात्, अभ्यागतामिति शेषः। तथा विद्यया वेदाध्ययनेनाध्यापनेन वेदार्थव्याख्यानेन वा यल्लब्धं तदपि दायादेभ्यो न दद्यात्। अर्जक एव गृह्णीयात्।

अत्र च पितृद्रव्याविरोधेन यत्किञ्चित्स्वयमर्जितमिति सर्वशेषः। अतश्च पितृद्रव्याविरोधेन मैत्रमार्जितं, पितृद्रव्याविरोधेन यदौद्वाहिकं, पितृद्रव्याविरोधेन यत्क्रमादायातमुद्धृतं, पितृद्रव्याविरोधेन विद्यया यल्लब्धमिति प्रत्येकमभिसंबध्यते। तथा च पितृद्रव्यविरोधेन प्रत्युपकारेण यन्मैत्रम्, आसुरादिविवाहेषु यल्लब्धम् औद्वाहिकं, तथा पितृद्रव्यव्ययेन यत्क्रमायातमुद्धृतं, तथा पितृद्रव्यव्ययेन लब्धया विद्यया यल्लब्धं, तत् सर्वं भ्रातृभिः पित्रा च विभजनीयम्। तथा। पितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्य सर्वशेषत्वात् पितृद्रव्याविरोधेन प्रतिग्रहलब्धमपि विभजनीयम्। अस्य च सर्वशेषत्वाभावे मैत्रमौद्वाहिकमित्यादि नारब्धव्यम्। अथ पितृद्रव्याविरोधेनापि मैत्रादिलब्धं तस्याविभाज्यत्वान्मैत्रादिवचनमर्थवदित्युच्यते। तथा सति समाचाराविरोधः, विद्यालब्धे—

नारदवचनविरोधश्च । (व्य० प० १३।१०)

कुटुम्बं बिभृयाद् भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।
भागं विद्याधनात्तस्मात्स लभेताश्रुतोऽपि सन् ॥ इति ।

तथा, विद्याधनस्याविभाज्यस्य लक्षणमुक्तं—[illegible]त्यायनेन,

परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्ताऽन्यतस्तु या ।
तया लब्धं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥ इति ।

तथा, पितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्य भिन्नवाक्यत्वे प्रतिग्रहलब्धस्याविभाज्यत्वमा[illegible]पद्येत । एतदेव स्पष्टीकृतम्—

मनुना, (अ. ९ श्लो. २०८)

अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् ।
दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥ इति ।

श्रमेण सेवायुद्धादिना ।

ननु पितृद्रव्याविरोधेन यन्मैत्रादिलब्धं द्रव्यं तत् अविभाज्यमिति न वक्तव्यम् । विभागप्राप्त्यभावात् । यद्येन लब्धं तत्तस्यैव नान्यस्येति प्रसिद्धतरम् । प्राप्तिपूर्वकश्च प्रतिषेधः ।

अत्र कश्चिदित्थं प्राप्तिमाह ।

यत्किञ्चित्पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छति ।
भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनः ॥

इति ज्येष्ठो वा कनिष्ठो वा मध्यमो वा पितरि प्रेते अप्रेते वा यवीयसां वर्षीयसां चेति [illegible] पितरि सत्यसति च मैत्रादीनां विभाज्यत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते इति । तदसत् । न ह्यत्र प्राप्तस्य प्रतिषे-

धः । किन्तु सिद्धस्यानुवादोऽयम् । लोकसिद्धस्यैवानुवादकान्येव [illegible] वचनानि ।

अथवा,

समवेतैस्तु यत्प्राप्तं सर्वे तत्र समांशिनः ।

इति प्राप्तस्यायमपवाद इति सन्तुष्यतु भवान् । अतश्च यत्किञ्चित्पितरि प्रेते इत्यस्मिन्वचने ज्येष्ठादिपदाविवक्षया प्राप्तिरिति व्यामोहमात्रम् । अतो मैत्रादिवचनैः पितुः प्रागूर्ध्वं वा ऽविभाज्यत्वेनोक्तस्य यत्किञ्चित्पितरि प्रेते इत्यपवाद इति व्याख्येयम् । तथाऽन्यदप्यविभाज्यमुक्तम्—

मनुना, (अ. ९ श्लो. २१९)

वस्त्रं पत्रमलङ्कारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।

योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥ इति ।

धृतानामेव वस्त्राणामविभाज्यत्वम् । यद्येन धृतं तत्तस्यैव । पितृधृतानि तु पितुरूर्ध्वं विभजतां श्राद्धभोक्त्रे दातव्यानि ।

यथाह बृहस्पतिः,

वस्त्रालङ्कारशय्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम् ।

गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे समर्पयेत् ॥ इति ।

अभिनवानि तु वस्त्राणि विभाज्यान्येव । पत्रं वाहनमश्वशिबिकादि, तदपि यद्येनारूढं तत्तस्यैव । पित्र्यं तु वस्त्रवदेव । अश्वादीनां बहुत्वे तु तद्विक्रयोपजीविनां विभाज्यत्वमेव । वैषम्येणाविभाज्यत्वे ज्येष्ठस्य । (अ. ९ श्लो. ११९)

अजाविकं सैकशफं न जातु विषमं भजेत् ।

अजाविकं सैकशफं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥

इति मनुस्मरणात्। अलङ्कारोऽपि यो येन धृतः स तस्यैव। अधृतः साधारणो विभाज्य एव।

(मनु० अ० ९ श्लो० २००)

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत्।

न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥

इति। अलङ्कारो धृतो भवेदिति विशेषेणोपादानादधृतानां विभाज्यत्वं गम्यते। कृतान्नं तण्डुलमोदकादि तदप्यविभाज्यं यथासम्भवं भोक्तव्यम्। उदकं तूदकाधारः कूपादिः। तच्च विषमं मूल्यद्वारेण न विभाज्यं, पर्यायेणोपभोक्तव्यम्। स्त्रियश्च दास्यो विषमा न मूल्यद्वारेण विभाज्याः पर्यायेण कर्म कारयितव्याः। अवरुद्धास्तु पित्रा स्वैरिण्याद्याः समा अपि पुत्रैर्न विभाज्याः। स्त्रीषु च संयुक्तास्वविभाग इति गौतमस्मरणात्। योगश्च क्षेमश्च योगक्षेमम्। योगशब्देनालब्धलाभकारणं श्रौतस्मार्ताग्निसाध्यमिष्टं कर्म लक्ष्यते। क्षेमशब्देन लब्धपरिरक्षणहेतुभूतं बहिर्वेदिदानतडागारामनिर्माणादि पूर्तं कर्म लक्ष्यते। तदुभयं पैतृकमपि पितृद्रव्यविरोधार्जितमप्यविभाज्यम्।

यथाह लौगाक्षिः,

क्षेमं पूर्तं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः।

अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेव च ॥ इति।

योगक्षेमशब्देन योगक्षेमकारिणो राजमन्त्रिपुरोहितादय उच्यन्ते इति केचित्। छत्रचामरशस्त्रोपा-

नत्यन्तय इत्यन्ये। प्रचारो गृहारामादिषु प्रवेशानिर्गममार्गः। सोऽप्यविभाज्यः। यत्तूशनसा क्षेत्रस्याविभाज्यत्वमुक्तं,

अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्रकुलादपि।
याज्यं क्षेत्रं च पत्रं च कृतान्नमुदकं स्त्रियः॥
इति, तद् ब्राह्मणोत्पन्नक्षत्रियादिपुत्रविषयम्।
न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादिसुताय वै।
यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत्॥

इति स्मरणात्। याज्यं याजनकर्मलब्धम्। पितृप्रसादलब्धस्याविभाज्यत्वं वक्ष्यते। नियमातिक्रमार्जितस्याविभाज्यत्वमनन्तरमेव निरासि। पितृद्रव्याविरोधेन यदर्जितं तद्विभजनीयमेवेति स्थितम्। तत्रार्जकस्य भागद्वयम्। वसिष्ठवचनात्। येन चैषां स्वयमुपार्जितं स्यात्स द्व्यंशमेव लभेतेति॥ ११८॥ ११९॥

बा० १। *अविभाज्यमिति। विभागदाढर्यायैव। अत एव प्रकरणसङ्गतिरिति भावः। अत्र वाऽपिशब्दौ विकल्पे। चैवेति चेति च पाठान्तरम्। पित्रिरयत्रैकशेषः उक्तयुक्तेरित्याह *मातेति। अत्र विरोधो नास्त्र एवेत्याह * द्रव्याविनाशेनेति। * यदिति। किंचिदिति शेषः। मूले तथैव पाठात्। अन्यादिति मूले पाठे अत्रापि अन्यदिति शेषः। पितृद्रव्याभिन्नमिति तदर्थः। तद्भेदानाह * मंत्रमित्यादिना। लिङ्गार्थाविवक्षयाऽऽह * भवतीति। एवमग्रेऽपि।

२। क्रमादिति द्वितीयपद्यप्रतीकम्। अथ व्याचष्टे *पित्रिति। नन्वेवं पूर्वैरेवोद्धारः कुतो न कृतो ऽत आह * असामर्थ्येति। अभ्यनुज्ञाया अभावे देयमेवेत्याह * इतरेति। तात्पर्यार्थमाह

* उद्धर्त्रेति। एवमग्रेऽपि। तत्र विशेषमाह * क्षेत्रे चेति। च-स्त्वर्थे। तत्र च क्षेत्रे इति पाठान्तरं युक्तम्। तेषां मध्ये तद्विषये इत्यर्थः। *सर्वेषाम्, उद्धर्त्रादीना॰। * यथाभागमिति। सर्वस्या भूमेस्तुर्यांशमुद्धर्त्रे दत्त्वा शेषं तेन सह सर्वे यथांशं गृह्णीयुरित्यर्थः। क्रमादित्यस्योद्धरणान्वये फलाभावेन मूलैकवाक्यतया च क्रमादिति वचनस्थप्रतीकं गृहीत्वा शेषं पूरयति * अभ्यागतामिति।

३। तुर्यपादं व्याचष्टे * तथेति। एवेत्यस्यात्रान्वयेनाह * विद्यैवेति। विनिगमनाविरहात्स्मृत्यन्तरैकवाक्यतया चास्यार्थद्वयमाह * वेदाध्ययनेनेति। अस्य मुख्यत्वादिति भावः। चार्थमाह * तदपीति। एवं च तथा पाठ एव तत्संमतः।

४। इदं चान्यत्, पितृस्वयंदायादिपदस्वारस्या॰ भ्रातृणां मध्ये एकेनार्जितविषयं सर्वविभागेषु। एवं नारद॰ [illegible] ऽपि बोध्यम्। एवं प्रकारेण पित्रर्जिते तु अग्रे वक्ष्यते।

५। तत् स्वतन्त्रम् अव्यवहितविशेषणं सर्वविशेषणं वेत्येवम् उक्तं व्याख्यानं साधारणमपि प्रकरणसंगत्यर्थं स्वाभिमतपरमिति दर्शयति * अत्र चेत्यादिन॰। *अत्र च, मूलवाक्ये च। अन्यदर्थमाह * किंचिदिति। एवं पाठ एव वा। तत्र मन्वाद्येकवाक्यत्वार्थं च तृतीयं * सर्वशेष इति। वि॰[illegible]न विशिष्य वचनोपात्तानां मैत्रादीनं सर्वेषां शेषो ऽयमंश इत्यर्थः। * अतश्च, तस्य सर्वशेषत्॰ च। फलितमाह *तथा चेति। विरोधेनेत्यस्य व्याख्या *प्रत्युपकारेणेति। यद्वा प्रत्युपकारे विरोधो नाशो हेतुः। अत एव तस्य प्रत्युपकारत्वम्। आद्ये वाचानिकपितृद्रव्याविरोधाभावादाह *आसुरादीति। *पित्रा चेति। अत एव सर्वविभागेष्वित्युक्तम्। *विभजनीयमिति। अत एव विभागप्रकरणसङ्गतिः। स्पष्टार्थं वाच्यार्थमाह

* नतथेति । पितृद्रव्याविरोधेनोपार्जितं मैत्रादि न विभजनीयमित्यर्थः ।

६। न केवलमिदं स्ववचनोपात्तसर्वशेषो ऽपि तु अन्यदपि स्मृत्यन्तरेषु यदविभाज्यमुक्तं तस्याप्ययं सर्वस्य शेषो मैत्रादीनामुपलक्षणत्वात्। एवं च तादृशमैत्रादेर्यथा विभाज्यत्वं तथाऽन्यस्यापीत्याह * पितृद्रव्येति। (केचित्तन्न। तथा सति मैत्राद्यन्येषां स्मृत्यन्तरोक्तानामेव तत्त्वक्रमेऽपि प्रतिग्रहादिलब्धत्वेन तत्र तत्त्वस्य दुर्वचत्वात्। तस्मादस्य तदन्यसर्वोपलक्षणत्वं वाच्यम् ।) यद्वा मैत्रादेः उक्त्यैव तत्सिद्धिरित्याह * पितृद्रव्येति । क्वचिन्नरहितः पाठः। अयमेव युक्तो व्याख्यातृशैलीस्वरससिद्धश्च । नवीनार्थकथने फलाभावश्च । तदा तथेत्युत्तरशेष एव न स्वतन्त्रम् । किञ्चेति तदर्थः । आशयस्तूक्त एवेति युक्तोऽयम् ।

केचित्तु न तथेत्येव पाठः। तथाप्युत्तरशेषत्वमेव। न स्वातन्त्र्यमित्यर्थः । पितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्य सर्वशेषत्वादेव वचनोपात्तमैत्रादिशेषत्वादेव यथा तद्विरोधेनोपार्जितानां मैत्रादीनां विभाज्यत्वं तथा मैत्राद्यन्यत्वात्पितृद्रव्यविरोधेन प्रतिग्रहोपार्जितस्यापि न विभाज्यत्वमित्यर्थः। तस्य तदशेषत्वेन स्वातन्त्र्ये तु तत्रापि विरोधेनोपार्जिते विभाज्यत्वापत्तिरिति भावइत्याहुः। तन्न। अनुपदं वक्ष्यमाणतथेत्यादिग्रन्थविरोधात्। ग्रन्थशैल्यस्वरसाच्च ।

७। ननु तथैवास्त्विति तत्रेष्टापत्तिरिति माऽस्तु तस्य तच्छेषत्वमिति स्वातन्त्र्यमेवास्तु ... तस्य मैत्रादिभिन्नपरत्वसम्भवादत उक्तं द्रढयन् आह * अस्यचेति । तस्य तदशेषत्वे किञ्चित्पदादिस्वारस्याद्यद्यत्तदविरोधेनार्जितं तत्सर्वमविभाज्यमित्यर्थस्य वचनव्यक्त्या लाभेन साधारणेनानेनैव तादृशप्रतिग्रहलब्धवत् तादृशमैत्रादेरविभाज्यत्वे सिद्धे पुनस्तदभि-

चाचानर्थक्यमित्यर्थः। ब्राह्मणवसिष्ठन्यायस्य तु न अयं विषयः। सति समके ऽन्यथानुपपत्तौ च तत्प्रवृत्तेः। नैवं प्रकृते। अन्यथा भिन्नविषयतया तत्साफल्यं शङ्कते * अथेवि। अपिः पूर्वसमुच्चये। अविभाज्यत्वादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी। तत्प्रतिपादनार्थतयेत्यर्थः। अविभाज्यत्वायेति पाठस्तु सुगम एव। *समाचारेति। शिष्टाचाररूपप्रमाणाविरोध इत्यर्थः।

८। ननु श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्वप्राबल्यस्योक्तत्वेन वचनादाचारस्य दुर्बलत्वेनेदमयुक्तम्, आचारेण स्मृतिकल्पनेऽपि क्लृप्तस्मृतेर्झटित्युपस्थितेः प्राबल्यमेवेति चेन्न। आशयानवबोधात्। तथाहि। बाधो ऽगतिका मतिः। अबाधेनैवेति न्यायात्। न हि दुर्बलमित्येव बाधते। किं तु विरोधे निरवकाशत्वे च। विरोधश्चैकत्र मिथो भिन्नोक्त्या नैवमत्र। अबाधेनैवोपपत्तौ बाधो न न्याय्य इति न्यायेन मैत्रादिवचनस्यास्मदुक्तरीत्योपपत्तेः। अत एव न निरवकाशत्वमपि। एवं चानर्थक्यप्रतिहतानामिति न्यायेन विपरीतो बाध इति मदुक्तरीत्या तस्य तथार्थकत्वे शिष्टाचाराविरोधः स्पष्ट एवेति दिक्।

९। न केवलमाचारविरोधोऽपि तु मैत्राद्यन्तर्गतविद्यालब्धविषये स्मृतिविरोधोऽपीत्याह *विद्यालब्धे इति। तदंश इत्यर्थः। तदेवाह * कुटुम्बमिति। विद्याध्ययनं कुर्वतो भ्रातुर्योऽन्यो भ्राता तस्य कुटुम्बं पोषयति सोऽश्रुतोपि सन् वेदशास्त्राध्ययनरहितो मूर्खोपि सन् तस्माद्विद्याधनात्तदर्जितविद्यया लब्धाद्धनाद्भागमंशं लभेतेत्यर्थः। अश्रुतोऽपीति पाठान्तरम्। अत्र कुटुम्बभरणस्य धनग्रहणे हेतुत्वोक्त्या औपाधिकी विद्याधनांशप्राप्तिर्न भ्रातृत्वेन स्वाभाविकीत्युक्तम्। यदि कथमप्यर्जितस्य विद्याधनस्य तत्त्वेनाविभाज्यत्वं मूलाभिमतं स्यात्तदा त-

द्धेतुकविभागकथनं नारदीयं विरुध्येत। तस्मात् स्वतो न तादृशस्य विभाज्यत्वाविभाज्यत्वे किं तु अविरोधे ऽविभाज्यत्वं विरोधे विभाज्यत्वमिति विरोधाविरोधे नारदेन हेतुत्वेनोक्तमिति सिद्धान्ते एकवाक्यता सिद्धा। मूले पित्रित्युपलक्षणम्। किन्तु यदि स्वाभाविकी विद्याधनांशप्राप्तिर्नारदाभिमता भवेत्तर्हि तस्य हेतुत्वोक्तिरनार्थका स्यात्। एवं च विद्याधनस्य यथाऽऽर्जितस्य न स्वतो विभागार्हता। अन्यथा पितृद्रव्यविरोधेनाप्यर्जितस्याविभाज्यत्वे अत्राप्यविभाज्यत्वमेवोचितमिति विभागकथनस्यैवासङ्गतिरिति भावः।

१०। अत्राश्रुतोऽपीत्यनेन सूचितम्, अश्रुते पित्रादिद्रव्यविरोध एव भागहेतुः सश्रुते तु तद्वत्त्वं विद्यावत्त्वमपि भागहेतुः। अत एव—

कात्यायनः,

न विद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनात्क्वचित्।

समविद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्धनम्॥ इति।

वैद्यो विद्यावान्। अयं च सिद्धान्तेऽविभाज्यत्वेन प्राप्तस्यापवादः। इदमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति। एतेन नारदीयं कातीयापवाद इति मन्दोक्तमपास्तम्। कातीयेन अविभाज्यस्यैव तस्य लक्षणकरणात्। प्रकरणात्। तथैव च व्याख्यातृभिरुक्तः। अन्यथा तद्विशेषणासङ्गतिरेव स्यात्। एवं च विद्याधनमन्यदपीति नारदादिविरोधो व्याख्यातृरीति बोध्यम्।

११। ननु विभक्तभ्रातृस्थलेऽपूर्वार्थबोधकं तत्। किञ्च मैत्रादिवचनप्राप्तस्य सर्वथाऽविभाज्यत्वस्यापवादकं सिद्धान्ते तद्वत्तद्विशेषे तदिति न विरोधोऽतो ऽत्र दोषान्तरमाह * तथाविद्येति। *परेति। पित्रादिभिन्नौदनाद्यभ्यवहरणेनेत्यर्थः। * अन्यतः, पित्रादिभिन्नात्। तथा च पित्रादिद्रव्याविरोधेन या विद्या

तद्भिन्नाल्लब्धा तया यत्प्राप्तं धनं तद्विद्याप्राप्तं धनं नान्यत् ईदृशमेवाविभाज्यम् अतोऽन्यथा तु तद्विद्याधनमेव नेति तद्विभाज्यमेवेति कात्यायनतात्पर्येण तथाऽर्थस्यैतद्विरुद्धं स्पष्टमेवेति भावः। तस्मान्नारदविरोधाभावेऽपि कातीयविरोधेन तथाऽर्थस्य दुर्वचत्वेन तथा सार्थक्याभावेन तस्य तदशेषत्वे तदानर्थक्यदोषः सुस्थ एव।

१२। तत्र दोषान्तरमाह *तथेति। *प्रतिग्रहेति। पितृद्रव्याविरोधेनेत्यादेः तदा प्राक्करीत्या यद्यत्पितृद्रव्येत्याद्यर्थेन अदृष्टार्थदानाक्रियासम्प्रदानभूतस्यैव प्रतिग्रहीतृत्वेन प्रतिग्रहलब्धस्य पितृद्रव्याविरोधेनोपार्जितत्वस्यापि सम्भवेन तस्याप्यविभाज्यत्वापत्तौ वृद्धव्यवहारविरोध इति भावः। तस्मान्मैत्रादिसर्वस्मृत्युक्तविषये विरोधाविरोधकृतद्वैविध्येऽपि प्रतिग्रहविषये सर्वथा विभाज्यत्वमेवाचारसिद्धम्। तद्विषये स्मार्तनिषेधस्तु याजनाध्यापनलब्धवन्न काप्युपलभ्यते इति तत्त्वम्।

१३। *एतदेवेति। पितृद्रव्याविरोधेनोपार्जितस्य मैत्रादिशेषत्वमेवेत्यर्थः। *अनुपघ्नन्निति। अनुपयुञ्जन्नित्यर्थः। अत्र पूर्वार्धार्थः स्पष्टः। अनुपघ्नन्नित्यत्र विभक्तिविपरिणामेन तदनुपघ्नता यत् विद्यया लब्धं तत् पूर्वं चोभयमपि दायादेभ्यो न देयमित्यर्थेन पितृद्रव्यविनाशरूपविरोधाभावेन यद्विद्यालब्धं श्रमलब्धं च तदविभाज्यमिति सिद्ध्या मैत्रादिगणान्तर्गतविद्याधनस्य तथात्वात्तस्योपलक्षणत्वेन मैत्रादीनामपि तथात्वमाविष्कृतमिति भावः।

१४। मानवे—

स्वयमीहितलब्धं च नाकामो दातुमर्हति।

इत्युत्तरार्द्धपाठो,यच्च स्वयमीहितं वाञ्छितं सत् मित्रादिभ्यो लब्धं तदकामो ऽनिच्छन् भ्रात्रादिभ्यो न दातुमर्हतीत्यर्थको

मेधातिथिकल्पतर्वादिधृतो न युक्तः । अनेकस्मृतिव्याकोपापत्तेः । लब्धं क्रीत्वादिहीनपाठस्त्वयुक्ततर एव । यद्वा तदा तत् पैतामहादिपदस्वारस्तु । एवं च भ्रातृभागशेषमाहानुपन्नमितीत्यपि तदुक्तं तथेति ज्ञेयम् । आदिना कृष्यादि । तस्मात्पितृद्रव्याविरोधेनेत्यादिना वचनद्वयेन एकभ्रात्रर्जितं मैत्रादिकमन्यस्य नांश इति प्रतिपादितम् । पितृपददायादादिपदस्वारस्यात् । तथा च न पित्राद्यार्जितरपरमिति सिद्धम् । एतेनायमाचारो भ्रातृस्नेहेन पौरुषबुद्ध्या वा अन्यत्र तथा दर्शनेन तन्मूलको वा । यत्किञ्चित्पितरीति मानवस्य एवं तात्पर्यम्, पितेव पालयेत् पुत्रानिति मानवात्पितापुत्रवद्भावेन तद्वज्ज्येष्ठधने कनिष्ठाधिकारः । पित्रार्जिते ऽविदुषामपि ज्येष्ठार्जिते तु विदुषामेवेति विशेषः । इदं च "पितरि प्रेते" इति "ज्येष्ठ" इति "यवीयसाम्" इति "विद्यानुपालिन" इति चोक्त्या लभ्यते । तस्मादविभक्तार्जितत्वमात्रेणाविभक्तभ्रात्रन्तरस्य भवतीत्युक्तमेवेति प्राच्योक्तमपास्तम् । यत्किञ्चिदित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

१५। ननु नैतद्युक्तं, पैतामहे पैतृके च धने पुत्रादेर्जन्मनैव स्वत्वेऽपि भ्रातुर्भ्रात्रर्जिते तदभावेन भ्रातृप्राप्तमैत्रादिधने यद्येन प्राप्तं तत्तस्यैवेति प्रसिद्ध्या विभागप्राप्तेरेवाभावेन तदविभाज्यमिति निषेधवचनवैयर्थ्यापत्तेरित्याशयेनाह * ननु पितृद्रव्येति । प्राप्त्यभावे हेतुमाह * यदिति । यत इत्यादिः । एवं चान्यदीये स्वत्वमेव नेति भावः । अवक्तव्यत्वे हेतुमाह *प्राप्तीति । चो ह्यर्थे ।

१६।एकदेशिमतं दूषयितुं मैत्रादीनां विभागप्राप्तिं तन्मतेनाह * अत्र कश्चिदिति । विभागप्रापकं मनुवचनमाह * यत्किञ्चिदिति । * अधिगच्छति, प्राप्नोति । * तत्र, धने । * य-

दीति। यदि यवीयांसो विद्यानुपालिनः विद्यासंरक्षकाः विद्वांस इति यावदित्यर्थः। विद्यानुयायिन इति पाठान्तरम्। तुर्यपादेनेदं सूचितम्, यदि तेऽविद्वांसस्तदा नेति।

तथाच गौतमः,स्वयमर्जितमवैद्येभ्यो वैद्यः कामं न दद्यादिति।

नारदोऽपि, (व्य० प० १३।११)

वैद्योऽवैद्याय नाकामो दद्यादंशं ततो धनात्।

पित्र्यं द्रव्यं समाश्रित्य नचेत्तेन तदाहृतम्॥ इति।

कात्यायनोऽपि प्रागुक्तः। अस्य वचनस्यार्थकथनेन मैत्रादिविभागप्राप्तिपरत्वमाह *ज्येष्ठो वेति। ज्येष्ठशब्दस्त्रयाणामुपलक्षणम्। यवीयःशब्दो ज्यायसामपि। प्रेते इति अप्रेते इत्यस्यापि। तथा च कालद्वयमपि लब्धम्। तथा च ज्येष्ठाद्यन्यतमो यत्किञ्चिद्धनं यथाकथंचित् प्राप्नोति तस्माद्धनादन्येषामपि भ्रातृणां पितरि स्थिते मृते च भागोऽस्ति यदि ते विद्वांस इत्यर्थपरेण तेन मैत्रादीनामपि विभाज्यत्वे प्राप्ते पितृद्रव्येत्यनेन निषिध्यते इत्यर्थः।

१७। मैत्रादिधनस्य वृद्धव्यवहारासिद्धस्यैवाविभाज्यत्वस्यानुवादकं मूलं, न निषेधकं,येन प्राप्त्यपेक्षा स्यादित्याशयेनाशङ्कां निराकुर्वन् तन्मतं खण्डयति * तदसदिति। * अत्र, मैत्रादिविषये। न केवलमेवमत्रैव अपि तु अन्यत्रापीत्याह *लोकेति। आद्येन एवेन शास्त्रसिद्धत्वव्यवच्छेदः। द्वितीयेन एवेन निषेधकत्वव्यवच्छेदः। क्वचिदन्यथापि वक्ष्यमाणत्वादाह *प्रायेणेति।

१८। भवतु निषेधकं,तथापि वचनान्तरेण प्राप्तिः नत्वदुक्तरीत्येति तुष्यतुदुर्जनन्यायेनाह *अथवेति। बार्हस्पत्यमाह *समवेतैरिति। सर्वाभिप्रायं बहुवचनम्। अत एवाह * सर्वे इति। *तत्र, धने। नन्वेवमपि विनिगमनाविरहो ऽत आह * अतश्चे-

ति । तव दुराग्रहस्य तथोपपत्तेश्चेत्यर्थः । * ज्येष्ठादीति । अविवक्षायां कारणाभावात् । तथा च विनिगमकं स्पष्टमेवेति भावः । तदाह *व्यामोहेति । नन्वेवं का तस्य सिद्धान्ते गतिः अत आह *अत इति । त्वदुक्तार्थासम्भवादित्यर्थः । *पितुरिति । मरणादिति शेषः । अविभाज्यत्वेनेति छेदः । * उक्तस्य, मैत्रादिधनस्य । * इति, इत्यनेन । पितरि मृते ज्येष्ठेनार्जितान्मैत्रादिकाद् भागं कनीयांसो लभन्ते यदि ते विद्वांस इत्यर्थस्तस्येति भावः । अत एव पितृद्रव्याविरोधेनापि ज्येष्ठो विद्यादिना धनमर्जयति तत्र कनिष्ठानामपि भागो यदि ते विद्याभ्यासरता इति कल्पतरुमेधातिथिप्रभृतयः । एवं प्रागुक्तकातीयादेरपि सिद्धान्ते तदपवादत्वं बोध्यम् ।

१९। न्यूनतां निराचष्टे * तथाऽन्यदिति ।

अथान्यदित्यपपाठः । अपिना—

विद्याधनं तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत् ।

मैत्रमौद्वाहिकं चैव माधुपर्किकमेव च ॥

इत्यस्य सङ्ग्रहः । मधुपर्कदानेन पूज्यतया यल्लब्धम् । *प्रचक्षते इति । पुस्तकामिति मन्दधृतपाठस्तु व्याख्यातृकल्पतरुमेधातिथ्याद्यसंमतत्वादुपेक्ष्यः । वस्त्रमित्यादि क्रमेण व्याचष्टे *धृतानामित्यादिना । मूले जातावेकवचनमिति भावः । एतेन वस्त्रपत्रालंकारोदकानामेकत्वं विवक्षितम् । वस्त्रं च सममूल्यम् न तु महार्घमिति मेधातिथिकल्पतर्वाद्युक्तमपास्तम् । उद्देश्यविशेषणत्वात् । धृतं वस्त्रमलङ्कार इति कातीये धृतत्वस्यैव तदुभयसाधारणस्योक्तेश्च । तदेतदभिप्रेत्याह * धृतानामेवेति । एवेन अधृतव्यवच्छेदः । तत्र पुत्रादिस्थले आह *यदिति । लोकप्रसिद्धमपीदम् । अथ पितृस्थले आह *पित्रेति । *पितुः, मरणात् । *ऊर्ध्वमिति । अनेन जीवद्वि-

भागे स्वांशवत्तान्यपि पित्रैव ग्राह्याणीति सूचितम्। विभजतामिति कृत्यानामिति कर्तरि षष्ठी । पितुस्तदादिकं च यत्तदित्यन्वयः । आदिभ्यामन्यदुपकरणम्। अर्चने श्राद्धभोक्तैव कर्म। श्राद्धभोक्त्रे इति जातावेकवचनम् । तत्स्थानस्थितविप्रमात्राशयकं वा । तथाऽव्याख्याफलमाह *आभिनवानीति। सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्रं च धोरणम् इति पत्रं वाहनपक्षयोरिति च कोशादाह *वाहनमिति। आदिना गन्त्र्यादि। *वस्त्रवदेव, श्राद्धभोक्त्रे देयम्।

२०। विशेषमाह * अश्वादीनामिति । जीविनामिति प्राग्वत् कर्तरि षष्ठी । बहुत्वे सति तैस्ते विभजनीया इत्यर्थः । * ज्येष्ठस्येति । तस्यैव स भाग इत्यर्थः। अत्र वैषम्यमंशं प्रत्यपर्याप्तत्वरूपं न विषमसंख्यत्वम् । एवं हि एकं तस्मै दत्त्वा समसंख्यस्थलेंऽशविभागस्य पर्याप्तत्वात्तैस्ते विभाज्याः। विषमसंख्यस्थलविशेषे स्वरूपेण सर्वविभागस्य दुष्करत्वात् द्रव्यद्वारा विभागस्य च विक्रयनिषेधेन निषिद्धत्वादंशपर्याप्तान् विभज्य वैषम्येणावशिष्टमश्वादि ज्येष्ठायैव दद्यात्। तदसम्भवे तु सर्वं ज्येष्ठायैव देयम्। यथा चत्वारोऽश्वाः पुत्राः त्रयः पञ्च वेति। अस्मिन्प्रकरणे वैषम्यमेवमेव। तादृशाङ्गीकारे तु बहुव्याकोपः स्यादिति भावः । एवं रीतिरन्यत्रापि बोध्या। अव्यवहिते मानमाह * अजाविकमिति । पशुद्वंद्वैकवद्भावः। *भजेत्, विभजेत्। अत्र हेतुमाह * अजेति। यत इत्यादिः। पत्रशब्देन लेख्यनिविष्टं धनम्।

धनं पत्रनिविष्टं तु धर्मार्थं यन्निरूपितम् ।
उदकं चैव दाराश्च निबन्धो यः क्रमागतः ॥

इति कातीयात्,

विक्रीय वस्त्राभरणम् ऋणमुद्ग्राह्य लेखितम् ।

कृतान्नं चाकृतान्नं परिवर्त्य विवर्तयेत् ।

इति बार्हस्पत्याच्चेति कल्पतरुः ।

२१। मूले सामान्ये नपुंसकमित्याशयेनाह *अलङ्कार इति । *धृतइति । अत्र सर्वत्र भृत इत्यादि पाठान्तरम् । अर्थस्तुल्यः । अधृत इत्यस्य व्याख्या * साधारण इति । * विभाज्य एवेति । विभज्य एवेत्यपपाठः । यद्यपि द्विवचनविभज्योपपदे इति निपातनेन सोऽपि साधुस्तथाप्यपादाने एव नान्यत्र। नचैवं कृत्यल्युट इति प्राप्तस्य ण्यतो बाधेन कथं विभाज्यशब्दसिद्धिरिति वाच्यम् । णिजन्तादचोयता सुसाधत्वात् । न चार्थभेदः ।

निवृत्तप्रेषणात् धातोः प्राकृतेर्थे णिजिष्यते ।

इति णेरणाविति सूत्रे हर्यादिभिर्व्युत्पादनात् । निपातनान्यबाधकानीति तु न युक्तम्। ण्यति कुत्वस्य दुर्वारत्वात्। तत्पक्षस्यैवाभावाच्च । एतेन स्मृतिप्रयुक्ताविभाज्यशब्दस्य साधुत्वं चिन्त्यमिति हरदत्तोक्तमपास्तम् ।

२२। मनुमेवाह *पत्याविति। अत्र पत्याविति स्त्रीभिरिति चोपलक्षणम्। अत एव यो येनेति पूर्वग्रन्थाविरोध इति बोध्यम्। *इति, इत्यत्र । उक्तविशेषे मानमाह *अलमिति । एतेन धृतस्तथैव स्थापितो विभागकाले पुत्रादिविभागमध्ये न देयः, किं तु पतिभागत्वेन यथा सैव परिदध्यात् । न तु पत्यौ जीवति यो धृतः स मृतेऽप्यविभाज्य इति । अदृष्टार्थतापत्तेः। एतेन सर्वथाऽविभाज्यत्वमपि निरस्तम्। तत्सौन्दर्यलोभेन भजने तु पातित्यम्। जीवतीत्युक्त्या मृतेऽन्येनापि ग्रहणे न दोष इति मन्दोक्तमपास्तम्।

२३। कृतान्नमित्यत्र न कर्मधारयः। कृतशब्दवैयर्थ्यापत्तेः । किं तु अन्नेन कृतमिति राजदन्तादिः।अन्नशब्दो यौगिकस्तद्योग्यपर इत्याह *तण्डुलमोदकेति । तत्सबान्धिमोदकेत्यर्थः । आ-

दिना अपूपादि । *यथेति । किन्त्वित्यादिः । एवमग्रेऽपि ।

२४। विषममिति। *अनेन समत्वे विभागः सूचितः।एवमग्रेऽपि।उक्तहेतोः प्रा[illegible]माह *मूल्येति।एवमग्रेऽपि । योग्यतया दास्य इत्युक्तेः फलं सूचयन्विशेषमाह *अवरुद्धास्त्विति। पित्राऽवरुद्धास्तास्त्वित्यर्थः । तत्स्वरूपमाह * स्वैरीति । अपिना विषमाणां समुच्चयः।समानामपि तासां तत्त्वे मानमाह *स्त्रीषु च संयुक्तास्विति। संयुक्तासु उपभुक्तासु अवरुद्धास्विति यावत्। तथैव पाठान्तरं वा । किन्तु मातृवत्पर्यायेण परिपाल्या इति भावः । संयुक्तानां विभागनिषेधाद्विवाहितानामर्थसिद्ध एवासौ। एतेन दासीतुल्यतया तासां व्याख्यानं मन्दादिकृतम् अन्यतरपरतया तदन्यकृतं चापास्तम् । विनिगमनाविरहेणोभयोरपि ग्रहणात् । अत एव सामान्योक्तिः ।

२५। *क्षेमश्चेति । क्षेममस्त्रियामित्यमरः।समाहारद्वन्द्वः। इष्टं तदाख्यं,पूर्तं तदाख्यम्। अस्य साधारणत्वादाह *पैतृकमिति । अपिना पैतामहसमुच्चयः । तस्य तच्छेषत्वेऽप्येतदशेषत्वेन साधारण्यादेवाह *पितृद्रव्येति । अपिना ऽविरोधेनार्जितसंग्रहः। साधारण्ये मानमाह *यथाहेति। एतेन मैत्राद्यन्वयवदस्यापि तद्विशेषणं स्यात् तुल्ययुक्त्या वा लभ्येतेत्यपास्तम् ।सामान्येनानेन तस्य बाधात्। मेधातिथिकल्पतरुमतमाह *योगेति। तदन्यमतमाह * छत्रेति । सर्वपक्षे तदुत्पन्नो लाभो विषमश्चेद्विभाज्य एव ।

योगक्षेमवतो लाभः समत्वेन विभज्यते ।

इति बार्हस्पत्यात् । योगक्षेमवतः तद्धेतोः ।

प्रचारशब्दे करणे हलश्चेति घञित्याह *गृहेति।ननु गृहारामादिप्रवेशनिर्गममार्गस्याविभाज्यत्वोक्त्या गृहारामादेर्विभाज्यत्वं लब्धं, तच्च स्मृत्यन्तरविरुद्धमित्याक्षिपति *यच्चेति।व्यासोऽप्येवमानुपू-

र्वीक एव । न वास्तुनि विभागो विद्यते इति प्रजापति रपि । उक्तचतुष्टये संवादोऽप्यनेन दर्शितः । परिहरति *तदिति । अत्रादिशब्दग्राह्यो वैश्य एव न शूद्र इत्यग्रे वक्ष्यते । बृहस्पतिमाह *न प्रतीति । एतद्विशेषणफलमप्यग्रे वक्ष्यते । इदं च शब्दशक्तिस्वारस्यादिच्छया पितृकर्तृकाविभागविषयम् । अतएव पुत्रकर्तृकविभागमात्रे तदभावो ऽर्थसिद्धः पित्र्यद्रव्यविषये । पैतामहविषये तु वक्ष्यति । अत एव भूरत्र स्वयमार्जितं भूमिमात्रप्रधानं प्राकाराङ्कं क्षेत्रम् । भूरित्येतन्मात्रोक्तेः । गृहदानादितो भूमिदानस्य भेदेन कथनाच्च । एवं च क्रमागतस्य गृहादेर्वा नात्र ग्रहणम् । अत एव बृहस्पतिः,

ब्रह्मदायं गतां भूमिं हरेद्यो ब्राह्मणीसुतः ।
गृहं द्विजातयः सर्वे तथा क्षेत्रं क्रमागतम् ॥ इति ।

ब्रह्मदायः प्रतिग्रहः । एवं चैतन्मूलकप्राग्लिखितमदनो ऽयुक्त एवेति ज्ञेयम् । नचैवं रीत्या व्यासाविरोधपरिहारेऽपि प्रजापतिविरोधस्तदवस्थ एवेति । वाच्यम् । तस्य बृहस्पतिवाक्यानुरोधेन प्रतिग्रहार्जितभिन्नगृहविषये स्वार्जिते विशिष्य निषेधकत्वात् । अत एवोक्तप्रजापत्यनुरोधेन मानवे योगक्षेमशब्देन वास्त्विति यत् मेधातिथिना व्याख्यातं, तदपि पितुरनिच्छायाम् । तदिच्छायां तु तत्रापि तद्भवत्येव । अत एव—

क्रमागते गृहे क्षेत्रे पितृपौत्राः समांशिनः ।
पैतृके न विभागार्हाः सुताः पितुरनिच्छतः ॥

इति व्यासः । सर्वथा क्षेत्रं वास्तुक्षेत्रमिति कल्पतरूक्तमयुक्तमेव । अत एव—

कात्यायनेन,

दृश्यमानं विभज्येत गृहं क्षेत्रं चतुष्पदम् ।

इति तयोर्भेदेनोपादानं कृतम्। एवं व्यासव्याक्ये ऽप्युक्ते कृतमिति बोध्यम्। अविभाज्यमस्तीति च दर्शयन्ननुक्तत्वाद्याज्यशब्दस्योपयुक्तं लक्ष्यार्थमाह * याजनेति।

पितृद्रव्येत्यादिना ऽविभाज्यं वक्तुमारब्धं मूलकृता न सर्वमुक्तमिति न्यूनतापरिहाराय विभाज्यप्रकरणे एव वक्ष्यमाणमपि स्मरति *पितृप्रसादेति। तस्या[illegible]र्थः। पितृभ्यामित्यादिना मूलकृत्। पूर्वं तु नारदायत्वेनोक्त[illegible]। इदं च पुत्रकर्तृकाविभागविषयकमेवेति बोध्यम्। अत्राविभाज्यत्वं व्याख्यात्रा विधिनिषेधमुखाभ्यामुक्तम्। तत्राविभाज्यस्वरूपकथनं विधिः। विभाज्यत्वनिरासो निषेधः। तथा सत्यत्रैवोक्तमपि वक्ष्यमाणोपयोगि स्मरति *नियमेति। ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिनेत्यादीत्यर्थः। *अनन्तरमेवेति। कस्य विभाग इत्येतद्विचारावसरे शंङ्कातः प्राप्तं सिद्धान्तिनेति भावः। *निरासि,न्यषेधि। तथा स[illegible]रसङ्गत्यर्थमव्यवहितफलितं प्रागुक्तमुपसंहरति * पि[illegible]व्येति। तथा चेत्यादिः। अत एव [illegible]दिः। * तत्र, तथाऽर्जितमैत्रादिविषये। तमेवाह * येनेति। * एषां, भ्रातॄणां मध्ये ॥ ११८ ॥ ११९ ॥

मि० अस्यापवादमाह।

या० सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः।

मि० अविभक्तानां भ्रातॄणां साधारणार्थस्य कृषिवाणिज्यादिना समुत्थाने सम्यग्वर्धने केन[illegible]ते सम एव विभागो नार्जयि[illegible]रंशद्वयम्।

मि०अव० पित्र्ये द्रव्ये तु पुत्राणां विभागो दर्शितः। इदानीं पैतामहे पौत्राणां विभागे विशेषमाह।

या० अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना ॥ १२० ॥

मि० यद्यपि पैतामहे द्रव्ये पौत्राणां जन्मना स्वत्वं पुत्रैरविशिष्टं तथापि तेषां पितृद्वारेणैव पैतामहद्रव्ये विभागकल्पना न स्वरूपापेक्षया। एतदुक्तं भवति। यदाऽविभक्ता भ्रातरः पुत्रानुत्पाद्य दिष्टं गतास्तदैकस्य द्वौ पुत्रावन्यस्य त्रयोऽपरस्य चत्वार इति पुत्राणां वैषम्ये तत्र द्वावेकं स्वपित्र्यमंशं लभेते, अन्ये त्रयोऽप्येकमंशं पित्र्यं, चत्वारोप्येकमंशं पित्र्यं लभन्ते इति। तथा केषु चित्पुत्रेषु ध्रियमाणेषु केषुचित्पुत्रानुत्पाद्य विनष्टेष्वप्ययमेव न्यायो ध्रियमाणाः स्वांशानेव लभन्ते नष्टानामपि पुत्राः पित्र्यानेवांशान् लभन्ते इति वाचनिकी व्यवस्था॥ १२० ॥

बा० १। *अस्य, वासिष्ठोक्तभागद्वयस्य। सामान्यार्थेत्यस्य व्याख्या *अविभक्तानामिति। समुत्थाने इत्यस्य व्याख्या *सम्यगिति। तत्र हेतुरुक्तः *कृषीति। एतदर्थमेव नियमातीत्युक्तम्। शेषमाह * केन चिदिति। भ्रातॄणां मध्ये इत्यादिः।

उ० २। उत्तरसंगतिमाह * पित्र्ये द्रव्ये इति। यथाकथंचित्तदीयमात्रद्रव्ये इत्यर्थः। * पुत्राणां, तेषामेव। एवमग्रेऽपि। * पैतामहे, तन्मात्रे। *विभागे इति। जन्मनैव स्वत्वेन तस्य प्राप्तत्वादिति भावः। * अनेकपितृकाणामिति। अनेके पितरो येषामित्यर्थः। भिन्नपितृकाणामिति यावत्। एकपितामहानेकपुत्ररूपभ्रात्रनेकपुत्राणामिति परमार्थः। प्रमीतपितृकाणामिति पाठान्तरम्। अनेकापित्र्यकाणामिति त्वपपाठ एव। शङ्कापूर्वं व्याचष्टे * यद्यपीति। तृतीयान्तात्सार्वविभक्तिकस्तसिरित्याह * पितृद्वारे-

णैवेति। त्वर्थे एवः। नियामकमिदं बचनमिति भावः। तद्व्यवच्छेद्य-मेवाह * न स्वेति। स्वस्वरूपेत्यर्थः। फलितमाह * एतदिति। अविभक्ता इति छेदः। * तत्र, भ्रातृणां मध्ये।

३। न्यूनतानिरासाय उक्तन्यायमन्यत्रातिदिशति * तथेति। * ध्रियमाणेषु, अवस्थितेषु। जीवत्स्विति यावत्। धृङ् अवस्थाने।

तदुक्तं कात्यायनेन,

अविभक्ते सुते प्रेते तत्सुतं रिक्थभागिनम्।
कुर्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात्॥
लभेतांशं स्वपित्र्यं तु पितृव्यात्तस्य वा सुतात्।
स एवांशस्तु सर्वेषां भ्रातृणां न्यायतो भवेत्॥
लभेत तत्सुताद्वापि निवृत्तिः परतो भवेत्। इति।

तदाह * वाचनिकीति। अन्यथैतदानर्थक्यापत्तिरिति नियामकमिदमिति भावः।

४। एकस्यां योषिति बहुभिः सङ्गतायां तेभ्यो जातानामित्यर्थः इति कल्पतरुः—

अनेकपितृकाणां तु पितृतोऽशविकल्पना।
यस्य यत्पैतृकं रिक्थं तत् स गृह्णीत नेतरः॥

इति विष्णुव्याख्यावसरे। अत एव बृहस्पतिः,

यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ।
यस्य यत्पैतृकं रिक्थं स तद् गृह्णीत नेतरः॥ इति।

नायं पारिभाषिकः क्षेत्रजः। तस्यान्यविभागस्य वक्ष्यमाणत्वात्। किन्तु क्षेत्रमात्रोत्पन्नः।

द्वौ तु यौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रियां धने।
तयोर्यद्यस्य पित्र्यं स्यात्स तद् गृह्णीत नेतरः॥

इति मनुरपि (अ० ९।१९१)॥ १२०॥

मि०भव० अधुना विभक्ते पितर्यविद्यमानभ्रातृके वा पौत्रस्य पैतामहे द्रव्ये विभागो नास्ति। अम्रियमाणे पितरि पितृतो भागकल्पनेत्युक्तत्वात्। भवतु वा स्वार्जितवत् पितुरिच्छयैवेत्याशङ्किते आह।

या० भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव च।
तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैव हि॥१२१।

मि० भूः शालिक्षेत्रादिका। निबन्ध एकस्य पर्ण-भरकस्येयन्ति पर्णानि तथा एकस्य क्रमुकफलभरक-स्येयन्ति क्रमुकफलानीत्याद्युक्तलक्षणः। द्रव्यं सुवर्ण-रजतादि यत्पितामहेन प्रतिग्रहविजयादिना लब्धम्। तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं लोकप्रसिद्धमिति कृत्वा विभागोऽस्ति। हि यस्मात्तत् सदृशं समानम्। तस्मान्न पितुरिच्छयैव विभागो नापि पितुर्भागद्वयम्। अतश्च पितृतो भागकल्पनेत्येतत् स्वाम्ये समे ऽपि वाचनिकम्। विभागं चेत्पिता कुर्यादित्येतत् स्वार्जितविषयम्।

तथा, (ना० व्य० प० १३।१२)

द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता।

इत्येतदपि स्वार्जितविषयम्।

जीवतोरस्वतन्त्रः स्याज्जरयाऽपि समन्वितः।

इत्येतदपि पारतन्त्र्यं मातापित्रर्जितद्रव्यविषयम्। तथा,अनीशास्ते हि जीवतोरित्येतदपि। तथा च सरजस्कायां मातरि सस्पृहे च पितरि विभागमनिच्छत्यपि पुत्रेच्छया पैतामहद्रव्यविभागो भवति। तथाऽविभक्तेन पित्रा पैतामहे द्रव्ये दीयमाने विक्री-

यमाणे वा पौत्रस्य निषेधेऽप्याधिकारः। पित्रर्जिते तु न निषेधाधिकारः। तत्परतन्त्रत्वात्। अनुमतिस्तु कर्तव्या। तथाहि। पैतृके पैतामहे च स्वाम्यं यद्यपि जन्मनैव तथापि पैतृके पितृपरतन्त्रत्वात् पितुः स्वार्जितत्वेन प्राधान्यात् पित्रा विनियुज्यमाने स्वार्जिते द्रव्ये पुत्रेणानुमतिः कर्तव्या। पैतामहे तु द्वयोः स्वाम्यमविशिष्टमिति निषेधाधिकारोऽप्यस्तीति विशेषः।

मनुरपि— (अ० ९ श्लो० २०९)

पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात्।

न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमार्जितम्॥ इति—

यत्पितामहार्जितं केनाप्यपहृतं पितामहेनानुद्धृतं यदि पितोद्धराति तत्स्वार्जितमिव पुत्रैः सार्द्धमकामः स्वयं न विभजेदिति वदन् पितामहार्जितमकामोऽपि पुत्रेच्छया पुत्रैः सह विभजेदिति दर्शयाति॥१२१॥

बा० १। नन्वनेकपितृकाणामित्यनेन अन्यथाऽनुपपन्नेन एतावत्सम्पन्नं,पौत्रस्य पैतामहद्रव्यप्राप्तिः पितृद्वारा न स्वतः। तत्रापि पितरि अविभक्ते दिष्टं गते एव। विभागस्य स्वत्वाजनकत्वेऽपि तन्नाशकत्वात्। तत्सत्त्वस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च। एवं च पौत्रस्यापि भ्रात्रादिवत् सप्रतिबन्ध एव दाय इति तथा प्रागुक्तमयुक्तम्। किंच तथा सति यदा पिता जीवति विभक्तश्च स्वपितुः यद्वा तस्य एकपुत्रत्वेन तस्य भ्रात्रन्तराभावात् स पितुः सकाशादविभक्त एव जीवन्नास्ते, तदाऽऽद्यपक्षे विभक्तत्वादेव पैतामहद्रव्यप्राप्त्यभावः स्वपितुरिति विभक्तत्वात् तस्य सत्त्वाच्च द्वारनिरोधेन पौत्रस्य पैतामहद्रव्यप्राप्त्यभावः। द्वितीयपक्षेऽपि यद्यपि स्वपितुर्ध-

नप्राप्तिरस्ति अविभक्तत्वात्तथापि सत्त्वादेव तस्य तदभाव इति सर्वथा पैतामहे धने पौत्रस्य पौत्रद्वयपितृव्यस्य विभागाभाव एव स्यादित्युत्तरवाक्यमवतारयन्नाह—

२। * अधुनेति । इत्याशङ्किते इत्यत्रान्वयः । विभक्ते इति छेदः । पौत्रस्येत्युपलक्षणं, पौत्रयोः पौत्राणामपि । उभयत्र हेतुमाह * अध्रियमाणे इति । दिष्टं गते इत्यर्थः । ध्रियमाणे इति पाठे तस्य पूर्वान्वयः । अपितरीति छेदः । तदभावे । अत्र तूभयत्रापि पितुः सत्त्वमिति भावः ।

३। ननु नैतद्युक्तं, जन्मनैव स्वत्वस्य प्रागुक्तत्वेन द्वारानपेक्षत्वेन तत्रापि विभागस्य युक्तत्वादिति चेत्, तथापि पितरि दिष्टं गते पितृद्वारैवांशविधानाज्जीवति तस्मिन् तद्द्वारकत्वं सुतरामिति अत्र पितुः प्राधान्यप्रतीत्या पितुरिच्छयैव विभागः स्यात् । तत्रापि स्वार्जितवत् द्वावंशाविति नारदवाक्येन पितुरंशद्वयं स्यात्तदाह *भवतु वेति । विभागस्तत्र तस्येत्यस्यानुषङ्गः । परं तु इति शेषः । *इच्छयैव, इच्छयैव च । स्यादिति शेषः । दृष्टान्तसूचितं तत्रापीत्यादि नोक्तम् । भवन्वेति पाठे तु एकवाक्यतैव । शब्दशक्तिमाहात्म्येन लब्धमर्थमाह * शालीति । आदिना यवक्षेत्रादि । तेन वास्त्वादिनिरासः । इदं वास्त्वादिविषयतत्त्वं चानुपदमेव विशदीकृतम् । निबध्यते यः पर्णादिगणनया स निबन्धो वृत्तिः । आकरादौ राजादिदत्तं नियतलभ्यम् । तत्स्वरूपमाह *एकस्येत्यादि । पर्णानां भरो बाहुल्यं यस्मिन्निति विग्रहः । समासान्तः । एवमग्रेऽपि । तथाचैकस्याः पर्णभरवाटिकायाः क्रमुकवाटिकायाश्चेयन्ति पर्णानि क्रमुकफलानि चेति तद्व्यापारकोविदा एव जानन्ति नान्ये इति तदीयपर्णभरकादिपर्णगणनया निबध्यमान इत्यर्थः । यत्पितामहेनेत्यनयोरग्रेऽपि संबन्धसूचनाय आह * यत्पितेति ।

नियमानतिक्रममाह । * प्रतिग्रहेति । आदिना वाणिज्यद्विजशुश्रूषादिपरिग्रहः ।

४। एवं पूर्वार्धवाक्यार्थत्रये प्रतिपादिते उत्तरार्द्धं वाक्यभेदेन सशेषपूरणेन व्याचष्टे *तत्रेति । त्रिष्वित्यर्थः । प्राग्वत् स्यादर्थमाह *अस्तीति । पूर्वस्म् एवान्वयादस्त्येवेत्यर्थः । चोभयोरिति कल्पतर्वादिधृतपाठासांगत्यं ध्वनयन्नाह *हि यस्मादिति । *सदृशं,सदृशमेव । अग्रिमेवान्वयात् । शेषं प्राग्वदाह * तस्मादिति। इच्छयैव न विभाग इति पाठो युक्ततरः । एतेन समांशत्वं सूचितम् ।

बृहस्पतिरपि,

द्रव्ये पितामहोपात्ते जंगमे स्थावरेऽपि वा ।

सममंशित्वमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैवहि ॥ इति ।

५। एवं सति पूर्ववचनानर्थक्यं प्रथमांशेन प्राप्तं तद्विरोधं च परिहरन् वाचनिकत्वमुक्तं द्रढयति * अतश्चेति । यत एवं स्वाम्यं पितापुत्रयोस्तत्र समानमेव लोकप्रसिद्धम् अत इत्यर्थः । * वाचनिकमिति । पितरि प्रेते वचनात्तथा नियम्यते न तु जीवति । अत एव प्रमीतपितृकाणामिति पाठो युक्ततर इति भावः । इदं प्रागपि उक्तम् ।

६। द्वितीयांशेन प्राप्तं वचनान्तरविरोधं परिहरति * विभागं चेदिति । प्रागपीदमुक्तम् ।

७। तृतीयांशेन प्राप्तं प्रागनुक्तान्यवचनविरोधं परिहरति *तथेति । नारदमाह *द्वावंशाविति । प्रतिपत्तिर्नियमेन ग्रहणम्। आत्मन इति षष्ठ्यन्तं पञ्चम्यन्तं वा । अत्र विषमविभागे लोकाविशेषाद्यभावादयं भवत्येवेति भावः । एवं प्रागुक्तवसिष्ठोक्ते विषमविभागेऽपि बोध्यम् । एवं च स्वार्जिते सर्वविभागेषु अर्ज-

कस्य द्वयमिति सिद्धम्।

८। सदृशमित्यनेन प्राप्तमन्याविरोधमेवं रीत्यैव परिहरन् मतद्वयमाह। * जीवतोरित्यादि। * जीवतोरित्येतदपि, मातेत्याद्यनुषङ्गः। पैतामहे धने पित्रर्जितधनान्मूलार्थकं तत्फलितं तदभिमतं विशेषान्तरमाह * तथा चेति। तयोः स्वत्वस्य तुल्यत्वे चेत्यर्थः। जीवद्विभागे उक्तकालत्रयाभावकृतविशेषमाह *सरजस्कायामिति। अपिना तन्निमित्तत्रयसमुच्चयः। * पुत्रेच्छया, तयैव। एवं चैतदिच्छाया मुख्यत्वम्।

९। अत एव विशेषान्तरमाह * तथेति। तद्वदित्यर्थः। अविभक्तेनेति च्छेदः। विभागे स्वत्वनाशेन तदनधिकारादिति भावः। एतेन स्वयं विद्याशौर्यादिना स्वयमर्जितमिति व्याख्यानं मेध्यातिथ्यादेरपास्तम्।

बृहस्पतिरपि,

पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितम्।
विद्याशौर्यादिना प्राप्तं तत्र स्वाम्यं पितुः स्मृतम्॥ इति।

अपिना विभागकरणसमुच्चयः।

१०। कर्त्तव्येति। *पुत्रेणेति भावः।अव्यवहितोक्तमेव हेतूक्तिपूर्वकं विशदयति। *तथाहीत्यादिना। *जन्मनैव, समानमिति शेषः। * पित्रिति। पुत्रस्येत्यादिः। तत्रान्यतरस्यानर्जकत्वादाह * द्वयोरिति। अत एव पैतामहे न मातुरंशः स्वत्वाभावाद्वचनाभावाच्च। एवं च पौत्राणामप्रतिबन्धो दाय इति प्रागुक्तं युक्तमिति बोध्यम्।

११। अत्रान्यसंवादमाह * मनुरपीति। इति वदन्निति दर्शयतीत्यन्वयः। पैतृकमित्यस्य पितेत्युक्तिबलात् व्याख्या * पितामहेति। अनवाप्तमित्यस्य व्याख्या * पितेति। यदेत्यस्य

*यदीति । आप्नुयादित्यस्य प्राग्वत् *उद्धरतीति । स्वयमर्जितमित्यस्यान्वयासंभवात्, यथाश्रुते चशब्दाभावेन वाक्यभेदासंभवाच्च दृष्टान्ततेत्याह * स्वार्जितमिवेति । * अकामः, विभागानिच्छुः । एतेन "चेत्स्वयं विद्याशौर्यादिना स्वयमर्ज्जितम्" इति व्याख्यानं मेधातिथ्यादेरपास्तम् ।

बृहस्पतिरपि,

पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितम् ।
विद्याशौर्यादिना प्राप्तं तत्र स्वाम्यं पितुः स्मृतम् ॥ इति ।

कात्यायनोपि,

स्वशक्त्या ह्युद्धृतं नष्टं स्वयमाप्तं च यद्भवेत् ।
एतत् सर्वं पिता पुत्रैर्विभागे नैव दाप्यते ॥ इति ।

इदं भूभिन्नविषयमिति प्रागुक्तमेवेति बोध्यम् । *पितामहार्जितमिति । उक्तभिन्नमित्यर्थः । अत्र भूः पितामहेत्युभयमुपलक्षणम् ।

अत एव व्यासः,

क्रमागते गृहे क्षेत्रे पितापुत्राः समांशिनः ।
पैतृके न विभागार्हाः सुताः पितुरनिच्छया ॥ इति ।

एवं चात्र सर्वत्र स्थावरे जङ्गमे च समांशित्वं, पैतृके तु पितुरिच्छया गृहादौ समांशित्वं नान्यथेति विशेषः ॥ १२१ ॥

मि० विभागोत्तरकालमुत्पन्नस्य पुत्रस्य कथं विभागकल्पनेत्यत आह ।

या० विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक् ।

मि० विभक्तेषु पुत्रेषु पश्चात्सवर्णायां भार्यायामुत्पन्नो विभागभाक् । विभज्यते इति विभागः । पि-

त्रोर्विभागस्तं भजतीति विभागभाक् । पित्रोरूर्ध्वं तयोरंशं लभते इत्यर्थः। मातृभागं च असत्यां दुहितरि । मातुर्दुहितरः शेषमित्युक्तत्वात् । असवर्णायामुत्पन्नस्तु स्वांशमेव पित्र्याल्लभते। मातुर्भागं तु सर्वमेव । एतदेव—

मनुनोक्तम्, (अ० ९ श्लो० २१६)

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् । इति।

पित्रोरिदं पित्र्यामिति व्याख्येयम् ॥

अनीशः पूर्वजः पित्रोर्भ्रातुर्भागे विभक्तजः ।

इति स्मरणात् । विभक्तयोर्मातापित्रोर्भागे विभागात्पूर्वमुत्पन्नो न स्वामी, विभक्तजश्च भ्रातुर्भागे न स्वामीत्यर्थः। तथा विभागोत्तरकालं पित्रा यत्किञ्चिदर्जितं तत्सर्वं विभक्तजस्यैव ।

पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमर्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः ॥

इति स्मरणात् । ये च विभक्ताः पित्रा सह संसृष्टाः, पितुरूर्ध्वं तैः सार्द्धं विभक्तजो विभजेत् ।

यथाह मनुः, (अ० ९ श्लो० २१६ उ०)

संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह। इति।

मि० अव० पितुरूर्ध्वं पुत्रेषु विभक्तेषु पश्चादुत्पन्नस्य कथं विभागकल्पनेत्यत आह ।

या० दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् ॥ १२२॥

मि० *तस्य, पितरि प्रेते (भ्रातृविभागसमयेऽस्पष्टग-

र्भायां मातरि)भ्रातृविभागोत्तरकालमुत्पन्नस्य,विभागस्तद्विभागः। कुत इत्यत आह। दृश्याद् भ्रातृभिर्गृहीताद्धनात्। कीदृशात्? आयव्ययविशोधितात्। आयः प्रतिदिवसं प्रतिमासं प्रत्यब्दं वा यदुत्पद्यते, व्ययः पितृकृतर्णापाकरणं, ताभ्यामायव्ययाभ्यां यच्छोधितं तस्मात् उद्धृत्य तद्भागो दातव्यः स्यात्। एतदुक्तं भवति। प्रातिस्विकेषु भागेषु तदुत्थमायं प्रवेश्य पितृकृतम् ऋणमपनीयावशिष्टेभ्यः स्वेभ्यः भागेभ्यः किञ्चित्किञ्चिदुद्धृत्य विभक्तजस्य भागः स्वभागसमः कर्तव्य इति।

एतच्च विभागसमये भ्रातृभार्यायामप्रजसि अस्पष्टगर्भायां विभागादूर्ध्वमुत्पन्नस्यापि वेदितव्यम्। स्पष्टगर्भायां तु प्रसवं प्रतीक्ष्य विभागः कर्तव्यः।

यथाह वसिष्ठः, अथ भ्रातॄणां दायविभागो, याश्चानपत्याः स्त्रियस्तासामापुत्रलाभादिति।

गृहीतगर्भाणामाप्रसवात्। प्रतीक्षणीयमिति योजनीयम्॥ १२२॥

बा० १। विभागोत्तरेति। प्रथमतृतीयकालयोरित्यर्थः। *पुत्रस्येत्युपलक्षणं पुत्रयोरित्यादेरपि। एवमग्रेऽपि। * पुत्रेषु, सत्सु। अत एवाह *पश्चादिति। भावघञि विभागभागित्यनुपपन्नमसम्बद्धं च अत आह *विभज्यते इति। कर्मणि घञिति भावः। साकाङ्क्षत्वात्प्रत्यासत्तेराह * पित्रोरिति। विभागो धनम्। तात्पर्यार्थमाह * पित्रोरूर्ध्वमिति। प्रायणादिति शेषः। *अंशं, तत्त्वेन स्थितं सर्वम्। पित्रोरित्युक्तं सफलयति * मातृभागमिति। चस्त्वर्थे। तत्सद्भावे तु तं न लभते इति भावः। सवर्णा-

यामित्युक्तेः फलमाह * असवर्णायामिति । * स्वांशमेवेति । त्र्यंशमेवेति पाठान्तरम् । ब्राह्मणात् क्षत्रियायामुत्पन्नस्य पादोनं, वैश्यायामर्द्धं, शूद्रायां पादः, क्षत्रियाद्वैश्यायामुत्पन्नस्य पादद्वयं, शूद्रायां पादः, वैश्याच्छूद्रायामुत्पन्नस्य एकः पाद इत्यर्थः । तद्वक्ष्यति चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युरिति । * पित्र्यादिति । धनादित्यर्थः । पित्र्यमिति पाठान्तरम् ।

२। विशेषमाह *मातुरिति । मातृकं त्विति पाठान्तरम् । अयमपि दुहित्रसत्त्वे इति बोध्यम् । मातुर्दुहितर इत्यस्य मातृधनमात्रशेषत्वात् । उक्तमूलस्य तदूर्ध्वं तस्य धनभाक्त्वमितिपरत्वं कुतः, जीवत्येव तस्मिन् तद्भाक्त्वपरत्वं कुतो नेत्याशङ्कां परिहरन्मौलार्थे मानमाह * एतदेवेति । पित्रोरूर्ध्वमित्युक्तमेवेत्यर्थः । * हरेत्, गृह्णीयात् । अनेन तदुत्तरकालिकत्वं स्पष्टमेवोक्तम् ।

३।नन्वेवमपि पित्रोरिति प्रागुक्तमयुक्तं, पितुरिति वाच्यम् । अत्र पित्र्यमित्यस्यैवोक्तत्वात् । तस्य च पितुरागतमिति शब्दार्थात् । अत आह *पित्रोरिति । एकशेषं कृत्वा तद्धित इति भावः । इदं फलितार्थकथनम् । ननूभयथापि पित्र्यमित्यस्य तुल्यत्वादत्र तथा व्याख्याने एव न मानम् अत आह *अनीश इति । बार्हस्पत्ये अत्र पित्रोरिति द्विवचननिर्देशात्तथेति भावः । अस्फुटत्वादस्योक्तार्थपरत्वायेदं वाक्यभेदेन व्याचष्टे * विभक्तयोरिति । पूर्वपुत्रेभ्य इति भावः । अन्यथाऽनुपपत्तेः प्रकरणाच्चेदमुक्तम् । भागे इति पाठः । विभागे इत्यपपाठः । स्मृतावसत्त्वात् । पूर्वज इत्यस्यार्थमाह * विभागादिति । द्वितीयवाक्यमाह * विभक्तजश्चेति । विभक्ताभ्यां पितृभ्यां जात इत्यर्थः । * भ्रातुः, पूर्वोत्पन्नस्य । तथा च विभक्तपुत्रांशान्न्यूनत्वे ऽधिकत्वे वा वि-

भक्तजस्तावदेव लभते, न तत्पूर्वजा अधिकं गृह्णीयुर्न्यूनं वा पूरयेयुः । अयमेवार्थो मनुवाक्ये एवेन सूचितः ।

४। साधरणोक्त्या तन्त्रेण मूलस्यैवार्थान्तररूपविशेषमाह * तथेति । बृहस्पतिमाह * पुत्रैरिति । अस्य विभक्तेनेत्यत्रैवान्वयः । यद्वा पूर्वपुत्राणां विद्यमानत्वेऽपीत्यर्थः । सहैव दशभिः पुत्रैरितिवत् । स्वयमिति स्पष्टार्थम् । अत्रार्जितमिति सामान्योक्त्या धनम् ऋणं च ग्राह्यम् । अत एव बृहस्पतिरेव,

यथा धने तथर्णेऽपि दानाधानक्रयेषु च ।
परस्परमनीशास्ते त्यक्त्वा ऽशौचोदकक्रियाम् ॥ इति ।

विपदस्वारस्यात्तथैव विशेषान्तरमाह *येचेति। पित्रा सहेत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः । पुनः संसृष्टाश्चेत्यर्थः । *पितुरिति । प्रायणादिति शेषः । *संसृष्टा इति । प्रागुक्तोत्तरार्द्धमिदं । अत एव पूर्वसमुच्चये वाशब्दः * तेन वेति । पित्रेत्यर्थः । * सतैरिति । विभक्तजः पूर्वजैरित्यर्थः ।

उ० ५। यद्यप्यन्यानिबन्धकारैरत्र इत्याद्वेति पूर्वत्रैव विकल्पपरतया व्याख्यातं, कैश्चिदन्यैश्चैकवाक्यतयैव व्याख्यातं, तथापि तन्न युक्तम् । उक्तस्मृतिविरोधेन विकल्पासम्भवात् । आनर्थक्यस्यान्यतरस्य स्पष्टत्वेनासम्बन्धेन वापदानर्थक्येन चैकवाक्यत्वासम्भवात् । न्यूनतापत्तेश्च । तदेतदभिप्रेत्योत्तरार्धस्यान्यदवतरणमाह * पितुरिति । प्रायणादिति शेषः । * पुत्रेष्विति । पितृमरणादत्यवहितपूर्वमेव गर्भे सति विभागसमयेऽपि मातुरस्पष्टगर्भत्वेन तदानीमज्ञानेन तदव्यवहितमिति भावः । वाशब्दः समुच्चये । अवधारणे वा । आयव्ययविशोधिताद् इत्यादेव तद्विभाग इत्यर्थः । ननु तद्विभाग इत्यस्य कथमुक्तार्थोऽतस्तस्येत्यस्यार्थमाह * पितरीति । भ्रातृभिरित्यस्य विभागे एवान्वयः ।

तत्कर्तृकविभागेत्यर्थः। भ्रातृविभागेति पाठः प्रचुरः। मातरि सत्यां पितुरसत्त्वान्मातुर्विभागासम्भवादवधिं पृच्छति * कुत इति। दृश्यादित्यस्य तात्पर्यार्थमाह * भ्रातृभिरिति। पदार्थावाह * आय इति। वृद्धिभेदस्य प्रागुक्त्या विनिगमनाविरहादाह *प्रातिदिवसमिति। वाक्यार्थमाह *ताभ्यामिति। शोधितं परिष्कृतम्। तथा च प्रकृते विभागोत्तरं प्रातिस्विकांशैः कृष्यादिषु क्रियमाणेषु यो लाभः स आयः। पितृकृतऋणं स्वकुटुम्बपोषणादिसाधकं तदपाकरणं व्यय इति भावः।

६। आयव्ययरहितादित्यर्थनिरासायाह *एतदिति। *भागेषु, सत्सु। *तदुत्थं, ततः कृष्यादितो लब्धम्। स्वस्वांशमध्ये इति शेषः। *प्रवेश्य,प्रक्षिप्य। *अपनीय,अपनीय च। *स्वेभ्यः, स्वीयेभ्यः सर्वेभ्य इत्यर्थः। *किञ्चिदिति। यस्माद्यस्मादंशाद्यावद्यावदुचितं तावत्तावद् गृहीत्वेत्यर्थः। अत एवाह *स्वभागसम इति। अयं भावः। विभक्तमपि तत्पितृधनमविभक्तमिव। यतो गर्भस्थितमप्यपत्यमपत्यत्वादेव पितृधनांशार्हम्। मातुः पितृमरणसमये एव गर्भे सति विभागसमये चाव्यक्ते गर्भे तस्मादेव गर्भादुत्पन्नमपत्यं तस्मात्पितृधनात्तदुत्थलाभाच्च भागार्हमिति। तत्रापि पुत्रसत्त्वे समांशभागित्वं पुत्रीसत्त्वे तु स्वस्वजातिनिबन्धनादंशाच्चतुर्थांशभागित्वं वक्ष्यमाणं बोध्यम्।

७। उक्तन्यायं [illegible]दिशति *एतच्चेति। भ्रातुर्यस्य कस्य चित्प्रमीतस्य उक्त एव प्रकारः। अप्रजसीति भार्याविशेषणम्। अप्रजस्येति पाठे यथासंख्यमुभयोरुभयं विशेषणम्। न्यूनतानिरासाय विशेषं सूचितम् उभयत्राप्याह *स्पष्टेति। * अनपत्या इति। बहिरविद्यमानपुत्रा इत्यर्थः। स्त्रियोऽत्र भ्रातृभार्याः अत एवाह *आपुत्रेति। आङ् मर्यादायाम्।

अत एव तदर्थमाह * गृहीतेति। पुत्रेत्युपलक्षणमित्याह *आप्रसवादिति। वाक्यार्थपूर्त्तये शेषमाह *प्रतीक्षणीयमिति॥१२२॥

मि० विभक्तजः पित्र्यं मातृकं च सर्वं धनं गृह्णातीत्युक्तम्। तत्र यदि विभक्तः पिता माता वा विभक्ताय पुत्राय स्नेहवशादाभरणादिकं प्रयच्छति तत्र विभक्तजेन दानप्रतिषेधो न कर्तव्यो नापि दत्तं प्रत्याहर्तव्यमित्याह।

पितृभ्यां यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत्।

मि० मातापितृभ्यां विभक्ताभ्यां पूर्वं विभक्तस्य पुत्रस्य यद्दत्तमलङ्कारादि तत्तस्यैव पुत्रस्य न विभक्तजस्य स्वं भवति। न्यायसाम्याद्विभागात्प्रागपि यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव। तथा, असति विभक्तजे विभक्तयोः पित्रोरंशं तदूर्ध्वं विभजतां यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव नान्यस्येति वेदितव्यम्।

मि० अव० जीवद्विभागे स्वपुत्रसमांशित्वं पत्नीनामुक्तं यदि कुर्यात्समानंशानित्यादिना। पितुरूर्ध्वं विभागेऽपि मातुः स्वपुत्रसमांशित्वं दर्शयितुमाह।

पितुरूर्ध्वं विभजतां माताऽप्यंशं समं हरेत् ॥१२३॥

मि० पितुरूर्ध्वं पितुः प्रायणादूर्ध्वं विभजतां माताऽपि स्वपुत्रांशसमम् अंशं हरेत्, यदि स्त्रीधनं न दत्तम्। दत्ते त्वर्द्धांशहारिणीति वक्ष्यते ॥ १२३ ॥

बा०१। व्यवहितसङ्गतिं सूचयन्नुत्तरावतरणमाह *विभक्तज इति। विभागानन्तरं मातापित्रोः सतोरेव य उत्पन्नः स विभक्तजो मातापितृमरणानन्तरं तयोर्धनं गृह्णातीत्युक्तं विभक्तेषु सुतो जात

इत्यनेनेत्यर्थः । मातृकांशः प्राग्वत् । * तत्र, तस्मिन्सति । माता वेति विकल्पो दाने, न तु विभागे । पितुः पुत्रेभ्यो विभागे मातुस्तस्यार्थसिद्धत्वात् । पृथक् तस्या अविभागाच्च । अत एव पुनस्तत्र विभक्तेति विशेषणानुक्तिः । ताभ्योऽपि पुत्रवत् पृथगंशं दत्त्वा तासां पृथक्कार इति तु न । जायापत्योर्न विभागो विधीयते इति हारीताद्युक्तेः । एवं च पत्न्यः कार्याः समांशका इत्यस्य बहुवचनात् पत्नीत्युक्तेश्च प्रतिपत्नि पुत्रांशसमानमंशं गृह्णीयादित्यर्थो न तु तथेति प्रागुक्तं न विस्मर्त्तव्यमिति बोध्यम् । * तत्र, विषये ।

पितामहेन यद्दत्तं पित्रा वा प्रीतिपूर्वकम् ।
तस्य तन्नापहर्त्तव्यं मात्रा दत्तं च यद्भवेत् ॥ इति ।
यस्येति षष्ठी शेषत्वाय ।

२। [illegible]तिदेशमाह *न्यायेति । अस्याग्रेऽप्यन्वयः । अपिः ऊर्ध्वसमुच्चये । एवेन विभा[illegible]च्छेदः ।

३। अतिदेशान्तरं तत एवाह * तथेति । तद्वदित्यर्थः । विभक्तजे [illegible]त्यन्वयः । तदूर्ध्वं, तन्मरणानन्तरम् । वि[illegible]जतामिति निर्धारणे षष्ठी । न केवलं विभक्तजे पुत्रे सति विभागादूर्ध्वं प्राग्वा यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैवेति नियमः, किं तु विभक्तजपुत्राभावेऽपि विभक्ताभ्यां ताभ्यां स्वपुत्रादिभ्यो यत्प्रीत्या दत्तं तत्तयोर्मरणोत्तरं तद्धनं विभजतां मध्ये यस्मै दत्तं तस्यैव न विभागार्हमित्यर्थः ।

उ० ४। व्यवहितसङ्गतिमाह *जीवदिति । स्वपदं स्पष्टार्थम् । पितुरिति प्राग्वत् । *पत्नीनां,सर्वासाम् । *दर्शयितुमिति । दर्शयन्नित्यर्थः । *प्रायणादिति । तदित्यादिः । *विभजतामिति । षष्ठी चानादरे इति षष्ठी ।ताननादृत्येत्यर्थः । तद्वत्स्वत्वस्य

सत्त्वात्। अत एव हरेदित्युक्तिः। अपेस्तत्रैवान्वयः। स च जीवद्विभागे समांशित्वसमुच्चायकः। अत एव तत्तुल्यतया एकत्वमत्र अविवक्षितम्। किं च अत्र मातुरुद्देश्यत्वात्तदुद्देशेन हरणस्य अप्राप्तत्वेन विधेयत्वादेकत्वमविवक्षितं, ग्रहं संमार्ष्टीतिवत्। यदि कुर्यादित्यत्र तु तेनैवाद्यपादेनांशभागित्वस्य प्राप्तत्वात्तदुद्देशेन पत्न्या विधानात्तद्गतं बहुत्वं विवक्षितं, पशुना यजेतेतिवत्। एतेन विपरीतशङ्का निरस्ता। अत एव तदनुरोधेनावतरणे पत्नीनामित्युक्तम्। यद्वा यथाश्रुतापिना जननीभिन्नसमुच्चयः। विष्णुरपि, मातरः पुत्रभागानुसारिभागहारिण्य इति।

८। प्राग्वच्छेषमाह *यदीति। प्रकृतानुरोधेनाह *अर्धांशहारिणीति। * वक्ष्यते इति। सौदायिके दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेदित्यनेनेति भावः। प्राग्वच्छेषः।

अत एव स्मृत्यन्तरे,

जनन्यस्वधना पुत्रैर्विभागेंऽशं समं हरेत्। इति।

अस्वधना प्रातिस्विकस्त्रीधनशून्या। तत्र जननीग्रहणमपुत्राणां मातृसपत्नीनां पितामहीनां चोपलक्षणम्।

अत एव व्यासः,

असुताः स्वपितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः।
पितामह्यश्च ताः सर्वा मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः॥ इति।

एवं सति प्रकृते मातृशब्दः पत्नीमात्रपर इत्यपि सुवचम्।

तिस्रः पूज्याः पितुः पक्षे तिस्रो मातामहे तथा।
इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितुर्मातुः स्वसाऽष्टमी॥

इति चतुर्विंशतिमतवचनं, पितृपत्न्यः सर्वा मातर इति सुमन्तुवचनमप्यत्र साधकम्। एवं च सापत्नमातुरपि अंशभागित्व-

मिति सिद्धम् । एतेनात्र मातृपदोक्त्या सापत्नमातुरंशभागित्वं नेति निर्वचनः प्राच्यसिद्धान्तः परास्त इति दिक् ॥ १२३ ॥

मि० पितरि प्रेते यद्यसंस्कृता भ्रातरः सन्ति तत्संस्कारे कोऽधिक्रियते इत्यत आह ।

या० असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

मि० पितुरूर्ध्वं विभजद्भिर्भ्रातृभिरसंस्कृता भ्रातरः समुदायद्रव्येण संस्कर्तव्याः ।

मि० अव० असंस्कृतासु भगिनीषु विशेषमाह ।

या० भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्त्वांऽशं तु तुरीयकम् ॥१२४॥

मि० अस्यार्थः । भगिन्यश्चासंस्कृताः संस्कर्तव्या भ्रातृभिः । किं कृत्वा निजादंशाच्चतुर्थमंशं दत्त्वा । अनेन दुहितरोऽपि पितुरूर्ध्वम् अंशभागिन्य इति गम्यते । तत्र निजादंशादिति प्रत्येकं परिकल्पितादंशादुद्धृत्य चतुर्थांशो दातव्य इत्ययमर्थो न भवति । किंतु यज्जातीया कन्या तज्जातीयपुत्रभागाच्चतुर्थांशभागिनी सा कर्तव्या ।

एतदुक्तं भवति । यदि ब्राह्मणी सा कन्या तदा ब्राह्मणीपुत्रस्य यावानंशो भवति तस्य चतुर्थांशस्तस्या भवतीति । तद्यथा । यदि कस्यचिद्ब्राह्मण्येव एका पत्नी पुत्रश्चैकः कन्या चैका, तत्र पित्र्यं सर्वमेव द्रव्यं द्विधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयमंशं कन्यायै दत्त्वा शेषं पुत्रो गृह्णीयात् ।

यदा तु द्वौ पुत्रौ एका कन्या तदा पितृधनं सर्वं त्रेधा विभज्य एकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयमंशं

कन्यायै दत्त्वा शेषं द्वौ पुत्रौ विभज्य गृह्णीतः ।

अथ त्वेकः पुत्रो द्वे कन्ये तदा पित्र्यं धनं त्रेधा विभज्य एकं भागं चतुर्धा विभज्य तत्र द्वौ भागौ द्वाभ्यां कन्याभ्यां दत्त्वाऽवशिष्टं सर्वं पुत्रो गृह्णातीति । एवं समानजातीयेषु समविषमेषु भ्रातृषु भगिनीषु च योजनीयम् ।

यदा तु ब्राह्मणीपुत्र एकः क्षत्रियाकन्यैका तत्र पित्र्यं धनं सप्तधा विभज्य क्षत्रियापुत्रभागांस्त्रींश्चतुर्धा विभज्य तुरीयांशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णाति ।

यत्र तु द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ क्षत्रियाकन्या चैका तत्र पित्र्यं धनमेकादशधा विभज्य तेषु क्षत्रियापुत्रभागान् त्रीन् चतुर्धा विभज्य चतुर्थमंशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं सर्वं ब्राह्मणीपुत्रौ विभज्य गृह्णीतः । एवं जातिवैषम्ये भ्रातॄणां भगिनीनां च संख्यायाः साम्ये वैषम्ये च सर्वमूहनीयम् ।

न च निजादंशाद्दत्त्वांऽशं तु तुरीयकमिति तुरीयांशाविवक्षया संस्कारमात्रोपयोगि द्रव्यं दत्त्वेति व्याख्यानं युक्तम् ।

मनुवचनविरोधात् (अ० ९. श्लो० ११८.)

स्वेभ्योंऽशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भ्रातरः पृथक् ।
स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः ॥ इति ।

अस्यार्थः । ब्राह्मणादयो भ्रातरो ब्राह्मणीप्रभृतिभ्यो भगिनीभ्यः स्वेभ्यः स्वजातिविहितेभ्योंऽशेभ्यः "चतुरोंऽशान् हरेद्विप्र" इत्यादिवक्ष्यमाणेभ्यः स्वात्स्वा-

दंशात् आत्मीयात्मीयभागात् चतुर्थं चतुर्थं भागं दद्युः। न चात्मभागादुद्धृत्य चतुर्थांशो देय इत्युच्यते। किंतु स्वजातिविहितादेकस्मादंशाद्युद्धृत्यैकस्य कन्यायै चतुर्थोंऽशो देय इति। जातिवैषम्ये संख्यावैषम्ये च विभागक्लृप्तिरुक्तैव। पतिताः स्युरदित्सव इत्यकरणे प्रत्यवायश्रवणादवश्यं दातव्यता प्रतीयते।

अत्रापि चतुर्भागवचनमविवक्षितं संस्कारोपयोगिद्रव्यदानमेव विवक्षितमिति चेन्न। स्मृतिद्वयेऽपि चतुर्थांशदानाविवक्षायां प्रमाणाभावात् अदाने प्रत्यवायश्रवणाच्चेति।

यदपि कैश्चिदुच्यते। अंशदानविवक्षायां बहुभ्रातृकाया बहुधनत्वं बहुभगिनीकस्य च निर्धनता प्राप्नोतीति, तत् उक्तरीत्या परिहृतमेव। न ह्यात्मीयाद्भागादुद्धृत्य चतुर्थांशस्य दानमुच्यते, येन तथा स्यात्। अतोऽसहायमेधातिथिप्रभृतीनां व्याख्यानमेव चतुरस्रं न भारुचेः। तस्मात्पितुरूर्ध्वं कन्याऽप्यंशभागिनी। पूर्वं चेद्यत्किञ्चित्पिता ददाति तदेव लभते विशेषवचनाभावादिति सर्वमनवद्यम् ॥ १२४ ॥

बा० १। पितुरूर्ध्वमित्यनेन प्रसङ्गसङ्गतिमाह *पितरीति। *सन्तीति। तदेति शेषः। असंस्कृतानामनधिकारादाह *पूर्वसंस्कृतैरिति। तत एवाह * पितुरिति। प्रायणादिति शेषः। * असंस्कृताः, विवाहान्तसंस्कारैः। न च विभागप्रकरणे इदमयुक्तमिति वाच्यम्। पूर्वसंस्कृतैरिति विशेषणेन यथा स्वसंस्कारः पित्रा समुदायद्रव्येण कृतस्तथा तेषामपि कार्य इति स्ववत् तत्कृत्यस्यावश्यकत्वबोधनद्वारा आदौ तथैव समुदायद्रव्येण तत् कृत्वा